

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS IX.

NORMA SAPIENTIAE

**Tanulmányok
Havas László emlékére**

**Debrecen
2021**

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS IX.

NORMA SAPIENTIAE

TANULMÁNYOK HAVAS LÁSZLÓ EMLÉKÉRE

A DEBRECENI EGYETEM KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
ÉS ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

Sorozatszerkesztők
TAKÁCS LÁSZLÓ – TÓTH ORSOLYA

A jelen kötetet szerkesztette
TÓTH ORSOLYA

Lektorálták
FORISEK PÉTER
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Szerkesztőmunkatárs
VIRÁGH ÁGNES

ISSN 2064-9754
ISBN 978-963-490-309-3

**HEREDITAS
GRAECO-LATINITATIS IX.**

NORMA SAPIENTIAE

**TANULMÁNYOK
HAVAS LÁSZLÓ EMLÉKÉRE**

DEBRECEN

2021

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
CSÍZY KATALIN: <i>Concordia</i> . A Római Birodalom sajátságos harmóniája	9
TAKÁCS LÁSZLÓ: Caesar: Britannia és Hibernia	22
SZEKERES CSILLA: Cicero és Matius: egy barátság Caesar árnyékában	35
KISS SEBESTYÉN: Irodalomszemlélet Cicero <i>Pro Archia poeta</i> című beszédében	51
GESZTELYI TAMÁS: Görög mitológia Rómában	86
MARÓTH MIKLÓS: Aristotelés előfutárai, a szofisták	93
SIMON ATTILA: Barátság és versengés Aristotelésnél	100
PATAKI ELVIRA: Nem párhuzamos életrajzok, miniatűrben: Alexandros és Phókión (Ailianos, <i>Varia historia</i> 1,25)	118
BOROS ISTVÁN: Lucretius tanítása az ember kezdeti állapotáról	144
CZEROVSZKI MARIANN: Ovidius önéletrajza. Szempontok a <i>Tristia</i> 4,10 referencialitásának kérdéséhez	151

FORISEK PÉTER: Florus mint hadtörténeti forrás	164
GACSAL DÓRA: A rabszolgák és rabszolga felkelések értékelése Florusnál	179
NAGYILLÉS JÁNOS: Lucanus istenapparátusa. Az istenek hiánya és a sors személyessége a <i>Pharsaliában</i>	204
ÓBIS HAJNALKA: Barátság és egyetértés Augustinusnál	221
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID: Petrarca és az öregség	234
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Szent István szerepe a jezsuita Mindszenti Antal történetfilozófiájában	244
PAP LEVENTE: A magyar kereszténység apostoli gyökerei. Tertullianus <i>Adversus Iudaeosa</i> Debreceni Ember Pál <i>Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania</i> című művében	252
IMRE MIHÁLY: Magyar vonatkozások a sziléziai neolatin irodalomban a 17. század első harmadában	265
CSELÉNYI ISTVÁN GÁBOR: Maritain perszonalizmusa	290
HORVÁTH LÁSZLÓ: Az ELTE Eötvös József Szakkollégium első évei. <i>A principio usque ad finem. In memoriam Ladislai Havas</i>	298
A KÖTET SZERZŐI	334

ELŐSZÓ

Reminiscentibus salutem!

Non nobis solum nati sumus – írja Cicero, s bár a mondat üzenete máshová fut ki nála, igazsága visszatükröződik annak a tanárnak, kollégának, barátnek és pályatársnak az életében, akinek emléke előtt e kötet szerzői tanulmányokkal tisztelegnek. Havas László egyetemi tanár, a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai tanszékének volt vezetője, majd professor emeritusa 2014-ben, néhány héttel hetvenötödik születésnapja előtt hunyt el. 2013-ban még ereje teljében szervezte meg hagyománnyá vált őszi konferenciánkat. Tele volt tervekkel, elvégzendő feladatok hajtották előre. Dolgozott: írt, fordított, szervezett, míg a betegség engedte. Amit ránk hagyott, még akkor is teljes egész, ha tudjuk, hogy ahhoz mérten, ami célként a szeme előtt lebegett, csak torzó. És bárhogyan igyekszünk is folytatni, amit elkezdett, olyanná formálni, amilyenné ő szerette volna, nem tudjuk. Most már mindig velünk lévő hiánya azonban mégiscsak újra és újra arra ösztönöz bennünket, akik ismertük és szerettük, hogy föltegyük azokat a kérdéseket, amelyekről tudjuk vagy hisszük, hogy ő is fölített volna. Évekig, évtizedekig voltunk mellette: hallhattuk előadásait és élvezhettük hatalmas tornyokban álló könyvekkel zsúfolt tanszéki szobájának vendégszerető otthonosságát. Odaadóan fáradozott tanítványaiért és kollégáiért, az egyetemért és szűkebb tudományos közösségéért. Sokan talán nem értették, ám azok, akiknek a tanórákon, konferenciákon, doktori védéseken együtt töltött idő alatt mesterévé, barátjává és példaadó kollégájává vált, értették és szerették. Nyolcvanéves lett volna, amikor összegyűltünk, hogy fölidézzük az emlékét. A kötetben olvasható tanulmányok ennek az emlékezésnek a dokumentumai. Írások, amelyek valamilyen formában Havas tanár úr életművét folytatják és építik tovább. Nem csupán magának élt, s bár sokat, nagyon sokat adott nekünk, amit adott, az mindig az övé is maradt. Az övé és a miénk. Ahogy ő. És úgy, ahogy ez a kötet is.

A szerkesztők

CONCORDIA A RÓMAI BIRODALOM SAJÁTSÁGOS HARMÓNIAJA*

CSÍZY KATALIN

Havas László kutatásai során számos alkalommal vissza-visszatérő fogalomként merült fel a Római Birodalom egységét és harmóniáját szimbolizáló *Concordia*.¹ A 'szív együtt dobbanása' nem csupán a rendek egységét (*concordia ordinum*) jelentette, ahogyan az Cicerónál szerepelt, hanem az eredetileg vallástörténeti kontextusban megjelenő terminus idővel a Római Birodalomban is nagy átalakuláson ment keresztül. Jelen írásban a klasszikus világ horizontján felmerülő as-

*A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az "Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig" kutatócsoport 20684B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végeztem.

¹ Havas L., La monographie de Salluste sur Catilina et les événements qui suivirent la mort de César, in: Havas L., *Corpus rei publicae: Studia historico-philologica collecta, Agatha IX*, Debrecini, 2002, 15–24; Uő., L'idée d'état dans les discours consulaires de Cicéron, in: Havas (2002) 53–63; Uő., Éléments du biologisme dans la conception historique de Tacite, in: Havas (2002) 65–103; Uő., Bevezető tanulmány, in: Havas L. – Kiss S. (szerk.), *Uralkodó és polgár antik tükrökben I-II., Agatha XXI*, Debrecen, 2007, 33; Havas L., Jellemrajz és propaganda Cicero Catilina elleni beszédeiben különös tekintettel a Catilinaria Primára, in: Czerovszki M. – Nagyillés J., *Corollarium. Tanulmányok a 65 éves Tar Ibolya tiszteletére, Acta Universitatis Segediensis Acta Antiqua et Archeologica Supplementum XIII*, Szeged, 2010, 89–95, 95; Havas L., *Florus az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, 2011; Uő., Róma – Európa megújulásának örök jelképe, in: Imre M. – Oláh Sz. – Fazakas G. – Száraz O. (szerk.), *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, I. kötet, Debrecen, 2011, 417–427; Havas L., Az uralkodói és polgártükör mint irodalmi műfaj gyökereihez, *Antik Tanulmányok* 56/1, 2012, 65–89; Uő., Róma mint örök emlékezeti hely – történetírás helyett vagy amellest?, *Történeti Tanulmányok* 19, Debrecen, 2011, 21–50; Uő., Róma mint emlékezhely a világtörténelem fordulópontján és a rákövetkező másfél században, in: Uő. (szerk.), *Hereditas litteraria totius Graeco-Latinitatis, Agatha XXV*, Debrecini, 2013, 9–55.

pektusokat szeretnénk bemutatni, vizsgálva a latin és görög terminológiát. Filozófiai, vallástörténeti, politikai, hadászati, s magánéleti szempontból egyaránt közelíthetünk a témához, ezek közül elsősorban a filozófiai vonatkozású elemeket szándékozunk kiragadni Iulianus Apostata császár negyedik beszéde segítségével.

Concordia megjelenése az ókortól napjainkig nagyon változatos. Eredeti vallási vonatkozásának köszönhetően a Római Birodalom területén számos esetben tűnik fel települések elnevezésében: Aquileia közelében volt *colonia Iulia Concordia*², s Germaniában³, valamint Lusitániában⁴ ugyancsak találhatunk az ókorban hasonló nevű várost. A latin feliratokból értesülünk arról, hogy Rómán kívül hispán, gall és afrikai vidéken is volt kultusza az istennőnek.⁵

A modern korban több felsőoktatási intézmény elnevezése, így Montrealban, Texasban, Californiában, Nebraskában, Michiganben is találkozhatunk ilyen nevű egyetemmel, sőt még Ausztráliában is.

Az Európai Unió 2003 márciusában Macedónia területén végrehajtott első katonai akciójának elnevezése *Concordia* volt.⁶ A szövetség jelmondatában ugyancsak megtalálhatjuk a fogalmat: „Egyesülve a sokféleségben.” – *In varietate concordia*, jöllehet az antik

² Plin. *NH* 3,126; Ptolem. 3,1,29. Augustus császár adományozta a városnak a *colonia* rangot, amely fegyvergyártásáról volt híres (*CIL* V 8697, 8721), amíg Attila el nem foglalta. Ch. Hülsen, *Concordia*¹, in: E. Ast, *Concordia*, *RE* IV/1, 1901, 830–835, 830–831.

³ Ammianus Marcellinusnál *castrum* (16,12), M. Ihm, *Concordia*², *RE* IV/1, 1901, 831.

⁴ A *civitates stipendiariae* között említik Augustus idejéből, Pliniusnál (Plin. *NH* 4,118) pedig *Concordienses* szerepel e városra vonatkozóan. E. Hübner, *Concordia*³, *RE* IV/1, 1901, 831.

⁵ Ast (1901) 831–832.

⁶ A *Concordia* elnevezésű hadműveletről: Türke A. I., A CSDP-missziók és -hadműveletek műveleti irányítási rendszere, in: *Nemzet és Biztonság – Biztonságpolitikai Szemle* 3/7, 2010, 62–72, interneten: http://nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/turke_andras_istvan-a_csdp_missziok_es_hadmuveletek_muveleti_iranyitasi_rendszere.pdf (Letöltés: 2019. május 15.); Uő., Az Európai Unió ARTEMIS elnevezésű hadművelete a Kongói Demokratikus Köztársaságban, *Új Honvédségi Szemle* 59/2, 2005, 56–73; Pintér O., Az EU mint katonai tényező, in: http://acta.bibl.u-szeged.hu/7570/1/juridpol_doct_006_109-120.pdf (Letöltés: 2019. május 15.)

terminus inkább a hasonlók közötti egyetértést, s nem a különbözőséget hangsúlyozza.⁷

Amennyiben összevetjük az 'egyetértés' latin és görög kifejezéseit, megállapíthatjuk, hogy mindkettő az organikus államelméletekhez kapcsolódva egy-egy testrészhez köthető. A latin *concordia* szóban a szív (*cor*, *cordis* n.) rejlik, míg a görög *homonoia* az értelemhez (ὁ νοῦς, οὗ), s ezáltal a fejhez köti a fogalmat.⁸ A Florus *Epitomae*-jában szereplő Menenius Agrippa meséjében szövegszerűen is megjelenő *concordia* (1,23 *Exstat orationis antiquae satis efficax ad concordiam fabula*) éppen ezen organikus szemléletnek kiváló példája.⁹ A Római Birodalom egységtörekvése azonban pánhellén gondolatra nyúlik vissza, ezért is érdemes szemügyre venni azokat a görög *locusokat*, amelyek ezt az együttműködési törekvést jelenítik meg. Míg a latinban a *consensio*, *concentus* (Cic. *Rep.* 2,69), az *unanimitas*, az *otium* és a *pax animi* (Cic. *Fin.* 1,47) tekinthetők rokon fogalmaknak, addig a görögben a ὁμονοεῖν, ὁμολογεῖν, ὁμοφροσύνη, συμφωνία, φιλία, κοινωνία, κοινότης (Polyb. 6,48,3), εἰρήνη, ἰσότης, εὐνομία (Xen. *Resp. Lac.* 8,1) jelennek meg. A terminusokon végigtekintve láthatjuk, hogy az egyetértés, együttműködés, egység, összhang és a béke dominálnak, s a görögben fontos szerepet kap a jótörvényűség, amely ismét az állami élet színterére irányítja figyelmünket. Érdemes megvizsgálni az ezekkel ellentétes fogalmakat is, hiszen az opposíció segítségével még pontosabban rajzolódik ki előttünk, hogy az ókorban mit is értettek alatta. A latin *discordia*, *discordium*, *seditio* (Cic. *Rep.* 1,60), *avaritia*, *metus hostilis* fogalmak mellett a görögben a διχόνοια, στάσις, πόλεμος, πλεονεξία, φόβος terminusok jelennek meg. Mindezek arról árulkodnak, hogy a széthúzás, párttűzés, háborúság, kapzsiság és a félelem az erővel, az egységgel szembenálló tényezőkként az összetartozás érzésének, a közös sikernek és az eredményességnek voltak kerékkötői. Az ellentétes kifejezések ugyancsak a *concordia* politikai színezetét erősítik.

⁷ K. Thraede, *Homonoia*, in: E. Dassmann et alii, *RAC (Das Reallexikon für Antike und Christentum)* 16, Stuttgart, 1994, coll. 176–289.

⁸ *Ibid.*

⁹ Vö. Liv. 2,32,9. Havas, *Florus...* (2011) 165–199, különösen: 175, 192–193.

Tekintsük át, hogy eredetileg mi is áll e vezényszóként is megjelenő, sűrített jelentéstartalommal rendelkező fogalom mögött. A rómaiak számára az államiság születésétől kezdve a politikai élet velejárója volt a vallás, a hivatalos kultusz szorosan összefonódott az államvezetéssel. Cicero a *Concordiát* az erények megszentelésének (*consecratio virtutum* Cic. *Leg.* 2,28) tekintette, ennek bizonyossága, hogy az istennőnek állított templom a köztársaság korától egészen a kései császárkorig meghatározó szerepet játszott a rómaiak életében.¹⁰ *Tanta vis admonitionis inest in locis* – „a történelmi helyszínek nagy figyelmeztető ereje van” (Cic. *Fin.* 5,2 – ford. Némethy G.), mondja Cicero *A legfőbb jóról és rosszról* című művében, hiszen mind a görög, mind a római történelem tanulmányozása során több ízben láthatunk példát arra vonatkozóan, hogy a hatalom miként élt a jelképes helyszínek adta lehetőségekkel.¹¹ *Concordia* első római temploma a hagyomány szerint Veii győzteséhez, Róma újjáalapítójához, Marcus Furius Camillushoz kapcsolódik, aki forrásaink szerint Kr. e. 367-ben a patríciusok és plebejusok közti egyezés, a Sextius és Licinius-féle törvények (*leges Sextiae Licinae*) emlékére a Forum észak-nyugati részén építtetett az istennőnek szentélyt hálája jeléül.¹² Egy másik *Concordiának* emelt kultuszhely az *Area Volcani* területén található *Concordia-aedicula*. Liviusnál szerepel az az adat, hogy Kr. e. 304-ben Flavius *aedilis curulis* állíttatta fel a diplomáciai tárgyalások színhelyéül szolgáló szentélyt, amely a felek közti áldásos megállapodás szimbóluma lett.¹³ Szintén a paduai történetíró művé-

¹⁰ Cicero ugyanakkor nem csupán politikai vonatkozásában tárgyalta a fogalmat, hanem a sztoikus *oikeósis*-elmélethez kapcsolódóan is beszélt róla: Cic. *Fin.* 3,21. A szöveghely interpretációjához: Szekeres Cs., Az óikeiós is elmélete Rómában: Cicero, in: Uő. (szerk.), *Tempora et mores. Etikai normák és beszédmodok változása Rómában a Kr. e. I. sz. és a Kr. u. I. sz. között*, Debrecen, 2010, 93–139, különösen: 100–102.

¹¹ Havas (2010) 95; G. Marconi, *Tanta vis admonitionis inest in locis* (Cic. *Fin.* 5,2), *Rivista di cultura classica e medioevale*, 36/1–2, 1994, 281–305.

¹² Ov. *Fast.* 1,637–644; Liv. 6,42,4–8; Plut. *Cam.* 42,6,6; Havas (2013) 31; Uő., *Európa megújulásának*, 2011, 421. A templom és az *aedicula* forrásairól és építéséről: M.-J. Kardos, *Topographie de Rome I. Les sources littéraires latines*, Paris, 2000, 281–284; Uő., *Lexique de topographie romaine – Topographie de Rome II*, Paris, 2002, 98–100.

¹³ Liv. 9,46,6; vö. Plin. *NH* 33,19.

ben olvashatunk arról, hogy Manlius *praetor* Kr. e. 218-ban vagy 216-ban építtette az *aedes Concordiae*-t, ami valószínűleg Camillus templomának bővítése volt.¹⁴ Jóval biztosabbnak tűnik az az adat, amely Kr. e. 121-re Opimius consul Gracchusok felett aratott sikeréhez kapcsolja a szentély, s mellette egy másik épület, a *Basilica Opimia* felállítását.¹⁵ A senatus Kr. e. 44-ben hozott határozata alapján Caesar tiszteletére emeltet templomot, talán e templom megépítésére, avagy a már létező felújítására vállalkozott Augustus utasítására Tiberius, amikor Kr. e. 10-ben a császári család összhangját jelképezendő átépítették a templomot, immáron *Concordia Augustaként*.¹⁶ A források alapján senatusi üléseket tartottak e helyen.¹⁷ A templom egészen a 14. századig fennállt.¹⁸

Concordia népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy az ókorban számos helyen ápolták kultuszát: Pataviumban létezett egy *Concordiales Augustales* nevű papi testület (*CIL* V 2307, 2525, 2843, 2865, 2869, 2872, 2874, 3130), Syracusae-ban oltára volt (*Liv.* 24,22,1), Pompeiiben *Pietas* mellett *Concordiának* is áldoztak (*CIL* X 810), Agrigentumban pedig szentélye volt (*CIL* X 7192).¹⁹

A zsidó és a keresztény hagyományban ugyancsak fontos szerepet játszott *Concordia*. Philón allegorikus bibliai interpretációiban a *philanthrópia* fogalmával rokonítja. Keresztény konnotációban szerepel a *Concordia Christiana* és a *Concordia fidei*, valamint a *Concordia Catholica* és a *Concordia Romana*.²⁰

A fentiekben láthattuk, hogy az egység-idea a köztársasági Róma idején jelenik meg a politikai gyakorlatban, amikor Camillus *Concordiának* állíttat templomot a *patres* és a *plebs* közötti kiegyezés mementójaként (*Liv.* 5,7,10–13). Az istennő egyaránt jelképezte

¹⁴ *Liv.* 22,33,7.

¹⁵ *Cic. Catil.* 3,21.

¹⁶ Ezzel kapcsolatban nem teljes az egyetértés, amennyiben a szakirodalom Suetoniusra alapozva Tiberius germánok fölött aratott győzelmével hozza kapcsolatba a templom átépíttetését (*Suet. Tib.* 20). Caesar és majdan a császári ház tisztelete: Thraede (1994) 211 és 230; Tiberius győzelmi emléke: Kardos (2002) 99.

¹⁷ *Cass. Dio* 58,11; *Hist. Aug. Alexander Severus* 6, *Maximus et Balbinus* 1, *Probus* 11; *Ast* (1901) 832.

¹⁸ Thraede (1994) 231.

¹⁹ *Ast* (1901) 833.

²⁰ Thraede (1994) 238–278.

a szabadságot (*libertas*) és magát a köztársaságot (*res publica*), ahogyan ez a *Rhetorica ad Herennium* szerzőjénél (4,19) szerepel. Polgári vonatkozását erősíti Cicero és Sallustius több szöveghelye, amint az utóbbi szerzőnél a polgári egyetértést (*consensus civilis* – Sal. *Iug.* 10,6) jelent. Cicero a rendek egységébe vetett hittel győzte le Catilinát Kr. e. 63-ban, amikor a *concordia ordinum* (*Catil.* 3,21) jelszavát tűzte zászlajára: az állam egysége (*concordia civitatis*) a kereskedelmi érdekek és a kormányzó oligarchia finom összehangolását jelentette.²¹ A szónok politikus nem véletlenül tartotta Kr. e. 63. december 5-én *Concordia* templománál utolsó, negyedik Catilina ellen elmondott beszédét.²² Pompeius érdemén a *Concordia collegarum* az első triumvirátus magisztrátusok között megvalósuló együttműködésére utalt. A legkorábbi érmék Kr. e. 61-ből származnak, de 55–54-ből és 52-ből is vannak adataink, ez utóbbi érme hátoldalán Victoria, a győzelem istennője az együttműködés sikerét szimbolizálta.²³

Az állam egységének új alapokra helyezett *concordiája* a principatus idején a *concordia Caesaris*, avagy *Iulia concordia* – Caesarhoz kapcsolódóan, majd a császári ház egységére vonatkozóan a *concordia Augusta*-ként fogalmazódott meg. Egyes források szerint ezt ünnepelték Kr. e. 10. január 16-án vagy március 30-án, amennyiben a templom felavatására vonatkozóan két dátum merült fel.²⁴ Január 16. különös figyelmet érdemel, hiszen egykor, Kr. e. 27-ben, miután Octavianus formálisan átadta hatalmát a senatusnak, e napon kapta a testülettől az erénypajzsot és Munatius Plancus javaslatára ekkor vette fel az Augustus nevet. Így hivatalosan *Imperator Caesar*

²¹ Cicero a rendek egysége alatt a kereskedelmi tőke, vagyis az adóbérlő *publicani* és a hagyományos arisztokrácia, az *optimaták* rétegének kiegyezését szorgalmazta, nem csupán az *optimates* és a *populares* egységét. E. D. Eagle, *Catiline and the Concordia Ordinum*, *Phoenix*, 3/1, 1949, 15–30. További szakirodalom: M. A. Temelini, *Cicero's Concordia: The Promotion of a Political Concept in the Late Roman Republic*: http://digitool.library.mcgill.ca/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1552034623986~589&usePid1=true&usePid2=true (Letöltés: 2019. május 20.); H. Strasburger, *Eine Untersuchung zur Politik Ciceros*, Amsterdam, 1956.

²² Havas (2010) 95; Uő. (2013) 30–31.

²³ Thraede (1994) 228.

²⁴ Január 16.: Suet. *Tib.* 20; Ov. *Fast.* 1,637–644; március 30.: Ov. *Fast.* 3,880–881. Kardos (2002) 99.

Divi Filius Augustusként immár szakrális szférába emelt személyével a principatus rendszerének megteremtőjeként az állam megkérdőjelezhetetlen első emberévé lépett elő.²⁵ *Concordia* ugyanakkor az uralkodókultusz részévé lett.²⁶ Havas László éppen az augustusi propagandára vonatkozóan fogalmazott úgy, hogy a Capitolium lábánál fekvő Concordia-templom „a békés polgári társadalmi lét jelképes szent helye volt. (...) Augustus ennek, a hely szellemére is alapozott Romulus ideológiának teljesen új dimenziót adott, amennyiben a családi és közösségi szentély szintjére emelt *Lupercal* körül a *Palatium*ot annak a hatalomnak a jelképes helyszínévé tette, amely a polgárháború, a belső társadalmi meghasonlás (*discordia*) után megvalósította a belső egyetértést (*concordia*).”²⁷ Ez volt az alapja az általános béke, a *Pax Augustea* politikájának. Havas László meglátása szerint éppen a palatiumi kultuszhely biztosította a *princeps* számára, hogy „új Romulus”-ként jelenjen meg, aki *consecratió*ja után közösségoltalmazó istenséggé válhatott.²⁸ Nem csupán Augustus uralkodói propagandájában játszott fontos szerepet a császári család egysége, hanem a későbbiekben a Iulius-Claudius dinasztia idején mindvégig.²⁹

A birodalom tartományaira vonatkozóan a *concordia provinciarum* megfogalmazással találkozhatunk, aminek bizonyossága a fentiekben tárgyalt számos területen fennmaradt kultusz.³⁰ A hadsereg és a lovasság egységét is a *concordia* fogalma jelölte (*concordia militum / exercituum / equitum*).³¹ Katonák ábrázolásakor gyakran

²⁵ Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E., *Római történelem*, Budapest, 2007, 373, 714, 717; Alföldy G., Die Ablehnung der Diktatur durch Augustus, *Gymnasium* 79, 1972, 1–12; H. W. Benario, Augustus princeps, in: W. Haase (Hrsg.), *ANRW* II, 2, 1975, 75–85.

²⁶ Thraede (1994) 229.

²⁷ Havas (2010) 95.

²⁸ Az első Catilina elleni beszéd helyszíne Iuppiter Stator temploma volt, szintén szimbolikus hely révén, a szónoki hatást nagymértékben fokozta, ahogyan erre maga Cicero is utalt beszédének zárószakaszában. *Ibid.*

²⁹ J. Smith, *Christ the Ideal King: Cultural Context, Rhetorical Strategy, and the Power of Divine Monarchy in Ephesians*, Tübingen, 2011, 49–53.

³⁰ Thraede (1994) 234–235.

³¹ M. Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235–395*, London – New York, 2017, 12–139 és 180–214; L. de Blois, *Image and*

szerepelt a kézfogás *CONCORDIA* felirattal a bajtársiasság szimbólumaként.³² Marcus Aurelius Noricum és Raetia védelmére megszervezte a második és a harmadik legióját, az előbbi neve *Pia*, az utóbbié pedig *Concordia* volt.³³

A *dominatus* idején Diocletianus új alapokra helyezte a Római Birodalom vezetését, a tetrarchia közismert szobra a velencei Szent Márk téren szintén *Concordia*-jelkép. A szobor Diocletianust, Maximianust, Galeriuszt, Constantius Chlorust, az első tetrarchia császárait jeleníti meg.³⁴ A késő ókor történetírója, Ammianus Marcellinus nem egy helyen hivatkozik a *concordia principum*-ra (20,8,17 etc.), amely mintegy egyetértést hozhat el, s helyreállíthatja a viszálykodó császárok közötti viszonyt.

Az „Egyetértés” megszemélyesített alakja továbbá a barátsághoz, a házassághoz, sőt még a tanár-diák (Quint. 2,9,3) viszonyhoz is kapcsolódott a Római Birodalomban. A barátság számunkra különös figyelmet érdemel, amennyiben nem csupán magánéleti, hanem politikai üzenetet is hordoz: a császár tanácsadó testületét (*amici principis* vagy *Caesaris*) szintén a *concordia* fűzte össze. E baráti viszony kifejezésére a *concordia* szimbóluma a magánszféra esetében ugyanúgy az érméken megjelenő kézfogás (*dextrarum iunctio*), ahogyan azt a hadsereg esetében is láthattuk.³⁵ A házastársi kapcsolatra vonatkozóan a jogi szaknyelv is a *concordiára* hivatkozik: Ulpianusnál a „házasság egyesít” (*matrimonium concordat* – Dig. 24,1,32,19), Iustinianus törvényei között „házassági egység” (*concordia maritalis* – Cod. Iust. 6,25,5,1) szerepel. A császárnék ábrázolásakor ugyancsak megjelent *Concordia*, az istennő: Augustus

Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact War, London, 2018.

³² J. Straub, *Vom Herrscherideal der Stäntike*, 1939, 39–43; Thraede (1994) 233–235.

³³ G. W. Adams, *Marcus Aurelius in the Historia Augusta and Beyond*, New York – Toronto, 2015, 105.

³⁴ A késő ókor propagandájáról: Straub (1939) 7–75.

³⁵ E. Manders, *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284*, Leiden – Boston, 2012, 41, 187–188, 245, 280, 293.

felesége, Livia pedig oltárt emeltetett tiszteletére (Ov. *Fast.* 6,637–643).³⁶

Az elkövetkezendőkben a *concordia* fogalmát a barátsággal összefüggésben szeretnénk tárgyalni. A barátság (*amicitia, philia*) az ókori filozófusok sokszor felmerülő témája kis- és nagyközösségi vonatkozásában egyaránt, hiszen az egyének közti egyetértés egyúttal az állam helyes működésének záloga. A fentiekben említett görög terminusok (ὁμονοεῖν, ὁμολογεῖν, ὁμοφροσύνη, συμφωνία, φιλία, κοινωνία, κοινότης) közül a barátságot (φιλία) és a közösséget (κοινωνία) szeretnénk kiragadni, amelyek együttesen elsőként a valósi alapon szerveződő pythagoreusok hagyományában jelentek meg. Aristotelész a *Nikomachosi etikában* a samosi bölcselő nevéhez kapcsolta a két fogalmat egyesítő gnómát: κοινὰ τὰ τῶν φίλων (NE 8,11,1159b 31) – „a barátság közösségben nyilvánul meg” (ford. Szabó M.).

A szállóige az újplatonisták körében kiváltképp népszerűvé lett, jóllehet eredetileg nem ilyen összefüggésben szerepelt, hiszen a pythagoreusok vagyonszövetségére utalt. A lélek emelkedésének propedeutikus gyakorlatát éppen a Pythagoras körül szerveződő iskola alakította ki. Idővel azután ezt a gyakorlatot az újpythagoreusok és az újplatonisták is átvették, s az egyesülés (*henósis*) misztikus útjához kapcsolták, ezért volt központi jelentősége a Pythagoras életét és közösségét bemutató írásoknak.³⁷ Az újplatonisták két jeles 3–4. századi képviselőjén, Porphyrioson és Iamblichoson kívül Diogenész Laertios ugyancsak írt a samosi filozófusról.³⁸ Valamennyi szerző

³⁶ Thraede (1994) 231–238.

³⁷ Egyes vélemények szerint Iamblichos volt az, aki pythagoreussá tette a platóni, avagy az újplatonista filozófiát. D. J. O’Meara, *Pythagoras Revived. Mathematics and Philosophy in Late Antiquity*, Oxford, 1989. Az újplatonista oktatási gyakorlatról Uő., *Platonopolis. Platonic Political Philosophy in Late Antiquity*, Oxford, 2003, 53–68; Csízy K., *Az ideális vezető politikai alakja a görög-római hagyományban*, Budapest, 2018, 13–35.

³⁸ H. S. Long (ed.), *Diogenes Laertii Vitae Philosophorum*, Oxford, 1964. Magyar nyelvű kiadása: Rokay Z. (ford., bev., jegyz.): *Diogenész Laertiosz, A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben*, 1–2. k., Budapest, 2005–2007; E. des Places (ed.), *Porphyre: Vie de Pythagore*, Paris, 1982; L. Deubner – U. Klein (edd.), *Iamblichi De vita Pythagorica liber*, Stuttgart, 1975; G. Staab, *Pythagoras in der Spätantike. Studien zu De Vita Pythagorica des Iamblichos von Chalkis*, München –

közölte a fenti Aristotelésnél is megtalálható gnómát, ahogyan az újplatonisták követője, Marcus Aurelius után második filozófuscászárnak tekintett Flavius Claudius Iulianus Apostata (361–363). Az uralkodó rövid életéhez képest meglehetősen nagy *corpus*t hagyott az utókorra: tizenkét *oratio*, számos levél és jónéhány töredék segít képet alkotni a császár habitusáról. A fenti szállóigét a barátságról szóló Salustios praefectushoz írott *logos paramythétikos* örököltette meg.³⁹ A Kr. u. 358–359-ben keletkezett vigasztaló beszédében (*Or.* 4) Iulianus hű tanácsadója, s egyben barátja, Salustios távozása miatt érzett fájdalmának adott hangot. A birodalom *augustus*a, II. Constantius (337–361) minden bizonnyal azért hívta vissza Iulianus *caesar* környezetéből Salustios, mert féltékenyen tekintett galliai sikereire és növekvő népszerűségére (Iulian. *Or.* 4,244c–d), amit az ifjú *caesar* részben a gall származású praefectusnak köszönhetett.⁴⁰ Iulianus a bevezető részben Salustios elvesztése miatt érzett fájdalomra keres gyógyírt, s ezzel kapcsolatban Théseus és Peirithoos barátságáról beszél (1,240a–244a). Ezek után filozófiai vonatkozású történeti példákra hivatkozva ír a barátok szomorú elválásáról, s itt említi Scipio és Laelius, valamint Periklés és Anaxagoras barátságát (2,244b–248b). Iulianus az istenség segítségével párbeszédet folytat önmagával, ahogyan ezt a számára példaképnek tekintett Marcus Aurelius tette az önmagához szóló (*Ta eis heauton*) *Elmélkedések*ben (3,248d–250c). A megvi-gasztalódást (4,250d–252b) egy rövid zárzó követi (5,252b–d). Polymnia Athanassiadi-Fowden kiváló monográfiájában utal a Marcus Aurelius-párhuzamra, megjegyezve, hogy

Leipzig, 2002, 11, 57; M. Lurje, *Die Vita Pythagorica* Jamblichs als Manifest der neuplatonischen Paideia, in: M. von Albrecht – J. Dillon (Hrsg.), *Jamblich. Pythagoras: Legende – Lehre – Lebensgestaltung*, Darmstadt, 2002, 221–253.

³⁹ A császár a *Symposion é Kronia*, ismertebb címén a *Caesares* című szatírját is Salustiosnak ajánlotta. A 4. *oratio* szövegkiadása: J. Bidez (ed.), *L'Empereur Julien: Œuvres complètes. Discours de Julien César*, I/1, Paris, 1932. A beszéd elemzéséhez: Kocsisné Csízy Katalin, *Proverbiumok és proverbális kifejezések Iulianus Apostata beszédeiben*, Piliscsaba, 2006, 69–88.

⁴⁰ Salustios azonosítására vonatkozóan bizonytalanságban vagyunk, az egyik elképzelés, hogy a praefectus gall származású lehetett. Bidez (1932) 184.

Iulianus Apostata római sztoikus módjára szól önmagához, ahogyan ezt annak idején második századi elődje tette.⁴¹

Iulianus műve különleges abból a szempontból, hogy írásában a barátság magán és állami szférája együttesen jelenik meg, továbbá azért is figyelemre méltó, mert a római császár görög nyelven fogalmazta meg gondolatait, de mégsem csupán görög példákra hivatkozva, s így a szerző a görög és a római gondolkodás érdekes egyvelegét képviseli. A görög nyelven közösségként (κοινωνία) megfogalmazott *concordia* mitológiai és történeti vonatkozású példák segítségével kerül bemutatásra, ugyanakkor a második szakasz szöveghelye *expressis verbis* a korábbiakban már említett pythagoreus *sententiára* hivatkozva egyszerre fogalmazza meg a barátság peripatetikus egyenlőségi és újplatonista hasonlósági viszonyát. A pythagoreus szállóige Iulianus negyedik *oratió*jának kulcsmondata lesz, amint azt Smith, Iulianus remek elemzője megállapította, kiegészítve azzal, hogy éppen az ösztinteségen (*parrhésia*) alapuló kölcsönös viszony biztosította kettejük számára a jó kapcsolatot.⁴² A *koinónia* az *oratio* vissza-visszatérő gondolata, amire Iulianus több ízben hivatkozik.⁴³

Aristotelés a *Nikomachosi etika* 8. és 9. könyvében szól arról, hogy a barátság a hierarchikus viszony tekintetében problematikus lehet, s ezért a hatalmon lévőknek kétféle barátja van: hasznos és kedves (NE 8,7,1158a). Iulianus esetében elmondható, hogy Salustios személyében egyszerre hasznos és kedves barátról van szó, hiszen a szerzőnek tanácsadója is volt a praefectus.⁴⁴ Iulianus és Salustios kapcsolatát őszinte baráti viszony jellemezte, ahogyan ez a *parrhésia* terminusában szerepel.⁴⁵ Aristotelés alapján a barátság igazságosság (Arist. NE 8,11,1159b–1160a), ami az egyenlőségi és a közösségi viszonyban is kifejezésre jut. Eredetileg a pythagoreusok vagyontársaságára utaló κοινὰ τὰ τῶν φίλων (Arist. NE 8,11,1159b 31), „a barátság közösségben nyilvánul meg” egyszersmind a gon-

⁴¹ P. Athanassiadi-Fowden, *Julian and Hellenism. An Intellectual Biography*, Oxford, 1981, 69.

⁴² R. Smith, *Julians's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London – New York, 1995, 33, 40–41.

⁴³ Iulian. Or. 4,240a, 240b, 241a, 242a, 242c, 242d, 245a, 245b, 245d, 251c, 252c.

⁴⁴ Iulian. Or. 4,243b.

⁴⁵ *Ibid.* két alkalommal.

dolkodásbeli hasonlóságot is jelenti, amire Iulianus szövegszerűen is kitér, s így nála az értelem (*nous*) és a helyes gondolkodás (*phronésis*) közösségéről van szó, s ez a κοινωνία τοῦ νοῦ καὶ τῆς φρονήσεως (Or. 4,245ab), s nem az anyagi javakra (χρήματα) vonatkozó együttműködés. A latin *unanimitas* is éppen erre a lelki közösségre utal.⁴⁶ A pythagoreus gnóma ugyanakkor centrális helyzetet foglal el a beszédben, ezzel is alátámasztva Smith megállapítását, miszerint a *koinóniában* megfogalmazott gondolkodásbeli és lelki közösség Iulianus művének vezérgondolata.

Iulianus nem véletlenül hivatkozik Anaxagorasra, a klazomenai filozófusra, akinek tanításában a *Nous* mint *principium* világmozgató erőként szerepel.⁴⁷ A közös gondolkodás s ezzel együtt a *Nous* fogalma szintén több alkalommal feltűnik a császár művében.⁴⁸ Nem csupán a közös gondolkodás, hanem az emlékek felidézése kapcsán is. Ezzel összefüggésben a szerző egy Epicharmosnak tulajdonított gnómát említ: Νοῦς ὁρῇ καὶ νοῦς ἀκούει – „Az értelem lát, az értelem hall.” (Epicharm. fr. 249, Kaibel=Iulian. Or. 4,247a). A *Nous* (értelem, szellem) belső látást biztosít, amelynek segítségével mindig együtt lehetünk azzal, akivel szeretnénk. Ezzel összefüggésben a szerző Hélios jótékony hatásából kiindulva vezeti le érvrendszerét, miszerint a Napnak köszönhetően a szem által befogadott képek segítségével látunk, s ezeket az emlékképeket bármikor felidézhetjük.⁴⁹

Porphyrios *Vita Pythagorica*-ja és Iamblichos hasonló című munkája ugyancsak megőrizte számunkra ezt a mondást, míg az előbbi az Aristotelésnél is megtalálható szövegváltozatot közli (Porph. VP 33: κοινὰ τὰ τῶν φίλων), addig Iulianus az utóbbi variánst hozza (Iambl. VP 6,32: κοινὰ τὰ φίλων).⁵⁰ A „barátság” (*philia*) ugyanakkor Iamblichosnál az életrajzban felsorakoztatott hat pythagoreus erény között szerepel (VP 28–33).

⁴⁶ Thraede (1994) 237.

⁴⁷ Arist. *Met.* 984b.

⁴⁸ Iulian. Or. 4,242d, 243b, 245a, 247a, 247d, 248b, 249b, 249c.

⁴⁹ Iulian. Or. 4,246b–247a. A *proverbium*ként fennmaradt Iulianusnál megtalálható Epicharmos-idézethez: Csízy (2006) 79–81.

⁵⁰ Diogenész Laertiosnál is ez utóbbi szerepel: 8,10 κοινὰ τὰ φίλων – „a barátság azonosság”.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az egység latin (*concordia*) és görög (κοινωνία) terminusa idővel bizonyos mértékig átalakul: a vallási konnotáció egyre inkább eltolódik a politikai felé, s megjelenik a magánszféra vonatkozásában is. Iulianus Apostata császár írásában mindez együtt jelentkezik, amikor a barátsággal összefüggésben közösségi és egyéni vonatkozása a *koinónia* fogalmában kapcsolódik össze, hiszen az egyén egy uralkodó személyében elválaszthatatlan a közösségtől, s ennek megfelelően nem különíthető el az állami szférától. Az uralkodó Salustiosszal való barátsága hasonlósági viszonyon alapuló lelki közösség volt, s nem hierarchikus, ellentétes viszonyokból adódó kötődés, amely Aristotelés elemzésében haszon-elvű kapcsolatot eredményez (Arist. NE 8,10,1159b).

Megállapíthatjuk azonban, hogy legyen szó akár *concordiáról*, akár *koinóniáról*, a közösség fogalma az ókoriak számára sokkal inkább jelentette a hasonlók közti egységet, mint a különbözők összehangolását, amit manapság az Európai Unió jelmondata – *In varietate concordia* – sugall.

CAESAR: BRITANNIA ÉS HIBERNIA¹

TAKÁCS LÁSZLÓ

Tacitus az *Agricolában* a következőket írja Britanniával kapcsolatban:

„Britannia fekvését és népeit már sokan leírták: [...] Britannia, a rómaiak ismeretében a legnagyobb sziget, [...] Egész Britannia alakját Livius, mint a régiek, Fabius Rusticus pedig, mint az újabbak közül a legékeesebb szavú szerző, hosszúkás négyszöghöz² (*oblongae scutulae*) vagy kétélű fejszéhez (*bipenni*) hasonlította. [...] A legtávolabbi tengernek ezt a vidékét akkor [*tunc primum*] hajózták először körül római egységek, ezzel bebizonyították Britannia sziget voltát, egyszersmind felfedezték s meghódították az Orcades nevű, addig ismeretlen szigetcsoportot is. És valóban ilyen a képe Caledonián innen (*citra Caledoniam*), azért emlegetik így az egészet is: de ezen túlhaladva a már világvégi parton kiugró földek mérhetetlen és roppant szakasza mintegy

¹ Havas tanár úrral az egyik első közös szervező munkánk a Caesar születése 2100. évfordulójára szervezett konferencia volt, amelyet itt, Debrecenben tartottunk most már lassan két évtizeddel ezelőtt, 2001-ben. Nemcsak a programot állítottuk együtt össze, hanem azt is rám bízta Havas tanár úr, hogy várjam a konferencia egyik spanyol résztvevőjét, Alonso Nuñez professzort a Ferihegyi repülőtéren. Kalandos úton-módon végül találkoztam a hatalmas börtöndheggyel érkező Alonso Nuñezszel, elfuvaroztam a szállására, ahonnan azután már akadály nélkül jutott el Debrecenbe. Később, hálája jeléül különböző európai városokból küldött képeslapot, és egy Madridról szóló útikönyvvel is megajándékozott. Nem először járt Debrecenben, régi ismeretség és barátság fűzte Havas tanár úrhoz. Már ő sincs köztünk. Ezzel a tanulmánnyal rájuk és a közel két évtizede tartott közös konferenciánkra is emlékezem.

² Sic! – valójában inkább: „hosszúkás pajzshoz”.

ékké (*in cuneum*) szűkül össze. Messziről látták Thulét is, mert addig szólt a parancs, és közeledett a tél.”³

Majd később, a római hódítással kapcsolatban ezt írja: „Így tehát a legelső római, az isteni Iulius, aki sereggel lépett Britannia földjére, a szerencsés kimenetelű csatával megrémítette ugyan a lakosságot, és birtokába vette a partot, mégis úgy látszik, hogy csak megmutatta az utódoknak, nem hagyta rájuk.”⁴ A történetíró azonban nemcsak Britanniaról beszél, hanem szót ejt az ír szigetről is, sőt a méretét is megadja Hiberniának:

„A hadi vállalkozások ötödik évében az első hajóval átkelve, több sikeres csatában addig ismeretlen népeket hódított meg és Britanniának Hibernia felé néző részét csapatokkal rakta meg, nem félelemből, inkább a jövőre gondolva: hátha a Britannia és Hispania közt elterülő és a gall tengeren is könnyen megközelíthető Hibernia kölcsönösen nagy haszonnal köthetné össze a birodalom legerősebb részét. Kiterjedése, ha Britanniához hasonlítjuk, kisebb, a mi tengerünk szigeteinél viszont nagyobb.” (*Spatium eius, si Britanniae comparetur, angustius nostri maris insulas superat.*)⁵

³ Tac. Ag. 10: *Britanniae situm populosque multis scriptoribus memoratos [...] Britannia, insularum quas Romana notitia complectitur maxima [...] Formam totius Britanniae Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores oblongae scutulae vel bipenni adsimulavere. Et est ea facies citra Caledoniam, unde et in univsum fama [est]: transgressis inmensum et enorme spatium procurentium extremo iam litore terrarum velut in cuneum tenuatur. Hanc oram novissimi maris tunc primum Romana classis circumvecta insulam esse Britanniam adfirmavit, ac simul incognitas ad id tempus insulas, quas Orcadas vocant, invenit domuitque. Dispecta est et Thule, quia hactenus iussum, et hiems adpetebat.* (Tacitus szövegeit Borzsák István fordításában idézem.)

⁴ Tac. Ag. 13: *Igitur primus omnium Romanorum divus Iulius cum exercitu Britanniam ingressus, quamquam prospera pugna terruerit incolas ac litore potitus sit, potest videri ostendisse posteris, non tradidisse.*

⁵ Tac. Ag. 24: *Quinto expeditionum anno nave prima transgressus ignotas ad id tempus gentis crebris simul ac prosperis proeliis domuit; eamque partem Britanniae quae Hiberniam aspicit copiis instruxit, in spem magis quam ob formidinem, si quidem Hibernia medio inter Britanniam atque Hispaniam sita et Gallico quoque mari opportuna valentissimam imperii partem magnis in vicem usibus miscuerit. Spatium eius, si Britanniae comparetur, angustius nostri maris insulas superat.*

Tacitus szavaiból kiderül, hogy Agricola tovább folytatta a hódítást észak felé. A történetíró szerint ugyanis az előző évben egészen a Clota és Bodotria nevű tenger-öblökig nyomult előre, vagyis egyfelől a mai Linne Chluaidh-ig (angolul: Firth of Clyde), amely a mai Skócia dél-nyugati tengerparti szakasza, illetve Linne Foirthe-ig (angolul: Firth of Forth), amely öböl déli partján fekszik Edinburgh, Skócia nyugati részén. Ami meglepő a beszámolóban, hogy az öblök miatt Agricola szinte már egy külön szigetnek tekintette Britannia északi részét, ahová nem szárazföldön, hanem vízen érkezett meg a római haderővel (*summotis velut in aliam insulam hostibus*).

Tacitus szövegéből tehát arra következtethetünk, hogy a Kr. u. 1. században a rómaiak már biztosan tudták, hogy nyugatra több sziget is van, vagyis, hogy nemcsak Britannia sziget, hanem az északi Orkney-szigeten kívül sziget Hibernia is. Ráadásul a történetíró egészen pontos adatokat közöl a szigetek méretével kapcsolatban, viszonylag pontosan adja meg Hibernia méretét, amely valóban nagyobb valamennyi földközi-tengeri szigetnél, a legnagyobb Szicíliánál például több mint háromszor. Azt azonban, hogy ez mióta volt ismert a rómaiak számára, nem határozza meg pontosan, hiszen csak azt lehet megtudni, hogy „akkor először” (*tunc primum*) egy római hajóraj körbehajózta Britanniát, s ezzel bizonyította azt, ami addig csak feltételezés volt. Ez a *tunc primum* – a szöveg logikája szerint – Agricola britanniai helytartósága idején történt, valószínűleg akkor, amikor Agricola elindult északra, hogy újabb területeket hódítson meg, azaz legkésőbb 72-ben vagy 73-ban. Tacitus szerint ugyanakkor a régi és az újabb történetírók is szigetként írták le Britanniát. Noha a sziget alakjának első formai meghatározását (*triquetra*) Caesartól ismerték a rómaiak, hiszen a kifejezés említésével utal Horatius is az egyik szatírájában Britanniára,⁶ Tacitus csak Liviust említi és Fabius Rusticust, s nagyon valószínű, hogy a sziget formájának kétféle

Solum caelumque et ingenia cultusque hominum haud multum a Britannia differunt; [in] melius aditus portusque per commercia et negotiatores cogniti.

⁶ Vö. Hor. *Serm.* 2,6,55–56: *quid? militibus promissa Triquetra/ praedia Caesar an est Italia tellure daturus?*

meghatározása,⁷ vagyis a „hosszúkás pajzs” az előbbi, a „kétélű bárd” pedig az utóbbi történetíróhoz köthető.⁸ Bár az *Ab urbe condita* kérdéses könyve nem maradt ránk, mivel az első hódító Caesar volt Britannia földjén, valószínű, hogy a Britanniaról szóló megállapításait a 105. könyvben fejthette ki, a *periocha* ugyanis így szól: *Victis Germanis in Gallia Caesar Rhenum transcendit et proximam partem Germaniae domuit, ac deinde Oceano in Britanniam primo parum prospere tempestatibus aduersis traiecit, iterum felicius, magnaue multitudine hostium caesa aliquam partem insulae in potestatem redegit.* Livius tehát minden bizonnyal Caesartól szerezte az ismereteit, aki a *De bello Gallico* 4. könyvében arról ír, hogy bár a nyár már vége felé járt, ő mégis elhatározta, hogy átkel Britanniába, amelyről azon kívül, hogy sziget, szinte semmilyen más információja nem volt, hiszen még a galloktól sem tudott megbízható információkat szerezni az ott élőkéről.⁹ Kr. e. 55 nyarának vége felé információszerezés végett Caesar tehát elküldte C. Volusenust, de a gall kereskedőktől már előbb tudomást szereztek a britanniai törzsek Caesar tervéréről, ezért követeket küldtek hozzá és kifejezték készségüket, hogy meghódolnak a rómaiak előtt, és biztosítékot is adnak. Caesar azonban csak Volusenus visszatértét várta meg, majd azonnal elkezdte a behajózást, és mintegy nyolcvan hajóval elindult Britanniába, ahol sikeresen partra is szállt, és bár az ellenség fölkészülten várta, a rómaiakkal vívott első csatában a britannusok vereséget szenvedtek.

⁷ A különféle formai elképzelésekről vö. T. G. Tucker, Tacitus *Agricola*, 10, § 3, *The Classical Review*, vol. 15, no. 1, Feb., 1901, 46–48.

⁸ W. K. Lacey, 'Oblongae scvtulae vel bipenni': Tacitus, 'Agricola', 10, 3, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, No. 3 (183), 1954–1955, 16–20. Illetve: N. Reed, Three Fragments of Livy Concerning Britain, *Latomus*, 1973, fasc. 4, 766–786.

⁹ Caes. *Gal.* 4,20: „...ő azonban úgy vélte, hogy már magában az is rendkívül hasznos dolog lesz, ha a sziget földjére léphet (*si modo insulam adiisset*), kitapasztalhatja, kik lakják, és megismerheti tájait, kikötőit, a partraszállási lehetőségeket, melyeket a gallok jóformán alig ismertek. A kereskedőkön kívül ugyanis ritkán merészkedik valaki Britanniáig, s ők is csupán a partvidéken, de annak is csak a Galliával szemközt fekvő részén járatosak. Így aztán Caesar hiába hívatta magához mindenünnen a kereskedőket, nem sikerült felvilágosítást kapnia tőlük, milyen nagy a sziget, hány és miféle nép lakja, hogyan harcolnak, mik a szokásaik és melyek a nagyobb hajórajok befogadására alkalmas kikötők.” (Ürögdi György fordítása)

Arról azonban, hogy Caesar átkelt Britanniába más forrásból is értesülünk, és az is nyilvánvaló, hogy a római közvéleményt érdeklődéssel és valószínűleg izgalommal töltötte el egy olyan távoli terület meghódítása, mint Britannia, még ha keveset tudott is róla.¹⁰ Erre utal az, hogy Catullus több versében is *ultimi*-ként említi a britannusokat és Britanniát,¹¹ vagyis olyan népként, akiken túl – valószínűleg – már csak a végtelen *Oceanus* található.¹² A római érdeklődés másik bizonyítéka Cicero.¹³ A római hadvezér mellett szolgált ugyanis ebben az időben az öccse, Quintus is, aki – bár az ő levelei nem maradtak ránk – folyamatosan tájékoztatta bátyját az eseményekről, aki élénken érdeklődött is a fejlemények iránt. Quintus ugyan 55-ben még nem volt Caesar mellett, 54-ben azonban már odaérkezett Galliába, és szorgalmasan küldte Rómába a leveleket. Az egyik, 54-ben kapott levelére válaszul írja augusztus végén Cicero: *Venio nunc ad id, quod nescio an primum esse debuerit: o iucundas mihi tuas de Britannia litteras! Timebam Oceanum, timebam litus insulae: reliqua non equidem contemno, sed plus habent tamen spei quam timoris, magisque sum sollicitus expectatione ea quam metu.* Majd kiderül, hogy mennyire irigylí a testvérét, aki annyi érdekes, új dologgal találkozik: *quos tu situs, quas naturas rerum et locorum, quos mores, quas gentes, quas pugnas, quem vero ipsum imperatorem habes!*¹⁴ Valamivel korábban egy Atticusnak írt júliusi levélben már azt írja, úgy sejtí, hogy Quintus Britanniában van.¹⁵ Bő két hónappal később, október elsején már arról ír, hogy várja a britanniai hadjáratról szóló híreket (Quintus levelei általában egy hónap alatt értek Rómába). Tud a zord, nehezen megközelíthető partvidékről és arról, hogy nincs

¹⁰ Vö. J. Osgood, *The Pen and the Sword: Writing and Conquest in Caesar's Gaul*, *Classical Antiquity* 28/2, 2009, 344.

¹¹ Cat. 11,11–12; 29,4. Akkor is a lakható világ nyugati végét jelenti számára Britannia, ha elhagyja az *ultimus* jelzőt. Vö. 29,20; 45,22.

¹² Külön nem térünk ki rá, de a Nyugatról alkotott kép gyors Augustus kori változását jelzi, hogy Vergilius számára már Thule jelenti a világ végét: *tibi serviat ultima Thule*, Verg. G. 1,30.

¹³ Rövid összefoglalás: E. G. Sihler, *The Tradition of Caesar's Gallic Wars from Cicero to Orosius*, *Transactions of the American Philological Association*, vol. 18, 1887, 20.

¹⁴ Cic. Q. fr. 15,4.

¹⁵ Cic. Att. 4,15,9.

ezüst a szigeten, s hogy semmilyen zsákmányra sem lehet szert tenni, csak rabszolgákra.¹⁶ Október végi levelében pedig már azt írja, hogy a britanniai hadjárat véget ért, ahogy azt egy még Britanniában szeptember 26-án kelt, Rómába csak október 24-én érkezett levélből megtudta: *confecta Britannia, obsidibus acceptis, nulla praeda, imperata tamen pecunia exercitum ex Britannia reportabant*.¹⁷ Cicero ugyanabban az évben több levelet írt azonban a jogász Trebatius Testának is, akit arra bízott, hogy csatlakozzon a Britanniát meghódítani tervező Caesarhoz. Bár Trebatius végül nem ment Britanniába, a neki írt levelekben néhányszor említést tesz Britanniáról. E kijelentések szerint Cicero tudta, hogy Britannia egy nagy sziget,¹⁸ hogy színesfémekben, aranyban, ezüstben szegény s hogy az ottani kelták harci szekerekkel harcolnak.¹⁹ Cicero tehát – bár több forrásból is szerzett értesüléseket –, úgy tűnik, csak arról volt biztosan meggyőződve, hogy Britannia egy nagy sziget.

Kr. e. 54-ben tehát a római közvélemény, ha Catullus vagy Cicero utalásait vesszük alapul, meglehetősen keveset tudott arról, mi van Gallia nyugati partvidékén túl. Egy évvel korábban, 55-ben még ennél is kevesebbet tudhatott egy átlag római, az azonban, amire Tacitus szerint csak Agricola idején sikerült bizonyítékot találni, vagyis, hogy Britannia sziget, látszólag nem volt kétséges a Városban. Tacitus megjegyzése azzal kapcsolatban azonban, hogy Britannia sziget volta csak Agricola helytartósága alatt bizonyosodott be, nem véletlen, amit megerősít, hogy az idősebb kortárs Quintilianus is arról beszél, hogy a *suasoria*-k közé tartozik annak a tárgynak a megvitatása is, hogy Britannia sziget-e, mert hogy ezt abban az időben, vagyis Caesar idejében nem tudták: *Haec et in suasoriis aliquando tractari solent, [...] an Britannia insula (nam tum ignoraba-*

¹⁶ Cic. Att. 4,17,6: *Britannici belli exitus expectatur; constat enim aditus insulae esse muratos mirificis molibus. Etiam illud iam cognitum est neque argenti scripulum esse ullum in illa insula neque ullam spem praedae nisi ex mancipiis; ex quibus nullos puto te litteris aut musicis eruditos expectare.*

¹⁷ Cic. Att. 4,18,5.

¹⁸ Cic. Fam. 7,10: *Quod si in Britanniam quoque profectus esses, profecto nemo in illa tanta insula peritior te fuisset.*

¹⁹ Cic. Fam. 7,7: *In Britannia nihil esse audio neque auri neque argenti: id si ita est, essedum aliquod capias suadeo et ad nos quam primum recurras.*

tur).²⁰ A Kr. e. 1. századi, a gall hódítással kortárs forrásokban szereplő sovány információk alapján ugyan nem látszik föltétlenül alaptalannak ez az állítás, mégis úgy tűnik inkább, hogy Britannia sziget-volta kérdésességének utólagos konstrukciójáról lehet szó,²¹ s ezt a korábbi időszakra visszavetített, kitalált bizonytalanságot kívánta eloszlatni Tacitus is. Ha volt is egy olyan rövid időszak, amely idején a rómaiak nem lehettek bizonyosak abban, hogy Britannia sziget, ezt a bizonytalanságot a görög források mellett Caesar is hamar eloszlathatta, hiszen a Kr. e. 54-es évről szóló kommentárjában Caesar egy egészen hosszú betétet szentel Britannianak, amelyben a szigetről a következőket írja:

„Britannia belső részének lakosai azt állítják, hogy őseik emberemlékezet óta a szigeten (*in insula*) éltek [...] A szigetet rengeteg ember lakja, egymást érik a gallokéihoz nagyon hasonló épületek, sok a nyáj. Pénzüik bronz- és aranyérme, vagy meghatározott súlyú vasrudacska. A középső vidékek cinket adnak, a tengerpart vasat, bár csak kis mennyiségben; bronzból behozatalra szorulnak. [...] A nyulat, a tyúkot, a libát náluk tilos megenni, mégis nevelik, pusztán szórakozásból, lelkük gyönyörűségére. [...] A sziget háromszög alakú (*Insula natura triquetra*); egyik oldala Galliával szemközt húzódik. [...] Ez az oldal körülbelül ötszáz mérföld hosszú. A másik oldal Hispaniával szemben húzódik, és nyugatnak fordul; ebbe az irányba esik Hibernia, mely becslések szerint feleakkora (*dimidio minor*), mint Britannia, de ugyanolyan távolságra kerül el tőle, amennyire Britannia Galliától. A kettő közt feleúton fekszik az úgynevezett Mona sziget, és mellette állítólag még számos kisebb szigetekcske; egyesek azt írják, hogy itt a téli napforduló táján harminc álló napon keresztül éjszaka uralodik (*de quibus insulis nonnulli scripserunt dies continuos triginta sub bruma esse noctem*). Mi hiába érdeklődtünk, ilyesmiről nem hallottunk semmit, vízoráink pontos méréseiből mindössze annyit állapítottunk meg, hogy az éjszakák valamivel rövi-

²⁰ Quint. *Inst.* 7,4,1.

²¹ Plinius például nem említ olyasmit, hogy valaha is kérdéses lett volna Britannia sziget-volta: vö. Plin. *NH* 4,102.

debbek a szárazföldi éjszakáknál. (*Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse quam in continenti noctes videbamus.*) Az említett szerzők véleménye az, hogy ennek az oldalnak a hossza hétszáz mérföld. A harmadik oldal északnak fordul. Vele szemközt nem terül el szárazföld, egyik végpontja azonban megközelítőleg Germania felé mutat. A harmadik oldal hosszát nyolcszáz mérföldre becsülik, tehát a sziget kerülete összesen kétezer mérföld.”²²

A *De bello Gallico* 4. és az 5. könyvének információi között szembetűnőn sok az ellentmondás, főleg akkor, ha ehhez még azt is hozzávesszük, amit Tacitus ír, aki egyáltalán nem számol be ilyen pontossággal egyik sziget, sem Britannia, sem Hibernia méretéről, míg Caesar egészen egyértelmű adatokat ad meg, ráadásul ellentétben azzal, amit korábban állított, vagyis hogy kereskedőktől próbált meg adatokhoz jutni, itt nem szóbeli, hanem írásbeli forrásokra, illetve meg nem nevezett szerzőkre hivatkozik: *scripserunt* és *ut fert illorum opinio*. Tacitus hallgatása, illetve visszafogott fogalmazása is figyelemre méltó. Ő nem viszonyítja egymáshoz a két szigetet, vagyis a brit és az ír szigetet, hanem csak azt mondja – amint már idéztük –, hogy Hiberniának a Földközi-tenger valamennyi szigeténél, vagyis még Szicíliánál is nagyobb a területe. Pedig – amint arra Strabón *Geographikája* a bizonyíték – a Kr. u. 1. század elején már köztudott volt, hogy Galliától nyugatra szigetek találhatók, sőt a görög geográfus már említést tesz Thuléről is,²³ amely sziget ekkor kapta meg a Catullus idején még Britanniának járó *ultima* jelzöt. Tacitusnak ezt az egyértelmű caesari vagy pliniusi fogalmazással ellentétes bizonytalanságát, természetesen, különféleképpen magyarázhatjuk. Nem kizárt, hogy Caesar kommentárjait nem tekintette hiteles történeti forrásnak, és ugyanígy Pliniusszal szemben is meglehetősen kritikus

²² Caes. *Gal.* 5,12–13, ford. Szepessy Tibor.

²³ Strab. 4,5,1: Ἡ δὲ Βρεττανικὴ τρίγωνος μὲν ἐστὶ τῷ σχήματι, παραβέβληται δὲ τὸ μέγιστον αὐτῆς πλευρὸν τῇ Κελτικῇ, [...]; 4,5,4: Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι περὶ τὴν Βρεττανικὴν νῆσοι μικραὶ· μεγάλη δ' ἡ Ἰέρνη πρὸς ἄρκτον αὐτῇ παραβεβλημένη, προμήκης μᾶλλον [ἢ] πλάτος ἔχουσα. 4,5,5: Περὶ δὲ τῆς Θούλης ἔτι μᾶλλον ἀσαφὴς ἡ ἱστορία διὰ τὸν ἐκτοπισμὸν ταύτην γὰρ τῶν ὀνομαζομένων ἀρκτικωτάτην τιθέασιν.

volt, s a *Naturalis Historia* szerzője által hitelesnek tekintett görög beszámolókat ő maga mesésnek tartotta. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy Agricolát olyan *primus inventor*-nak kívánta ábrázolni, akinek először sikerült bebizonyítania, hogy Britannia sziget.

Visszatérve Caesarhoz és összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy Caesar egyetlen esztendő leforgása alatt a „*szinte semmit nem tudunk*” állapotából eljutott odáig, hogy 54-ben már nemcsak Britanniáról voltak egészen pontos geográfiai ismeretei, hanem Hiberniáról is, sőt Caesar még tud néhány olyan sajátos néprajzi vonatkozásról, amely a brit szigeten élő keltákat jellemzi, vagyis hogy nem esznek nyulat és bizonyos szárnyasokat. Külön meglepő az a tájékozottság, amely a sziget méreteire utal, hiszen ez azt sugallja, hogy komoly méréseket is végeztek vagy végeztetett (vagy Caesar, vagy már korábban valaki más), s ez a mérés kiterjedt Hiberniára is. Az első próbát Kr. e. 55-ben tette Caesar, de az 5. könyvben közölt megfigyeléseket az 54. évi események tárgyalásakor tette. Nem kizárt azonban az sem, s erre utalnak Caesar feljegyzéseinek kommentátorai is, hogy mivel Caesar később átdolgozta a műveit – ahogy azt Asinius Pollio megjegyezéséből tudjuk –, ebben az esetben is későbbi betoldással van dolgunk. Ezt erősíti meg az az elejtett fogalmazásbeli anomália, ami teljesen szokatlan Caesartól. Ő, aki mindig E/3. személyben beszél önmagáról, ebben a részletben kiesik az elbeszélő szerepből, amikor így fogalmaz: *Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse quam in continenti noctes videbamus.* A *De bello Gallico*-ban használja ugyan a *noster* jelzőt a rómaiakkal kapcsolatban, sőt a *nos* is előfordul a „mieink” értelemben, de az egész műben ez az egyetlen alkalom, hogy az E/3. személyt egyértelműen T/1. személyre cseréli. Ha Caesar által később eszközölt betoldásról van szó, a *terminus ante quem* még akkor is Kr. e. 44. Esetleg még azt lehetne feltételezni, hogy ez a részlet sokkal későbbi betoldás, esetleg még Tacitus idejénél is későbbi, aki – érdekes módon – éppen a legautentikusabbnak tűnő forrást hallgatja el Britanniával kapcsolatban, miközben az idősebb kortárs Fabius Rusticust megemlíti. Caesar kiadónak is főfájást okozott a két szigettel kapcsolatban megfigyelhető hirtelen váltás, hiszen többen ezt a részt kirekesztik, azaz csak zárójelek közé

zárva közlik.²⁴ A caesari eredetet azonban nehéz kétségbe vonni, hiszen az egész leírás szemléletmódja, a természeti sajátosságok iránti figyelem, például, hogy milyen hosszú az éjszaka, mind az asztrológia és a naptár problémái iránt fogékony Caesarra vallanak. Ugyanakkor azonban azzal is számot kell vetnünk, hogy Caesar nagyon sokkal később már alighanem nem módosította a *De bello Gallico* szövegét, hiszen szerepel benne Commius Atrebas, a gall szövetséges, akit a szigeten lakó keltákhoz követségbe küld a római hadvezér, de akit a britek elfognak, és csak később engedik szabadon. Ez a Commius később föllázadt római szövetségese ellen, majd Britanniában királlyá is választották, Caesar azonban későbbi sorsáról nem tesz említést, vagyis alighanem még Commius árulása előtt véglegesítette a *De bello Gallico* szövegét, máskülönben csak valamiféle burkolt szándék miatt hallgathatta volna el, hogy valaki ily módon visszaélt jóindulatával, miközben ennek kifejezése mindig is hangsúlyosan van jelen a kommentárookban, a *De bello civili*-ben is.

Az előbb elmondottak alapján tehát azt valószínűsítem, hogy ha nem is 54 folyamán, de mindenképpen még az Itáliába való visszatérés előtt Caesar már egészen pontos információkkal rendelkezett a két szigetről, sőt tudomása volt Mona szigetéről is, amely a druidák egyik jelentős központja volt.

Honnan tudta azonban mindezeket Caesar? Ő maga is bevallja, hogy kifaggatta azokat a kereskedőket, akik a brit szigeten lakókkal kereskedtek a kontinensről, de tőlük semmi különöset nem tudott meg. A felderítőnek kiküldött Volusenus partra sem szállt, és csak öt napos hajóutat tett a partok mentén. Szóbeli forrásként így csak vagy a követségbe küldött és fogságba esett Commius jön szóba, vagy azok a túsók, akiket a britanniaiak adtak a béke érdekében, vagy mások, ha esetleg voltak olyanok, akik a rómaiak szolgálatába szegődtek. Annyi bizonyos, hogy a britanniai keltáknak nyilvánvalóan volt fogalmuk arról, hogy szigeten élnek, s ők tudhatták azt is, hogy a nyugatra elterülő szomszédos földterület sem kontinens, hanem sziget. Nem zárható tehát ki, hogy Britannia és Hibernia sziget voltát maguktól a szigetlakóktól tudta meg Caesar, noha kérdéses, hogy

²⁴ *Caesar in Britain. C. Iuli Caesaris de Bello Gallico Commentarii quartus (xx–xxviii) et quintus*, edited by T. Rice Holmes, Oxford, 1916, 27–28.

ezeknek a nagy szigeteknek az akkori lakói, vagyis a britanniai és hiberniai kelták olyan sziget-fogalommal rendelkeztek-e, mint a rómaiak. Nem zárható ki, hogy az *insula* meghatározás valójában Caesar értelmezése egy olyan sajátos leírásnak, amelyet az őslakosok adtak a lakóhelyükről, pontosabban a britanniaiak arról a helyről, ahol éltek és a szomszédos, tengertől körülvelt területről.²⁵ Amit hallott, szemmel láthatóan mégsem elégitette ki Caesart, ezért az etnográfiai-geográfiai-történeti irodalomban is tájékozódni próbált, hiszen csak ezzel magyarázható, hogy a kudarcba fulladt ismeretszerzési kísérletek után különféle írókra hivatkozik. Görög földrajzi és történetírók valóban írtak már a Kr. e. 2. században Britanniáról és Hiberniáról, így nagyon valószínű, hogy Caesar 55 őszén-telén elkezdte föl kutatni a szigetekre vonatkozó írásos beszámolókat, följegyzéseket,²⁶ miközben maga is igyekezett ezeket a geográfiai leírásokat megerősíteni vagy cáfolni. S mivel ilyen görög szakirodalom – tudomásunk szerint – rendelkezésre is állt, Caesar – nem nevezve meg őket – hozzájuk fordult.²⁷ Az etnográfiai sajátosságok azonban mind szóbeli, mind írásbeli forrásból származhattak. Később, a 6. könyvnek abban a részében, amelyet *Auctores Latini*-kötetének függelékében Havas László is közöl, még részletesebb leírását adja a galliai kelták szokásainak, amelyek mind társadalmi, mind vallási életüket jellemzik, itt azonban megelégszik csak néhány, a római olvasó számára fontos vagy érdekes adalék hangsúlyozásával. Ezért szerepel a már említett étkezési tabu a szövegben. E megállapítása körül már rég elkezdődött a vita, főleg ami az említett állatoktól való tartózkodás értelmezését *voluptatis animique causa* illeti. Az összehasonlító néprajzi kutatások ugyanis azt mutatják, hogy Caesar megállapítása a britek étkezési tabujáról igaz, vagyis, hogy ezeknek az állatoknak a fogyasztásától valóban tartózkodtak a britanniai kel-

²⁵ Az ír nyelvben például a 'kontinens' 'mór-roinn', ami egyszerűen csak 'nagy föld'-et jelent.

²⁶ Erre utal, hogy a görög szerzőkhöz hasonlóan formai leírást is ad a szigetről. Vö. Ch. B. Krebs, *Imaginary Geography in Caesar's Bellum Gallicum*, *The American Journal of Philology*, vol. 127, no. 1, 2006, 117.

²⁷ Ch. B. Krebs, *The World's Measure: Caesar's Geographies of Gallia and Britannia in their Contexts and as Evidence of his World Map*, *American Journal of Philology*, vol. 139, no 1, 2018, 106.

ták.²⁸ Nagyon valószínű, hogy nem ették meg a lóhúst sem,²⁹ erre lehet következtetni ugyanis a *De bello Gallico* egy másik helye alapján. Caesar értelmezése mindenesetre nagyon is egybevág a római felfogással, akik számára semmilyen étkezési tabu nem létezett, mindent fogyasztottak, így természetesen aligha értette, hogy itt valamilyen vallási kötöttségről van szó. S bár az itt felsorolt három állatot a kontinensen lakó kelták fogyasztották, az ír-kelta mondákban a gyakran előforduló lakomaleírásokból föltűnően hiányzik a nyúlból vagy szárnyasokból készült ételek fogyasztása, legtöbbször ugyanis disznó- vagy marhahúst esznek, esetleg bárányt. Caesar esetében tehát nem annyira a leírt jelenség valóságtartalmát kell megkérdőjeleznünk, hanem inkább annak értelmezését. Ez még akkor is igaz lehet, ha maga a magyarázat megbízható forrásból, esetleg maguktól a keltáktól származott, akik számára a tilalom ősisége miatt annak oka már rég elhalványult, s maguk sem tudták, miért ragaszkodnak a tabuhoz.

Mindent összevetve tehát azt mondhatjuk, hogy Caesar – és ez valószínűleg hozzátartozott hódítási filozófiájához – mindent tudni akart azokról, akiknek a leigázását eltervezte, s ehhez nemcsak pontos földrajzi, hanem társadalmi, vallási és egyéb sajátosságok ismeretére is szüksége volt. Tacitus hiába volt tehát alighanem szkeptikus Caesar adataival szemben, nyilvánvaló, hogy Caesar nagyon körültekintően, megfontoltan és alaposan járt el, amikor információkat gyűjtött Britanniáról és Hiberniáról, vagy éppen a már meghódolt gallokról és a szomszédos germánokról. Mert emlékezzünk csak vissza, mit mondott Tacitus: „A legtávolabbi tengernek ezt a vidékét akkor (*tunc primum*) hajózták először körül római egységek, ezzel bebizonyították (*adfirmavit*) Britannia sziget voltát,” jobban mondva „megerősítették”, hogy Britannia sziget. Caesar tehát föltehetően csak különféle szóbeli vagy írásbeli források alapján tudta, hogy Britannia sziget, ami nem zárja ki, hogy akár Britanniát, akár Hiberniát görög vagy római kereskedők ne hajózták volna már korábban körbe. Tacitusnak

²⁸ P. J. Reynolds, *The Food of the Prehistoric Celts*, in: J. Wilkins – D. Harvey – M. Dobson (eds.), *Food in Antiquity*, Exeter, 1995, 303–315. Reynolds szerint nagyon valószínűtlen, hogy a britanniai kelták fogyasztottak volna nyulat. Vö. 307. oldal.

²⁹ Th. Brown, *Tertullian and Horse-Cults in Britain*, *Folklore* 61, 1950, 31–34.

annyiban lehet igaza, hogy római hajóhad csak Agricola helytartósága idején került meg Britanniát, amivel pusztán azt a feltételezést erősítették meg, amelyben bő száz évvel korábban már mindenki biztos volt Rómában. A *tunc primum* körülhajózás Agricolának olyan vállalkozása volt, amely elképzelhetetlen lett volna a Caesar által közölt ismeretek nélkül.

CICERO ÉS MATIUS: EGY BARÁTSÁG CAESAR ÁRNYÉKÁBAN

SZEKERES CSILLA

C. Matius létezéséről aligha volna tudomásunk, ha nem menti meg őt az örök feledéstől M. Tullius Cicero, aki néhány alkalommal megemlíti őt a leveleiben,¹ és főként, ha nem marad ránk az *Epistulae ad familiares* részeként kettejük levélváltása Kr. e. 44 augusztusából² [*Fam.* 11,29 (27) és 11,30 (28)].

Mintegy fél évvel Caesar meggyilkolása után Matius közös barátjuk, Trebatiushoz³ révén hozza Cicero tudomására megbántottságát amiatt, hogy Cicero két ügyben hozott döntését is élesen bírálta. Cicero

¹ *Fam.* 7,17 (15) 3 (a Galliában, Caesar seregében tartózkodó Trebatiushoz Kr. e. 53-ban): *Quom vero in C. Mati, suavissimi doctissimique hominis, familiaritatem venisti, non dici potest, quam valde gaudeam. qui fac ut te quam maxime diligat. mihi crede, nihil ex ista provincia potes, quod iucundius sit, deportare.*; *Att.* 9,12 (11) 2 (Kr. e. 49): *Venit etiam ad me Matius Quinquatribus, homo mehercule, ut mihi visus est, temperatus et prudens; existimatus quidem est semper auctor otii*; *Fam.* 6,12,2; *Att.* 14,1,1; 14,3,1; 15,3 (2) 3 (Kr. e. 44). Matius jellemzéséhez l. B. Kytzler, Matius und Cicero, *Historia* 9, 1960, 100–103. A Cicero-leveleket itt és a továbbiakban Kasten kiadása alapján idézem: Marcus Tullius Cicero, *An seine Freunde*, Lateinisch-deutsch, Herausg. und übersetzt von H. Kasten, Düsseldorf – Zürich, 2004.

² A kutatók többsége a leveleket Kr. e. 44. augusztus végére helyezi, mások, Kytzler (1960), október közepére. A korai, ill. késői datálással kapcsolatos érveket és ellenérveket K. Bringmann, *Untersuchungen zum späten Cicero*, Göttingen, 1971, 271 tekintette át, mindezek alapján ő maga csak a *non liquet* álláspontját tartotta elfogadhatónak. A kérdésről később a *communis opinio* mellett, Kytzlerrel szemben: A. Gilboa, A Further Comment on the Dating of the Cicero – Matius Correspondence (*Fam.* XI, 27/28), *Historia* 23, 1974, 217–228; Kytzler mellett, ill. őt követve: D. R. Shackleton Bailey – D. Roy, Cicero, *Epistulae ad familiares*, vol. II., 47–43 B. C., Cambridge, 1977, 486.

³ A jogtudós C. Trebatiushoz Cicero ifjú pártfogoltja volt, akit Kr. e. 54-ben egy ajánlólevéllel ellátva küldött Galliába, Caesarhoz. Vö. *Fam.* 7,5: *Cicero Caesari imp.*, valamint Cicero leveleivel Trebatiushoz: *Fam.* 7,6–22.

egy felettébb udvarias,⁴ gondosan megírt levélben válaszol Matius panaszára [*Fam.* 11,29 (27)]. Miután hosszan és részletesen sorolja kettejük barátságának bizonyítékait,⁵ rátér a frissen támadt nézeteltérés okára (7–8. §§): egyrészt Matius támogatót egy bizonyos törvényt (valószínűleg az Antonius érdekét szolgáló *lex Antonia Cornelia de permutatione provinciarum*-ról van szó),⁶ másrészt curatora volt azoknak a győzelmi játékoknak, amelyeket Octavianus rendezett Caesar tiszteletére (*Ludi Victoriae Caesaris*, körülbelül Kr. e. 44. július 20–28. között).⁷ Valójában Matius tetteinek magyarázatát, indoklását nem

⁴ A levél hangneméről, stílusáról, általában az udvariasság stratégiájáról a levelekben I. J. Hall, *Politeness and Politics in Cicero's Letters*, Oxford, 60sk.

⁵ Aligha lehet elfogadni Shackleton Bailey – Roy (1977) 486 rosszindulatú értékelését, aki mindebben csak képmutatást lát, ami „úgy tűnik, Cicero megrögzött szokásává vált a vezető caesarianusok iránt”.

⁶ *Fam.* 11,29 (27) 7: *ego te suffragium tulisse in illa lege primum non credidi; deinde, si credidissem, numquam id sine aliqua iusta causa existimarem te fecisse.* Vö. A. Heuss, Cicero und Matius. Zur Psychologie der revolutionären Situation in Rom, *Historia* 5, 1956, 58; Kytzler (1960) 117–18; Shackleton Bailey – Roy (1977) 488. A törvény értelmében Antonius Macedonia helyett Gallia Cisalpinát kapta provinciául, ugyanakkor megtarthatta a Macedoniában a parthusok elleni háborúhoz felsorakoztatott legiókat. Mindazonáltal Kytzler nem tartja valószínűnek, hogy erről a törvényről volna szó. Feltételezése szerint a szóbanforgó törvény a Cicero által az első *Philippicá*bán hosszasan tárgyalt *lex* (*Phil.* 1,21sk), amely engedélyezte, hogy a *de vi et maiestatis* elítéltek a néphez forduljanak. M. Gelzer, *Cicero. Ein biographischer Versuch*, Wiesbaden, 1969, 354. A *Phil.* 8,27-ben említett *lex iudiciaria*-ra gondol.

⁷ *Fam.* 11,29 (27) 7: *defensio autem est duplex; alia sunt, quae liquido negare soleam, ut de isto ipso suffragio, alia, quae defendam a te pie fieri et humane, ut de curatione ludorum.* A játékokhoz l. *Fam.* 11,30 (28) 6: *At ludos, quos Caesaris victoriae Caesar adulescens fecit, curavi.*; *Att.* 15,3 (2) 3 (Kr. e. 44): *De Octavi contione idem sentio quod tu, ludorumque eius apparatus et Matius ac Postumus mihi procuratores non placent; Saserna collega dignus.* A gens Iulia ősanjájának, Venus Genetrixnek a tiszteletére rendezett játékokról van szó, amelyeket első alkalommal Caesar rendezett meg Kr. e. 46. évi triumphusának utolsó napján, szeptember 26-án. G. S. Sumi, *Ceremony and Power. Performing Politics in Rome between Republic and Empire*, Ann Arbor, 2005, 151 alapján egyértelműen Caesar családját ünneplő játékokról volt szó, amelyeket Kr. e. 45-ben szeptemberről azért hoztak előre, hogy Caesar születésének hónapjában lehessen megrendezni őket. Ekkor nevezték át az ünnepet *Ludi Victoriae Caesaris*-ra. Más feltételezések szerint az ünnepet Octavianus helyezte át Kr. e. 44-ben. Sumi szerint (152.) a játékok megrendezésével Octavianus nyilvánosan hitet tett ama szándéka mellett, hogy megőrzi Caesar emlékét, másrészt az ünnepnek köszönhetően a Rómába való megérkezését

tudja elfogadni, amit egy tapintatos, ugyanakkor rendkívül határozott mondatban tesz számára világossá: *sed te, hominem doctissimum, non fugit, si Caesar rex fuerit – quod quidem mihi videtur – , in utramque partem de tuo officio disputari posse, vel in eam, qua ego soleo uti, laudandam esse fidem et humanitatem tuam, qui etiam mortuum diligas, vel in eam, qua non nulli utuntur, libertatem patriae vitae amici anteponendam.*⁸

Válaszlevelében Matius érezhető felháborodottsággal utasítja vissza Cicero udvariasságba burkolt vádját: *Nota enim mihi sunt, quae in me post Caesaris mortem contulerint. vitio mihi dant, quod mortem hominis necessariii graviter fero atque eum, quem dilexi, perisse indignor; aiunt enim patriam amicitiae praeponendam esse, proinde ac si iam vicerint obitum eius rei p. fuisse utilem.*⁹ Ezt követően tételelesen sorolja az érveit amellett, hogy egyedül az ő magatartása vállalható, igazolható, következetes, és felel meg a barátsággal szemben támasztott elvárásoknak: 1./ A polgárviszályban nem Caesart követte, hanem a barátját, akit annak ellenére sem hagyott cserben, hogy maga a dolog bántotta őt. 2./ Sohasem helyeselte sem a polgárháborút, sem a viszály okát, amelyet minden erejével igyekezett még csírájában elfojtani.¹⁰ 3./ Caesar győzelméből – másoktól

követő kényszerű visszavonulása után drámai módon jelenhetett meg ismét a nyilvánosság előtt. Vö. Gelzer (1969) 354–5; S. Citroni Marchetti, „I Could Not Love Caesar More”. Roman Friendship and the Beginning of the Principate, *Classical Journal* 99, 2004, 281–290; K. Bringmann, *Cicero*, Darmstadt, 2010, 252.

⁸ *Fam.* 11,29 (27) 8. (Havas László fordításában: „De neked, mint jól képzett embernek, nem kerülheti el figyelmedet, hogy ha Caesar zsarnok volt, ami bizony számomra nyilvánvaló, kötelességedet két különböző szempontból is értelmezni lehet. Akár – mint én szoktam – abból a szempontból, hogy dicsérni kell hűségedet és emberségedet, mivel halálában is megbecsülöd barátodat, akár abból – mint egyesek teszik –, hogy többet ér a haza szabadsága egy barát életénél.” In: Havas L. (szerk.), *Cicero válogatott művei*, Budapest, 1987, 499.

⁹ *Fam.* 11,30 (28) 2: „Hiszen tudom én, hogy mi mindent kentek rám Caesar halála után. Bűnömül róják fel, hogy nehezen viselem egy hozzám közel álló ember halálát, és hogy felháborít annak a pusztulása, akit szerettem. Azt mondják tudniillik, hogy a haza előbbre való, mint a barátság, és mintha bizony ennek alapján bizonyítottnak vehetnék, hogy a halála előnyös volt az állam számára.”

¹⁰ *Fam.* 11,30 (28) 2: *neque enim Caesarem in dissensione civili sum secutus, sed amicum; neque bellum umquam civile aut etiam causam dissensionis probavi, quam etiam nascentem exstingui summe studui.*

eltérően – nem húzott hasznót, sőt, anyagi kára származott belőle.¹¹ 4./ A Caesar által legyőzött polgártársai megkímélése érdekében éppen úgy fáradozott, mintha a saját életéről lett volna szó.¹² 5./ Jogos a felháborodása annak a halála miatt, aki – az ő közbejárásának köszönhetően – másokat életben hagyott.¹³ 6./ Hallatlan dölyfösségre vall, hogy míg gyilkosai egy gáztettel dicsekszenek, neki magának még gyászolnia sem szabad büntetlenül, hogy míg ők magukat a szabadság forrásának, helyreállítóinak nevezik, tőle még az érzelmnyilvánítás szabadságát is elveszik.¹⁴ 7./ A Caesar győzelmét ünneplő játékok rendezése magánügy, nem közügy.¹⁵ 8./ Ami pedig azt a vádat illeti, hogy Antonius consult gyakorta felkereste: elfogadhatatlan, hogy miközben Caesar, a barátja nem akadályozta meg abban, hogy olyanokkal is kapcsolatban álljon, akiket ő maga nem kedvelt, a barátja gyilkosai rosszindulatú megjegyzéseikkel el akarják érni, hogy ne szeresse azokat, akiket akar.¹⁶

Matius Caesar elkötelezett híve volt és az maradt március idusa után is. Politikai állásfoglalása jól ismert volt Cicero előtt, ennek fényében magyarázatra szorul, miért lepte meg mégis Matius maga-

¹¹ *Fam. 11,30 (28) 2: itaque in victoria hominis necessarij neque honoris neque pecuniae dulcedine sum captus, quibus praemiis reliqui, minus apud eum quam ego cum possent, immoderate sunt abusi. atque etiam res familiaris mea lege Caesaris deminuta est, cuius beneficio plerique, qui Caesaris morte laetantur, remanserunt in civitate.*

¹² *Fam. 11,30 (28) 2: civibus victis ut parceretur, aequae ac pro mea salute laboravi.*

¹³ *Fam. 11,30 (28) 3: Possum igitur, qui omnis voluerim incolumis, eum, a quo id impetratum est, perisse non indignari?*

¹⁴ *Fam. 11,30 (28) 3: o superbiam inauditam alios in facinore gloriari, aliis ne dolere quidem impunitae licere! at haec etiam servis semper libera fuerunt, ut timerent, gauderent, dolerent suo potius quam alterius arbitrio; quae nunc, ut quidem isti dictitant, 'libertatis auctores' metu nobis extorquere conantur.*

¹⁵ *Fam. 11,30 (28) 6: 'At ludos, quos Caesaris victoriae Caesar adulescens fecit, curavi.' at id ad privatum officium, non ad statum rei p. pertinet; quod tamen munus et hominis amicissimi memoriae atque honoribus praestare etiam mortui debui et optima spei adulescenti ac dignissimo Caesare petenti negare non potui.*

¹⁶ *Fam. 11,30 (28) 7: Veni etiam consulis Antoni domum saepe salutandi causa; ad quem, qui me parum patriae amantem esse existimant, rogandi quidem aliquid aut auferendi causa frequentis ventitare reperies. sed quae haec est adrogantia, quod Caesar numquam interpellavit, quin, quibus vellem atque etiam quos ipse non diligebat, tamen iis uterer, eos, qui mihi amicum eripuerunt, carpendo me efficere conari, ne quos velim diligam?*

tartása olyannyira, hogy nemtetszésének mások előtt is hangot adott. A válasz ott rejlik a levelekben, és messze túlmutat egy szokványos és gyorsan elsimuló félreértésen két, egyébként számos más tekintetben egymással rokonszenvező ember között. Olyan elvi jellegű kérdésekkel függ össze, mint hogy összeegyeztethető-e a barátság és a politika; lehet-e barátom a politikai ellenfelem barátja; mi előbbre való: a haza vagy a barát érdeke; vajon a barátság igazolhatóvá tesz-e morális szempontból elfogadhatatlan tetteket? Egyáltalán: az adott körülmények között mi minősül morális szempontból vállalhatónak és mi vállalhatatlannak?

A levélpár a 19. század eleje óta élénken foglalkoztatta a kutatókat, és jóval nagyobb figyelmet kapott, mint a cicerói levélcorpus bármelyik más darabja.¹⁷ Különféle szempontok alapján elemezték őket, hogy aztán igencsak nagy szélsőségek között mozgó értékítéletet alkossanak nem csupán a két levélről, hanem a két szerzőről és azok személyiségéről is. A 19. században uralkodó Cicero-ellenességből fakadóan aligha meglepő módon az 1800-as évek kutatói¹⁸ a megalukvó, gyáva Cicero és a makulátlan jellemű, feddhetetlen Matius, vagyis két szögesen eltérő személyiség összecsapásaként értékelték a leveleket. A 20. század első felében a morális szempont kiegészül a barátság fogalmának problémájával, ekképpen Cicero és Matius konfliktusa a barátság két egymásnak szögesen ellentmondó értelmezéséből (is) fakad: a politikus Cicero utilitarista, számító és a magánember Matius által képviselt autonóm, bensőséges *amicitia*-koncepció összeegyeztethetetlenségéből.¹⁹ Elsőként 1956-ban Alfred Heuss tette a leveleket tüzetes és szándéka szerint elfogulatlan elemzés tárgyává. Interpretációja megkísérel eltekinteni attól a modern korból fakadó előfeltételezéstől, hogy a levelekben két különböző – a politikai és a személyes – szféra érintkezéséről volna szó. Ellenkezőleg: szívesebben hivatkozik arra a tapasztalatra, hogy a politikának és az ember-

¹⁷ A két levél kutatástörténetének itt következő áttekintése jelentős részben Heuss 1956-ban és Kytzler 1960-ban megjelent tanulmányán alapszik. A Matius-levéllel foglalkozó szakirodalom összefoglalását l. még Bringmann (1971) könyvében (272–3)!

¹⁸ Wieland, Drumann, Abeken, Schmalz, Bardt és Sternkopf tanulmányairól van szó. L. Heuss (1956) 53–54.

¹⁹ Dahlmann álláspontja 1938-ból [Heuss (1956) 55; Kytzler (1960) 97].

ségnek elválaszthatatlanoknak kell lenniük.²⁰ Heuss elsőként mutat rá Matius érvelésének ellentmondásaira, mely szerint a személyes és a politikai kapcsolatok függetlenek egymástól (*neque enim Caesarem in dissensione civili sum consecutus, sed amicum*), tevékenységében semmi politicum nem volt és nincs, miközben minden tekintetben Caesar és követőinek támogatója. A német filológus úgy véli, Matius természetesen részt vett a politikában, ám Caesar követőjeként, bárátjaként a döntéseket nem ő hozta, így azokért saját meggyőződése szerint nem is vonható felelősségre.²¹ Matius önmagát ártatlan és ártalmatlan színben feltüntető érvelésének azonban van egy korlátja: az a pillanat, amikor Caesar kirobbantotta a polgárháborút, és mint zsarnok lepleződött le.²² Nem nehéz észrevenni, hogy Heuss gondos szövegelemzése közben nem tudta függetleníteni magát a második világháború és az azt követő évek eleven tapasztalatától, így lesz nála a 19. század rajongva tisztelt zsenijéből, Caesarból cinikus és démoni tyrannus, Matiusból pedig goromba és szinte együgyű gondolkodásmódú, jellemtelen alak.²³ Négy évvel később Bernhard Kytzler Heuss-szal vitatkozva kísérli meg előítéletektől mentesen, új érvekre és megfigyelésekre alapozva interpretálni a leveleket.²⁴ Újra-rajzolja Matius személyiségét, aki egyrészt aligha érdemelte volna ki Cicero elismerését és éveken át tartó figyelmét, ha nem lett volna valóban okos, művelt ember, másrészt viszont méltatlankodása állítólagos megfélemlítése miatt minden alapot nélkülöz, mint ahogyan ahhoz sem kellett rettenthetetlen bátorság, hogy kiálljon Caesar öröksége mellett: Kr. e. 44 nyarán mind a politikai-katonai erőviszonyok, mind a közhangulat egyértelműen az ekkor még Antonius vezette caesarianusok fölényét mutatták.²⁵ Ami pedig Caesar szerepének (*rex, tyrannus* volt-e avagy sem) és a történelmi helyzetnek az értékelését illeti: Kytzler elemzése alapján ebben a tekintetben Matius – aki Caesart egyeduralkodónak tartotta ugyan, de nem tyrannusnak – világosabban látott, mint Cicero. Levele értékes dokumentuma annak,

²⁰ Heuss (1956) 55.

²¹ Heuss (1956) 65.

²² Heuss (1956) 66–67.

²³ Heuss (1956) 72.

²⁴ Kytzler (1960).

²⁵ Vö. Kytzler (1960) 101–103.

hogyan ítélte meg Caesart egy hozzá közel álló, okos, emberséges, a szélsőségektől mentes kortárs, akitől a gyűlölettől izzó elutasítás éppen olyan idegen volt, mint a kritikátlan lelkesedés.²⁶

1962-ben Heuss egy újabb tanulmányban szállt vitába Kytzler elemzésével, így fenti Matius-értékelésével,²⁷ míg néhány évvel később Gelzer²⁸ alapvetően Kytzler konklúziójával értett egyet. Az 1970-es évek elején Bringmann²⁹ mindenekelőtt a Matius-levél korábbi értelmezéseit tartotta teljesen elhibázottnak. Ő maga arra a következtetésre jutott, hogy Matius magatartása a polgárháború alatt politikai félreértelmezésekre adott lehetőséget, ami alapvetően abból fakadt, hogy az őt Caesarhoz fűző barátságában igen nehéz volt egyértelmű határt húzni a privát és a politikai szféra között. Immár a 21. században Cathrine Steel Matius és Caesar barátságát helyezte interpretációjának középpontjába. Véleménye szerint a levélváltás annak bizonyítéka, hogy a római politikai elit tagjai között alapvető nézeteltérés volt annak megítélésében, hogy mi a barátság helye a politikában. Maga Matius a Caesarral való barátságát érzelmi alapúnak tekintette, egyszersmind úgy ítélte meg, hogy a barátság ténye önmagában igazolja politikai magatartását.³⁰

Mint látható, a leveleknek máig nincs általánosan elfogadott interpretációja, a bennük felmerülő számos súlyos kérdés miatt ez nem is igen elképzelhető. A továbbiakban mindezek közül egyet, Cicero levelének központi elemét – *libertatem patriae vitae amici anteponendam* – vizsgálom.

A *libertas* olyan jelszó volt, amire – saját álláspontjuk, tetteik igazolása céljából – számosan, politikai ellenfelek is előszeretettel hivatkoztak Cicero korában, ám éppen ebből következően jelentése

²⁶ Kytzler (1960) 112–113, 121.

²⁷ A. Heuss, Matius als Zeuge von Caesars staatsmännischer Größe, *Historia* 11, 1962, 118–122.

²⁸ Gelzer (1969) 356.

²⁹ Bringmann (1971) 270–277. Vö. Bringmann (2010) 263–4.

³⁰ C. Steel, Friends, Associates, and Wives, in: M. Griffin (ed.), *A Companion to Iulius Caesar*, Oxford, 2009, 112–125. Mindennek némiképp ellentmond, hogy Steel a tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy Caesarnak nem voltak olyan barátai, mint Cicerónak Atticus. Caesar baráti kapcsolatai improvizatőrikusak és flexibilisek voltak (124).

meglehetősen széles határok között mozgott.³¹ Úgy tűnik, hogy Cicero számára a *libertas* két fő aspektusa a *libertas plebis*, valamint a *libertas patrum* volt – ez utóbbi elválaszthatatlanul összefonódott a senatorok *dignitasával*.³² A szabadság mindezen szempontjait magában foglaló *libertas patriae* Cicero értelmezésében a *salus rei publicae* lényegét jelentette: egy olyan derék állampolgárok (*boni, optimates*) vezette államot, amelyben a döntéseket ezek a senatusban tömörült polgárok közösen hozzák. Cicero úgy látta, hogy Caesar örökös dictatúrája, korlátlan hatalma – *regnum, tyrannisa*³³ – a *libertas* teljes megszűnését eredményezte többek közt az alapjául szolgáló törvények felszámolása miatt.³⁴ Cicerónak az ekképpen felfogott *libertas* iránti elkötelezettségét bizonyítják azok a Kr. e. 50 és 44 között keletkezett levelei, amelyek a Matius-levél legsúlyosabb állításának kontextusát nyújtják.³⁵

³¹ Vö. E. Fantham, Caesar against Liberty? An Introduction, in: F. Cairns – E. Fantham (eds.), *Caesar against Liberty? Perspectives on his Autocracy*, Cambridge, 2003, 3sk.

³² Vö. *Fam.* 1,9 (8) 3 (Kr. e. 55 eleje): *quae enim proposita fuerat nobis, cum et honoribus amplissimis et laboribus maximis perfuncti essemus, dignitas in sententiis dicendis, libertas in re publica capessenda, ea sublata totast, nec mihi magis quam omnibus; nam aut adsentendum est nulla cum gravitate paucis aut frustra dissentiendum.*

³³ Vö. Szekeres Cs., Rex, dictator, tyrannus – Cicero az egyszemélyi hatalomról, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 23/1, 2019, 224–236.

³⁴ *Fam.* 9,16,3 (Kr. e. 46. júl.): *de illo autem, quem penes est omnis potestas, nihil video, quod timeam, nisi quod omnia sunt incerta, cum a iure discessum est, nec praestari quicquam potest, quale futurum sit, quod positum est in alterius voluntate, ne dicam libidine.* A törvényesség és a szabadság összefüggéséről l. Cluent. 146: *Hoc enim vinculum est huius dignitatis qua fruimur in re publica, hoc fundamentum libertatis (...) Legum ministri magistratus, legum interpretes iudices, legum denique idcirco omnes servi sumus ut liberi esse possimus.* A libertasszal kapcsolatos problémákhoz l. Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge, 1950, 83sk.; P. A. Brunt, *Libertas in the Republic*, in: Idem, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford, 1988, 281–350, különösképpen 327sk.; V. Arena, *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge, 2012.

³⁵ Az Atticushoz írt bizalmas levelek őszinteségében nincs okunk kételkedni, így ezek meggyőződés szerint megbízható, szilárd alapot nyújtanak az itt következő gondolatmenethez. Brunt állítása úgy gondolom, ma is érvényes: „The sincerity of these letters has never to my knowledge been questioned by any one who has

A Kr. e. 50 végén Kilikiából hazatérő Cicero kénytelen volt szembesülni a küszöbön álló polgárháború fenyegetésével.³⁶ Atticushoz írt levelei alapján mindent összevetve váratlan fejlemény volt ez, hiszen évek óta szoros politikai szövetség kötötte össze Pompeiust és Caesart. Éppen ezért Cicero az utolsó pillanatig bízott a megegyezésben, maga is igyekezett közvetíteni a *summi imperatores* között, mivel meggyőződése volt, hogy egy rossz béke is jobb, mint a polgárháború,³⁷ és mert bármelyik fél győzelméből tyrannus támad.³⁸ Am rövideSEN³⁹ világossá vált, hogy egyik fél sem hajlandó engedni a követeléseiből: Caesar nem bocsájtotta el a legióit, és követelte ama jogának érvényesítését – amit egyébként Pompeiusnak köszönhetett –, hogy távollétében is pályázhasson a consulságra.⁴⁰ Pompeius is csak színleg hajlott a megegyezésre, konkrét lépéseket ő sem tett a nyílt konfliktus elkerülése érdekében, jóllehet maga Cicero sokakkal együtt úgy gondolta, hasznosabb volna engedni Caesarnak, mintsem hagyni, hogy kettejük konfliktusa háborúba torkolljon.⁴¹ Mindkét fél nagy erőfeszítéseket tett a saját táborának növelésére: az olyan tekintélyes senatorok, mint Cicero állásfoglalása különösen sokat nyomott a latban. Cicero éppen saját biztonsága érdekében főképpen 56-tól (Luca) kezdve Caesarral is igyekezett szorosabbra fűzni a kapcsolatot, így aztán a polgárháború kitörése, 49. január eleje óta a köztük fennálló barátságra hivatkozva nem csupán Pompeius, hanem Caesar is igényt tartott a támogatására.

immersed himself in them.” (P. A. Brunt, Cicero’s *Officium* in the Civil War, *Journal of Roman Studies* 76, 1986, 12.)

³⁶ Att. 7,4,2 (Kr. e. 50. dec. 13.); 7,5,4. (Kr. e. 50. dec. 16.)

³⁷ Att. 7,3,5; 8,11, D,6. (Kr. e. 49. febr. 27. Pompeiushoz.)

³⁸ Att. 7,5,4 (Kr. e. 50. dec. 16.): *pace opus est; ex victoria multa mala tum certe tyrannus existet.*

³⁹ A Kr. e. 49. január 7-i senatusi ülésen, a *senatus consultum ultimum* kiadását követően – mindössze három nappal Rómába érkezése után – végérvényessé vált, hogy mindenféle közvetítés értelmetlen.

⁴⁰ Att. 7,1,4. (Kr. e. 50. dec.)

⁴¹ Att. 7,5,4 (Kr. e. 50. dec. 16.): *nam ego is sum, qui illi concedi putem utilius esse, quod postulat, quam signa conferri; sero enim resistimus ei, quem per annos decem aluimus contra nos; 7,6,2 (Kr. e. 50. dec. 18.): De re publica valde timeo nec adhuc fere inveni, qui non concedendum putaret Caesari, quod postulare, potius quam depugnandum.*

Röviden ez az a – leveleiből kirajzolódó – politikai helyzet, amely súlyos dilemma elé állította Cicerót.⁴² Az a lehetőség fel sem merült benne, hogy Caesarhoz csatlakozzék, aki ezt nem is várta el tőle, arra azonban határozottan kérte, hogy maradjon semleges.⁴³ Pompeius viszont egyértelműen igényt tartott a támogatására, így miután elhagyta Itáliát, Cicero a „menni vagy maradni?“, „Pompeius vagy Caesar” közötti választás kényszerével szembesült. Atticushoz írt levelei alapján szinte napról napra nyomon követhetjük töprengéseit, kétségeit, hogy mit mérlegelt, milyen érveket sorakoztatott fel lehetséges döntése mellett és ellen, hogy az események alakulásával párhuzamosan ezek hogyan veszítettek a súlyukból, és adták át a helyüket újabbaknak. Helyzete és dilemmája a legkevésbé sem volt egyedi, hiszen a két szembenálló fél táborában számosan voltak, akik mind Pompeiusszal, mind Caesarral baráti kapcsolatban álltak,⁴⁴ és a saját harcostársaik között nem feltétlenül tudhattak maguk mellett több barátot, mint az ellenség soraiban.⁴⁵ (Caesar bizalmasa, Balbus éppen ezért kapott felmentést Caesartól, hogy ne kényszerüljön régi jótevője, Pompeius ellen fegyvert fogni.⁴⁶) Cicero tépelődései közepette több szempontot is mérlegelt. Ezek között különös súllyal esett latba a Pompeiushoz fűződő barátsága, annál is inkább, mert meggyőződése szerint a *res publica*-t ő védelmezi Caesarral, a polgárháború kirobbantójával szemben.⁴⁷ Mind az *amicitiából* fakadó *officium*,⁴⁸ mind a hála érzése a száműzetéséből való visszahívásáért, mind

⁴² Vö. Brunt (1986) 14sk.

⁴³ Att. 9,8 (7) B,1 (Kr. e. 49. márc. 11/12. Balbus levele); Att. 10,9 (8) B, 1 (Caesar levele Ciceróhoz, 49. máj. 2). Vö. Att. 10,10 (9) 1. (Kr. e. 49. máj. 3.)

⁴⁴ Vö. Fam. 8,14,2. (Caelius Cicerónak, Kr. e. 50. szept. 24.)

⁴⁵ Vö. Fam. 6,12,2 (Kr. e. 46. nov.): *omnis Caesaris familiaris satis opportune habeo implicatos consuetudine et benevolentia sic, ut, cum ab eo discesserint, me habeant proximum. hoc Pansa, Hirtius, Balbus, Oppius, Matius, Postumius plane ita faciunt, ut me unice diligant.*

⁴⁶ P. A. Brunt, *Amicitia in the Late Roman Republic*, in: Idem, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford, 1988, 378–9. Brunt név szerint Labienust, Lentulus Spinther, Varrót és Cicerót sorolja fel, mint akik kétségkívül mind Pompeius, mind Caesar barátainak számítottak.

⁴⁷ Caesar felelősségéről a polgárháború kitörésében l. Att. 7,11,1 (Kr. e. 49. jan. 21.); 7,13,1 (Kr. e. 49. jan. 23.); 7,19 (18) 2. (Kr. e. 49. febr. 5.)

⁴⁸ Att. 7,12,3 (Kr. e. 49. jan. 22.); 9,3 (2a) 2. (Kr. e. 49. márc. 8.)

a Pompeius oldalán csoportosuló *boni* mellette jelölik ki a helyét⁴⁹: inkább akar vele együtt vereséget szenvedni, mint Caesarral győzelmet aratni.⁵⁰ Ugyanakkor *de sua potentia dimicant homines* – írja már Kr. e. 50. decemberében Atticusnak.⁵¹ Nem tudja elhallgatni Pompeius felelősségét abban, hogy Caesar hatalmassá és erőssé vált: tíz éven át táplálta, segítette annak ambícióit a *res publica*-val szemben.⁵² Amikor pedig harc nélkül feladja Itáliát, végképp csalódik benne.⁵³ Már nem gondolja, hogy az állam megmaradásába vetett reményét Pompeiusba helyezhetné,⁵⁴ ő is éppen annyira felelős, mint Caesar: megegyezhettek volna, kompromisszumot köthettek volna, de egyik sem akarta: *uterque regnare vult*.⁵⁵ Egy másik szempont családja⁵⁶ és személyes biztonsága, ami a maradás, vagyis Caesar

⁴⁹ Att. 7,6,2 (Kr. e. 50. dec. 18.): *esse quodam modo mihi praeter ceteros non rectum me in tantis rebus a Pompeio dissidere*; 7,21 (20) 2 (Kr. e. 49. febr. 5.): *ad manendum hiems, lictores, improvidi et neglegentes duces, ad fugam hortatur amicitia Cn., causa bonorum, turpitudine coniungendi cum tyranno, qui quidem incertum est Phalarimne an Pisistratum sit imitaturus*; Att. 8,3,2 (Kr. e. 49. febr. 19.): *Cum merita Pompei summa erga salutem meam familiaritasque, quae mihi cum eo est, tum ipsa rei p. causa me adducit, ut mihi vel consilium meum cum illius consilio vel fortuna cum fortuna coniungenda esse videatur*; Att. 9,10 (9) 2 (Kr. e. 49. márc. 17.): *itaque mihi dubitanti, quid me facere par sit, permagnum pondus adfert benevolentia erga illum, qua dempta perire melius esset in patria quam patriam servando evertere*; Att. 9,14 (13,1–7) 3 (Kr. e. 49. márc. 23.); 10,8 (7) 1. (Kr. e. 49. ápr. 22.)

⁵⁰ Att. 7,1,4; 7,24 (23) 2 (Kr. e. 49. febr. 10.); 8,2,4. (Kr. e. 49. febr. 17.)

⁵¹ Att. 7,3,4; 8,11,2 (Kr. e. 49. febr. 27.): *dominatio quaesita ab utroque est (...) genus illud Sullani regni iam pridem appetitur multis, qui una sunt, cupientibus*.

⁵² Att. 8,3,3. (Kr. e. 49. febr. 19.)

⁵³ Att. 8,7,2 (Kr. e. 49. febr. 21.); Att. 9,11 (10) 2 (Kr. e. 49. márc. 18.): *me illius fugae neglegentiaeque deformitas avertit ab amore; nihil enim dignum faciebat, quare eius fugae comitem me adiungerem*.

⁵⁴ Att. 8,2,4 (Kr. e. 49. febr. 17.): *ego pro Pompeio lubenter emori possum, facio pluris omnium hominum neminem, sed non positam in eo iudico spem de salute rei publicae*.

⁵⁵ Att. 8,11,2 (Kr. e. 49. febr. 27.): *an censes nihil inter eos convenire, nullam pactionem fieri potuisse? hodie potest. sed neutri σκοπός est ille, ut nos beati simus; uterque regnare vult*.

⁵⁶ Att. 9,6,4 (Kr. e. 49. márc. 11.); 9,7 (4) 2 (Kr. e. 49. márc. 12.); 10,10 (9) 2. (Kr. e. 49. máj. 3.)

mellett teszi le a voksot,⁵⁷ ahogyan Caelius ajánlotta neki: amíg az emberek fegyverek nélkül, polgárokként küzdenek egymással, a tisztességesebb felet kell követni, fegyveres harc esetén azonban az erősebbet.⁵⁸ Márpedig Cicero számára világos, hogy Caesar erőfölényben van, Corfinium után, a *clementia* politikájának meghirdetésével⁵⁹ pedig a vele rokonszenvezők tömege egyre csak nő.⁶⁰ Mindemellett nagy reményeket fűz kilátásba helyezett diadalmenetéhez, amely ugyancsak Caesar támogatásával válhat valósággá, de nem habozik lemondani róla, ha ez tűnik helyesebbnek. Mert – írja Atticusnak – nem lehet egyszerre becsvágyón tárgyalni a triumphusról és szabadon az államról. Márpedig kétség sem férhet hozzá, hogy melyiket tekinti tisztességesnek.⁶¹ Újabb szempont, hogy mit gondolnak és mondanak róla a *boni*, bár kétségei egyre erősödnek, hogy a magukat kiválónak nevező polgárok, a *res publica* védelmezői valóban azok-e?⁶² Végül, ami úgy tűnik, a legnagyobb súllyal esik

⁵⁷ Att. 8,15,2 (Kr. e. 49. márc. 3.): *officii me deliberatio cruciat cruciabitque adhuc. cautior certe est mansio, honestior existimatur traiectio.*

⁵⁸ Fam. 8,14,3 (Kr. e. 50. szept. 24.). Vö. Brunt (1986) 13–14. Hasonlóképpen Pompeius táborának elhagyását javasolta veje, P. Cornelius Dolabella Kr. e. 48 nyarán írt levelében, aki egyszersmind megígérte, közbenjár az érdekében Caesarnál (Fam. 9,9,2–3): *illud autem te peto, ut (...) tu tuis rebus consulas et aliquando tibi potius quam cuivis sis amicus. satis factum est iam a te vel officio vel familiaritati, satis factum etiam partibus et rei p., quam tu probabas (...)* Quaecumque de tua dignitate ab imperatore erunt impetranda, qua est humanitate Caesar, facillimum erit ab eo tibi ipsi impetrare, et meas tamen preces apud eum non minimum auctoritatis habituras puto.

⁵⁹ Att. 9,8 (7) C,1 (Kr. e. 49. márc. 5.)

⁶⁰ Att. 8,13,1–2; 8,15,2; 8,16,1–2; 9,14 (13,1–7) 4; 9,22 (8,9,1–3) 2. Valamennyi levél Kr. e. 49 áprilisában kelt. Ugyanakkor Cicero nem bízik Caesar kíméletességében, és a legrosszabbtól tart Caesar győzelme esetén: Att. 10,9 (8) 2 (Kr. e. 49. máj. 2.): *nam caedem video si vicerit, et impetum in privatorum pecunias et exsulum reditum et tabulas novas et turpissimorum honores et regnum non modo Romano homini sed ne Persae quidem cuiquam tolerabile;* Att. 10,11 (10) 5 (Kr. e. 49. máj. 3.): *dubita, si potes, quin ille, seu victus seu victor redierit, caedem futurus sit.*

⁶¹ Att. 7,3,2 (Kr. e. 50. dec.): *quin nunc ipsum non dubitabo rem tantam abicere, si quid erit rectius. utrumque vero simul agi non potest, et de triumpho ambitiose et de re p. libere. sed ne dubitaris, quin, quod honestius, id mihi futurum sit antiquius.*

⁶² Att. 8,1,3 (Kr. e. 49. febr. 16.); 8,16,1 (Kr. e. 49. márc. 4.); 9,1,3 (Kr. e. 49. márc. 6.); 9,3 (2a) 3 (Kr. e. 49. márc. 8.): *eundem igitur est, nec tam ut belli quam ut fugae socii simus; nec enim ferre potero sermones istorum, quicumque sunt, non sunt enim*

számára latba: mi az, ami helyes, tisztességes.⁶³ A tisztánlátás érdekében igyekszik tépelődéseit elméleti – filozófiai alapokra helyezni. Kr. e. 49 márciusában [Att. 9,7 (4)] arról ír Atticusnak, hogy aktuális politikai témák görög és latin nyelvű megfogalmazásával tölti az időt, hogy megóvja magát a teljes csüggedéstől. Olyan témákról van szó, mint hogy maradni kell-e a hazában, ha egy tyrannus uralkodik fölötte? Vajon minden eszközzel a tyrannis megszüntetésén kell-e fáradozni, még akkor is, ha mindeközben veszélybe kerül az állam létezése? Vajon nem kell-e kísérletet tenni arra, hogy a tyrannus uralta hazán inkább kedvező alkalom és tárgyalások révén segítsünk, mintsem háborúval? Okos politika-e ilyen helyzetben valahova elmenekülni, és tétlenül maradni, vagy minden veszélyt vállalni kell a szabadságért? Ha egy zsarnok tartja hatalmában a hazát, vajon mindenképpen szükséges háborút szabadítani a hazára és ostrom alá venni? Vajon akkor is a jók közé tartozik valaki, hogyha nem helyesli, hogy háborúval kell a tyrannist eltörölni? Politikai ügyekben osztozni kell-e a jötevők és barátok veszedelmében még akkor is, ha azok egyáltalán nem gondolkodnak helyesen az állam helyzetéről? Ha valaki már nagy tetteket vitt véghez a haza érdekében, és emiatt szenvedést és gyűlöletet vont a maga fejére, önként veszélybe kell-e sodornia magát, vagy megteheti-e, hogy végre önmagára és a családjára gondoljon, és távol maradjon a hatalmasok viszályától? Kr. e. 49 nyarán minden csalódottsága, keserősége ellenére a vesztes ügy mellé áll: Pompeius után megy Görögországba. Míg korábban az *amicitia* és a *patria* egyaránt Pompeius oldalára állította, ekkor már úgy látja, a *res publica* szempontjából nincs különbség Caesar és Pompeius között, legfeljebb annyi, hogy az utóbbi *modestior rex*: ha nem győz, szükségképpen a római nép neve is kitörölődik; ha pedig győz, Sulla módjára és példájára fog győzni.⁶⁴ Amiért őt választja, az a barátságuk, és

certe, ut appellatur, boni. sed tamen id ipsum scire cupio, quid loquantur.; 9,5,3 (Kr. e. 49. márc. 10.); *optimatibus vero tuis nihil confido, nihil iam ne inservio quidem. video, ut se huic dent, ut daturi sint*; 9,14 (13,1–7) 6 (Kr. e. 49. márc. 23.). vö. Att. 11,8 (7) 3 (Kr. e. 48. dec. 17.); 11,13 (12) 1. (Kr. e. 47. márc. 8.)

⁶³ Att. 8,2,4 (Kr. e. 49. febr. 17.); 8,3,2 (Kr. e. 49. febr. 19.); 8,15,2. (Kr. e. 49. márc. 3.).

⁶⁴ Att. 10,8 (7) 1 (Kr. e. 49. ápr. 22.): *regnandi contentio est, in qua pulsus est modestior rex et probior et integrior et is, qui nisi vincit, nomen populi Romani*

mert nem akar szégyenkezni, tisztességesen akar cselekedni.⁶⁵ Mégis, amit Pompeius táborában tapasztal Pharsalos előtt, az olyan kiábrándító számára,⁶⁶ hogy minden lelkiismeret-furdalás nélkül hagyja ott a vereséget szenvedett sereget, és Pompeius halálát már csak egy elismerő, de korántsem megrendültségről tanúskodó mondattal kommentálja Atticusnak.⁶⁷

Az általunk vizsgált állítás tehát hosszú évek kétségei, vívódásai által megérlelt, a Kr. e. 44. év nyarán és őszén pedig filozófiai műveiben, mindenekelőtt a *Laelius*ban⁶⁸ és a *De officiis* harmadik könyvében elméletté kristályosodott gondolat volt, amelynek őszinteségében nincs okunk kételkedni.

Ami Matius álláspontját illeti: nem vitatja, hogy a haza előbbre való, mint a barátság, csak éppen válaszlevelének okfejtése szerint ennek az alapelvnek vele kapcsolatban nincs relevanciája. Ez csak úgy értelmezhető, hogy nem hajlandó elfogadni Cicero állítását, miszerint Caesar *rex* lett volna, ennél fogva meggyőződése szerint Caesar meggyilkolása nem volt hasznos a *res publica* számára.⁶⁹ A tények azonban aligha támasztják alá érvelésének kiindulópontját: Pharsalos után Caesar kétségkívül egyeduralomra tett szert,⁷⁰ ahol pedig egyeduralom van, ott semmilyen értelemben nem lehet szabadság.⁷¹

deleatur necesse est; sin autem vincit, Sullano more exemploque vincet. Vö. Att. 9,12 (11) 3 (Kr. e. 49. márc. 20.). Ugyanakkor Caesar az események után és az önigazolás nyilvánvaló szándékával írt *Commentarii de bello civili*-ben (1,4,2) az *optimata facti*ót igyekezett azonosítani Sullával. Vö. L. Canfora, *Giulio Cesare. Il dittatore democratico*, Roma – Bari, 2011⁵, 166sk.

⁶⁵ Att. 9,8 (7) 1. (Kr. e. 49. márc. 13.)

⁶⁶ Att. 11, 7 (6) 2. (Kr. e. 48. nov. 27.)

⁶⁷ Att. 11,7 (6) 5. (Kr.e. 48. nov. 27.)

⁶⁸ Vö. *Lael.* 11,36: *id primum videamus (...) quatenus amor in amicitia progredi debeat. (...) nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; 12,43: ne quis concessu putet amicum vel bellum patriae inferentem sequi.*

⁶⁹ *Fam.* 11,30 (28) 2, vö. 9. jegyzet.

⁷⁰ A kérdéshez l. Fantham (2003) 8sk.

⁷¹ Vö. Tac. *Agr.* *Nerva Caesar res olim dissociabilis miscuerit, principatum ac libertatem.*

Jóllehet Cicero számos szempontból sokra tartotta Matium, a *Laelius*-beli igazi barátság számos eleme illet az ő *amicitiájukra*,⁷² a legfontosabb, legsúlyosabb kérdésben – Caesar személye, politikája, a *res publica* érdeke – egymással szögesen ellentétes nézeteket vallottak. Márpedig a *Laelius*ban Cicero – Scipio nevében – a tartós, élethosszig tartó barátság útjában álló akadályok közt elsőként a politikai nézetkülönbséget nevezte meg.⁷³ A Cicero-levél – egyébiránt egy *nobilistól* elvárt – udvarias hangnemére tehát nem az a magyarázat, hogy szerzője továbbra is barátságával tüntetné ki a címzettet, hanem az a részletesen kifejtett gondolat, hogy a barátság politikai okokból bekövetkező felbomlása esetén a lehető legnagyobb körütekintéssel és tapintattal kell eljárni, „ugyanis semmi sem szégyenteljesebb annál, mint azzal háborúskodni, akivel korábban barátságban éltünk”.⁷⁴ Cicero hajlandó tiszteletben tartani Matius álláspontját Caesarral kapcsolatban, ám viszonzásképpen hasonló tapintatot várna el ő maga is. Mint láttuk, levelei alapján Caesar-ellenessége korántsem olyan egysíkú, mint amilyennek néhány, írásaiból tetszőlegesen kiragadott idézet alapján tűnik, és a római politikai elitről alkotott képe is jóval összetettebb a jók (*boni*) – caesarianusok végletesen leegyszerűsítő ellentéténél. Éppen ezért bizonyos mértékig empátiát és türelmet mutat Caesar követői iránt. A rajongók kétséget nem ismerő, a nyilvánvaló tényekről tudomást sem vevő lelkesedése azonban bántotta és felhá-

⁷² Az *amicitia* értelmezéséhez l. Brunt, *Amicitia...* [(1988), l. 46.j.] 357; D. Konstan, *Friendship in the Classical World*, Cambridge, 1997, 122sk.

⁷³ *Lael.* 33: *ille (sc. Scipio) quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere. Nam, vel ut non idem expediret, incidere saepe, vel ut de re publica idem sentiretur; mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias secundis alias adversis rebus, alias aetate ingravescente.* Pace Brunt, *Amicitia...* [(1988), l. 46. j.] 358, aki úgy gondolja, hogy a szöveg alapján a politikai ügyekben való egyetértés nem feltétele a barátságnak. Nem tartom meggyőzőnek Hall (2009) 69 véleményét sem, hogy tudniillik Cicero udvarias levelével arról akarta meggyőzni Matium és az érdeklődő kívülállókat, hogy a köztük levő nézeteltérés nem személyes természetű, hanem kizárólag intellektuális nézetkülönbségből fakad.

⁷⁴ *Lael.* 77: *Sin autem aut morum aut studiorum commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in rei publicae partibus dissensio intercesserit (...) cavendum erit, ne solum amicitiae depositae, sed etiam inimicitiae susceptae videantur. Nihil est enim turpius quam cum eo bellum gerere, quocum familiariter vixeris.*

borította. Az okos és művelt Matius pedig saját levele alapján közéljük tartozott.⁷⁵

⁷⁵ Vö. *Att.* 14,1,1. (Kr. e. 44. ápr. 8.) A Matiusszal folytatott beszélgetést Cicero a következőképpen kommentálja Atticusnak: *o prudentem Oppium! qui nihilo minus illum (sc. Caesarem) desiderat, sed loquitur nihil, quod quemquam bonum offendat.*

IRODALOMSZEMLÉLET CICERO *PRO ARCHIA POETA* CÍMŰ BESZÉDÉBEN

KISS SEBESTYÉN

Stefan Zweig, a 20. század német nyelvű irodalmának egyik legnagyobb alkotója *Az emberiség csillagórái* (*Sternstunden der Menschheit*)¹ című, 14 novellisztikus történelmi miniatúrát tartalmazó gyűjteményében külön fejezetet szentel Cicerónak. A gyűjtemény olyan kimagasló jelentőségű eseményeket mutat be, amelyek alapvetően megváltoztatták az emberiség történelmét. A mű nem értelmezhető szorosan vett tárgyi-lagos történelmi elemzésként, sokkal inkább sarkítva és némiképpen öncélúan ír le olyan helyzeteket, amelyekben egy adott történelmi személyiségnek helyt kell állnia. A Ciceróról szóló fejezet 1940-ben született, a szerző ekkor már Angliában élt emigrációban. A novella eredeti angol címe: *The Head on The Rostrum*, s a nagy római szónokot a Caesar meggyilkolását követő zűrzavaros időkben állítja elénk. Cicero megrendülve értesül a *dictator* haláláról. Zweig erős érzelmeket keltve mutatja be, hogyan száll szembe a politikától visszavonult szónok a formálódó második triumvirátussal és Antoniusszal, hogyan reagál az összezavarodott embereket látva. A zűrzavar közepette talán egyedül ő mutat csak valamiféle határozottságot, egy végső, a humánusot körmeszakadtáig védelmező nagy szónoklatsorozattal, a 14 *Philippikával*.

Az osztrák író erőteljesen rajzolja meg a cicerói *humanitas* eszméjének alakulását a sztárügyvédségtől kezdve addig a pillanatig, amíg vidéki villájában, Puteoliban, a politika zajától távol megírja tulajdonképpeni „szellemi” végrendeletét, a *De officiis*-t. A személyes érintettség okán a hitleri nemzetiszocializmussal szembeszálló, zsidó származású Stefan Zweig az addig is humanistának tekintett Cicerót az egyetemes *humanitas* elsőszámú ügyvédjévé avatja. Antonius pribékjeinek a hagyomány szerint e szavakkal adja meg magát: *Non ignoravi me*

¹ Stefan Zweig: *Die Sternstunden der Menschheit*, Frankfurt, 1964.

mortalem genuisse. A nagy római szónok-politikus erkölcsi fölényét Zweig a gyilkosok barbárságával, naturalizmusba hajló cinizmusával állítja szembe. E hitvány emberek Cicero levágott fejét és kezét vértől csöpögő zsákba tuszkolva viszik el Antoniusnak, hogy bizonyítsák: valóban rászolgáltak a vérdíjra. Róma népe másnap döbbsen szemléli a Rostrumon közszemlére bocsátott testrészeket.² Egy barátjának így ír Zweig a fejezet születéséről: „[...] Cicero is olyan volt, aki a diktatúrának esett áldozatául, aki a rendről álmodott, és aki mindvégig a jogot védelmezte.”³

A Cicerót a római világbirodalom első számú humanistájának⁴ nevező Stefan Zweig csupán egy dolgot vet Róma legnagyobb szónoka szemére: azt, hogy bár a lehető legintenzívebben élte át kora történelmét és lett részese a világtörténelemnek, egy valamire, éspedig éppen a legfontosabbra nem maradt ideje: arra, hogy saját életének legmélyére pillantson. Becsvágyától hajtva – írja Zweig – a nyughatatlan Cicero soha nem talált időt arra, hogy elgondolkodjon, és számot vessen saját hatalmas tudásával és gondolataival.⁵ Egészen addig, amíg Caesar magához nem ragadta a hatalmat⁶ – teszi hozzá sietve.

² Cicero halálának körülményeit Plutarchos (*Párhuzamos életrajzok: Cicero* 48–49), Cassius Dio (47,8,4) és Seneca maior (*Suasoriae* 6,17) mutatja be. Vö. H. Homeyer, *Die antiken Berichte über den Tod Ciceros und ihre Quellen*, Baden Baden, 1964. Újabb megközelítés: A. Wright, *The Death of Cicero. Forming a Tradition: The Contamination of History*, in: *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 50/4, 2001, 436–452. Az utókor által megalkotott Cicero-képhez l. H. Homeyer, *Ciceros Tod im Urteil der Nachwelt*, *Altertum* 17, 1971, 165–174, W. Richter, *Das Cicero-Bild der römischen Kaiserzeit*, in: G. Radke (hrsg.), *Cicero, ein Mensch seiner Zeit. Acht Vorträge zu einem geistesgeschichtlichen Phänomen*, Berlin, 1986, 161–197.

³ Felix Braunnak írt levél a londoni száműzetésből, valószínűleg 1939 őszéről: „Geschrieben habe ich nichts außer mein Tagebuch (wie im andern Kriege) und eine Sternstunde über den Tod des Cicero bereite ich ein bißchen vor: auch einer, der der Diktatur erlag, der von Ordnung träumte und auf dem Recht beharrte.”

⁴ „Marcus Tullius Cicero, der erste Humanist des römischen Weltreiches...”, *Sternstunden*, 1964, 231.

⁵ „Zeitgeschichte, Weltgeschichte, sie hat Cicero wie kein anderer erlebt und durchlebt; nur für eines – für das Wichtigste – ist ihm nie Zeit geblieben: zum Blick in das eigene Leben. Nie hat der Rastlose in seinem Ehrgeiztaumel Zeit gefunden, sich still und gut zu besinnen und die Summe seines Wissens, seines Denkens zu ziehen.” *Sternstunden*, 1964, 231.

⁶ „Nun endlich ist ihm durch Caesars Staatsstreich, der ihn ausschaltet von der res publica [von den Staatsgeschäften], Gelegenheit gegeben, diese res privata [Privat-

Az alábbiakban az osztrák író szavai nyomán arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen természetű volt ez a becsvágy, és hogyan kívánt Cicero valóban a világtörténelem részesévé válni. A vizsgálat tárgyául pedig az a beszéd tűnik leginkább alkalmasnak, amelyben maga a szónok is a *humanitas* magasztalja: Archias, a költő érdekében elmondott beszéde.

A mű több szempontból nézve is egyike lehet Cicero legérdekesebb szónoki alkotásainak. A rövid, mindössze 12 caput / 32 § terjedelmű beszéd fontosságát és népszerűségét elsősorban annak köszönheti, hogy itt találjuk az irodalom és egyáltalán a műveltség, a legtisztább értelemben vett *humanitas* valaha papírra vetett leginkább magával ragadó bemutatását, s egyidejűleg képet kapunk annak társadalmi hatásairól, emberformáló és erkölcsnemesítő szerepéről.

Nem véletlenül vált tehát különösen kedvelt iskolai olvasmánnyá, figyelembe véve a bemutatott szellemtörténeti témákat, az elegáns nyelvi megformálást és az alkalmazott retorikai stratégiákat. Éppen így megtaláljuk a beszédet a legtöbb, római művelődéstörténetet áttekintő bemutatásban is.⁷ Mindennek megfelelően kellőképpen szerteágazó és igen sok szempontot érvényesítő szakirodalom áll rendelkezésünkre.⁸

angelegenheit], die wichtigste der Welt, fruchtbar zu pflegen.” *Sternstunden*, 1964, 231.

⁷ A beszéd legutóbbi, az eddigi szempontokat is újra gondoló vizsgálatát és új kérdéseket (pl. interkulturalitás) is felvető elemzését l. Altay Coşkun, *Cicero und das römische Bürgerrecht. Die Verteidigung des Dichters Archias. Einleitung, Text, Übersetzung und historisch-philologische Kommentierungen*, Verumnus, Berliner Beiträge zur Klassischen Philologie und zu ihren Nachbargebieten, hrsg. U. von Schmitzer, Band 5, Göttingen, 2010.

⁸ Szövegkiadás, kommentárok: H. C. Gotoff, *Cicero's Elegant Style: An Analysis of the Pro Archia*, Urbana, 1979; K. Vretska – H. Vretska, *M. Tullius Cicero: Pro Archia poeta. Ein Zeugnis für den Kampf des Geistes um seine Anerkennung* (Texte zur Forschung 31), Darmstadt, 1979; S. M. Cerutti, *Cicero: Pro Archia Poeta Oratio. A Structural Analysis of the Speech and Companion to the Commentary*, Bolchazy–Carducci Publishers, 1999; Coşkun (2010). A szöveg szerkezetének feltárásához máig alapvető W. Sternkopf, *Die Ökonomie der Rede Ciceros für den Dichter Archias*, *Hermes* 42, 1907, 337–373.

Részletvizsgálatok: R. W. Husband, *The Prosecution of Archias*, *CJ* 10, 1914, 165–171; J. H. Taylor, *Political Motives in Cicero's defense of Archias*, *AJP* 73, 1952, 62–70; M. Orban, *Le Pro Archia et le concept Ciceronien de la formation intellectuelle*, *LEC* 25, 1957, 173–191; M. von Albrecht, *Das Prooemium von*

Ciceros Rede pro Archia poeta und das Problem der Zweckmäßigkeit der argumentatio extra causam, *Gymnasium* 76, 1969, 419–429, e dolgozat frissített változata: M. von Albrecht, *Cicero's Style. A Synopsis. Followed by Selected Studies*, Boston, 2003, 198–205; M. L. Clarke, Poets and Patrons at Rome, *Greece & Rome* 25/1, 1978, 46–54; H. Eisenberger, Die Funktion des zweiten Hauptteils von Ciceros Rede für den Dichter Archias, *WSt* 13, 1979, 88–98; T. P. Wiseman, Pete nobiles amicos: Poets and Patrons in Late Republican Rome, in: B. K. Gold (ed.), *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*, Austin, 1982, 28–49; D. R. Shackleton Bailey, Cicero and Early Latin Poetry, *Illinois Classical Studies* 8, 1983, 239–249; Fr. Heubner, Agitatorische Redundanz als Mittel der politischen Argumentation in Ciceros Rede Pro Archia Poeta, *Klio* 67, 1985, 486–491; B. K. Gold, *Literary Patronage in Greece and Rome*, Chapel Hill / N.C. 1987, itt: *Cicero and Archias*: 73–86, *Pompey and Theophanes of Mytilene*: 87–107 (= *American Journal of Philology* 106, 1985, 312–327); B. P. Wallach, Cicero's *Pro Archia* and the *Topics*, *RhM* 132, 1989, 313–331; W. M. Porter, Cicero's *Pro Archia* and the Responsibilities of Reading, *Rhetorica* 8, 1990, 137–152; D. H. Berry, *Cicero: Defence Speeches*, Oxford, 2000; Üő., Literature and Persuasion in Cicero's *Pro Archia*, in: J. Powell – J. Paterson (eds.), *Cicero the Advocate*, Oxford, 2004, 291–311; J. Dugan, How to Make (and Break) a Cicero: Epideixis. Textuality and Self-Fashioning in the *Pro Archia poeta* and *In Pisonem*, *Classical Antiquity* 20, 2001, 35–77; K. Vanhaegendoren, La lecture vue par Cicéron, *Pro Archia*, 12–16: Croyances personnelles et contraintes rhétoriques, *Latomus* 63, 2004, 23–30; V. Panoussi, Roman Cultural Identity in Cicero's *Pro Archia*, in: E. Karamalengou – E. Makrygianni (eds.), *Antiphilesis: Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature and Culture*, Stuttgart, 2009, 516–523; E. J. Nesholm, Language and Artistry in Cicero's *Pro Archia*, *Classical World* 103/4, 2010, 477–490; D. P. Hanchey, Typically Unique: Shared Strategies in Cicero's «*Pro Archia*» and «*Pro Balbo*», *CJ* 108/2, 2012–2013, 159–186; F. Pressman, The Art of Citizenship. Roman Cultural Identity in Cicero's *Pro Archia Poeta*, *Elements* 13/2, 2017, 29–35.

Didaktikai szempontokat érvényesítő munkák: H. Nohl, *Cicero's Rede für den Dichter Archias*, Leipzig, 1894; Üő., *Schulkommentar zu Ciceros Reden gegen Q. Caecilius (divinatio) und für den Dichter Archias*, Leipzig, 1898; W. Rutz, Cicero's Rede *Pro Archia poeta* im Lateinunterricht des nichtaltsprachlichen Gymnasiums, *AU* 7, 1964, 47–57; M. Albrecht – H. Vester, *Ciceros Rede pro Archia: Deutung und unterrichtliche Behandlung*, Heidelberg, 1970; W. Schulze, Ciceros Rede für den Dichter Archias, *Anregung* 29, 1983, 260–268; W. Schulze, Ciceros Archiasrede im Lateinunterricht, *AU* 29, 1986, 40–54; Fr. Heubner, Warum sollen wir Ciceros Rede Pro Archia poeta lesen?, in: H. Ludwig – P. Hallpap (Hgg.), *Fünf Jahre Zentrum für Didaktik. Festschrift zum 65. Geburtstag von Will Lutgert*, Jena, 2006, 74–80; St. Kliemt, *M. Tullius Cicero: Oratio pro Archia poeta*. Lehrmaterialien, Göttingen, 2007; M. Bradtke (hrsg.), *Die Verteidigung des Dichters Archias. Pro Archia poeta und weitere Texte zur Bildung und Rhetorik*, Münster, 2010.

Valamennyi elemzés megállapítja, hogy miközben valódi védőbeszédről van szó, Cicero érdeklődésének középpontjában mégsem maga a per tárgya és nem is védeence, az Antiochiából származó görög anyanyelvű jeles költő, Archias személye áll, sokkal inkább a szónok maga. A beszédnek két magyar fordítása⁹ is rendelkezésünkre áll. Az utóbbi változat fordítója szerint „A *Pro Archia poeta* sem történetileg, sem jogilag nem sorolható Cicero jelentősebb perbeszédei közé.”¹⁰ A továbbiakban az eddigi elemzések különféle szempontjait szintetizálva arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, Cicero életművében nagyon is fontos hely illeti meg ezt a rövid kis művet.¹¹

A beszéd Kr. e. 62-ben hangzott el, egy évvel Cicero consuli éve után. Ennek figyelembe vétele alapvető fontosságú a helyénvaló értelmezés szempontjából. Egy bizonyos, közelebbről nem ismert, de sejthetően Pompeius környezetéhez¹² tartozó Grattius emelt vádat a több évtizede Rómában élő Archias ellen, mivel az állítólag törvénytelenül élt római polgárjogával. A vádemelésre a Kr. e. 65-ben megalkotott *lex Papia de civitate Romana* alapján került sor.¹³

Cicero már a *prooemium*ban jelzi, hogy miért vállalta el az ügyet: Archias egykori tanára volt (bár erre az egész cicerói életműben máshol nem találni adatokat¹⁴), és ezért most segítségére kíván lenni annak

⁹ Beszéd Archias, a költő védelmében, in: *Cicero válogatott művei*, Némethy Géza fordításának felhasználásával összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Trencsényi Waldapfel Imre, Budapest, 1958, 51–66. = Trencsényi Waldapfel Imre: Archias, a költő védelmében, in: *Cicero válogatott művei*, válogatta és az utószót írta Havas László, Budapest, 1987, 83–96, ill. Aulus Licinius Archias költő védelmében, in: *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*, fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári Tamás, Szeged, 2010, 771–780. A latin szöveget az alábbiakban Nótári Tamás fordításában idézem. Az általam fordított szövegrészeket az egyes szöveghelyek után zárójelben álló monogram (K. S.) jelöli.

¹⁰ M. T. Cicero összes perbeszédei (2010) 103. és Nótári T., A római polgárjog kérdése és Cicero beszéde Archias védelmében, in: *Klió* 2013/1, 46–49, itt 46.

¹¹ Megjegyzendő, hogy a magyar fordításokhoz készült valamennyi bevezetés és utószó rámutat arra, hogy mit várt Cicero egykori mesterétől. Vö. Trencsényi (1958) 41, Havas (1987) 517, Nótári (2010) 104. sk.

¹² Vö. Sternkopf (1907) 344, Husband (1914) 168, Taylor (1952) 63, Coşkun (2010) 28, 100.

¹³ Vö. M. T. Cicero összes perbeszédei (2010) 102.

¹⁴ A mester-tanítvány viszony kérdéséhez l. Coşkun (2010) 80, az eddigi eredmények összefoglalásával.

a tiszteletre méltó személynek, akitől maga is azt a tudást szerezte, amellyel mások segítségére sietett.¹⁵ A hangsúlyozott mester-tanítvány relációban kitapintható a *pietas*, sőt a segítő gesztus még inkább megvilágítást nyer, hiszen Cicero kimutatja, hogy védence ügye éppenséggel a saját személyét is érinti. Mindezzel fokozza a maga védői attitűdjéből eredő *auctoritas*-át, amelyet a következőkben természetesen a vádlott érdekében kíván a lehető legmesszebb menőkéig latba vetni.¹⁶

Cicero a bevezetőben feltűnően hosszasan beszél magáról.¹⁷ Már itt elővételezi azt az általános tematikát, amelyet a beszéd második felében fog részletesen kifejteni. Jelzi, hogy Archiasban „nem szónoki képesség és gyakorlat, hanem másfajta szellemi tehetség lakozik”, de ő maga sem kizárólag ennek az egyetlen tanulmánynak szentelte magát. „Elvégre minden művészeti ág, amely emberi létünkhöz kapcsolódik, valamiféle közös kötelékbe tartozik és egyfajta rokonság fűzi őket össze egymással”.¹⁸ Ezzel mintegy összeköttetést teremt a költészet (Archias) és a szónoklattan (Cicero) között, mindkét művészeti formát a *humanitas*-nak rendelve alá, a mester-tanítvány viszony hangsúlyozásával pedig rávilágít a múlt és a jelen összefüggésére is.¹⁹ Mindez persze kellő érzelmi telítettséget eredményez, amellyel a szónok egyaránt igyekszik megnyerni a bírák és a hallgatóság jóindulatát. Tudnivaló, hogy az ügyet Marcus fivére, Quintus Cicero *praetor*

¹⁵ Arch. 1: *inprimis hic A. Licinius fructum a me repetere prope suo iure debet. Nam quoad longissime potest mens mea respicere spatium praeteriti temporis et pueritiae memoriam recordari ultimam, inde usque repetens hunc video mihi principem et ad suscipiendam et ad ingrediendam rationem horum studiorum exstitisse. Quod si haec vox huius hortatu praeceptisque conformata non nullis aliquando salutis fuit, a quo id accepimus, quo ceteris opitulari et alios servare possumus, huic profecto ipsi, quantum est situm in nobis, et opem et salutem ferre debemus.*

¹⁶ Vö. Albrecht (1969) 420 sk., Coşkun (2010) 79.

¹⁷ Albrecht (1969) 421. Vö. Arch 2: *Ac ne quis a nobis hoc ita dici forte miretur, quod alia quaedam in hoc facultas sit ingeni neque haec dicendi ratio aut disciplina: ne nos quidem huic uni studio penitus umquam dediti fuimus. Etenim omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinculum et quasi cognatione quadam inter se continentur.*

¹⁸ Arch. 2.

¹⁹ Albrecht (1969) 421.

elnöksége alatt tárgyalták, s ez a körülmény nem is hagy kétséget a per kimenetele felől.²⁰

A szónok kezdettől fogva többször hangsúlyozza, hogy a szokványos bírósági tárgyalásokétól eltérő beszédmodot választott, s ezt meg is indokolja:

„Senki se csodálkozzék közületek azon, hogy a törvényes vizsgálat alkalmával e közjogi jellegű ügyben, amikor a római nép legkiválóbb praetora és ilyen szigorú bírák előtt folyik az eljárás, ilyen sűrű tömegben olyan beszédet tartok, ami nemcsak a bírósági szokástól, hanem a forumi beszédmódtól is elüt. Ezért azt kérem tőletek, hogy ebben az ügyben engedjétek meg nekem – ahogy az méltó a vádlotthoz és remélem, hogy számotokra sem lesz terhes –, hogy amikor e kiváló költő és nagy tudású ember védelmében szólok, amikor ennyi művelt ember²¹ gyűlt össze, amikor emberségetek és végül egy ilyen praetor ítélkezik, az emberieségről és az irodalomról valamivel kötetlenebbül beszélhessek (*de studiis humanitatis ac litterarum paulo loqui liberius*). Valamint egy olyan személyiséggel kapcsolatban, akit a tudomány és a visszavonultság miatt a perlekedés veszélyei nem fenyegetnek, egy jóformán új és szokatlan szónoki műfajjal éljek (*uti prope novo quodam et inusitato genere dicendi*).”²²

²⁰ Coşkun, (2010) 65, vö. *Arch.* 32: „Ezért bízom abban, hogy mindazt, amit szokásom szerint röviden és egyszerűen elmondtam, mindnyájan helyeslitek, bírák; amit pedig a törvénytörő szokástól eltérően ezen embernek a tehetségéről és igyekezetéről általánosságban előadtam, remélem, jó néven vettétek, bírák – arról pedig, aki ebben a perben elnököl, ezt biztosan tudom.”

²¹ *Arch.* 3: *hoc concursu hominum litteratissimorum*. Vö. még. *Arch.* 19: *sit igitur, iudices, sanctum apud vos, humanissimos homines, hoc poetae nomen*.

²² *Arch.* 3. Albrecht (1969) 422. kimutatja, hogy a háttérben erőteljes pszichológiai szempontok munkálnak. Archiashoz, ehhez a kiválóan képzett, magas műveltségű személyhez nem is illik másféle beszédmód, csak olyan, amely alapvetően eltér a szokványos *forumi* beszédekétől. Ez méltó a vádlotthoz és ugyanígy természetesen a praetorhoz, a bírákhoz és a jelenlévőkhöz is. Szembetűnő a hízélgés, de Cicero éppen ezzel a mozzanattal igazolja az általa választott újfajta szónoki műfajt. Ennek létjogosultságát a beszéd egész folyamán fenntartja. Vö. *Arch.* 3: „olyan beszédet tartok, ami ... a forumi beszédmódtól is elüt”; *Arch.* 3: „egy jóformán új és szokatlan szónoki műfajjal éljek.” *Arch.* 18: „bírák – mert hadd vegyem igénybe jóindulatotokat, ha ezen új válfajú beszédet ilyen figyelemmel hallgatjátok –,” s a beszéd

Ezzel a figyelmet Cicero nem a per valódi tartalmára, hanem már a beszéd második, jóval terjedelmesebb részére²³ irányítja, mely a tulajdonképpeni bizonyítási eljáráson kívül esik, témája pedig a *humanitas*.²⁴ Cicero már itt, a beszéd legelején emellett tesz hitet. A per témáját ily módon egyfajta magasabb gondolati síkra helyezi és így a jelenlévőket mintegy kiszakítja a szokványos jogi környezetből.²⁵ Ennek következtében Archias polgárjogának kérdése mellékessé válik, s ez alkalmat ad arra, hogy a szónok gyorsan végezzen is a bizonyítási eljárással.²⁶ Több kutató mindebben annak igazolását látja, hogy Cicero számára már a per képviselőjének elvállalásakor fontosabbak voltak személyes indítékai, mint maga a per tárgya.²⁷ Létezik olyan értelmezés is, amely szerint a jogeset valójában annyira egyszerű volt, hogy nem is lett volna helyénvaló egy hosszas bizonyítási eljárás. Cicero ezért a vádpontokat csak röviden érinti (*Arch.* 4–11, *narratio* és *argumentatio*), hogy azután a tényleges tárgytól eltérve, mintegy *extra causam*, előadásában a tudományok, a művészetek, s leginkább a költészet dicséretét zengje (*Arch.* 12–30).²⁸ Mások úgy vélik, hogy az extravagáns retorikai megformálás pusztán olyan beszédtechnikai manőver, amely a valódi ügyet bagatellizálja. Cicero eszerint amiatt választott olyan területet, amelyben otthonosan mozgott, mert számára is világos volt, hogy még inkább kiemelné az ügy problematikus voltát, ha túl sokáig időzne a bizonyítással.²⁹

lezárásakor, ismét nyomatékosítva: *Arch.* 32: „amit pedig a törvényszéki szokástól eltérően ezen embernek a tehetségéről és igyekezetéről általánosságban előadtam, remélem, jó néven vettétek ...”.

²³ *Arch.* 12–30.

²⁴ A beszéd szerkezetének kettősségéhez l. mindenekelőtt Sternkopf (1907) és Eisenberger (1979).

²⁵ Vö. Albrecht (1969) 422.

²⁶ Sternkopf (1907) 345; Albrecht (1969) 425.

²⁷ Pl. Sternkopf (1907) 345, vö. még Albrecht (1969) 425.

²⁸ Vö. Heubner (1985) 486.

²⁹ Vö. Sternkopf (1907) 345. Coşkun (2010) 60 is úgy véli, hogy az extravagáns retorikai megformálás célja a védenc jogilag gyenge lábakon álló helyzetének praktikus-terjengős módszerrel történő alátámasztása. Schulze (1986) 42, 44 szerint Cicero itt olyan beszédtaktikai manővert alkalmaz, amely az ügyet bagatellizálja. A

A védelem elvállalásának indítékát megnevezve Cicero kettős bizonyítási célt jelöl meg: egyfelől azonnal leszögezi, hogy Archias jogszerűen viseli a római polgárjogot, majd pedig kijelenti, hogy ha a költő nem lenne máris római polgár, akkor eddigi érdemei alapján számára azonnal meg kellene azt adni.³⁰

Ezután ismerteti Archias pályafutását, antiochiai sikereitől kezdve asiai, görögországi és Magna Graecia-i városokban tett látogatásain át egészen Rómába érkezéséig (*Arch.* 4–7). Erre Kr. e. 102-ben, Marius és Quintus Lutatius Catulus consulsága idején került sor, ahol a Lucullusok azonnal otthonukba fogadták.³¹ Rómában *senatorok* egész sorával kötött barátságot (Q. Metellus Numidicus, Q. Metellus Pius, M. Aemilius, Q. Lutatius Catulus, L. Crassus, a Lucullus-fivérek: L. és Marcus Licinius Lucullus, M. Livius Drusus, Cn. Octavius, M. Porcius Cato, Q. Hortensius Hortalus).³² Később M. Lucullus kíséretében Szicíliába utazott, majd a teljes polgárjogot

német kutató itt utal Cicero *De oratore* 2,291 sk-re. A szónok itt a pozitív szempontok előtérbe helyezéséről ír, amelyek ékes előadása révén lehetővé válik az esetleges gyenge pontok elfedése. „(...) Mikor tehát az ügy tanulmányozásába fogok, s mindent részleteiben átgondolok, ahogy csak tudok, mikor kitalálom az érvelést és azokat a közhelyeket, melyek révén a bírákat megnyerhetem vagy meg tudom indítani, megbizonyosodom róla, mennyi pozitívumot és negatívumot tartalmaz az ügy. Nem létezik ugyanis olyan ügy, mely vita vagy eszmecsere során ne foglalná magába mindkettőt, csak az számít, miből mennyi van benne. Szónoklaskor az eljárásom a következő: megragadom a pozitívumokat, megszépítem, felnagyítom, elidőzőm náluk, lehorgonyozom bennük, és nem is mozdulok onnan; ami a negatívumokat illeti, azoktól távol maradok, de nem úgy, mintha menekülnék előlük, csak hogy a pozitívumok az ékítéssel és a növeléssel lerombolják a negatívumokat. Amennyiben az ügy az érvek körül forog, a legerősebbekre összpontosítok, legyen belőlük egy vagy számos; de ha az ügy sikere érdekében el kell nyerni a bírák jóindulatát vagy fel kell kavarni az érzelmeiket, elsősorban azokra az összetevőkre figyelek, melyek képesek hatni az emberi lélekre.” A szónokról, 2,291–292, ford. Polgár Anikó és Csehy Zoltán, in: *Cicero összes retorikaelméleti művei*, Pozsony, 2012.

³⁰ Coşkun (2010) 29. *Arch.* 4: *perficiam profecto, ut hunc A. Licinium non modo non segregandum, cum sit civis, a numero civium, verum etiam, si non esset, putetis asciscendum fuisse.*

³¹ *Arch.* 5: *statim Luculli, cum praetextatus etiam tunc Archias esset, eum domum suam receperunt.* A Lucullusokhoz fűződő barátságára vö. *Arch.* 5; 6; 11; 21; 26. Vö. még Eisenberger (1979) 90, 6. jegyzet.

³² *Arch.* 6.

élvező Heraclea városába érkezve saját érdemei alapján és *patronusa* tekintélyének köszönhetően elnyerte az itteni polgárjogot. A 89-ben megalkotott *lex Plautia Papiria* alapján így a római polgárjogot is megkapta.³³

A vádlót, Grattiust, csak ezután szólítja meg Cicero.³⁴ Kijelenti, hogy Archias heracleai polgárjogát egyrészt M. Lucullus, másrészt a Heracleából a tárgyalás miatt hivatalos okirattal érkező nemes kövek szavahihetően tanúsítják, így további bizonyítékokra nincs is szükség, minthogy a város hivatalos névjegyzékei a szövetséges háború során elégték.³⁵ Archiasnak ezen kívül már sok éve van állandó római lakóhelye,³⁶ és az előírásoknak megfelelően a *praetor*-nál, Q. Metellus Piusnál is jelentkezett a megadott határidőn belül.³⁷ Így tehát Grattius nem kételkedhet a tanúk bizonyító erejű vallomásaiban, amelyek megbízhatóbbak, mint az amúgy is elveszett írásos dokumentumok.³⁸ Az adójegyzékeket tartalmazó listákban viszont nem szerepel Archias neve, hiszen L. Lucullus kíséretében az első és a harmadik mithridatési háború idején távol volt Rómától.³⁹ 89-ben pedig, P. Licinius Crassus és L. Iulius Caesar censorsága idején egyáltalán nem végeztek vagyonebecslést.⁴⁰

Ezzel a tulajdonképpeni bizonyítási eljárást Cicero be is fejezte. Védenca és egykori tanára most már úgy áll előttünk, mint a legelőkelőbb római *senatorok* barátja, akinek ügyét mind tekintélyes pártfogói *dignitasa*, mind az e bensőséges kapcsolatokban megnyilvánuló *fides* hivatott igazolni.⁴¹ Az átmenet a lehető legegyszerűbb módon történik a beszédnek ahhoz a részéhez, amely tehát tartalmában és formájában is teljesen eltér a *forumon* szokásos hagyományos

³³ Arch. 8.

³⁴ Arch. 8. A per lefolyásának külön érdekessége – s ez Cicero stratégiájára más beszédeiben egyáltalán nem jellemző –, hogy érvelésében nem a vádlót támadja, hanem éppen ellenkezőleg: védencre összpontosít, noha ezt is saját érdekei szem előtt tartásával teszi. Vö. Coşkun (2010) 28.

³⁵ Arch. 8.

³⁶ Arch. 9.

³⁷ Arch. 9.

³⁸ Arch. 10.

³⁹ Arch. 11, vö. M. T. Cicero összes perbeszédei (2010) 1174, 22. és 23. jegyzet.

⁴⁰ Arch. 11.

⁴¹ Coşkun (2010) 62.

gyakorlattól.⁴² Cicero felszólítja Grattiust, hogy keressen további érveket, már ha tud, de biztos lehet benne, hogy Archias igazát sem a saját, sem pedig barátai véleménye szerint sem fogja tudni megcáfolni.⁴³ Rögtön ez után azt kérdezi Grattiustól, hogy miért kedvelik annyira Archias barátai és maga Cicero is a vádlottat. A válasz így hangzik: azért, mert műveiben az ember a *forumi* zaj után nyugalmat és felfrissülést találhat.⁴⁴ De Cicero a témát máris általánosabb dimenzióba helyezi, mivel az a célja, hogy tágabb értelemben a magas műveltségről és annak hasznáról beszéljen. Ezért találjuk itt a következő indokot: honnan meríthetne a szónok nap mint nap új ötleteket, hogyan viselhetné el a tevékenysége okozta megerőltetést (ma úgy mondanánk: stresszt), ha nem találna a tudományban (*doctrina*) eligazítást és ösztönző erőt éppúgy, mint szellemi felüdülést. Ezzel tehát el is érkezett valódi témájához: a tudomány (*doctrina*) és az irodalom, ill. költészet (*studia humanitatis ac litterarum*) jelentőségének méltatásához. Itt Archiast egy időre szem elől tévesztjük. Már meg sem kell lepődnünk: Cicero természetesen ismét önmagát állítja a középpontba. Először arról beszél, hogy rá, mint szónokra milyen hatással voltak ezek a stúdiumok.⁴⁵ „Én magam nyíltan vállalom, hogy lelkesen foglalkozom e tanulmányokkal.”⁴⁶ – mondja. Számára ezek felüdülést jelentenek, oldják a mindennapi tevékenység okozta feszültséget és a szónok így képes visszanyerni a munkavégzéshez szükséges erőt.⁴⁷ A szabadidőben (*otium*⁴⁸) végezhető tudománynak és a művészetnek tulajdonítja tehát azt a kézzel fogható hasznot, amely lelki gyarapodásra, kapcsolódásra, a testi és szellemi erő megújítására szolgál. Nem másról van itt szó, mint a műveltség megszerzésének folyamatáról, a legfőbb szellemi és erkölcsi értékek (*quae summa sunt* – Arch. 13.) elsajátításáról, mégpedig a *humanitas*

⁴² Sternkopf (1907) 353.

⁴³ Arch. 11: *numquam enim hic neque suo neque amicorum iudicio revincetur.*

⁴⁴ Arch. 12. és Sternkopf (1907) 353–354.

⁴⁵ Arch. 12.

⁴⁶ Arch. 12: *Ego vero fateor me his studiis esse deditum.*

⁴⁷ Arch 12: *animos nostros doctrina excolimus.* Vö. Heubner (1985) 486.

⁴⁸ Az *otium* kérdésének a *Pro Archia poeta*-ban játszott szerepéhez vö. Rutz (1964) 47–57.

szellemében.⁴⁹ Az egyén műveltségének és nevelésének kiteljesítése mellett ezután hallunk az efféle tudományok társadalmi vonatkozásairól is.

Cicero számára a tudományban az a rendkívüli, hogy túlmutat az egyes ember hasznán. Az önmegjelenítés innen sem hiányzik. Kijelenti, hogy ő másoktól eltérően soha nem rejtőzött el akkor, ha barátainak jogi segítségre volt szükségük.⁵⁰ Eszerint a tudás elméleti elsajátítása az egyén részéről csupán akkor nevezhető tökéletesnek, ha azt a gyakorlatban is képes felhasználni, azaz embertársai javára fordítani. Ezzel a szónok ismét megindokolja, hogy miért vállalta el egykori mestere védelmét. Ugyanakkor viszont – meglehetősen kritikus hangnemben – szégyenteljesnek nevezi azokat, akik olyannyira a könyvek mögé bújnak, „hogy abból semmit nem tudnak a köz javára fordítani, sem pedig napvilágra hozni, és a nyilvánosság elé tárni.”⁵¹ A pusztán szemlélődő életmód önmagában nem elegendő, úgy illik, hogy az egyén a közjó érdekében is munkálkodjék, a megszerzett elméleti tudásával megfelelően sáfárkodjék,⁵² hiszen csak ebben az esetben fog a műveltség és a tudás dicsőséget és elismerést szülni (*Arch. 14. laudem atque honestatem*). Ezért fogja ő szabadidejét mindig is az irodalom tanulmányozásával tölteni, nem pedig szórakozással, lakomázással, labdajátékokkal és egyéb efféle tevékenységekkel.⁵³ Konkrét tartalmakról itt még nem esik szó,⁵⁴ de nem vitás, hogy az irodalomban való elmélyülés egyben a költészet tanulmányozását is jelenti.

⁴⁹ Heubner (1985) 487.

⁵⁰ Heubner (1985) 487, *Arch. 13: quod ex his studiis haec quoque crescit oratio et facultas, quae numquam amicorum periculis defuit*. Vö. még Cic. *de imp. Cn. Pompei* 1,1: *omne meum tempus amicorum temporibus transmittendum putavi*. Ugyanígy Sternkopf (1907) 353.

⁵¹ *Arch. 12*. Vö. még Eisenberger (1979) 91.

⁵² Vö. Heubner (1985) 489: Cicero később a *De re publica*-ban részletesen kifejtette, hogy mennyiben múlja felül a gyakorlati cselekvés az elméleti síkon megrekedt tudást. L. 3. jegyzet: R. Müller, *Theorie und Praxis. Die Bildungskonzeption in Ciceros Schrift vom Staat*, in: Uö, *Menschenbild und Humanismus der Antike*, Leipzig, 1980, 202–234.

⁵³ *Arch. 13*.

⁵⁴ Vö. Eisenberger (1979) 91.

Valójában ezen a ponton ragadható meg az egész beszéd igazi jelentősége és központi mondanivalója. Cicero számára ifjúkorától kezdve nem volt kétséges, hogy „az életben nagy erővel egyes-egyedül a dicsőségre (*laus*) és a megbecsülésre (*honestas*) érdemes törekedni, ennek elérése érdekében azonban minden testi kint, életveszélyt és száműzetést le kell nézni, [...]”⁵⁵ A szónok hangsúlyozza, hogy mind a görög, mind a latin szerzők megannyi jeles férfiú jellemét (*imagines fortissimorum virorum*⁵⁶) rajzolták meg és hagyták az utókorra,⁵⁷ „nem pusztán azért, hogy szemléljük, hanem hogy utánozzuk is őket!”⁵⁸ Konkrét példákat Cicero ugyan itt nem említ, de néhány, más szerzőtől származó szöveghely egyértelműen rávilágít a *nobilitas* ősök iránt mutatott tiszteletére.⁵⁹ Így például Sallustius a *Bellum Iugurthinum*-ban ezt írja:

„Gyakran hallottam ugyanis, hogy Q. Maximus, P. Scipio, s más kiváló polgáraink azt mondogatták: mikor az ősök viasz képmásaira tekintenek, lelkük hevesebben lobban a jóra. Persze nem a viasz s nem is az arckép formája bír ekkora erővel: a végbevitt tettek emléke táplálja a kiváló utódok szívében ezt a lángot, amely nem is alszik el előbb, csak ha kiválóságuk amazok hírnevét és dicsőségét eléri.”⁶⁰ (Ford. Kurcz Ágnes)

⁵⁵ Arch. 14: *nam nisi multorum praeceptis multisque litteris mihi ab adolescentia suasisset, nihil esse in vita magno opere expetendum, nisi laudem atque honestatem, in ea autem persequenda omnis cruciatus corporis, omnia pericula mortis atque exilia parvi esse ducenda.*

⁵⁶ *Imagines*: egyértelmű utalás a *pompa funebris*-re és a *laudatio funebris*-re. Dugan (2001) 50 értelmezése szerint Cicero az *imagines* szót itt a saját kulturális formálódására alkalmazza.

⁵⁷ Arch.14: *quam multas nobis imagines – non solum ad intuendum, verum etiam ad imitandum – fortissimorum virorum expressas scriptores et Graeci et Latini reliquerunt!* Vö. Dugan (2001) 50, 59. jegyzet.

⁵⁸ Arch. 14.

⁵⁹ L. Dugan (2001) 50, 59. jegyzet.

⁶⁰ Sal. Iug. 4,5: *nam saepe audiui Q. Maxumum, P. Scipionem, <alios> praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, quom maiorum imagines intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem adcendi. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit.*

Ismeretes, hogy az *imago* szó szemantikája lehetővé teszi az irodalmi művek és a plasztikai alkotások közötti összehasonlítást, s ez retorikai toposznak számított legalább Isokratés óta.⁶¹ Ugyanakkor az ősök római házak *atrium*ában elhelyezett viaszképmásai nagyon is alkalmasnak bizonyultak arra, hogy irodalmi formában megőrzött erényeik az *imagines* gyakori szemlélése révén (jellem)formáló hatást gyakoroljanak az utódokra. Ezt példázza Valerius Maximus egyik elbeszélése is:

„...(T. Manlius Torquatus) látta magát, amint helyet foglalt abban az atriumban, amelyben ama híres (Imperiosus) Torquatusnak a szigorúságával is tekintélyt parancsoló képmása volt elhelyezve, és ennek az igen okos férfinak eszébe jutott, hogy a házak első felében azért szokták elhelyezni az ősök képmásait kitüntető címeikkel együtt, hogy kiválóságukat az utódok ne csak olvassák, hanem utánozzák is.”⁶² (K.S.)

Az Archias érdekében elmondott beszédben emlegetett *imagines* mint erőteljes metafora természetesen felidézi a *pompa funebris*-t, illetve az ilyenkor szokásos *laudatio funebris*-t is. Az *imagines* szemlélése a *pompa funebris* alkalmával punktuális cselekvés, de átvitt értelemben, az írott formában megörökített jellemvonások utánzása ettől független, s így ismét összekapcsolódik a múlt és a jelen.⁶³

⁶¹ Dugan (2001) 50, 58. jegyzet. Vö. Isokratés: Nikokléshez, 36: „Határozd el, hogy inkább hősi erényed, mint tested képmásait hagyd magad után emlékül.” Ford. Répás László, in: Havas L. – Kiss S. (szerk.), *Uralkodó és polgár antik tükörben I*, Agatha XXI., Debrecen, 2007, 203.

⁶² Val. Max. 5,8,3: ...videbat enim se in eo atrio consedissee, in quo imperiosi illius Torquati severitate conspicua imago posita erat, prudentissimoque viro succurrebat effigies maiorum cum titulis suis idcirco in prima parte aedium poni solere, ut eorum virtutes posteris non solum legerent, sed etiam imitarentur. Vö. Dugan (2001) 50, 59. jegyzet.

⁶³ A *pompa funebris*-t mint a római múlt megközelítésének és feldolgozásának egyik igen lényeges módját alaposan elemzi Hegyi W. György: *Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*, Budapest, 2018, 119–140: A *pompa funebris* Rómában.

Milyen haszonnal jár a régi szerzők által bemutatott jeles férfiak tetteinek tanulmányozása? Hogyan járulhat hozzá az irodalom művelése az erény megszerzéséhez? És mit jelent mindez a rómaiság szempontjából?

A római művelődéseszményt Cicero átfogó módon tölti meg tartalommal.⁶⁴ Az *artes* (pl. filozófia, irodalom, és azon belül a költészet) és a *humanitas* kombinációja eredményezi az olyan római erényeket, mint a *laus*, a *honor*, a *honestas* és mint a legfőbb elérendő célnak tekintett *gloria*. Ezek a sajátosan római értékkategóriák Cicero értelmezésében összekapcsolódnak a *virtusszal*, ami úgy születik meg, ha az ember önként vállalja, hogy tevékenységével a közjót, az államot és így annak valamennyi polgárát szolgálja.⁶⁵ Ezzel dicsőséget és megbecsülést szerez, még ha nap mint nap olyan nagy számú és súlyos küzdelemnek és elvetemült támadásnak van is kitéve.⁶⁶ A Cicero által megrajzolt kép középpontjában a közösségért vállalt feladatok, a polgárok érdekében véghezvitt nagyszerű tettek állnak. Mindezek eredője a tudományokban (*artes*) való elmélyülés, s az így megszerzett műveltség alakítja ki a rómaiak kulturális önazonosságát.⁶⁷ A köz érdekében cselekvő polgároknak, legfőképpen tehát az államférfioknak szükséges ezért jártasságot szerezniük a tudományokban, hiszen ezáltal rendkívüli kincsekre, majd pedig soha el nem múló dicsőségre tehetnek szert.⁶⁸ Mint Cicero mondja: „Mindig ezeket (ti. a szerzők által bemutatott jeles férfiak jellemét) tartva szem előtt, szellememet és értelmemet a nagy emberekről folytatott elmélkedéssel készítettem fel a politikai kihívásokra (*quas [sc. imagines] ego mihi semper in administranda re publica proponens et mentem meam ipsa cogitatione hominum excellentium conformabam*).”⁶⁹ Érdemes megfigyelni, hogy Cicero az itt közelebbről meg nem nevezett *fortissimi*

⁶⁴ Heubner (1985) 489.

⁶⁵ *Arch.* 28: *pro vita civium proque universa re publica*. Vö. Heubner (1985) 489.

⁶⁶ *Arch.* 14: *numquam me pro salute vestra in tot ac tantas dimicationes atque in hos profligatorum hominum cotidianos impetus obiecissem*. Ez egyértelműen Cicero consulatusára vonatkozik, és egyben utalás is arra, hogy a catilinariusok bírósági tárgyalás nélküli kivégzése miatt támadások érték személyét. Vö. Eisenberger (1979) 92.

⁶⁷ Pressmann (2017) 31–33.

⁶⁸ Sternkopf (1907) 354.

⁶⁹ *Arch.* 14.

virī-t nem haditetteik miatt említi meg, hanem a maga közéleti-politikai működésének, az államügyek felelős és rendjén való intézésének igazolására.⁷⁰ A mondat ugyanakkor félreérthetetlenül, már-már erőszakosan újfent a szónok saját személyét exponálja, hiszen négy szó is kiemeli az önreprezentációt: *ego, mihi, meam, conformabam*. Mindezt a paragrafust bevezető mondat első egysége is igazolja: *nisi mihi suasissem*, hacsak nem jutottam volna arra a meggyőződésre, hogy az életben nagy erővel egyes-egyedül a dicsőségre és a megbecsülésre érdemes törekedni (tkp. rábeszélte, meggyőzte magát).

Ha azonban az irodalom művelése valóban elvezet az erényhez, ami együtt jár a tisztességgel, a *honestasszal* és az örök dicsőséggel, a *glóriával*,⁷¹ akkor joggal vetődhet fel a kérdés, hogy azok a hatalmas emberek, akiknek erényeiről az irodalom beszél (*summi viri, quorum virtutes litteris proditae sunt*), részesültek-e maguk is olyan tudományos képzésben, amelyet Cicero magasztalva emleget.⁷²

A szónok kifejti, hogy a *virtus* elérésére törekedve nemcsak a *doctrina*, a tudomány művelése volt hasznára a kimagasló személyiségeknek. Elismeri, hogy a korábbi idők jeles képviselői nem voltak valamennyien birtokában az előzőleg magasztalt műveltségnek. Voltak olyanok közöttük, akik mindent pusztán természetes tehetségüknek (*natura*) köszönhettek. Az viszont kétségtelen, hogy ha e kettő: *natura* és *doctrina*, azaz a természetes tehetség és a műveltség egymással párosul, „akkor szokott létrejönni ama bizonyos, nehezen

⁷⁰ Vö. Sternkopf (1907) 354, Eisenberger (1979) 92.

⁷¹ A dicsőségre törekvés, amely a halhatatlanságot biztosítja az egyén számára, jellegzetesen római gondolat. Cicerónál számtalanszor megfogalmazást nyer, hogy a dicsőséget két tényező határozza meg alapvetően: az elismerésre méltó cselekedet(ek), illetve az a közösség, amely ezeket a tetteket elismeri, például azért, hogy a jövőben is maradandó *gloria* mellett a jelenben az arra érdemes embereket látható jelvényekkel (*insignia*) ékesíti. A kérdéshez máig alapvető: U. Knoche, *Der römische Ruhmesgedanke, Philologus* 89, 1934, 102–124 = in: H. Oppermann (hg.), *Römische Wertbegriffe* (WdF 34), Darmstadt, 1974, 420–445. Cicero *glóriára* törekvő igyekezete az egész életművön keresztülvonul, ennek összefoglalásához l. O. Plasberg, *Cicero in seinen Werken und Briefen*, Darmstadt, 1962 (Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1926), J. Graff, *Ciceros Selbstauffassung*, (Diss. Basel 1961), Heidelberg, 1963, és A. P. A. Penz, *Ciceros Selbstgefühl und Ruhmeserwartung in seinen Reden und Briefen bis zum Jahre 57 v. Chr.* (Diss.), Innsbruck, 1971.

⁷² Arch. 15.

meghatározható, ragyogó és egyedülálló valami”,⁷³ a tökéletesség ideálja. Ennek alátámasztására Cicero a Scipio-körhöz⁷⁴ tartozó személyeket állítja *exemplum*ként a hallgatóság elé: Africanust, azaz P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus minor Numantinust (megh. 129), C. Laeliust és L. Furiust, s meglepő módon az idősebb Marcus Porcius Catót, a görög befolyás ellen fellépő politikust is.⁷⁵ Az ő személyükben kivételes módon egyesült egymással rendkívüli természet adta tehetségük (*natura eximia atque illustris*), a *ratio*, és a *confirmatio doctrinae*.⁷⁶ Az irodalom erkölcsnemesítő szerepét itt külön nyomatékka említi Cicero: „Ők, ha az erény megszerzésében és fejlesztésében az irodalom nem segítene, biztosan sohasem kezdtek volna annak tanulmányozásába.”⁷⁷ E kör szellemiségéhez és az itt megnevezett személyekhez igazodott a Lucullusok háza is, amelyben a tudós Archias, a görög nyelvű költő kibontakoztatta természet adta tehetségét és ezzel megszerezte a *virtust*. A Lucullusok mellett említi Cicero az olyan optimata politikusokat, mint Aemilius Scaurus, Quintus Catulus, a szónok Licinius Crassus és Hortensius.⁷⁸

⁷³ Arch. 15: *cum ad naturam eximiam atque inlustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere exsistere.*

⁷⁴ A Scipio-kör mint elnevezés létjogosultságát megkérdőjelezi H. Strassburger, *Der Scipionenkreis*, *Hermes* 94, 1966, 60–72, további adalékok: J. E. G. Zetzel, *Cicero and the Scipionic Circle*, *Harvard Studies in Classical Philology* 76, 1972, 173–179.

⁷⁵ Catónak a megidézett múlttal való önérzetes szembefordulását, a *mos maiorum*-hoz, ill. a *commendatio maiorum*-hoz (az ősök támogató megnyilvánulása) való kritikus viszonyulását hangsúlyozza Hegyi (2018) 129 sk. Cato felfogása szerint a *virtus* és a *gloria maiorum* nem lehet örökletes, azt az adott *gens* nem sajátíthatja ki magának. Cato a közösség érdekében véghezvitt kimagasló tettekre hivatkozik, az egyéni teljesítményeket húzza alá. Így nézve a *maiores* közé sorolhatók mindazok, akik valaha is tettek valami jelentős dolgot Rómáért. A *homo novus* Cato a maga felmenői által véghezvitt kiemelkedő tettekre hivatkozva állíthatta azt, hogy ő maga is ősi nemzetségből származik. Vö. Hegyi (2018) 129–130. A szintén *homo novus* Cicero számára ez a megközelítés kimondottan kapóra jött, s az Archias érdekében mondott beszéd egyik legfőbb motívuma éppen ez: Cicero a maga kiemelkedő tetteinek rögzítése révén azt kívánja sugallni, hogy ő is méltó arra, hogy a *maiores* közé sorolják.

⁷⁶ Arch. 15., vö. Heubner (1985) 490.

⁷⁷ Arch. 16: *qui profecto si nihil ad percipiendam colendamque virtutem litteris adiuverantur, numquam se ad earum studium contulissent.*

⁷⁸ Arch. 6.

A Scipio-kör tagjaira történő hivatkozásnak tagadhatatlanul aktuálpolitikai jelentősége is van. Említésük felidézi mindazokat a szellemi és erkölcsi értékeket, amelyek révén e személyek örök hírnévre tettek szert, amely helytől és időtől független.⁷⁹ Cicero megjegyzi, hogy Archias Rómába érkezése előtt egész Itáliában intenzívebben művelték a görög jellegű művészeteket és tudományokat, és Rómában sem hanyagolták el ezeket, hála a békés politikai viszonyoknak.⁸⁰ Ez utóbbi kitétel (*propter tranquillitatem rei publicae*) a Gracchusok által keltett és a szövetséges háború okozta politikai zűrzavarral ellentétbe állítva érthető meg, hiszen ennek következtében a *virtus* megszerzése teljességgel lehetetlennek bizonyult.⁸¹ E negatív folyamat legutolsó eleme Cicero értelmezésében az államot felforgató Catilina volt. Erre a beszéd végén történik utalás.⁸² Cicero így nem mulaszthatja el megemlíteni, hogy ő maga is segítségére és egyenesen megmentésére sietett polgártársainak a Catilina-összeesküvés idején.⁸³ Ez azért is fontos momentum, mert a volt *consul* úgy ítélte meg, hogy a Catilina-összeesküvés nyomán személye többek között *homo novus* volta miatt volt kitéve erőteljes támadásoknak.⁸⁴

Ebben az összefüggésben a *summi viri* emlegetésének van egy még jelentősebb mozzanata. Cicero tulajdonképpen a saját példaképeivé teszi e híres rómaiakat,⁸⁵ azzal a lényegi megjegyzéssel, hogy ezek a férfiak soha nem foglalkoztak volna irodalommal, ha ez nem segítette volna őket az erény megszerzésében és fejlesztésében. Minthogy ő maga is intenzíven műveli e tudományt és bevallottan törekszik a soha el nem múló erény megszerzésére, a *homo novus* Cicero is beáll a híres *maiores* sorába, és azt sugallja, hogy a *virtus*

⁷⁹ Heubner (1985) 490. Hasonlóan Hegyi (2018) 126–127.

⁸⁰ Arch. 5: „Itália akkoriban tele volt görög műveltséggel és tanulmányi lehetőséggel, és ezeket Latiumban is nagyobb odaadással támogatták akkoriban, mint most ugyanezen városokban, és itt Rómában a békés politikai viszonyoknak hála (*propter tranquillitatem rei publicae*) sem hanyagolták el.”

⁸¹ Heubner (1985) 490.

⁸² Arch. 31: *his recentibus nostris vestrisque domesticis periculis*.

⁸³ Arch. 28: *quas res nos in consulatu nostro vobiscum simul pro salute huius urbis huiusque imperii et pro vita civium proque universa re publica gessimus*.

⁸⁴ Vö. Plut. Cic. 26.

⁸⁵ Vö. 75. jegyzet.

tekintetében egyenlő velük.⁸⁶ Az utókor számára már nyilvánvaló, de nemkülönben az lehetett a per hallgatósága számára is, hogy Ciceróban is megvolt az a bizonyos természet adta tehetség, amelyhez aztán hozzájárult a rendkívüli tudásszomj és az egyéni elhivatottság.⁸⁷

Ha azonban túllépünk a *natura* és *doctrina* viszonyrendszerén és eltekintünk attól a rendkívüli hatástól, amely megtermi az ilyen nagyszerű embereket, mint a Scipio-kör tagjai, és csupán arra az élvezetre (*delectatio sola*) tekintünk, amit a művészet és a tudomány művelése önmagában is eredményez, akkor is el kell ismernünk, mondja Cicero, „hogy ez az emberhez legméltóbb és legnemesebb kikapcsolódás (*hanc animadversionem humanissimam ac liberalissimam iudicaretis*).”⁸⁸ A végeredmény: a *vir moderatissimus et continentissimus*, mintként C. Laelius vagy L. Furius, vagy éppen a *vir fortissimus et doctissimus*, mint az idősebb Cato.⁸⁹

E fejtegetéseket követően hangzik fel az utókor által oly kivételesnek ítélt, az irodalom hasznát magasztaló híres panegyricus-szerű összefoglalás:

[„ez az emberhez legméltóbb és legnemesebb kikapcsolódás.] A többi ugyanis nem illik minden életkorhoz és alkalomhoz, e foglalatosság az ifjúságot neveli, az öregséget enyhíti, a szerencsés körülményeket ékesíti, a balsorsban menedéket és vigaszt nyújt, otthon gyönyörködttet, a Forumon nem akadályoz, velünk tölti az éjszakát, velünk együtt vándorol, és elkísér vidékre is.”⁹⁰

⁸⁶ Vö. Eisenberger (1979) 93.

⁸⁷ Hasonlóan: Szekeres Csilla, A római politikai elit jogi és filozófiai képzése a köztársaságkorban, *Ókor*, 2013/4, 36–42, itt: 37, utalás a Brutus 305 és 312-re, ahol Cicero maga adja elő, micsoda szorgalommal és igyekezettel készült fel jövőbeli hivatására. Az Archias érdekében elmondott beszédben lásd *Arch.* 1: „... ha e téren (ti. a szónoki gyakorlatban) a legjelesebb tudományok tanulmányozásának és elsajátításának köszönhetően valami elméleti tudás birtokában vagyok, amitől, megval-lom, életem egyetlen időszakában sem riadtam vissza...”

⁸⁸ *Arch.* 16.

⁸⁹ Vö. Eisenberger (1979) 93.

⁹⁰ *Arch.* 16: *quod si non his tantus fructus ostenderetur et si ex his studiis delectatio sola peteretur, tamen, ut opinor, hanc animadversionem humanissimam ac liberalissimam iudicaretis. nam ceterae neque temporum sunt neque aetatum omnium neque locorum; at haec studia adulescentiam agunt, senectutem oblectant, secundas res*

A művészetek jelentőségéről és általános hasznáról ezután tér át Cicero végre Archias, a költő tevékenységének bemutatására. De ezt sem mindennapi módon teszi. Azt várhatnánk, hogy az imént magasztalt tudományok hordozóiról, a kézbe vehető könyvekről a szónok most ténylegesen rátér e jeles művek szerzőire. Szinte magától értetődik, hogy Archias maga is e szerzők közé sorolandó. Cicero ugyanis biztosítani kívánja védencének azok részéről is a tisztelettel teli csodálatot, akik nem foglalkoznak az irodalommal, vagy nem lelik örömeiket e tevékenységben⁹¹: „Még ha mi magunk ezekkel sem foglalkozni, sem ezeket élvezni nem tudnánk, akkor is csodálnunk kellene, ha ezt másoknál látjuk.”⁹² Ezzel mintegy azokat a fokozatókat is felvázolja, amelyek az irodalomhoz való viszonyulást jelzik: *colere, delectare, mirari*.

Az Archias pere előtt nem sokkal korábban elhunyt színész, Roscius példáját idézi itt fel. Neki sajnos csak a halál hozta meg az igazi dicsőséget, mert csupán ekkor derült ki, milyen sokan is kedvelték művészetét. Ha ez így van egy olyan embernél, akinek virtuozitása a testmozgás révén mutatkozik meg, akkor mennyivel inkább kell egy olyan művészt tiszteletben tartani, aki a szellem csodálatos erejével alkot?⁹³ – teszi fel a kérdést Cicero.

Mindenekelőtt azért dicséri meg védencét, mert az szinte minden helyzetben képes volt költemények rögtönzésére.⁹⁴ A nyugalomban megírt és kiérlelt költeményei viszont a klasszikus példaképekkel, az ókor legkiválóbb alkotóival emelik őt azonos rangra (*ad veterum scriptorum laudem perveniret*).⁹⁵ Ily módon beilleszti Archias költői zsenijét a korábban a *natura* és *doctrina* viszonyában értelmezhető

ornant, adversis perfugium ac solacium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernolant nobiscum, peregrinantur, rusticantur.

⁹¹ Sternkopf (1907) 355.

⁹² Arch. 17.

⁹³ Arch. 17: *animorum incredibilis motus celeritatemque ingeniorum neglegemus?*

⁹⁴ Arch. 18: *quotiens ego hunc vidi, cum litteram scripsisset nullam, magnum numerum optimorum versuum de eis ipsis rebus, quae tum agerentur, dicere ex tempore!*

⁹⁵ Arch. 18: *quae vero adcurate cogitateque scripsisset, ea sic vidi probari, ut ad veterum scriptorum laudem perveniret.*

keretbe.⁹⁶ Ezeket hallva csak sajnálhatjuk, hogy az *Anthologia Graeca*-ban Archias neve alatt fennmaradt alig néhány költemény egyikéről sem lehet biztonsággal állítani, hogy valóban az antiochiai költőtől származik-e.

Cicero érvelésében Archias két szempontból tűnik csodálatra és tiszteletre méltónak. Egyrészt mert kiváló tehetséggel megáldott költő, másrészt azért, mert olyan művészeti ág képviselője, amely bizonyos értelemben valamennyi más művészet fölött áll.⁹⁷ A költészet kivételes helyzetét ugyanis az határozza meg, hogy a megtanulható szabályokon nyugvó, pusztán technikai mozzanatok a génusz titokzatos alkotó erejére építhetők. „A legkiválóbb és legműveltebb emberektől azt tanultuk – mondja Cicero –, hogy minden más tevékenység lényege a tanulás, a szabály, a rend és a műgond, a költő azonban természet adta tehetségénél fogva érvényesül (*poetam ipsa natura valere*), elméje erejéből merít ösztönzést és mintegy isteni sugallatra nyer ihletet. Ezért joggal nevezi Ennius szentnek a költőt, mert úgy tűnik, hogy valamiféle isteni kegyelem és adomány teszi őket kedvelté a szemünkben.”⁹⁸ Ha tehát a költő isteni ihletet nyer, akkor éneke rejtett mélységű forrásból fakad fel, amelynek rendkívüli ereje van. A mitológiából tudomásunk van olyan dalnokokról, akik a dal ereje által az élettelen természetet, a köveket életre keltették (Amphióon), vagy a vadállatokat énekükkel megszelídítették (Orpheus). Így tehát, ha egy művelt római nem értené meg a költészet hangját, akkor barbárabb lenne a barbároknál.⁹⁹

Archias költői kvalitásainak bemutatása lehetővé teszi, hogy Cicero ismét rátérjen védence polgárjogának kérdésére. A közvetlen kapcsolódási pont Homéros. Ha a legnagyobb görög költőt oly sok város kívánta halála után is a maga szülőlténeke vallani, akkor a még

⁹⁶ Heubner (1985) 487.

⁹⁷ Sternkopf (1907) 356.

⁹⁸ Arch. 18: *atque sic a summis hominibus eruditissimisque accepimus: ceterarum rerum studia et doctrina et praeceptis et arte constare, poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quodam spiritu inflari. qua re suo iure noster ille Ennius sanctos appellat poetas, quod quasi deorum aliquo dono atque munere commendati nobis esse videantur.*

⁹⁹ Arch. 19: *saxa et solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt. nos, instituti rebus optimis, non poetarum voce moveamur?*

élete és alkotóereje teljében lévő, saját akarata és a törvény szerint is magát római polgárnak valló Archias ki kellene taszítani?¹⁰⁰ S „kiváltképpen mikor Archias minden igyekezetét és tehetségét a római nép megbecsülésének és dicsőségének magasztalására fordította?”¹⁰¹ E szemrehányó mondat újabb tematikus egységet jelez: Cicero Archiaszt már nem pusztán mint kiváló költőt ünnepli, hanem úgy is, mint Róma nemzeti költőjét.¹⁰² Ezzel az érvelés ismét a gyakorlati cselekvés, a *vita activa* hasznát helyezi előtérbe.¹⁰³ Archias képességeit a római nép dicsőségének hirdetésére fordította. Cicero azt bizonygatja, hogy a költő tevékenysége a már korábban említett elméleti tudás – gyakorlati ismeretek alkalmazásának viszonyrendszerében értelmezendő, ahol természetesen az ismeretek hatékony gyakorlati alkalmazása élvez elsőbbséget.

Egykori tanárának Rómához köthető érdemeit a szónok három pont köré rendezi el¹⁰⁴: 1. Archias és a római nép viszonya (*Arch.* 19–23), 2. Archias és a római hadvezérek (24–27), 3. Archias és a római polgári erények békeidőben (28–30).

1. Az antiochiai költő már ifjú éveiben (*adulescens*) megénekelte a kimber háborúkat, s ez még az irodalom iránt oly érzéketlen hadvezérnek is elnyerte tetszését, mint amilyen Marius volt (*Arch.* 20). Nem csoda, írja Cicero, „Hiszen senki sem lehet annyira közömbös a műzsák iránt, hogy ne vegye szívesen, ha fáradozásai örök hírének hirdetését a versekre bízják.”¹⁰⁵ E korai művet egy nagyszabású eposz követte a mithridatési háborúról, s ezzel Archias nem pusztán a háborúban győztes Lucillusnak, hanem magának a római népnek is dicsőséget szerzett.¹⁰⁶

Félreérthetetlen Cicero értékítélete: az a költő, aki ilyen nagy horderejű eseményeket képes megörökíteni, egyszersmind a római

¹⁰⁰ Heubner (1985) 488.

¹⁰¹ *Arch.* 19: *praesertim cum omne olim studium atque omne ingenium contulerit Archias ad populi Romani gloriam laudemque celebrandam?*

¹⁰² Sternkopf (1907) 357.

¹⁰³ Heubner (1985) 488 és *passim*.

¹⁰⁴ Sternkopf (1907) 358.

¹⁰⁵ *Arch.* 20: *neque enim quisquam est tam aversus a Musis, qui non mandari versibus aeternum suorum laborum facile praeconium patiat.*

¹⁰⁶ Eisenberger (1979) 95, vö. *Arch.* 21: *qui libri non modo L. Lucillum, fortissimum et clarissimum virum, verum etiam populi Romani nomen inlustrant.*

nép dicsőségét is halhatatlanná teszi. Hasonlóképpen állított Ennius¹⁰⁷ is maradandó emléket pártfogói sikereinek: a pun háborúk nagy római hadvezéreinek (Hannibal legyőzője: P. Corn. Scipio Africanus, Cato Censorius, Q. Fabius Maximus Verrucosus Cunctator, M. Claudius Marcellus, M. Fulvius Nobilior) említése támasztja alá azt a megállapítást, hogy „az ilyen magasztalás nem csupán annak válik díszére, akit magasztalnak, hanem a római nép nevének is.”¹⁰⁸ Az ilyen teljesítményeknek köszönhetően adták meg a római polgárjogot az ősök Rudiae szülöttének, Enniusnak, így ennek fényében a már római polgárjogot élvező Archias kiutasítása elfogadhatatlan lenne.

Cicero érvelésének további dimenziót ad egy fontos probléma felemlítése: akadhatnak olyanok, akik kifogásolják, hogy Archias költeményei nem latin nyelven, hanem görögül születtek. Valójában ugyanakkor ez a körülmény is a gyakorlati érzékről, a realitás ismeretéről tanúskodik: a görög volt a *par excellence* világnyelv, s ezáltal Archias érdemei semmiképpen sem csekélyebbek, hiszen éppen a görög nyelv széles körű alkalmazása biztosítja, hogy e költemények a római nép hírért az egész világra elvihetők.¹⁰⁹

2. Mi bátorítja arra az emberiség sorsát alakító személyeket, hogy lemondjanak minden otthoni kényelemről, ha nem az, hogy tovább éljenek a költők műveiben?¹¹⁰ Ez a gondolat vezet át az Archias jelentőségét bizonyító második nagy összefüggérendszerhez. Ezen

¹⁰⁷ Shackleton Bailey (1983) 242–243, 248; Berry (2004) 291–311, itt: 309.

¹⁰⁸ *Arch.* 22: *at eius laudibus certe non solum ipse qui laudatur, sed etiam populi Romani nomen ornatur*, vö. Heubner (1985) 488.

¹⁰⁹ Lásd ehhez a kérdéshez: Eisenberger (1979) 95. Heubner (1985) 488 szerint e mondatból kicsendül Róma világhatalmi igénye. *Arch.* 23: *qua re si res eae, quas gessimus, orbis terrae regionibus definiuntur, cupere debemus, quo (minus) manuum nostrarum tela pervenerint, eodem gloriam famamque penetrare*. Vö. Coşkun (2010) 129: A legkorábbi annalisták Fabius Pictortól kezdve görögül írták meg műveiket, Cicero koráig a nagy tekintélyt élvező rómaiak e hagyomány szellemében görögül készítették el feljegyzéseiket. Cicero maga is írt egy hasonló jellegű feljegyzést *consulatusa* eseményeiről, amelyet Poseidóniosnak elküldött. Vö. O. Lendle, *Ciceros hypomnema peri tés hypateias*, *Hermes* 95, 1967, 90–109. Vö. még Berry (2004) 309.

¹¹⁰ Eisenberger (1979) 96.

belül méri össze Cicero Archias tevékenységét és a római hadvezérek gyakorlatát.¹¹¹

A szónok ismét *exemplum*ok sorával bizonyítja, hogy akár már egyetlen, pusztán csak önmagában jelentős haditett is méltó arra, hogy azt írók vagy költők megörökítsék, az általuk megénekelt dicsőség pedig elválaszthatatlan a *populus Romanus* magasztalásától. Fontos viszont leszögezni, hogy a hangsúly az irodalmi formában megfogalmazott magasztaláson van.¹¹²

A nagy hadvezérek dicső tetteik megörökítése céljából vittek magukkal kíséretükben költőket és történetírókat, és ezek a lekötelezett írásművészek rendre el is nyerték igyekezetük jutalmát: egyesek pártfogójuktól még a római polgárjogot is elnyerték. A beszéd ezt számos példával bizonyítja.

Marius például kedvelte L. Plotiust,¹¹³ de kedvezően vélekedett Archias költői ténykedéséről is. (*Arch.* 19). Themistoklés állítólag azt mondta, azt az embert kívánja magával vinni, aki a leghangosabban énekli sikereit. Nagy Sándor egész sereg író-tartott maga mellett, hogy megörökítsék tetteit. Mégis szomorúan sóhajtott fel Sigeumban Achilleus sírjánál, mert neki megadatott, hogy nevének maga Homéros szerzett halhatatlanságot.¹¹⁴ Pompeius szintén római

¹¹¹ Sternkopf (1907) 359. Az irodalmi patronázs kérdéséhez l. S. M. Treggiari, *Intellectuals, Poets and Their Patrons in the First Century B.C.*, in: *Echos du monde classique* 21/1, 1977, 24–29; Wiseman (1982), Gold (1982). E kötet recenziója: E. Badian, *Nobiles amici*. Art and Literature in an Ancient Society, in: *Classical Philology* 80, 1985, 341–357. Vö. még E. Rawson, *Intellectual Life in the Late Roman Republic*, Baltimore – London, 1985 és Gold (1987). Az utóbbi évek e tárgykörben végzett hasonló vizsgálatainak összegzése: P. Scholz, *Senatorisches Mäzenatentum. Überlegungen zum Verhältnis von Dichtern, Gelehrten und römischen nobiles in republikanischer Zeit*, in: U. Oevermann – J. Süßmann – Chr. Tauber (hrsg.), *Die Kunst der Mächtigen und die Macht der Kunst. Untersuchungen zum Mäzenatentum und Kulturpatronage*, Berlin, 2007, 25–46. Lásd még: S. Culpepper Stroup, *Catullus, Cicero, and a Society of Patrons. The Generation of the Text*, Cambridge, 2010. A baráti kapcsolatok rendszeréről, a *Pro Archia* vonatkozásában vö. Coskun (2010) 70–73, itt: 73, tekintélyes barátai *dignitas* és e régóta fennálló barátságok (*vetustas*) teszik Archiast hitelessé.

¹¹² Eisenberger (1979) 96.

¹¹³ *Ciceronis duodecim orationum scholia Bobiensia*, ed. Th. Stangl, Lipsiae 1912, 178: *Hic primus Romae studia Latina docuisse [fertur]*.

¹¹⁴ *Arch.* 24.

polgárjogot adományozott tanácsadójának és történetírójának, a mytilénéi Theophanésnak,¹¹⁵ méghozzá katonái jelenlétében, akik, bár maguk műveletlenek voltak, mégis megrészegültek ugyanannak a dicsőségnek édes ízétől.¹¹⁶ Sulla, aki hispániaiaknak és galloknak is adományozott polgárjogot, még egy silány fűzfapoétát is megjutalmazott, aki egy igencsak hosszúra nyúlt, disztichonokban írt epigrammával emlékezett meg róla, igaz, azzal a kitétellel, hogy a *poeta malus* többé semmit ne írjon.¹¹⁷ Hasonlóképpen Archias is megszerezhetette volna magának a római polgárjogot, akár meghitt barátja, Q. Metellus Pius, akár a Lucullusok révén, ha már nem lenne egyébként is római polgár.¹¹⁸ Mert bizony ez a Metellus is hevesen vágyott rá, hogy cselekedeteit megörökítsék, és ezért még az esetlenül és idegenszerű hangon éneklő cordobai költőket is kész volt meghallgatni.¹¹⁹

Mindez bizonyítja, hogy mennyire fontosnak érezték a római politika nagy alakjai, hogy tetteiket költeményekben örökítsék meg.¹²⁰ Az élet javai közül ugyanis a legmagasabb rendű a dicsőség, és épp a legnemesebb emberek törekednek erre a leginkább. Cicero ezt így summázza: „Nem kell takargatnunk, amit amúgy nem tudunk eltitkolni. Mindnyájunkat a dicsvágy mozgat, és minél kiválóbb valaki, annál inkább vonzza a dicsőség.”¹²¹ Megemlíti még két másik hadvezért, akik költők pártfogóiként (*patroni*) tisztelettel adóztak a Múzsáknak. Decimus Brutus építményeit olyan feliratokkal ékesítette, amelyeket barátja, Accius fogalmazott, M. Fulvius Nobilior pedig (az őt elkísérő Ennius társaságában) még teljes harci öltözetben azonnal a Múzsáknak ajánlotta fel a megszerzett hadizsákmányt.¹²²

3. Illő tehát, hogy ha az *imperatores armati* ilyen tisztelettel övezték a költőket és a Múzsák szentélyét, akkor békeidőben ugyanebben

¹¹⁵ Vö. Gold (1987) 87–107 (= *AJPh* 106, 1985, 312–327).

¹¹⁶ *Arch.* 24: *dulcedine quadam gloriae commoti*.

¹¹⁷ *Arch.* 26.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Eisenberger (1979) 96.

¹²¹ *Arch.* 26: *Neque enim est hoc dissimulandum, quod obscurari non potest, sed prae nobis ferendum: trahimur omnes studio laudis, et optimus quisque maxime gloria ducitur*.

¹²² *Arch.* 27.

a városban a *iudices togati* se vonakodjanak megadni a kellő tiszteletet a Múzsáknak és bátran segítsék a költőket (értsd Archiast) a boldogulásban.¹²³ A hangsúly itt a *togatus* megjelölésen van,¹²⁴ hiszen ebből tűnik ki Cicero végső szándéka: nemcsak a fényes haditettek, hanem a polgári erények is érdemessé válnak arra, hogy a költők műveiben nyerjenek örök dicsőséget.¹²⁵

A dicsőség gondolatának tematizálása az *exemplumok* felvonultatása után éri el csúcspontját. A bírák meggyőzése érdekében Cicero itt ismét önmagáról beszél:

„[...] immáron magamról fogok beszélni, és saját, talán túlságosan is heves, ám mindenképpen tiszteletre méltó dicsvágyamról teszek vallomást.¹²⁶ Azon tetteket ugyanis, amelyeket consul-ságom idején veletek együtt vittem végbe e város és e birodalom megmentése, valamint minden polgár élete és az egész állam érdekében, ezen férfiú kezdte verses formában feldolgozni. Erről hallván, mivel fontos és kellemes dolognak tűnt, folyamatosan buzdítottam műve befejezésére. Hiszen az erény a fáradalmakért

¹²³ Uo.

¹²⁴ Sternkopf (1907) 363; V. Buchheit, Ciceros Triumph des Geistes, *Gymnasium* 76, 1969, 232–253, itt: 241–246.

¹²⁵ Vö. S. Kurczyk, *Cicero und die Inszenierung der eigenen Vergangenheit. Autobiographisches Schreiben in der späten Römischen Republik*, Köln – Weimar – Wien, 2006, 354; *consulatusának* és a Catilina-összeesküvés leleplezésében játszott szerepének igazolására Cicero rendkívül tudatosan alkotja meg beszédeiben önmagáról a *dux togatus* és a *conservator rei publicae* képét. A *De consulatu suo* c. ön-életrajzi eposzának híres sora is (*Cedant arma togae, concedant laurea laudi*) a civil teljesítmény elsőbbségét hangsúlyozza a katonai cselekvéshez képest, és áttételesen a saját (polgári) teljesítményét Pompeius (katonai) teljesítményéhez képest. Vö. Kurczyk (2006) 85–92, 355.

¹²⁶ Hasonlóan Arch. 14: *nilhil esse in vita magno opere expetendum, nisi laudem atque honestatem*. Olthatatlan dicsvágyának számos helyen hangot ad, különösen leveleiben, pl. Att. 1,15,1: *laudis avidissimi semper fuimus*; Att. 1,17,5: *me ambitio quaedam ad honorum studium ... duxit*; Fam. 9,14,2: *sum enim avidior etiam, quam satis est, gloriae*; Fam. 15,4,13: *si quisquam fuit umquam remotus et natura et magis etiam, ut mihi quidem sentire videor, ratione atque doctrina ab inani laude et sermonibus vulgi, ego profecto is sum. Testis est consulatus meus, in quo, sicut in reliqua vita, fateor ea me studiose secutum, ex quibus vera gloria nasci posset, ipsam quidem gloriam per se numquam putavi expetendam*.

és a veszedelmekért semmi egyéb jutalmat nem óhajt, csak az elismerést és a dicsőséget.”¹²⁷

A lélek azért ösztönöz a küzdelmek vállalására, s emiatt olykor még az életünket is kockára tesszük, mivel már előre megsejt valamit a jövőből.

„Azonban minden kiváló emberben lakik valami eltökéltség, amely éjjel-nappal dicsőségre ösztökéli a lelket, és arra figyelmeztet, hogy életünk múltával nem engedhetjük elenyészni nevünk emlékezetét, hanem az egész eljövendő utókorra biztosítani kell fennmaradását.”¹²⁸

Ha pedig számos jelentős ember arra törekedett, hogy képmását, tehát fizikai valóját festők vagy szobrászok tárják az utókor elé, akkor nem lehet kétséges, hogy a gondolatok és tettek, az eszmék és erények a költészet révén nyerjenek örök dicsőséget.¹²⁹ Azaz: „Nem kell-e sokkal inkább arra törekednünk, hogy eszméink és erényeink elsőrangú tehetségek által kidolgozott és formába öntött ábrázolását hagyjuk magunk után?”¹³⁰ „A magam részéről már tetteim véghezvitele során úgy véltem, hogy ezáltal a földkerekség örök emlékezetébe vetek és hintek el magot.”¹³¹ – mondja Cicero.

Összegezve Archias érdemeit, kijelenthető, hogy az a költő, aki elsőrangú tehetség, és aki eddig pusztán a nagy római hadvezérek háborús tetteit (*summi viri armati*) és győzelmeit örökítette meg, most a *consul togatus*, és egyben *vir optimus* érdemeit is méltónak tartja arra, hogy költeményben állítson ezeknek örök emléket.¹³² Ezt a szándékát Cicero természetesen messzemenően támogatja (*quod*

¹²⁷ Arch. 28.

¹²⁸ Arch. 29.

¹²⁹ Arch. 30.

¹³⁰ Arch. 30: *an statuas et imagines non animorum simulacra, sed corporum, studiose multi summi homines reliquerunt? consiliorum relinquere ac virtutum nostrarum effigiem nonne multo malle debemus summis ingeniis expressam et politam?*

¹³¹ Arch. 30: *ego vero omnia, quae gerebam, iam tum in gerendo spargere me ac disseminare arbitrabar in orbis terrae memoriam sempiternam.*

¹³² Buchheit (1969) 249 és Eisenberger (1979) 97.

mihi magna res et iucunda visa est – Arch. 28.). A képlet így meglehetősen egyszerű: azáltal, hogy Cicero tevékenységét is irodalmi formában örökíti meg egy költő, akinek viszont a per képviselőének vállalásával maga válik *patronus*ává, Cicero az Archias által dicsőített rangos pártfogókkal kerül egy vonalba, így Mariusszal és Lucullusszal, akik maguk is kedvezően nyilatkoztak Archias őket magasztaló műveiről. (Vö. Arch. 19: *Nam et Cimbricas res adulescens attigit, et ipsi illi C. Mario, qui durior ad haec studia videbatur, iucundus fuit.*) De, mint fentebb láttuk, a Lucullusok házának lakójaként a római társadalom magas rangú képviselői is ugyanilyen érzülettel viseltettek Archias iránt:

*erat temporibus illis iucundus Metello illi Numidico, et eius Pio filio; audiebatur a M. Aemilio; vivebat cum Q. Catulo et patre filio; a L. Crasso colebatur; Lucullos vero et Drusum et Octavios et Catonem et totam Hortensiorum domum devinctam consuetudine cum teneret, adficiebatur summo honore.*¹³³

De a *patronus-poeta* szkhémát tágabb értelemben alkalmazva szintén ugyanerre a megállapításra jutunk: Cicero bebizonyította, hogy Archias homéroszi magaslatokat elérő költő, *sanctus*, miként azt Ennius megfogalmazta, hiszen csak isteni ihletet nyerve alkothat meg ilyen jelentős műveket. Ehhez persze a *summum ingenium* biztosítja a megfelelő alapot, amiről már Archias költői indulását megismerve is hallhattuk. A *maiores* köréből vett híres *patronatusok* sorában hallunk Scipio Africanus és Ennius, M. Fulvius Nobilior és Accius kapcsolatáról, majd Marius és Archias illetve Lucullus és Archias költői művekben manifesztálódó egymás iránti kölcsönös megbecsüléséről. A sorban az utolsóként említett, és éppen ezért mintegy a jelenség summázataként és legfőbb vonatkoztatási pontként értékelhető reláció Pompeius, és történetírója, a mytilénéi Theophanés kapcsolata. A saját dicsőségének biztosítására történetírók egész seregét magával vivő Nagy Sándor, *magnus ille Alexander* és a néven nem is nevezett, de jelzője alapján egyértelműen azonosítható Pompeius,

¹³³ Arch. 6. A szöveghely további értelmezéséhez vö. Treggiari (1977) 26; Wiseman (1982) 31.

noster hic Magnus között Cicero nyilvánvaló párhuzamot vont. A róla olvasható leplezetlen hízelgésnek (*qui virtute fortunam adaequavit* – *Arch.* 24.) természetesen megvan a magyarázata. A mithridatési háborút diadalmasan befejező és Keletről visszatérni készülő Pompeius barátsága ugyanis Cicero számára alapvető fontosságú volt. Már 63/62 telén írt egy levelet Pompeiusnak *de meis rebus gestis et de summa re publica*.¹³⁴ Ez a levél nem maradt ránk, de az lehetett a célja, hogy a consuli ténykedésének részletezése és az állam helyzetének felvázolása révén megnyerje a maga számára Pompeiust. A volt consul érdemeit erőteljesen kidomborító írás minden bizonnyal kényelmetlenül érinthette a hadvezért, aki nem reagált a levélre. Cicero rossz néven vette Pompeius hallgatását, s egy 62 áprilisában kelt levelében ennek hangot is adott.¹³⁵ Több kutató úgy látja,¹³⁶ hogy a Keleten katonai érdemeket szerző Pompeius és a Rómában politikai sikereket elérő Cicero között egyfajta versengésről van szó, ami a katonai illetve a civil életben, azaz a békében elnyerhető dicsőséget, hírnevet állítaná szembe egymással. Ez mindenesetre egybecsengeni látszik az Archias érdekében elmondott beszéd *armatus-togatus* párhuzamával. Annál is inkább, mivel Cicerónak talán az is szándékában állhatott, hogy Pompeiusszal egymás kölcsönös elismerése révén egyfajta szövetségre lépjen.¹³⁷ A két érdemszerző attitűd összebékítésére tesz itt kísérletet Cicero az irodalom, illetve a műveltség fontosságának ismételt hangsúlyozásával. Archias Rómába érkezésekor Marius és

¹³⁴ Vö. Sull. 67: *Hic tu epistulam meam saepe recitas quam ego ad Cn. Pompeium de meis rebus gestis et de summa re publica misi, et ex ea crimen aliquod in P. Sullam quaeris et, si furorem incredibilem biennio ante conceptum erupisse in meo consulatu scripsi, me hoc demonstrasse dicis, Sullam in illa fuisse superiore coniuratione.*

¹³⁵ Att. 1,19,7: *primum eum qui nimium diu de rebus nostris tacuerat, Pompeium, adduxi in eam voluntatem ut in senatum non semel sed saepe multisque verbis huius mihi salutem imperi atque orbis terrarum adiudicaret.*

¹³⁶ M. Laffranque, A propos des mémoires de Cicéron sur l'histoire de son Consulat, *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 87, 1962, 351–358, idézi Kurczyk (2006) 61, 20. jegyzet, és 355. Vö. még P. Grimal, *Cicero. Philosoph, Politiker, Rhetor*, (eredetileg: *Cicéron*, Párizs, 1986, übersetzt von R. Stamm) München, 1988.

¹³⁷ Vö. Kurczyk (2006) 62. Cicero Pompeiushoz fűződő bonyolult kapcsolatához l. Coşkun (2010) 28, számos utalással.

Catulus volt a két consul. Cicero szerint „egyikük [Marius] feljegyzésre igencsak méltó tetteket, másikuk [Catulus] egyrészt tetteket, másrészt műveltséget és művészi érdeklődést is fel tudott mutatni.”¹³⁸ A *Pro Archia* továbbfejleszti és kiszélesíti az *imperator togatus* alakját,¹³⁹ amelyet Cicero már a Catilina elleni beszédekben felvázolt.¹⁴⁰ Egyidejűleg megkísérli leküzdeni a hagyományos római gondolkodásban gyökerező ellentmondást, hallgatósága elé tárva a fegyverzetüket félretevő, a Múzsáknak és a költészetnek tisztelettel adózó *imperatorokat*.¹⁴¹ Meglehetősen egyértelmű, hogy a Pompeius köréből érkező vádló, Grattius nemcsak a költőt, Archiast támadja, hanem ezzel együtt magát a költészetet, a magas műveltséget is. Nem véletlenül hivatkozik tehát Cicero a Múzsáknak hódoló hadvezérekre. Áttételesen így Pompeiust is megszólítja, hogy a hadszíntérről visszatérő hadvezér ismerje el az egyébként teljes jogú római polgárt, Archiast.

Kétségtelen, hogy az Archiast ért támadás nem kimondottan a költő, hanem indirekt módon minden bizonnyal *patronusa*, L. Lucullus ellen irányult, és így annak tekintélyét kívánta aláásni.¹⁴² Az ügy elvállalása Cicerónak a Lucullusok iránti megbecsülését és elkötelezettségét példázza, noha nyilvánvaló volt, hogy ezzel a szónok bizo-

¹³⁸ Arch. 5.

¹³⁹ Dugan (2001) 51.

¹⁴⁰ Cat. 2,28: *me uno togato duce et imperatore sedetur*; 3,15: *quod (sc. supplicatio) mihi primum post hanc urbem conditam togato contigit*; 3,23: *togati me uno togato duce et imperatore vicistis*.

¹⁴¹ Arch. 27: *quare, in qua urbe imperatores prope armati poetarum nomen et Musarum delubra coluerunt, in ea non debent togati iudices a Musarum honore et a poetarum salute abhorrere*.

¹⁴² Vö. Coşkun (2010) 28. L. Lucullus Kr. e. 88–82-ig quaestorként Keleten tartózkodott, s kíséretében ott volt Archias, a költő is. Amikor Lucullus évekkel később újra Mithridatés ellen vonult, Archias ismét vele tartott. A távollét során Lucullusnak szembesülnie kellett azzal, hogy Rómától távol elért sikereit Pompeius minden adódó alkalommal igyekszik kisebbiteni, ill. tevékenységét kedvezőtlen fényben feltüntetni. Ennek a tervszerű ellenpropagandának az egyik kiemelkedő mozzanata volt az is, hogy 63–62 táján a mytilénéi Theophanés megírta *patronusa*, Pompeius sikereit méltató történeti művét. Coşkun úgy látja, Archias valószínűleg erre válaszul ragadott maga is tollat, hogy ő se maradjon adósa *patronusának*, L. Lucullusnak. A polgárjoggal való visszaélés vádjá feltehetőleg e versengésből eredeztethető, még ha ezt Cicero a maga jól felfogott érdekében nem is mondja ki.

nyos kockázatot is vállal. Cicero ugyanakkor rendkívül ügyesen és tapintatosan járt el a per során: az egymásnak feszülő Lucullus és Pompeius rivalizálása még látszólag sem kerül említésre a beszédben. Pedig szembenállásuk meglehetősen nagy tehernek mutatkozhatott Cicero számára, aki mindkét politikai csoporttal igyekezett jó viszonyt ápolni és törekedett az aktív együttműködésre. Mindez eléggé nyomós ok lehetett volna arra, hogy ne ártsa bele magát ebbe a politikailag kényes ügybe. Archias bevádolására azonban éppen a Cicero számára megfelelő időpontban került sor, hiszen a tárgyalás időpontjában a beszéd tanúsága szerint a költő már hozzá is látott Cicero consulatusának megörökítéséhez, amit Cicero örömmel üdvözölt.¹⁴³ A védelem elvállalását nyilván nem, vagy legalábbis nem abszolút értelemben az egykori mester iránt érzett hála motiválta. Archias azért lett fontos számára, mert consuli évének letelte után nagyon is szüksége volt arra, hogy minél többféle és minél autentikusabb módon lássa megörökítve saját politikai ténykedését, s amint a beszédből világosan kitűnik: ennek mindenképpen költői formában kellett volna megvalósulnia.¹⁴⁴ Ebbéli igyekezetét bevallotta a maga példa nélküli, határtalan dicsőségvágya motiválta, amely már az ókorban is közmondásos volt.¹⁴⁵

A modern magyarázók között vannak olyanok, akik szerint e túlzott önmegjelenítési és önigazolási kényszert egyfajta pszichológiai

¹⁴³ Arch. 28: *mihi magna res et iucunda visa est.*

¹⁴⁴ Kurczyk (2006) 62: Cicero elsősorban arra törekedett, hogy másokat megnyerjen tettei méltó megörökítésére. Ez akkoriban a kiemelkedő politikusok esetében nem számított rendkívülinek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy semmiképpen nem akarta tetteinek irodalmi formában történő megörökítését a véletlenre, vagy a jövőbeni korok történetíróinak szeszélyére bízni.

¹⁴⁵ Vö. pl. Sal. Cic. 1,3: *Atque haec cum ita sint, tamen se Cicero dicit in concilio deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit.*; Sen. Brev. vit. 5,1: *M. Cicero inter Catilinas, Clodios iactatus Pompeiosque et Crassos, partim manifestos inimicos, partim dubios amicos, dum fluctuatur cum re publica et illam pessum euntem tenet, novissime abductus, nec secundis rebus quietus nec adversarum patiens, quotiens illum ipsum consulatum suum non sine causa sed sine fine laudatum detestatur!* A problémához vö. T. J. Keeline, *Pro Cicero/In Cicero-nem: How to Criticize Cicero*, in: Uő., *The Reception of Cicero in the Early Roman Empire. The Rhetorical Schoolroom and the Creation of a Cultural Legend*, Cambridge, 2018, 147–195.

reakcióként, kompenzációként kellene értelmeznünk. Ennek alapján minél inkább úgy érezte Cicero, hogy kevesebb elismerést kap, vagy úgy látta, hogy tetteit megkérdőjelezik, annál hangsúlyosabban állította saját magát a középpontba. Az utókor ítélete szerint a hiúság és önzés formájában megjelenő öndicséret csupán annak a törekvésnek a kifejeződése, amely Cicerónak a *res publica* érdekében vállalt tetteit igazolja.¹⁴⁶

Az öndicséretnek ilyen erőteljes megnyilvánulását azonban – legalábbis a levelek vonatkozásában – már eddig is sokan alapvetően Cicero rendkívüli hiúságával és önző személyiségével magyarázták.¹⁴⁷ Az újabb kutatások ugyanakkor azt is kimutatták, hogy az önmagát és teljesítményét ilyen erőteljes módon megjeleníteni képes szónok a saját szellemi-kulturális fölényét kívánja politikai potenciállá formálni, oly módon, hogy magát mint *homo novus*-t, aki tehetsége és kitarító igyekezete révén tett szert széles körű műveltségre, a vezető politikai elit köreiből közelíti.¹⁴⁸ Mindez elválaszthatatlanul összekapcsolódik a római önazonosságot meghatározó kulturális emlékezettel, az ősök tiszteletével, a római *nobilitas* kiemelkedő tagjai által végrehajtott tettekre történő kegyeletes emlékezéssel. Cicero maga is minden igyekezetével, mondhatni programszerűen, erre törekszik. Az ősök által szilárdan lerakott alapok szemmel látható közelségbe kerültek az ősök viaszképmásainak (*imagines*) a házak *atrium*aiban történő felállítására és ezeknek a *pompa funebris*-en történő felsorakoztatása révén. Ez a szertartás biztosította a múlt nagy tetteinek megidézését a jelenben, ami által a híres ősök szinte megelevenedtek az utódok előtt.¹⁴⁹ Mindez olyan potenciális tőkét („Ahnenkapital”¹⁵⁰)

¹⁴⁶ Vö. Kurczyk (2006) 361.

¹⁴⁷ Elsősorban J. Carcopino, *Les secrets de la correspondance de Cicéron*, Paris, 1947, vö. még Graff (1963) és Penz (1971).

¹⁴⁸ Vö. Dugan (2001).

¹⁴⁹ K.-J. Hölkenskap, *Exempla und mos maiorum*. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität, in: H.-J. Gehrke – A. Möller (Hg.), *Vergangenheit und Lebenswelt. Soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historisches Bewußtsein*, Tübingen, 1996, 301–338.

¹⁵⁰ U. Walter, Ahn macht Sinn. Familientradition und Familienprofil im republikanischen Rom, in: K.-J. Hölkenskap u. a. (Hg.), *Sinn (in) der Antike. Orientierungssysteme, Leitbilder und Wertkonzepte im Altertum*, Mainz, 2003, 255–278, itt: 258. Vö. még Kurczyk (2006) 16.

jelentett, amely kiválóan felhasználható volt a társadalmi elismertségért, a hivatalokért, a tekintélyért folytatott harcban. Cicero fájdalmasan érintette, hogy ő maga *homo novus*-ként nem büszkélkedhetett ilyen ősökkel, ami nagy hátrányt jelentett a politikai karrier kiépítésében.

Mindezek után könnyen belátható, hogy a beszéd csupán első ránézésre szól a műveltség magasztalásáról, valójában nagyon is erőteljes politikai jellege van. A jogeset csak eszközként szolgál arra, hogy a *maiores* által fontosnak tartott értékekre hivatkozva (*pietas, auctoritas, dignitas, fides, virtus* és mindenekelőtt maga a *gloria*) Cicero a saját személyét integrálja a *maiores* sorába.¹⁵¹ A beszéd kimunkálása, nyelvi megformálása¹⁵² is egy alaposan átgondolt koncepciónak a része, amely azt kívánja bizonyítani, hogy műveltsége és közéleti-politikai érdemei okán a *homo novus* Cicero a szenatori vezető elit tagja lehet. Dugan merész interpretációja szerint Cicero az Archias érdekében elmondott beszédet egyértelműen öngazolásra („self-fashioning”) használja.¹⁵³ Ennek érdekében alkalmazza a fentebb ismertetett újszerű beszédmódot. Az Archiasszal kapcsolatba hozható híres rómaiakat emlegetve pedig egyúttal a hallgatóság elé idézi a római *laudatio funebris*-t, és a szövevényes előadásmód alkalmazásával Cicero a *Pro Archia*-t a saját tetteit dicsőítő, és ezért róla magáról szóló egyfajta „halál előtti *laudatio funebris*”-szé teszi.¹⁵⁴ Az újfajta beszédmód alkalmazása sem véletlen: a szónok egyúttal mintát is nyújt Archias számára annak a stílusminőségnek a megválasztásához, amellyel pályája részletezését várja a tőle.¹⁵⁵ Ezen túl a magas nyelvi színvonalú szöveg az önreprezentáció kifejezésére igazán méltó közvetítő közegnek is bizonyult.¹⁵⁶ A beszéd esztétikai értékeit méltató Nesholm értelmezése szerint a nem hagyományos

¹⁵¹ Heubner (1985) 490.

¹⁵² Nesholm (2010) a beszéd irodalmi minőségére fókuszál, vö. még Vanhaegendorren (2004).

¹⁵³ Dugan (2001) 35. Cicero önazonosságának kérdéséhez vö. még E. Dench, Cicero and Roman Identity, in: C. Steel (ed.), *The Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge, 2013, 122–140.

¹⁵⁴ Dugan (2001) 50–52: „The Pro Archia as pre-mortem laudatio funebris.”

¹⁵⁵ Uo. 36–40.

¹⁵⁶ Uo. 50.

beszédmód belefoglalása a hagyományosabb törvényszéki kontextusba mintegy előrevetíti Cicero azon reményét, hogy a bíróság döntése (és persze a hatékony védelem) nyomán megtörténik Archias integrálása a római polgárok sorába.¹⁵⁷

A sokféle szempontot figyelembe vevő interpretációk közös vonásaként azonban az is megállapítható, hogy Cicero esetében a kulturális és a politikai szféra ötvözése nem csak formális szerepet játszik, hanem már előrevetíti azt a folyamatot, amely az irodalom és más művészeti ágak politikai célokat szolgáló bevonása révén majd Augustus korában teljessé válik.¹⁵⁸ E komplex üzenet hangja elválaszthatatlanul összekapcsolódik az üzenetet közvetítő személyével: az önmagát erőteljesen exponáló Cicero így kívánta igazolni az állam érdekében végzett tevékenységét. Az önmegjelenítésnek ez a módja talán valóban kifogásolható és így egyet kell értenünk azzal a régi megállapítással is, hogy a beszéd valójában sokkal inkább Cicero, semmint Archias érdekében hangzott el.¹⁵⁹

A sors fintora, amint azt egy Atticushoz 61-ben írt leveléből megtudjuk, hogy Archias (és egy máshonnan nem ismert bizonyos Thyillus) végül is nem készítette el a megígért művet.¹⁶⁰ Ezért Cicero megírt egy *commentariust* a maga consulatusáról görögül és latinul is, valószínűleg Kr. e. 60-ban.¹⁶¹ A görög változatot kidolgozásra elküldte egykori mesterének, Poseidóniosnak, de a görög polihisztor elutasította a kérést.¹⁶² Néhány év múlva, Kr. e. 55-ben az egyébként

¹⁵⁷ Nesholm (2010) 479, 490.

¹⁵⁸ Dugan (2001) 35.

¹⁵⁹ *Discours. Tome XII: Pour le poète Archias*, texte établi et traduit par F. Gaffiot, Paris, 1938, 14.

¹⁶⁰ *Att. 1,16,15: Thyillus nos reliquerit et Archias nihil de me scripserit.*

¹⁶¹ *Vö. Att. 1,19,10: Commentarium consulatus mei Graece compositum misi ad te. (...) Latinum si perfecero, ad te mittam. Tertium poema exspectato, ne quod genus a me ipso laudis meae praetermittatur.*

¹⁶² *Att. 2,1,2: quamquam ad me rescripsit iam Rhodo Posidonius se, nostrum illud hypnema <cum> legeret, quod ego ad eum ut ornatius de isdem rebus scriberet miseram, non modo non excitatum esse ad scribendum sed etiam plane deterritum. Quid quaeris? Conturbavi Graecam nationem. Ita vulgo qui instabant ut darem sibi quod ornarent iam exhibere mihi molestiam destiterunt. Tu, si tibi placuerit liber, curabis ut et Athenis sit et in ceteris oppidis Graeciae; videtur enim posse aliquid nostris rebus lucis adferre.* Vö. 109. jegyzet.

csak a Ciceróval folytatott levelezésből ismert L. Lucceius¹⁶³ tűnik a szónok számára legalkalmasabbnak, hogy a Kr. e. 63. év consulának, az állam megmentőjének krónikása legyen. Sürgető és egyszersmind hihetetlennek tetsző vágyakozása¹⁶⁴ azonban ezúttal is hiú ábrándnak bizonyul. A következő évben, Kr. e. 54-ben Lentulushoz címzett leveléből már az derül ki, hogy az újabb sikertelen kérés miatt Cicero maga látott hozzá saját tetteinek megörökítéséhez.¹⁶⁵ S miként azt már Lucceius számára is nyilvánvalóvá tette,¹⁶⁶ azért volt mindez számára olyan égetően fontos, s végül azért vállalta magára saját ténykedésének verses formában való megörökítését, mert még életében (*vivi*) élvezni kívánta az elismerést, a hőn áhított *glóriát*. Törekvése helyesnek bizonyult: a *De consulatu suo* és a *De temporibus suis* címen hagyományozott műveit – töredékes formában – ma is olvashatjuk.¹⁶⁷

¹⁶³ Személyéhez és történetírói tevékenységéhez vö. M. Fleck, *Cicero als Historiker*, Stuttgart, 1993, 199–202.

¹⁶⁴ *Fam.* 5,12,1: *Ardeo cupiditate incredibili neque, ut ego arbitror, reprehendenda nomen ut nostrum scriptis illustretur et celebretur tuis.*

¹⁶⁵ *Fam.* 1,9,23: *Scripsi etiam versibus tres libros de temporibus meis, quos iam pridem ad te misissem, si esse edendos putassem.*

¹⁶⁶ *Fam.* 5,12,1: *Neque enim me solum commemoratio posteritatis ac spes quaedam immortalitatis rapit sed etiam illa cupiditas, ut vel auctoritate testimoni tui vel iudicio benevolentiae vel suavitate ingeni vivi perfruamur.*

¹⁶⁷ Cicero költői tevékenységének vizsgálatához az alábbi munkák alapvetőek: M. Grollmus, *De M. Tullio Cicerone poeta* (Diss.), Königsberg, 1887; E. Koch, *Ciceronis carmina historica restituta atque enarrata* (Diss.), Greifswald, 1922; S. Häfner, *Die literarischen Pläne Ciceros*, München, 1928; W. W. Ewbank, *The Poems of Cicero*, London – Bristol, 1933, repr. 1997; E. Malcovati, *Cicerone e la poesia*, Pavia, 1943; A. Traglia, *La lingua di Cicerone poeta*, Bari, 1950; Uő., *M. Tulli Ciceronis poetica fragmenta*, Milano, 1963; P. C. Brush, *Cicero's Poetry* (Diss. Yale), Ann Arbor, 1971; J. Soubiran (texte établi et traduit par), *Cicéron, Aratea. Fragments poétiques*, Paris, 1972; M. Hose, Cicero als hellenistischer Epiker, *Hermes* 123, 1995, 455–469; E. Courtney, *The Fragmentary Latin Poets*, 2nd edn, Oxford, 2003; Kurczyk (2006) 75–120; D. Chalkomates, *Ciceros Dichtungstheorie. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Literaturästhetik*, Berlin, 2007; E. Gee, Ciceros Poetry, in: *The Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge, 2013, 88–107; K. Marciniak, Cicerone – il più grande dei poeti, in: «*Ciceroniana on line*» II, 1, 2018, 105–161.

GÖRÖG MITOLÓGIA RÓMÁBAN

GESZTELYI TAMÁS

A görög mitológia jelenlétét Rómában teljesen természetesnek tekintjük. A görög hatás Rómára már a királyság korában megkezdődött, és a köztársaság korában folyamatosan nyomon követhető.¹ Azt már nehezebben tudjuk megállapítani, hogy az egyes mitológiai történetek mikor és hogyan váltak közkinccsé. Ebből a folyamatból egyetlen szempontot választunk ki a kérdés megközelítésére, ez pedig a mitológiai témájú műkincsek beáramlása Rómába, amelyek, ha közterekre vagy szentélyekbe kerültek, hozzájárultak egy-egy történet vizuális közkinccsé válásához. Adott esetben tehát ösztönzően hathattak arra, hogy a római mesterek ugyancsak megjelenítsék a történetet.

A görög műkincsek tetemes mennyiségben először a dél-itáliai és a szicíliai görög városok elfoglalását követően kerültek Rómába.² Ezt követték még nagyobb mennyiségben a hellenisztikus birodalmakból származó műkincsek. A legjobb forrásunk ezek nyomon követésére az Idősebb Plinius művészeti könyveinek leírásai a szobrászat és a festészet történetéről (34–36. könyvek). Itt az egyes művészek műveinek felsorolása során a szerző rendszeresen megjegyzi, ha az adott mű Rómába került. Róma egyes helyein szabályos közgyűjtemények alakultak ki, így pl. Pompeius, Philippus és Octavia oszlopcsarnokában, Concordia, Apollo és Augustus templomában. Azonban jelentős magángyűjtemények is létrejöttek, mint Asinius Pollióé, vagy egy-egy császáré.

¹ A kérdésről részletesen l. Z. Newby, *Greek Myths in Roman Art and Culture. Imagery, Values and Identity in Italy, 50 BC–AD 250*, Cambridge, 2016.

² M. Pape, *Griechische Kunstwerke aus Kriegsbeute und ihre öffentliche Aufstellung in Rom*, Hamburg, 1975.

A szobrok többsége isteneket ábrázolt, de nem kevés azok száma sem, amelyek mitológiai alakokat, ill. történeteket jelenítettek meg. Az istenekhez kötődő mitológiai történetek száma csekély, és ezek is kizárólag Apollónhoz kapcsolódnak. Bár kicsi a valószínűsége, hogy a műkincsrablásnál válogattak a műalkotások között azok témája alapján, mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy az Apollón szobrok nagy számában szerepet játszott Augustus Apollón iránti különös vonzalma.

Vizsgáljuk meg most a konkrét példákat! Apollón élettörténetéhez tartozik Euphranór bronzszobra, melyről Plinius így ír: „az Egyetértés templomában áll Latonája, aki karjában tartja gyermekeit, Apollót és Dianát.”³ Ez a jelenet a Pythón elől való menekülést ábrázolhatja, mely során a karon ülő gyermek Apollón lenyilazta a szörnyeteget. A gyermekeit tartó Létó alakja több római márványmásolatból ismert.⁴ Előfordul egy késő flaviusi síroltár domborművén is, ami a görög téma római alkalmazását jelenti.⁵

Apollónhoz kapcsolódó mitológiai történet Marsyas tragédiája is, melyet Plinius röviden így ír le: „Zeuxis kezétől való Rómában (...) az Egyetértés szentélyében a megkötözött (*religatus*) Marsyas.”⁶ A megkötözött, ún. *religatus*-típus ritkaságnak számít az antik művészetben. Gyakoribb az *adligatus*, melyen egy fához van kötözve Marsyas,⁷ és a leggyakoribb a fára felfüggesztett, az ún. *hanging Marsyas*.⁸ Ez utóbbiak, melyek nagy számban fordulnak elő Rómában, egy hellenisztikus szobor császárkori másolatai.

Ugyancsak a *hybris* miatt büntető Apollón története a Niobidák tragédiája. Az ezt ábrázoló szoborcsopotról Plinius így ír: „(...) bizonytalan, hogy Niobe haldokló gyermekeinek szobrát, amely Apollo Sosianus templomában áll, Scopas vagy Praxiteles készítette.”⁹ A Niobida-szobrok népszerűségéhez nagyban hozzájárult az,

³ Plin. *NH* 34,77, ford. Darab Ágnes.

⁴ L. Kahil – N. Icard-Gianolio, 'Leto', *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (a továbbiakban: *LIMC*) VI, Zürich – München, 1992, Nr. 22–26.

⁵ G. Berger-Doer, 'Leto/Latona', *LIMC* VI, Nr. 12.

⁶ Plin. *NH* 35,66, ford. Gesztelyi Tamás.

⁷ A. Weis, 'Marsyas I', *LIMC* VI, Nr. 52–53.

⁸ *Uo.* Nr. 54–65.

⁹ Plin. *NH* 36,28, ford. Darab Ágnes.

hogy az emberi alak legváltozatosabb testhelyezeteit lehetett vele megvalósítani. Ezt a nagy számban megmaradt római szobormásolatok is igazolják.¹⁰ Közismertté válását mutatja, hogy utat talált a szarkofágművészetbe is, kifejezve ezzel az értelmetlen és a korai halál gondolatát.¹¹

Apollónhoz kapcsolódik a Hyakinthos-történet is, melynek hasonlóképpen tragikus végkimenetele van. A szép ifjút ábrázoló, Nikias-tól való festményt, „A Hyacinthust” – írja Plinius – „amelyet Augustus Caesar annyira megkedvelt, hogy magával hozta az elfoglalt Alexandriából, Tiberius Caesar a neki állított templomban szentelte fel a Danaéval együtt.”¹² Ez esetben a pliniusi tudósításból az is kiderül, hogy nem mindig válogatás nélküli műkincs-rablásról van szó, hanem olykor a mű iránti vonzalom is szerepet játszhatott. Ennek ellenére Hyakinthos ábrázolása a rómaiaknál nem terjedt el, a görögök-nél sem gyakori, néhány vázaképre korlátozódik.¹³

A további mitológiai témájú ábrázolások a hőstörténetek köréhez tartoznak. Héraklés, a legkedveltebb hērós két festményen is előfordul. Plinius így ír róluk: „Artemon (...) leghíresebb képei (...) azok, melyek Octavia oszlopcsarnokában vannak: a dorisi Oeta hegyről az istenek egyetértésével égbe emelkedő Hercules, miután halandó része a máglyán kiégett belőle, valamint Laomedon története Herculesszel és Neptunusszal.”¹⁴ Héraklés halála egyszerre tragikus és dicsőséges, hisz ez tette lehetővé, hogy az istenek közé emelkedhesen. Ennek ellenére halálának és égbe emelkedésének ábrázolása hiányzik a római művészetből, de a görög vázaképeknek kedvelt témája.¹⁵

Artemón másik festménye, melyen Laomedón látható Héraklésszel és Poseidónnal, az emberi hitszegés példázata. Poseidón részt vett Trója falainak építésében, de Laomedón nem fizette ki neki a kialakult bérét. Héraklés megmentette Laomedón lányát, Hésionét a tengeri sárkánytól, de az ezért tett ígéretét szintén nem tartotta meg.

¹⁰ W. Geominy, 'Niobidai', *LIMC* VI, Nr. 21–23.

¹¹ *Uo.* Nr. 31–32.

¹² Plin. *NH* 35,131, ford. Gesztelyi Tamás.

¹³ L. et F. Villard, 'Hyakinthos', *LIMC* V, Zürich – München, 1990, 546–550.

¹⁴ Plin. *NH* 35,139, ford. Gesztelyi Tamás.

¹⁵ J. Boardman, 'Herakles', *LIMC* V, Nr. 2916–2921.

A két történet főszereplőinek ilyen összevonására nincs példa az antik művészetben, külön-külön viszont előfordulnak pompeji fal-festményeken: egyszer Laomedón Apollónnal és Poseidónnal, más-kor pedig Laomedón Héraklésszel.¹⁶

Hérakléshez kapcsolódik még egy történet. Antiphilosnak volt egy híres Hésioné festménye, melyet Octavia oszlopcsarnokában helyeztek el.¹⁷ Nem lehet tudni, hogy mellette volt-e Héraklés, minden esetre az ábrázolásokon ritkán fordulnak elő egymás nélkül. Héraklés vagy éppen rátámad a tengeri szörnyre, hogy megölje, vagy már megölte, és Hésionét lesegíti a szikláról. A római császárkorban a téma rendkívül kedvelt volt mind falfestményeken, mind domborműveken.¹⁸ Pannoniában is előfordul mindkét művészeti ágban: egy brigetiói falfestményen és egy intercisai domborművön.¹⁹

Feltűnő, hogy a többi hőstörténetben, melyek az ábrázolásokon előfordultak, csupa tragikus kimenetelű esemény szerepel. Antiphilos Philippus oszlopcsarnokában őrzött festménye Hippolytost ábrázolja, akinek lovai megrémülnek a tengerből felmerülő bikától.²⁰ Az esemény Hippolytos halálával végződik. Ennek a jelenetnek az ábrázolására csak ritkán került sor. Előfordul a dél-itáliai vázafestészetben, és egyetlen Kr. u. 3. sz. közepi római szarkofágon.²¹ A Hippolytos-történet egyébként kedvelté vált a római szarkofágokon, de megváltozott végkifejlettel. A szerelmes mostohát, Phaidrát visszautasító hős a római változatban vadászatra indul, és egy vadkannal küzd meg, mely feltehetően halálra sebz.²²

Újabb tragikus történet a Dirke bűnhődését ábrázoló szoborcsoport, melyről Plinius a 36. könyvében a következőket írja: „Asinius Pollio, mert igen lelkes volt, azt akarta, hogy gyűjteményét közszemlére is bocsássák. Ebben olyan darabok találhatók, mint (...) Apolloniusnak és Tauriscusnak az a szoborcsoportja, mely Zethust,

¹⁶ J. Boardman, 'Laomedon I', *LIMC* VI, Nr. 1, 5.

¹⁷ Plin. *NH* 35,114.

¹⁸ J. H. Oakley, 'Hesione', *LIMC* VIII, Zürich – München, 1997, Nr. 9–15, 20–36.

¹⁹ *Uo.* Nr. 15, 28.

²⁰ Plin. *NH* 35,114.

²¹ P. Linant de Bellefonds, 'Hippolytos I', *LIMC* V, Nr. 101, 120.

²² H. Sichtermann – G. Koch, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen*, Tübingen, 1975, 55/2, 56, 57. táblák.

Amphiont, Dircét, a bikát és a kötelet ábrázolja. Ez utóbbit egyetlen kőből faragták ki, és Rhodoszról szállították ide.”²³ A szoborcsoport ma is jól ismert egy római kori másolatról, az ún. Farnese bikáról.²⁴ A Dirké-történet megtalálta az utat a szélesebb körű római közönség felé. Szerepel ugyanis a pompeji és herculaneumi falfestmények repertoárjában, de nem különben császárkori mozaikok és gemmák ábrázolásán is.²⁵

Az előbbihez hasonlóan nagyméretű és bonyolult szoborcsoportot alkot a Laokoón, mely atya és két fia tragikus halálát ábrázolja. Plinius ezt így írja le: „(...) a Laocoon (...), amely Titus császár palotájában áll, és olyan mű, amelyet mind a festészet, mind a szobrászat valamennyi alkotása elé kell helyezni. Egyetlen kötömbből és egy közösen elgondolt terv szerint faragták ki Laocoont, a gyerekeket és a kígyók csodálatos tekeredését a kiváló rhodusi mesterek, Hagesander, Polydorus és Athenadorus.”²⁶ A Plinius által leírt szoborcsoport valószínűleg azonos azzal, mely a reneszánsz idején került elő Rómában. A jelenet ábrázolása, ha nem is gyakori, de két pompeji falfestményről is ismert.²⁷

A legtragikusabb történet Orestésé, melyben a hős anyját és annak szeretőjét öli meg. Festője Theorus, aki a trójai háború több jelenetét is megfestette. Ezek mind a Philippus oszlopcsarnokában nyertek elhelyezést.²⁸ Az Orestés-történet falfestményen Lukianos leírásából is ismert.²⁹ A művészeti emlékeken a szarkofágok egy csoportja őrizte meg számunkra a történetet, ami szélesebb körben való ismertségéről tanúskodik.³⁰

Az elmondottakból megállapítható, hogy az egyes műtárgyak témái nem egyforma hatást gyakoroltak a római művészetre. Volt olyan, melynek egyáltalán nem volt folytatása, mint pl. a Hyakinthos-történetnek, Héraklés halálának és *apotheosis*ának. Volt olyan, mely

²³ Plin. *NH* 36,33–34, ford. Darab Ágnes.

²⁴ F. Heger, 'Dirke', *LIMC* III, Zürich – München, 1986, Nr. 7.

²⁵ *Uo.* Nr. 12–33.

²⁶ Plin. *NH* 36,37, ford. Darab Ágnes.

²⁷ E. Simon, 'Laokoon', *LIMC* VI, Nr. 4–5.

²⁸ Plin. *NH* 35,144.

²⁹ Lukianos, *De domo* 23.

³⁰ R. Michael Gais, 'Aigisthos', *LIMC* I, Zürich – München, 1981, Nr. 26–28.

elvétve jelent meg a római művészetben, mint pl. Hippolytos és a bikától megvaduló négyesfogat, vagy Létó karon ülő gyermekeivel, vagy a megköttözött Marsyas. Egy-egy történet szélesebb körű elterjedése mellett szól az, ha megjelenik a polgárok lakásainak díszeként falfestményen vagy mozaikon, ahogy ez a Hésioné-, Dirké- vagy a Laokoón-történet esetében történt. Ugyancsak a közkeletűvé válásnak a jele, ha egy-egy téma a szarkofágokon vagy sírtáblákon is megjelenik, mint pl. a Niobidák, Hésioné vagy Orestés története.

A legnépszerűbbé váló mítoszokról azt állapíthatjuk meg, hogy azok általában büntetéstörténetek, azaz negatív *exemplumok*: Hésioné, Dirké, Laokoón, Niobé vagy Klytaimnéstra és Aigisthos megbüntetése az istenekkel vagy az embertársaikkal szemben elkövetett bűneikért. Ezek az ábrázolások – mindenekelőtt a festmények és mozaikok – intő jelek akarnak lenni a mindenkori szemlélője előtt, hogy a bűnöktől tartózkodni kell, mert különben tragikus következményei vannak. Ezen az általános tanulságon túl Augustus korában még történeti aktualitásra is gondolhatunk, különösen a Niobé történet esetében. Ahogy Apollón leszámol az őt megsértő Niobé gyermekeivel, úgy számol le Augustus az ellene támadó Antoniusszal és segítőivel. A Dirké-, a Niobé- és a Klytaimnéstra-történet esetében a *pietas* fontossága is megnyilvánul: Amphión és Zéthos, valamint Apollón és Artemis esetében az anyjuk iránti *pietas* játszik szerepet kegyetlen tettük elkövetésében. Orestés esete bonyolultabb, mint-hogy nála az apa iránti *pietas* felülírja az anyával szembeni *pietast*. Mindennek Augustus idején különösen nagy jelentőséget tulajdoníthatunk, mivel ő örökbefogadó apja iránti *pietas*-át juttatta kifejezésre a Caesar gyilkosok kíméletlen megbosszulásával.

A szarkofágok és sírtáblák esetében másról is szó lehet. Ezeknél ugyanis a jelenetet valamiképpen az elhunyt személyével kell összefüggésbe hoznunk. Lehet-e kapcsolat a Niobidák vagy Klytaimnéstra és Aigisthos lemészárlása és a halott között? Talán legvalószínűbben a korai, értelmetlen vagy kegyetlen halálra gondolhatunk, amit ezeknek a mitológiai alakoknak el kellett szenvedniük. A Hésioné-történet esetében másra kell gondolnunk. A különösen az északi provinciákban elterjedt domborművek a megszabadítás és megváltás gondolatát fejezhetik ki, melyet a haláltól való megváltás metaforá-

jaként értelmezhetünk. Hozzájárulhatott még a történet népszerűségéhez Héraklés kedveltsége is ezekben a provinciákban.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a rómaiak – hála a görög világból összegyűjtött műkincseknek – együtt éltek a mitológiai témájú műalkotásokkal, majd pedig ezek hatására maguk is létrehozói-vá váltak az újabb mitológiai műalkotásoknak. Ezek nemcsak Rómában és Itáliában, hanem a provinciákban is népszerűsége tettek szert, bizonyítva, hogy a római kultúra mennyire meghonosodott ezeken a területeken is. Részt díszítették környezetüket ezekkel a műalkotásokkal, de egyben tanítani is akartak vele az adott történetekről és az azokból levonható tanulságokkal.

ARISTOTELÉS ELŐFUTÁRAI, A SZOFISTÁK

MARÓTH MIKLÓS

Fr. Blass 1889-ben, olvasva Iamblichos (250–325) *Protreptikosát*, fölfedezett egy ismeretlen szofistától származó, hét darabból álló, többé-kevésbé összefüggő hosszabb idézetet.¹ Az Aristotelés *Protreptikosából* is sokat idéző műben található szövegtöredékeket tartalmilag és stilisztikailag elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az egy olyan beszédből származhat, amelyet egy ismeretlen szofista a peloponnészoszi háború idején (Kr. e. 431–404) írtatott meg.² Ahogy K. Praechter mondja az ókori filozófiáról írt kézikönyvében, az etikai és politikai nézeteket tárgyaló anonim szerző munkája Prótagoras és Prodikos álláspontjával áll összhangban.³ Manapság a töredékeket ugyan egy ismeretlen szofistától származónak gondolják, de több azonosítási kísérlet ellenére is a szerzőség kérdésében inkább agnosztikus álláspontot fogad el a kutatás.⁴

Az excerptumokban tárgyalt kérdések közkedveltek voltak a sztoikusok körében, így például az erények mibenléte, megszerzésük módja, a velük elérhető társadalmi megbecsülés, alkalmazásuk a közéletben, és így tovább. A társadalmi kérdéseket illetően a jog és a törvény, az állam keletkezése, és más hasonló, jól ismert problémával foglalkozik a szerző.

¹ Fr. Blass, De Antiphonte sophista Iamblichi auctore, *Kieler Fest-Programm*, 27. 1. 1889.

² M. Narcy, 'Iamblichos', in: *Dictionnaire des philosophes antiques*, ed. R. Goulet, Vol. III, Paris, 2000, 836–839.

³ K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums*, (Fr. Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie, Vol. I.), Berlin¹², 1926, 125.

⁴ *Philosophie grecque*, ed. M. Canto-Sperber et alii, Paris, 1997, 97–99; *Die Sophisten, Ausgewählte Texte*, herausgegeben und übersetzt von Th. Schirren und Th. Zinsmaier, Stuttgart, 2003, 324.

Az első, rövid töredék az erények kérdését tárgyalja. Az alábbiakban ezt fogjuk közelebbről megvizsgálni. A második, valamivel hosszabb töredék a hírnév kérdését taglalja, mégpedig oly módon, mintha egy kortársunk írását olvasnánk. A szerző szerint ugyanis az embernek, ha valamiben tökéletes, hosszú időn keresztül kell magát gyakorolnia abban, hogy valóban vitán fölüli álló mesterré váljon, és mindenkit meg tudjon győzni kiválóságáról. Az emberek ugyanis senkit sem szeretnek dicsérni, mert azt hiszik, hogy mást dicsérve önmagukat kisebbitik. A hosszú időn keresztül nyújtott meggyőző teljesítmény bizonyító ereje elől azonban senki sem tud kitérni. Továbbá, miként a retorikában is, a szükséges anyagot meg lehet rövid idő alatt is tanulni, és az ember szakmai tudás tekintetében hamar egyenlővé válhat mesterével, de hosszú idő kell a megfelelő számú kiváló beszéd megírásához és elmondásához. Hírnevet ugyanis nem pusztán a tudásával, hanem a kézzelfogható teljesítményével ér el az ember. Márpedig a kézzelfogható tények bizonyító ereje előtt mindenkinek meg kell hajolnia.

A harmadik töredék szerint a jó szakembernek tudását jó célok szolgálatába kell állítania, mivel a rossz célokat szolgáló értelemmel rendelkező ember a legveszélyesebb a világon.⁵ Ez olyan gondolat, amely később Aristotelés erkölcsstanában is fölmerült. A jó szakember ismérve éppen ezért mindenekelőtt az, hogy tudását csakis jó célok szolgálatába állítsa. Ez azonban nem megy a filantrópok esetében. Ők ugyanis amennyi jót tesznek a pénzek szétosztásával, annyi rosszat is tesznek azok begyűjtésével. Úgy kell a szakmával jót tenni, hogy a másik oldalon ne ártsunk vele. A negyedik töredékben az önuralom, az ötödikben az élet szeretetének a kérdését vizsgálja meg, a hatodik témája a *pleonexia*, azaz az önzés és elbizakodottság, a hetediké a törvénytelenség.

Lássuk ez után a töredékekben található legfontosabb állításokat.

Az első töredékben azt olvashatjuk, hogy amennyiben az ember a legnagyobb tökéletességre akarja vinni valamely erényt, legyen az a bölcsesség, a bátorság vagy a jó szónoki képesség, akkor három dologra van szüksége. Elsőként, szerencsájától függően, rendelkeznie kell egy természetes képességgel (*φύναι μὲν πρῶτον δεῖν*), de a saját

⁵ Aristotelés, *Politica*, 1253a 25–35.

képességétől függően törekednie kell a jó és szép dolgokra (ἐπιθυμητὴν γενέσθαι τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν), valamint nem szabad sajnálni a munkát az erények korai megszerzésére és hosszú időn keresztül történő megtartására (φιλόπονόν τε [γενέσθαι] καὶ προαίτατα μανθάνοντα καὶ πολὺν χρόνον αὐτοῖς συνδιατελοῦντα).⁶

Ha megnézzük, mit mond Iamblichos, akkor látjuk, hogy az erények elsajátításához szüksége van az embernek egy természetes adottságra; törekednie kell rá, azaz akarnia kell; továbbá dolgoznia kell elsajátításán és megtartásán. Ez a hármas követelmény azonban idegen a korábbi filozófusoktól. Az első filozófus, aki szisztematikusan gondolkodott az erényről, Sókratész volt. Az utókor ítélete alapján viszont az erény számára kizárólag tudásból állt. Ahogyan Aristotelész írja az erényes cselekedetekkel ellentétes fegyelmezetlenségről:

Hiszen érthetetlen volna – így gondolkodott Szókratész – , ha valakiben a tudás megvolna, és mégis valami más uralkodnék rajta, és ez a valami a tudást, akárcsak egy rabszolgát, ide-oda ráncigálná. Szókratész ugyanis tökéletes ellentétben állott a fenti nézettel: szerinte fegyelmezetlenség általában nem is képzelhető, mert szerinte senki sem cselekszik ítéletének birtokában azzal ellentétben, amit a legjobbnak ítél, hanem csak tudatlanság folytán cselekszik így.⁷

Azaz Sókratész szerint, ha valaki tudja, mi az erényes cselekedet, az nem képes másként cselekedni. Az erény ugyanis tudás. Ahogyan az *Eudémosi etika*-ban mondja:

A tiszteletreméltó Szókratész ... úgy vélte, minden erény tudás, úgy, hogy ha az ember például megismeri az igazságosságot, hát egyidejűleg igazságossá is válik.⁸

⁶ Iamblichus *Protrepticus*, ed. H. Pistelli, Lipsiae, p. 95, 13–24 = *Die Sophisten*, 1. p. 326.

⁷ Aristotelész, *Nikomachoszi etika*, ford. Szabó Miklós, Budapest, 1987, 181 = 1145b 23–27.

⁸ Aristotelész, *Eudémoszi etika*, ford. Steiger Kornél, Budapest, 1975, 17 = 1216b 4–10: Σοκράτης μὲν οὖν ... ἐπιστήμης γὰρ ᾧ ἐστὶ εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς;

A *Nikomachosi etika*-ban Aristotelész ezzel szemben azt állítja, hogy az erény lelki alkat (ἔξις).⁹ Majd így folytatja: az erény „elhatározásra vonatkozó lelki alkat, amely a hozzánk viszonyított középben áll, amely egy szabálynak megfelelően határozható meg, mégpedig azon szabálynak megfelelően, amely szerint az okos ember határozná meg.”¹⁰

Amit Aristotelész mond, ha nem is azonos az anonim szofista megfogalmazásával, de tartalmában hasonló ahhoz. A lelki alkat, amely egyébként szellemi képességgel is párosul, mert az okos ember lelki alkatáról van szó, olyan tulajdonság, ami velünk születik, illetve, amit magunk alakítunk ki önmagunkban. Egy készség, amely az alapja minden cselekedetünknek.

Erényről azonban csak akkor beszélhetünk, ha az adottságainkból fakadó tethez szándék is csatlakozik. A szándék (*proairesis*), amint azt Aristotelész kifejti, nem azonos az önkéntelen (*akousios*), vágyból (*epithymia*, amiről az ismeretlen szofista szövegében olvashatunk) vagy felindulásból (*thymos*) származó tettel.¹¹ Aristotelész tehát ezen a helyen vitatkozik az ismeretlen szofista művében előadott nézettel, és azt javítva előadja saját elképzelését ugyanerről a kérdésről. Kifejti ugyanis, hogy a bármilyen körülmények közt bármire irányuló *epithymia*tól abban különbözik a *proairesis*, hogy ez utóbbi olyan *vágy*, amelyet megfontolás (*boulésis*) vezet, és csak a hatalmunkban álló dolgokra irányul.¹² Azaz szerepet játszik benne az elhatározás is, ami nem játszik szerepet az állatok és a kisgyermek cselekedeteiben. Egy későbbi helyen Aristotelész az etika körébe tartozó cselekvést (*praxis*) „gondolkodással párosult cselekvő lelki alkat” értelemben határozza meg.¹³ Az ilyen cselekedetnek a gyökere azonban Aristotelész szerint is a vágy, azaz az *epithymia*.¹⁴

⁹ Arisztotelész, *Nikomachoszi etika*, 42 = 1106a 14.

¹⁰ D. Ross, *Arisztotelész*, Budapest, 1996, 251. Az itt idézett mondat az előző jegyzetben idézett hely folytatásában található meg.

¹¹ Ross (1996) 255 skk. Arisztotelész, *Nikomachoszi etika*, 60 = 1111b 4 skk.

¹² F. E. Peters, *Greek Philosophical Terms. A Historical Lexicon*, New York–London, 1967, 263.

¹³ Arisztotelész, *Nikomachoszi etika*, 161 = 1140a 4: ἡ μετὰ λόγου ἔξις πρακτική

¹⁴ Ross (1996) 258.

Amit eddig láttunk, az összehasonlítható Platón tanításával. A *Menón* című dialógusában mondtak szerint „az erény annyi, mint jót akarni és képesnek lenni rá”.¹⁵ A „jót akarni” kifejezés egyrészt párhuzamba állítható az anonim szofista „jóra és szépre vágyakozni” kifejezésével, másrészt Aristotelés *boulésis* szavával, jóllehet ez ott, amint láthattuk, nem akarást, hanem megfontolást jelent. Bár Platón, Sókratész egyetlen föltételével, a tudással szemben két föltételt is támaszt az erényes cselekedettel szemben, nevezetesen a képességet és az akarást, mégis az anonim szofista tanítása a legközelebb Aristoteléséhez áll.

Az anonim szofista *philoponos* szava ugyanis munkálkodást, erő-kifejtést jelent. Ha, amint mondja, az erényt a lehető legkorábban meg kell szerezni és hosszú időn keresztül meg kell tartani, akkor szavaival az az erény körüli munkálkodás egész emberi életen keresztül tartó folytatását követeli.

Aristotelés a *Nikomachosi etika* második könyvének elején tett kijelentése szerint egyetlen erény sincs meg bennünk természettől fogva, de nem is lehetünk erényesek a természet ellenében. Úgy vagyunk azonban megalkotva (*πεφυκόσι μὲν ἡμῖν*), hogy be tudjuk fogadni őket.¹⁶ Amint láthatjuk, Aristotelésnél is ugyanaz az ígertő található ebben az összefüggésben, amely az anonim szofistánál, azaz ő is egy bizonyos természetes képességet lát szükségesnek az erények befogadásához.

Ha tovább olvassuk a szöveget, akkor azt is láthatjuk, hogy Aristotelés a filozófiájában jól ismert aktuális/potenciális fogalom-párt erre a képességre alkalmazva úgy látja, hogy az embernek ez a természetes képessége csak akkor aktualizálódik, ha gyakoroljuk az erényeket. Ugyanúgy, mint az ember érzékelőképessége érzékelés, a lantjáték képessége a lantjáték gyakorlása révén aktualizálódik. Az erényeket is éppen ezért csak folyamatos gyakorlásuk révén tudjuk

¹⁵ Platón, *Menón* 78B: οὐκοῦν νῦν δὴ ἔλεγες, ὅτι ἔστιν ἡ ἀρετὴ βούλεσθαι τε τὰγαθὰ καὶ δύνασθαι

¹⁶ Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 33 = 1103a 19–25: οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται ... οὐτ’ ... παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς

megszerezni és megtartani.¹⁷ Tanítását összefoglalva Aristotelés megállapítja:

... az erényszerintiek a cselekedetek ... csak akkor, ha a cselekvő személy maga is bizonyos lelki tulajdonság birtokában cselekszik; éspedig először: ha tudja, hogy mit akar; másodszor: ha előre elhatározott, éspedig magáért az illető dologért elhatározott szándékból cselekszik; harmadszor: ha állhatatos és megingathatatlan lelkülettel cselekszik.¹⁸

Aristotelés viszont a lelki tulajdonságról beszélve az anonim szofista természetes képességének megfelelő adottságról beszél, a tudás és az előre elhatározás nála megfelel az ottani vágynak, az állhatatos és megingathatatlan cselekvés, azaz a gyakorlás pedig megfelel az ott korán megszerzett és sokáig és hosszú ideig megtartott erény szerinti cselekvésnek. Azaz Aristotelés három követelménye nem Sókratés, sem Platón filozófiájából ismeretes, hanem az anonim szofistáéból, még akkor is, ha azt a három követelményt a Sókratéstól és Platontól megrajzolt úton előre haladva megfogalmazott filozófiai elméletének a keretei közt részben átértelmezte.

Ha ezek után alaposabban végig gondoljuk az anonim szofista szerző művéből levonható tanulságokat, akkor azonnal láthatjuk, hogy Sókratés, Platón és Aristotelés erénytana egy fejlődési vonal mentén helyezhető el. Sókratésnál az erény tudás volt. Ha valaki tudta, mi az erény, akkor az szerinte nem tudott mást tenni, mint aszerint cselekedni. Platónnál a tudáshoz párosult az akarat is. Az ember szerinte nem fog mindjárt erényesen cselekedni, ha tudja, mi az erény. Ehhez még az erényes cselekedet megtételére irányuló akarat is kell. Aristotelés ezzel szemben – összhangban az anonim szofista szerzővel – azt tanítja, hogy tudni is kell, mi az erény, akarni is kell aszerint cselekedni, de ez nem fog sikerülni, ha nem gyakorolja annak kivitelezését. A kettőjük közti összhang, sőt, a szóhasznála-

¹⁷ Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 33–34 = 1103a 25 – 1103b 25.

¹⁸ Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 40 = 1105a 28–34: ... τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ ἔαν αὐτὰ πως ἔχη ... ἀλλὰ καὶ ἔαν ὁ πρᾶττων πῶς ἔχων πράττη, πρῶτον μὲν ἔαν εἰδώς, ἔπειτ' ἔαν προαιρούμενος ... τὸ δὲ τρίτον ἔαν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη.

tuk, arra enged következtetni, hogy Aristotelés ismerhette a szofista szerzőt. Bár ez *epithymia* kérdésében kijavította később annak nézetét, mégis lényegében vele, és nem filozófus elődeiével azonos álláspontot képviselt.

Ugyanakkor a filozófiai hagyomány szívesen osztja föl Aristotelés műveit *ezoterikus* és *exoterikus* csoportra. Az újplatonikus iskolai hagyomány szerint ez a fölosztás a beavatott kevesek és a nagyközönség számára hozzáférhető nézeteket jelentené. Az újabb kutatás azonban kimutatta, hogy a különbségtétel alapját az jelenti, mely tudományok kapcsolódnak a platóni hagyományhoz, és alkalmazzák egyszersmind a filozófiai érvelés szigorú szabályait, azaz mely tudományok jellemezhetők a *kata filosofian* kifejezéssel, és melyek nem. A lazább érveléssel, nem a platóni filozófiai tudományok csoportjába sorolható ismeretekre utal az *exoterikoi logoi* kifejezés. Állítólag e tudományok még a tekintetben is elváltak egymástól, hogy az első csoportba tartozó tudományokról Aristotelés délelőtt adott elő tanítványainak, míg a második csoportba tartozókról estefelé, szélesebb körű hallgatóságnak.¹⁹

A most elmondottak fényében láthatjuk, hogy az erkölcsstan, a politika, de mindenekelőtt a retorika a szofisták kedvenc témái közé tartoztak. Azt is láthattuk, hogy az erkölcsstant illetően Aristotelés merített a szofista hagyományból is. Azaz röviden megfogalmazhatjuk azt a föltételezést, hogy Aristotelés az *exoterikoi logoi* esetében nemcsak filozófus mestereitől, hanem a szofistáktól is sokat tanult. Ez a megállapítás szembeszökő módon érvényes a retorikának és a poétikának a tudományok sorába való bevezetése esetében.

¹⁹ I. Düring, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, 1966, pp. 48, 283, 447, 556.

BARÁTSÁG ÉS VERSENGÉS ARISTOTELÉSNÉL

SIMON ATTILA

1.

A *Nikomachosi etika* barátság-könyveinek záró fejezetében Aristotelész azt fogalmazza meg, hogy a tisztességes emberek barátsága az idők során egyre erősebbé válik, az ilyen barátok pedig még jobbak is lesznek „tevékenységük és egymás kiigazítása révén (ἐνεργοῦντες καὶ διορθοῦντες ἀλλήλους), mivel magukban lemintázzák azt, amit egymásban kedvükre valónak találnak (ἀπομάττονται γὰρ παρ' ἀλλήλων οἷς ἀρέσκονται)” (NE 1172a10–13).¹ Az eleve jó jellemnek ez a továbbfejlesztése tehát a tevékenység (mégpedig – ahogyan ez az idézet közvetlen környezetéből kiderül – a közös tevékenység) és egymás kölcsönös kiigazítása révén történik. Ennek a formáját írja le azután közelebbről Aristotelész az idézet utolsó mondatában használt metaforával: a barátok lemásolják, leutánozzák, megmintázzák magukban (ἀπομάττονται) egymás rokonszenves (jó emberek esetében: értékes, jó) tulajdonságait.

Az ἀπομάσσω ige csak itt fordul elő Aristotelésnél, és korábról is mindössze két előfordulását ismerjük ebben a jelentésben (Aristophanésnál: *Béka*k 1040 és Platónnál: *Timaios* 50e8). Vagyis Aristotelész idején is még viszonylag új keletűnek számíthatott a szó metaforikus használata. A metafora alapja a mintavétel és ezután a minta valamilyen puha anyagba történő belenyomása volt.² Dirlmeier magyarázata szerint itt arról van szó, hogy miután A megállapítja, hogy B rendelkezik valamilyen szép tulajdonsággal, A lelke mint egy ala-

¹ A tanulmány megírását az NKFIH K-112253 és K-120375 számú projektje támogatta.

² H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1960, 180–181, s.v. μάσσω.

kítható massa, leveszi és magába nyomja B szép tulajdonságának mintáját. Vagyis hogy a barátok együttléte bizonyos lelki formák kölcsönös átvételét jelenti egymástól.³ Vakirtzis értelmezésében itt másról lehet szó: az Aristotelés által a lélek kapcsán érzékelésemlelti összefüggésben gyakran használt „befogad” (*endechomai*) metafora alapján a képet úgy érthetjük, hogy az anyagi aspektus itt a barát egyedien végrehajtott cselekvése, amelynek a másik személy lelke befogadja a képét mint a cselekvés formáját, például miként a viasz a pecsét vagy az íróvessző nyomát.⁴ A két értelmezés mást tekint a másolat eredetijének: Dirlmeier a jellem egy tulajdonságát, Vakirtzis egy cselekedetet. Mindkettő lehetséges, Aristotelés szövege alapján nem tudunk dönteni a kettő között.

De hogyan értelmezhető ez a „mintavétel” metafora a barátság mint együttelés (*syzen*) közegében?⁵ A barátok keresik a másik jóváhagyását cselekedeteikhez, vagy pedig segítségét, tanácsát megfontolásaikhoz. De nem csupán megerősítésről lehet itt szó. A „kiigazítás” (*διορθοῦντες*) arra utalhat, hogy a barátok elfogadják azt a véleményt is, hogy valamely cselekedetükkel esetleg hibát követtek el, sőt akár a barátjuktól ezért kapott feddést is.⁶ Ráadásul az igazi barátságot (itt: a tisztességes emberek barátságát) nemhogy gyengítené az ilyesféle korrekció, hanem megerősíti, „növeli” (*συν αυξανομένη*). Ennek a folyamatnak az eredménye az lesz, hogy a barátok „jobbá válnak”.

Általánosabban szólva: az ennek a „lemintázásnak” a háttérben megragadható folyamatot talán úgy érthetjük – óvatos fogalmazásra és tentatív megközelítésre vagyunk utalva, mert Aristotelés nem dolgozza ki ezeket a részleteket –, hogy az idők során ezek a hatások bevésődnek a habitusba, a barátok kölcsönösen összehangolódnak,

³ Aristoteles, *Nikomachische Ethik*, übersetzt und komm., Fr. Dirlmeier, Berlin, 1956, 562.

⁴ A. Vakirtzis, *Mimesis, Friendship, and Moral Development in Aristotle's Ethics*, *Rhizomata* 3/2, 2015, 125–142; itt: 137 (28. j.).

⁵ Az együttélést mint a barátság lényegi jellemzőjét Aristotelés számos helyen hangsúlyozza a barátságról írott traktátusokban; lásd főként *NE* 9,12.

⁶ P. L. Miller, *Finding Oneself with Friends*, in: R. Polansky (ed.), *The Cambridge Companion to Aristotle's Nicomachean Ethics*, Cambridge – New York, 2014, 319–349; itt: 332.

asszimilálódik a viselkedésük és az ízlésük.⁷ Aristotelés az idézett szakaszban ugyan nem említi, de egyéb helyekről világos lehet, hogy itt nem egyszerűen intellektuális és morális komponensekről van szó, pontosabban az aristotelési koncepciónak megfelelően ezek mindig, szükségképpen összekapcsolódnak az élvezet és a fájdalom intenzív érzéseivel is (amennyiben a barátok ugyanannak örülnek és ugyanazért éreznek fájdalmat).⁸

Andreas Vakirtzis a barátoknak egymásra tett, a jellemük fejlődését előmozdító hatásáról írott, fentebb már hivatkozott tanulmányában azt állapítja meg, hogy a különböző helyzetek ugyanazon erény különböző alkalmazásait igénylik. A cselekvők az erényüket a maguk egyedien sajátos módján juttatják érvényre, a maguk sajátos képességeinek megfelelően, még az olyan cselekvési helyzetekben is, amelyek hasonlatosak ahhoz, amelyben a barátjuk a mintául vett cselekedetet végrehajtotta s ezáltal az ennek alapjául szolgáló erényt érvényre juttatta. Éppen erre vonatkozik Vakirtzis tanulmányának középponti fogalma, melyet az Aristotelés által igencsak szükséztlenül mondottak átfogó megjelölésére használ, nevezetesen az *interpretatív mimézis*.

Az interpretatív mimézis azt foglalja magában, hogy a magam sajátos módján tudom utánozni a barátom cselekvését, tehát nem vakon követem azt, hanem – Vakirtzis eleve hermeneutikusan hangolt formuláját még jobban közelítve a filozófiai hermeneutika nyelvéhez – *értelmezem és alkalmazom* cselekedeteinek valamely részét a mindig csak bizonyos szempont(ok)ból analógnak tekinthető esetben. Gadamernek a gyakorlati tudás applikatív jellegét hangsúlyozó megfogalmazását itt is relevánsnak kell tartanunk: „az öntudást [ez Gadamer egyik, Aristoteléstől átvett kifejezése a *phronésis*re], melyről Aristotelés beszél, épp az jellemzi, hogy a teljes applikációt magában foglalja, s az adott szituáció közvetlenségében felhasználja tudását.”⁹

⁷ I. Liu, Love Life: Aristotle on Living Together with Friends, *Inquiry* 53/6, 2010, 579–601; itt: 592.

⁸ Lásd például NE 1157b22–24, 1165b27–29.

⁹ H.-G. Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest, 1984, 227. Az öntudás vagy saját magunkra vonatkozó tudás Aristotelésnél: τὸ αὐτῷ εἰδέναι (NE 1141b34).

Ennek az alkalmazás során felhasznált tudásnak lehet a része a barátunk megértett és értelmezett, mintaként szolgáló cselekvése.

Ezt az applikációt pedig, visszatérve Vakirtzis okfejtéséhez, a maga részleteiben úgy foghatjuk fel, hogy ennek során a mintához hozzáadom, vele összevetem és megfelelően hozzáillesztem a számomra a jelenben adódó cselekvési helyzet jellemzőit, s ezzel együtt a saját jellemem meghatározott elemeit, sajátos képességeimet, tehetségemet, s ezzel az összetett művelettel alakítom ki a megfontolás eredményeképpen a cselekvési stratégiámat. Vagyis az értelmezés révén egyszersmind a saját jellemem részévé teszem a másik cselekedetét, illetve az abban kifejeződő jellemet. (Vakirtzis itt a cselekvéstől már továbblép a jellem[vonások] kérdéséhez, de ez a lépése sem önkényes, mert azzal az aristotelési nézettel támasztható alá, hogy a jellem az ismétlődő cselekvések eredményeképpen formálódik valamilyenné.)¹⁰ Tehát a jellemek ebben az elgondolásban hasonulnak, de mindig csak részlegesen hasonulnak egymáshoz. A jellem érettségét éppen az mutatja, hogy rendelkezik ezzel az interpretatív-applikatív *phronésisszel*, vagyis hogy már – eltérően a gyerekek tanulási módjától – nem egyszerűen utánó, hanem képes önállóan értelmezni és alkalmazni a tanultakat. Az egyén számára ezeknek a tapasztalatoknak, vagyis a barát cselekvéséből tanultaknak az itt leírt értelmező műveleten keresztül végrehajtott utánzó alkalmazása nyit meg újabb, egyedi erényes cselekvési módokat és lehetőségeket.¹¹

A barátok egymásra tett, kölcsönös hatása ilyenformán egyszerre követeli meg a jellemek és nézőpontok részleges átfedését és különbözőségét is: azt, hogy miközben hasonlóvá válnak egymáshoz, mégiscsak különbözőek maradnak, és ennek így is kell lennie, különben maga a hatás lehetősége veszne el.

¹⁰ Ehhez lásd főként a *Nikomachosi etika* második könyvének első fejezetét, például 1103a31–b2: „az erényekre olyan módon teszünk szert, hogy előbb működtetjük őket, ahogyan a különféle szakismeretek területén is így van ez. Mert ha ahhoz, hogy valamit csináljunk, előzetesen meg kell azt tanulnunk, akkor úgy tanuljuk meg, hogy csináljuk: például azáltal válunk házépítővé, hogy házat építünk, és azáltal válunk kitharajátékoská, hogy kitharán játszunk. Tehát ennek megfelelően igazságosak is azáltal leszünk, hogy igazságosan cselekszünk, józanok azáltal, hogy józanul cselekszünk, bátrak pedig azáltal, hogy bátor tetteket hajtunk végre.”

¹¹ Vakirtzis (2015) 136–139.

2.

Csakhogy ekkor az is fölmerül, hogy a konszenzus és a koordináció, a jellemeket különbözőségükben is mintegy részlegesen „közös-sé” formáló cselekvés mellett, éppen annak köszönhetően, hogy a barátok különböző fokon és különböző mértékben, s különböző módokon valósítják meg az egyes erényeket, a versengés vagy vetélkedés, a *zélos* mozzanata is bekapcsolódhat az együttműködésbe. Ezt a mozzanatot a *Nikomachosi etika* szövege az idézett helyen nem említi (bár az erények *askésis*ének párhuzama a sportolói „gyakorlás” elemével erőltetés nélkül kapcsolhatja be a versengés képzetét is [1170a11–13]). Ugyanakkor a *zélos*, a *Rétorikában* részletesen, önálló *pathos*ként tárgyalt affektus az *Etikában* a 2. könyv 4. fejezetében, a legfontosabb affektusok felsorolásakor szerepel (1105b23) – de csak itt. Valószínűleg ez az oka, hogy a barátságnak az egyén morális fejlődésében játszott szerepét tárgyaló szakirodalomban a versengés az indokoltnál kisebb súllyal van jelen. Kivételként Nancy Sherman megfogalmazását lehetne idézni: „A jellemen alapuló barátságban a felek mint kiterjesztett, mégis különböző ének (*selves*), kiváltképpen alkalmasak arra, hogy a versengésben mintaként szolgáljanak” egymás számára.¹²

Az egymásról vett mintának, egymás alakításának és egyáltalán a barátok egymásra tett hatásának elemzését, beleértve az interpretatív mimézis elképzelést is, érdemes tehát kiegészíteni a versengés mozzanatának közelebbi szemügyre vételével. Úgy gondolom, hogy Aristotelésnek a barátok egymásra tett hatásáról alkotott elgondolásában az *imitatio* mellett az *aemulatio* is része a barátok jellemformáló közösségének. (Az antik gondolkodás szerint általában véve is a cselekvés gyakorlati-erkölcsi szférájában az *imitatio* egyben *aemulatio*t is jelent, az utánzandó minták példaszerűsége egyben a velük való versengést is magában foglalja. Ugyanez vonatkozik a költészet

¹² N. Sherman, Aristotle on Friendship and the Shared Life, *Philosophy and Phenomenological Research* 47/4, 1987, 589–613; itt: 610.

területére, a költők utánczó-versengő viszonyára is.¹³⁾ Miközben ugyanis az etika szövegében ez az affektus (az említett egyszeri előforduláson túl) nem játszik szerepet, Aristotelés másik műve, a *Rétorika* világosan, szövegszerűen is megmutatja, hogy a filozófus tisztában volt a versengésnek a barátságban betöltött fontos szerepével.

A *Rétorika* 2. könyvének 11. fejezete (a *pathosok* tárgyalásának záró része) a rivalizálás, vetélkedés, versengés, versenyszellem (*zélós*) jelenségével foglalkozik, s ezt szigorúan megkülönbözteti az irigység (*phthonos*) jelenségétől: az első a kiváló embereket, a második a hitványakat jellemzi. Mint oly gyakran az affektusok görög elnevezésének fordításakor, a *zélós* esetében is nehézséget jelent a megfelelő magyar terminus megtalálása. Ennek az az oka – s ebben Angelos Chaniotistól David Konstanon át Douglas Cairnsig egyetértenek az antik érzelemtörténeti kutatások vezető tudósai –, hogy az affektusok nem történelem- és kultúrafölköti univerzális jelenségek, hanem történetileg és kulturálisan feltételezett mentális állapotok és megnyilvánulási formák, és ennek függvényében a megjelölésükre a különböző kultúrákban és nyelvekben használt, akár ugyanazon vagy egymáshoz közelálló nyelvi kifejezések egészen különböző tartalmakat is magukban foglalhatnak. Sőt még az sem biztos, nagy történeti és kulturális távolságokat figyelembe véve, hogy egyáltalán ismerik vagy nyelvileg is önálló szóval jelölik meg a máskor és másutt (eltérő kulturális közegben) ismert affektív állapotokat.

A *zélós* lehetséges fordításai közül szóba jöhető „féltékenység” a magyarban szinte kizárólag szerelmi kapcsolathoz kötődő érzelem. Az „irigység” sem jó, mert Aristotelés a főbb mozzanatokban éppen hogy szembeállítja a *zélóst* az irigységgént fordítható *phthonosszal*. A vetélkedés, vetélkedő szellem jelentésárnyalatai már közelebb vannak az itt tárgyalt jelenséghez, ez ellen viszont a „vetélkedő”

¹³ Hogy ezt a versengő viszonyt vagy beállítódást ugyanakkor korántsem minden antik szerző látja pozitívnak, arról lásd a következő áttekintést: Ch. Gill, Is Rivalry a Virtue or a Vice? in: D. Konstan – K. Rutter (eds.), *Envy, Spite and Jealousy. The Rivalrous Emotions in Ancient Greece*, Edinburgh, 2003, 29–51. Gill szerint Aristotelésnél „köztes álláspontot” figyelhetünk meg (a kompetitív affektusok lehetnek rosszak is és jók is), miközben Platón, valamint az epikureusok és a stoikusok egyértelműen bírálják a „kívülről meghatározott”, versengő törekvést az erényre.

típusú televízió-műsorok nem egyszer szédítő ostobasága szólhat, mely a szó kiüresedése, ellaposodása felé hat. Talán a legjobb, ha (Adamik Tamásnak a *Rétorika* fordításában adott megoldását követve) a *verseny*, még inkább *versengés*, *versenyszellem* kifejezéseket használjuk a *zélós* „megfelelőjeként”. Persze itt el kell követnünk némi szemantikai erőszakot (de ebben a tekintetben a vetélkedéssel sem járnánk jobban): a versengésbe nem csupán egy aktust, hanem egy affektust is bele kell értenünk.¹⁴

A *zélós* mint intenzív és tettekre sarkalló érzés végső magyarázatát nem a 2. könyv 11. fejezetében kapjuk meg (ahol magának az affektusnak az elemzése található), hanem valamivel korábban (jól lehet Aristotelés nem teszi explicitté a két hely közötti kapcsolatot). A *Rétorika* 1. könyvének 11. *caput*-jában (1370b32–1371a17) Aristotelés az élvezet (*hédoné*) elemzése során beszél a győzelemmel (voltaképpen ennek lehetőségével vagy reményével) kapcsolatos élvezetről. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a győzelem nyújtotta élvezet a fölénynek, fensőbbségnek (*hyperoché*) a bennünk kialakuló képzetén alapul (φαντασία γὰρ ὑπεροχῆς γίγνεται). Fölényben lenni vagy fölénybe kerülni valaki mással szemben egyszersmind az önszeretet (*philautia*) megerősödését jelenti, s ez az önszeretet is élvezetes (1371b18–23).¹⁵

¹⁴ A német fordítás hasonló nehézségeiről lásd Aristoteles, *Rhetorik*, 1-2, übersetzt und komm., Ch. Rapp, Berlin, 2002, 2. 674–675; Rapp megoldása: *Eifer*, illetve *eifersüchtig* (de az utóbbit nem az *Eifersuchtra*, hanem közvetlenül az *Eiferre* vonatkoztatja vissza).

¹⁵ Az önszeretet pozitív megítélését Aristotelés a barátság összefüggésében fejt ki a legrészletesebben, lásd a *Nikomachosi etika* 9. könyvének 8. fejezetét: a derék embernek önszeretőnek kell lennie, és ez helyes is, mivel benne megvan a jó, s ezt cselekvésével meg is valósítja (márpedig a jó szeretetre méltó), a hitvány embernek azonban nem szabad önszeretőnek lennie, s az ő esetében az önszeretet elítélendő, amennyiben az ő rossz jelleméből rossz cselekedetek fakadnak. „Ezért aztán a jó embernek önszeretőnek kell lennie, mert nemes tettei által önmagának is hasznára van, és másokkal is jót tesz. Az erkölcsileg romlott embernek azonban nem szabad önszeretőnek lennie, mivel ő, alantas érzéseit követve, önmagának és környezetének is ártalmára lesz. A romlott ember esetében tehát nincs összhangban az, amit tennie kell, azzal, amit tesz, a tisztességes ember viszont azt teszi, amit kell. Az ész ugyanis mindenkor azt választja, ami neki a legjobb, a tisztességes ember pedig engedelmeskedik az észnek mint vezetőjének” (1169a11–18).

A győzelem lehetősége jelen van a küzdelmen alapuló játékokban (τὰς παιδικὰς [...] τὰς μαχητικὰς καὶ τὰς ἐριστικὰς), a vadászatban, de a vitatkozásban és a törvényszéki eljárás kompetitív eseményeiben is. A nyilvános elismerés (*timé*) és a jó hír (*eudoxia*) is ugyanezért élvezetes (rövidesen fogjuk látni, hogy itt a zélosszal szoros kapcsolatban álló *philotimiáról* van szó). De ide kapcsolódik az uralkodás öröme is, s ehhez ráadásul olyan típusú gyakorlati erények tartoznak, a *sophia* és *phronésis* (a *sophia* itt nem a *Nikomachosi etika* beteljesedett elméleti tudásának értelmében vett bölcsességgént, hanem a gyakorlati okosság szinonimájaként szerepel), amelyeket Aristotelész, mint látni fogjuk, majd a versengés elemzésekor is főlemlít (1371b25–28, vö. 1388b16–17). Összefoglalva: a játékokban, a háborúzásban, a mások irányításában megnyilvánuló élvezet mint a kompetitív affektusok forrása az önaffirmáció és a fölény érzésén alapul.¹⁶ A következőkben azt kell közelebbről megvizsgálni, hogy miként jelennek meg a kompetitív affektusok Aristotelész elemzésében, s közülük is legfőképpen a versengés, amely majd a barátsággal is kapcsolatba fog kerülni.

A versengés, az ebben rejlő „kihívás” keltette érzésről a következőket olvashatjuk:

„Ha a versengés becses és számunkra is hozzáférhető javak nyilvánvaló megléte fölött érzett olyan fájdalom, melyet velünk természetlő egyenlő emberekkel kapcsolatban érzünk, nem azért, mert ezek a javak a másokéi, hanem azért, mert nem a mieink is (s ez az oka annak, hogy a versengés tisztességes emberek tisztességes érzése, az irigység pedig silány emberek silány érzése, mert az előbbiek a versengéssel arra törekszenek, hogy ők is megszerezzék a szóban forgó javakat, az utóbbiak pedig irigységből akadályozzák embertársaikat e javak birtoklásában), akkor szükségszerű, hogy azok versengenek, akik méltónak tartják ma-

¹⁶ Ch. Viano, *Competitive Emotions and thumos in Aristotle's Rhetoric*, in: Konstan – Rutter (2003) 85–98; itt: 87.

gukat olyan javakra, melyeknek nincsenek birtokában” (*Rétorika* 1388a32–b1).¹⁷

Korábban gyakran gondolták úgy, hogy versengés és irigység ilyen határozott szembeállításra Aristotelés sajátos fogalmi megkülönböztetéseinek egyike: a két szó jelentése között a köznyelvi vagy irodalmi-filozófiai használatban nem volt ilyen éles különbség.¹⁸ Ed Sanders azonban nemrégiben megmutatta, hogy bár a két szó gazdag jelentéstartománya a határokon átfedésbe kerülhet, ám többnyire egymástól világosan elváló jelentésben használták őket. Tendenciaként azt lehet megállapítani, hogy az archaikus kort elhagyva a klaszszikus korban egyre inkább erősödik a *zélós* pozitív, a nemes versengést-vetélkedést hangsúlyozó jelentése az irigykedő-destruktív konnotációval szemben.¹⁹

Aristotelésnél mindenesetre a két affektusban közös elem az irigység és a versengés viszonyában állók közötti hasonlóság vagy egyenlőség, és az, hogy mindkét érzés fájdalmas.²⁰ Jellemző rájuk továbbá a reaktív jellegük, de úgy, hogy az irigység és a versengés nem egy konkrét személyes provokációra válaszol (miként a harag), hanem egy olyan helyzetre vagy állapotra, melyben a kompetitív reakciókat kiváltó másik személy értékesebbnek mutatkozik. Továbbá Aristotelés példáiból megállapítható, hogy a rivalizálás alapvetően a társadalmi helyzet, a nyilvános elismerés területén működik (az irigység és a versengés tárgyainak ezen a nagyrészt közös téren belül

¹⁷ εἰ γὰρ ἐστὶν ζῆλος λύπη τις ἐπὶ φαινομένη παρουσίᾳ ἀγαθῶν ἐντίμων καὶ ἐνδεχομένων αὐτῷ λαβεῖν περὶ τοὺς ὁμοίους τῇ φύσει, οὐχ ὅτι ἄλλω ἄλλ' ὅτι οὐχὶ καὶ αὐτῷ ἔστιν (διὸ καὶ ἐπαικὴς ἐστὶν ὁ ζῆλος καὶ ἐπαικῶν, τὸ δὲ φθονεῖν φαῦλον καὶ φαῦλον· ὁ μὲν γὰρ αὐτὸν παρασκευάζει διὰ τὸν ζῆλον τυγχάνειν τῶν ἀγαθῶν, ὁ δὲ τὸν πλησίον μὴ ἔχειν διὰ τὸν φθόνον), ἀνάγκη δὴ ζηλωτικοὺς μὲν εἶναι τοὺς ἀξιοῦντας αὐτοὺς ἀγαθῶν ὧν μὴ ἔχουσιν, <ἐνδεχομένων αὐτοῖς λαβεῖν>. Arisztotelész, *Rétorika*, ford., bev. és jegyz., Adamik T., Budapest, 1999. A *Rétorikát* Adamik T. fordításában idézem, ha ettől eltérek, azt jelzem.

¹⁸ Így például Rapp (2002) 2. 675.

¹⁹ E. Sanders, *Envy and Jealousy in Classical Athens. A Socio-Psychological Approach*, Oxford, 2014, 33–58, a *zélóshoz*: 46–49.

²⁰ E. M. Cope, *The Rhetoric of Aristotle*, II., Cambridge, 1877, 131.

mégis megmutatkozó különbségéről rövidesen lesz szó).²¹ Végül pedig ez a rivalizálás értelemszerűen olyan javakra irányul, melyek korlátozott mértékben vagy számban állnak az adott társadalom tagjainak rendelkezésére.²²

Ami mármost a *phthonos* és a *zélós* közötti különbségeket, ezek jól megragadhatóságát illeti, érdemes azzal kezdeni, hogy itt magánál Aristotelésznél is megfigyelhető bizonyos ingadozás. A *Rétorika* 2. könyvének 10. fejezetében, tehát nem a versengés, hanem az irigység elemzése során, egy a fentihez nagyon hasonló, a versengés-vetélkedés mozzanatát – igaz, más nómenklatúra segítségével – előtérbe állító mondatban (πρὸς τοὺς ἀνταγωνιστὰς καὶ ἀντραστὰς καὶ ὅλως τοὺς τῶν αὐτῶν ἐφιεμένους φιλοτιμοῦνται) a rövidesen szóba kerülő *philotimia* mellett az irigység is fölbukkan (ἀνάγκη μάλιστα τοῦτοις φθονεῖν), s a mondat egy Hésiodos híres „kettős Eris”-elgondolására tett utalással zárul: „ezért mondják, hogy [irigykedik] »fazekas a fazekasra«”.²³

Az viszont egyértelmű, hogy Aristotelés a *Rétorika* következő fejezetében, tehát magának a *zélós*nak a részletes tárgyalása során a gazdag jelentésű szó pozitív tartalmait emeli ki. A versengés fent idézett meghatározása szerint (1388a32–b1) mindenestre irigység és versengés bizonyosan különböznek egymástól²⁴ azok alapján a javak alapján, amelyekre irányulnak, jóllehet mindkettő (elsősorban) a társadalmilag elismert értékek területén működve fejt ki hatását. Irigységet a külsődleges javak, mint a gazdagság vagy a hatalom (vagy sokszor az ezeknél is esetlegesebb szerencsejavak) keltenek,

²¹ Viano (2003) 91; Gill (2003) 34 ennek okát a szónoklattani munka sajátos diszkurzív meghatározottságában látja (a *Rétorika* általában is közelebb van a kor konvencionális és népszerű erkölcsi felfogásmódjaihoz, mint például az etikai művek), amit kiegészíthetünk a rétorika azon kézenfekvő sajátosságával, hogy ez eredendően a nyilvánosságra irányul.

²² Gill (2003) 31.

²³ *Rétorika* 1388a14–17: „Mivel versenytársainkkal és szerelmi vetélytársainkkal, és általában véve azokkal, akik ugyanarra törekednek, mint mi, versengünk az elismerésért, szükségszerű, hogy rájuk különösen is irigykedjünk; ezért mondják, hogy [irigykedik] »fazekas a fazekasra«.” A fordítást módosítottam. Hésiodosnál ezen a helyen, ahogyan másutt is a *Munkák és napokban*, a ζηλωώ, κοτέω és φθονέω ige egymás szinonimájaként szerepel (*Munkák és napok* 23–26).

²⁴ Rapp (2002) 2. 675.

miközben az erények nem (1387a8–16). A versengésre sarkalló *pathos* felébresztő javak közé viszont – s ez a mozzanat fontos lesz a későbbiekben – az erényeket is be kell számítanunk (például a bátorságot és a bölcsességet), miközben a gazdagságot és a hatalmat sem kell kizárnunk közülük, de csak akkor nem, ha erény is kapcsolódik hozzájuk – innen származik ezeknek a javaknak a tiszteletreméltó volta: ἔντιμα ἀγαθὰ (1388b3–18).

A másik különbség a két érzés között az, hogy bár a versengés affektusa is egyfajta fájdalomból ered, mégpedig a frusztráció fájdalomából, hogy mások kiválóbbak, gazdagabbak, sikeresebbek (ez eddig még közös elem) – ám a *zélos*ból, a *phthonosszal* szemben, nem negatív, hanem pozitív energia fakad. Barátság és versengés kapcsolatának szempontjából ez a legfontosabb különbség a két érzés között. A frusztráció csökkentését a versengő *pathos* nem mások akadályozása révén igyekszik elérni, hanem az a célja, hogy mi magunk is szerezzük meg azokat a javakat, amelyekkel mások rendelkeznek, mi pedig nem, ám képesek és érdemesek vagyunk arra, hogy megszerezzük őket (és amelyek tehát vagy eleve tiszteletreméltó, erkölcsileg is értékes javak, például erények, vagy pedig olyan anyagi-státuszbeli előnyök, amelyek módot adnak a jótéteményekre, vagyis az erény gyakorlására).

Az, hogy képesek vagyunk megszerezni a szóban forgó javakat, fontos eleme az elgondolásnak. Ez ugyanis az előfeltétele annak, hogy a vetélkedés-versengés középpontjában az aktivitás, a kezdeményezés, vagyis a cselekvés, mégpedig valaminek a megszerzésére irányuló cselekvés álljon, szemben az irigység tehetetlenségével, önmagában fortyogó passzivitásával, vagy csupán romboló, a másikat valamilyen javától megfosztani akaró törekvésével. Ha nem volnánk képesek a *zélost* fölkeltő javak megszerzésére, akkor a frusztráció csak növekedne. A versengő affektus ezért – ahogyan ezt korábban már említettem a *sophia* és a *phronésis* kapcsán (vö. 1371b25–28 és 1388b16–17) – józanságot, bölcsességet is igényel, erőink reális fölmérését, s még egyszer és legfőképpen: cselekvésre, aktivitásra sarkall, nem a passzív vagy destruktív *ressentiment* működik benne.

3.

Ennyit röviden a *Rétorika* 2. könyvének 11. fejezetében a *zélós* elemzése során mondottakról. Ami pedig számunkra most kifejezetten is fontos, az az, hogy ugyanezen mű 2. könyvének 4. fejezetében, a barátság (vagy szeretet, baráti érzelem – itt *pathos*ként beszél Aristotelész a barátságról) tárgyalásakor Aristotelész kifejezetten is összekapcsolja a versengésre ösztönző és a baráti *pathos*t.²⁵ Először is megállapítja, hogy barátunkként gondolunk azokra, barátként szeretjük azokat (*philein*), akik úgy viszonyulnak hozzánk, mint derék és komoly emberekhez, „például csodálnak bennünket és derék embernek tartanak és örülnek nekünk (θαυμάζοντας αὐτοὺς καὶ σπουδαίους ὑπολαμβάνοντας καὶ χαίροντας αὐτοῖς). Különösen, ha olyan dolgok váltják ki belőlük ezeket, amelyek miatt a leginkább akarjuk, hogy csodáljanak, és derék és kellemes embernek tartsanak bennünket” (1381b10–14; a fordítást módosítottam).²⁶ A kölcsönös erkölcsi elismerés és a barát társaságában lelt élvezet (az, hogy örülünk a másinak mint kiváló embernek) a *Nikomachosi etika* barátság-felfogásának is fontos, sőt konstitutív eleme.²⁷ Végül pedig ehhez társul még a *Rétorika* tárgyalásában a számunkra most legfontosabb mozzanat is, nevezetesen, hogy szeretjük azokat, barátai vagyunk vagy barátai szeretnénk lenni azoknak, „akikkel vetekedve

²⁵ *Contra* Gill (2003) 33, aki érthetetlen módon a kétféle affektust nemcsak egymástól különbözőnek („distinct”), hanem egymást kizárónak tételezi („They [sc. the rivalrous emotions] are taken to be directed at people other than close friends”).

²⁶ A csodálat mozzanata előjön később, magának a *zélós*nak a tárgyalása során is: 1388b20–22, valamint az élvezet elemzésekor is; az utóbbi helyet érdemes idézni a fentiek párhuzamaként: „az is élvezetes, ha szeretnek bennünket (τὸ φιλεῖσθαι), mert itt is jelen van az az elképzelés, hogy megvan bennünk a jó, amire mindenki vágyakozik, aki észreveszi [bennünk]. Ha szeretnek bennünket, az annyit jelent, hogy önmagunkért tartanak becsben és vonzódnak hozzánk (τὸ δὲ φιλεῖσθαι ἀγαπᾶσθαι ἐστὶν αὐτὸν δι' αὐτόν). Ha pedig csodálnak bennünket, az ugyanazért jelent élvezetet, mint az, ha tisztelnek (καὶ τὸ θαυμάζεσθαι ἡδὺ διὰ <τὸ> αὐτὸ τῷ τιμᾶσθαι). A hízélgés és a hízélgő is élvezetet okoz, mert a hízélgő azt a látszatot kelti, hogy [igazi] csodálónk és barátunk” (1371a17–24; a fordítást módosítottam).

²⁷ Ehhez az összefüggéshez lásd főként: *NE* 9,9; a kérdést korábban részletesen tárgyaltam: S. A., *Barátság és önmegértés Aristotelésnél*, in: *Uő, Dionysos színrevitele. A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában*, Budapest, 2009, 111–133.

törekszünk az elismerésre, vagy akiknek velünk való versengését fel akarjuk kelteni, de nem irigységét (καὶ πρὸς οὓς φιλοτιμοῦνται, ἢ ὕφ' ὧν ζηλοῦσθαι βούλονται καὶ μὴ φθονεῖσθαι)” (1381b21–23; a fordítást módosítottam).

Az nyilvánvaló, hogy itt a versengésnek, a *zél*osnak pozitív érték-tartalmai vannak. A mondat teljes horderejének megértéséhez azonban röviden ki kell térni arra, hogy mit is jelent itt a „vetekedve törekvés” (φιλοτιμοῦνται), ami itt a *zél*os közeli rokonának látszik. A φιλοτιμοῦνται-hoz kapcsolódó fogalom, a *philotimia*, vagyis a nyilvános elismerésre törekvés („becsvágý”) jelensége előkerül az erkölcsi erények tárgyalása során a *Nikomachosi etikában*, ahol igen nehezen megragadható jelenségcsoportnak mutatkozik. Ami bizonyos: ahogyan a *zél*os és a *phthonos*, a *philotimia* is szorosan össze van kötve a fölény vagy fensőbbiség és az önszeretet (*hyperoché* és *philautia*) érzésének aristotelési koncepciójával.²⁸ A becsvágýnak, a nyilvános elismerésre törekvésnek a mozgató elve is a saját magunk kiválóságának igazolása és elismertetése a nyilvános szférában.

A *philotimiában* a *timé*re törekvésről van szó, s ezt a régi, jó homérosi szót is nagyon nehéz magyarul visszaadni – miközben az archaikus és klasszikus kori gondolkodás egyik kulcsszava. De nemcsak a fordító-értelmező van itt nehéz helyzetben. Magának a jelenségnek, tehát a szóban forgó jellemvonásnak (ha a középet találja el, akkor: erénynek) a pontos megnevezése, s a hiánytól és túlzástól történő akkurátus elhatárolása Aristotelés számára is gondot okoz. Mégpedig azért, mert „a középnek itt nincsen saját neve” (ez persze korántsem egyedi eset az etikák erénykatalógusaiban), ennél fogva a két szélsőséget jelölő szavakat vagyunk kénytelenek használni, esetről esetre váltogatva őket, a közép megnevezésére is. Ez nyilván zavart okoz, hiszen például ugyanaz a szó, a *philotimos* fogja jelölni azt is, amikor valaki túlzottan törekszik az elismerésre, és azt is, amikor úgy, ahogyan azt kell, ahogyan helyes: „itt a szélsőségek maguknak igénylik a középső területet (ὅθεν ἐπιδικάζονται οἱ ἄκροι τῆς μέσης χώρας): van, amikor a becsvágýót mondjuk a középén állónak, és van, amikor azt, aki közömbös az elismeréssel szemben (καὶ ἡμεῖς δὲ ἔστι μὲν ὅτε τὸν μέσον φιλότιμον καλοῦμεν ἔστι δ' ὅτε

²⁸ Viano (2003) 92.

ἀφιλότιμον); van, amikor a becsvágyót dicsérjük, és van, amikor az elismeréssel szemben közömbös embert (καὶ ἔστι μὲν ὅτε ἐπαινοῦμεν τὸν φιλότιμον ἔστι δ' ὅτε τὸν ἀφιλότιμον)” (1107b31–1108a1). Illetve: „Ez a közép a becsvágyhoz viszonyítva a becsvágy hiányának, a becsvágy hiányához viszonyítva becsvágynak mutatkozik, valahogyan mindig a másikként viszonyul az egyikhez (φαίνεται δὲ πρὸς μὲν τὴν φιλοτιμίαν ἀφιλοτιμία, πρὸς δὲ τὴν ἀφιλοτιμίαν φιλοτιμία, πρὸς ἀμφοτέρωθεν δὲ ἀμφοτέρωθεν πῶς; 1125b21–23).”²⁹

²⁹ Lásd hosszabban a vonatkozó szövegrészeket: NE 1107b24–1108a1: „Amiként a nagyvonalúságról (τὴν ἐλευθεριότητα) azt mondtuk, hogy az a különbség közte és a bőkezűség (πρὸς τὴν μεγαλοπρέπειαν) között, hogy az előbbi kis dolgokra vonatkozik, úgy viszonyul egy bizonyos [másik beállítódás] a lelki nagysághoz (πρὸς τὴν μεγαλοψυχίαν) is, amely a nagy elismerésre irányul (περὶ τιμὴν οὕσαν μεγάλην), ez a másik viszont a kis elismerésre. Az elismerésre ugyanis lehet úgy törekedni, ahogyan az helyénvaló, de lehet hevesebben, és lehet a kelleténél kevésbé is (ἔστι γὰρ ὥς δεῖ ὀρέγεσθαι τιμῆς καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ ἥττον). Aki túlzottan törekszik az elismerésre, azt [túlzottan] becsvágyónak nevezzük (λέγεται δ' ὁ μὲν ὑπερβᾶλλον ταῖς ὀρέξεσι φιλότιμος), aki pedig ebben hiányosságot mutat, arról azt mondjuk, hogy közömbös az elismeréssel szemben (ὁ δ' ἐλλείπων ἀφιλότιμος). A középértéket képviselőnek itt nincsen külön elnevezése (ὁ δὲ μέσος ἀνώνυμος). Maguknak az attitűdöknek sincsen saját nevük, kivéve a [túlzottan] becsvágyót: ez a [túlzott] becsvágy (ἀνώνυμοι δὲ καὶ αἱ διαθέσεις, πλὴν ἢ τοῦ φιλοτίμου φιλοτιμία). Ezért itt a szélsőségek maguknak igénylik a középső területet (ὅθεν ἐπιδικάζονται οἱ ἄκροι τῆς μέσης χώρας): van, amikor a becsvágyót mondjuk a középen állónak, és van, amikor azt, aki közömbös az elismeréssel szemben (καὶ ἡμεῖς δὲ ἔστι μὲν ὅτε τὸν μέσον φιλότιμον καλοῦμεν ἔστι δ' ὅτε ἀφιλότιμον); van, amikor a becsvágyót dicsérjük, és van, amikor az elismeréssel szemben közömbös embert (καὶ ἔστι μὲν ὅτε ἐπαινοῦμεν τὸν φιλότιμον ἔστι δ' ὅτε τὸν ἀφιλότιμον).” 1125b8–23: „Mivel a becsvágyót (φιλότιμον) is megpróbáljuk azért, mert a kelleténél jobban törekszik a megbecsülésre, és olyanoktól akarja elnyerni, akikről nem szabad (ὥς μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ ὅθεν οὐ δεῖ τῆς τιμῆς ἐπιμένειν), ahogyan azt is, aki közömbös az elismeréssel szemben (ἀφιλότιμον), megpróbáljuk azért, mert elhatározása nem irányul arra, hogy nemes tettei miatt tiszteljék. Előfordul azonban az is, hogy a becsvágyó embert mint férfias és a nemeset kedvelőt dicsérjük; aki pedig közömbös az elismeréssel szemben, azt mint józan és mérsékelt embert – ahogyan ezt munkánk bevezetőjében is mondtuk. Világos ugyanakkor, hogy mivel az »ennek meg ennek a kedvelője« kifejezést többféle értelemben használjuk (διῆλον δ' ὅτι πλεοναχῶς τοῦ φιλοτιμοῦ λεγομένου), nem mindig ugyanarra vonatkoztatjuk a »becsvágyó« szót [οὐκ ἐπὶ τὸ αὐτὸ φέρομεν αἰεὶ τὸ φιλότιμον – a »megbecsülés kedvelője« szót, τὸ φιλότιμον]. Ha dicsérőleg mondjuk, akkor arra utal, hogy az illető az átlagembernél jobban vágyik a megbecsülésre (ἐπαινοῦντες μὲν ἐπὶ τὸ μᾶλλον ἢ οἱ πολλοί), ha pedig megrovóan, akkor arra, hogy a kelleténél jobban (ψέγοντες δ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον ἢ δεῖ). Mivel azonban a középnek itt

Visszatérve a *Rétorika* szövegéhez (1381b21–23), annyi bizonyosnak látszik, hogy ennek a „becsvágnak”, a *philotimiának* mint a megbecsülésre, nyilvános elismerésre törekvésnek a szónoklattani munka idézett mondatában nagyon közel áll a jelentése a versengéshez, a *zélosz*hoz („akikkel vetekedve törekszünk az elismerésre, vagy akiknek velünk való versengését fel akarjuk kelteni [πρὸς οὓς φιλοτιμοῦνται, ἢ ὅφ' ὅν ζηλοῦσθαι βούλονται]”). A barátság esetében mindkét kifejezés egyértelműen pozitív csengésű: Aristotelés fontosnak tartja, sőt nagyra értékeli a barátok egymással folytatott versengését – amennyiben nem keveredik bele irigység. A nyilvános elismerésre törekvésben versengeni ugyanis az erény területén zajló versengés egy formáját jelenti. Barátság és versengés nem hogy nem zárja ki egymást, hanem a barátok erényességének előmozdításában a versengés nagyon is fontos szerepet játszik.

Végül érdemes még az elmondottakhoz röviden földélni a *Nikomachosi etika* 9,8. zárlatának egy sajátos, témánk szempontjából is releváns gondolatmenetét. Aristotelés itt először arról beszél, hogy a derék ember szívesen lemond a vagyonról, a nyilvános elismerésről és „egyáltalán azokról a javakról, amelyekért a többiek küzdenek (ὅλως τὰ περιμάχητα ἀγαθὰ), miközben az erkölcsi nemességet (τὸ καλόν) magának szerzi meg” (1169a20–22). Ez a „lemondás” értelem szerűen a barátok javára történik meg a legtöbbször (1169a19, 27–28, 30, 33–34). A gondolatmenet megértéséhez fontos látnunk két implicit megszorítást. Egyrészt, hogy itt egyidejűleg kétféle jóról van szó: arról a jóról, amit B kap A-tól, és arról a jóról, amit önmagában az jelent, hogy A valami jót ad B-nek; az adomány és az adományozás mint – egymástól különböző – jók. Másrészt, hogy Aristo-

nincsen saját neve (ἀνωνύμου δ' οὐσης τῆς μεσότητος), úgy tűnik, hogy a szélsőségek – mintha a közép üres hely lenne – küzdenek egymással érte (ὥς ἐρήμης ἔουκεν ἀφιστιγηεῖν τὰ ἄκρα). De ahol van túlzás és hiány, ott közép is van. Hiszen vannak, akik a kelletnél jobban törekednek a megbecsülésre, és vannak, akik a kelletnél kevésbé. Akkor viszont van olyan is, hogy úgy, »ahogyan kell«. Ez érdemel tehát dicséretet, mivel ez az – önálló névvel nem rendelkező – közép a megbecsülésre vonatkozóan. Ez a közép a becsvágyhoz viszonyítva a becsvágy hiányának, a becsvágy hiányához viszonyítva becsvágnak mutatkozik, valahogyan mindig a másikként viszonyul az egyikhez (φαίνεται δὲ πρὸς μὲν τὴν φιλοτιμίαν ἀφιλοτιμία, πρὸς δὲ τὴν ἀφιλοτιμίαν φιλοτιμία, πρὸς ἀμφοτέρα δὲ ἀμφοτέρᾳ πῶς).”

telés kimondatlan előfeltevése szerint valamilyen jó adása nagyobb jó, mint ugyanennek a jónak a birtoklása (magától értődik, hogy ez csak tranzitív, átruházható vagy közvetíthető javakra vonatkozik).³⁰

Az említett, „küzdelmet”, vagyis versengést vagy vetélkedést kiváltó javak (τὰ περιμάχητα ἀγαθὰ) felsorolása során azután Aristotelés világosan szembeállítja a külsődleges javakat (például a pénzt) az erkölcsi nemességgel mint intrinzikus jóval, és itt is megállapít egy hierarchikus vagy akár versengő viszonyt: akik a barátjuk érdekében lemondanak a pénzről, azok „a nagyobb jót önmaguknak adják” (1169a28–29). Ez a paradoxon, a versengésről lemondó versengés paradoxona még erősebben jelenik meg a nyilvánosságban betöltött szerepek területén (a *Rétorika* elsősorban, de mint láttuk, nem kizárólag, ezekre összpontosít): „Ugyanígy tesznek a nyilvános elismerések és vezető tisztségek terén is: barátaiknak engedik át őket, mert ez nemességükről árulkodik és dicséretre méltó” (1169a29–31). A tisztégek és a *timék* helyett a kiváló jellemű barátok olyan belső értéket választanak (a *kalont*), amely természetesen ugyanakkor maga is a nyilvánosság által is elismert (tehát „versengésre érdemes”) érték.

Végül pedig, egészen kiélezve a paradoxont, Aristotelés odáig megy, hogy adott esetben még az is előfordulhat, hogy valaki „bizonyos tetteket átenged a barátjának (ἐνδέχεται δὲ καὶ πράξεις τῷ φίλῳ προῖσθαι), és az, hogy ekkor a kiváltó ok szerepét tölti be, erkölcsileg nemesebb, mint hogyha ő maga hajtaná végre a szóban forgó cselekedeteket (καὶ εἶναι κάλλιον τοῦ αὐτὸν πράττειν τὸ αἵτιον τῷ φίλῳ γενέσθαι)” (1169a33–34). Aristotelés tehát azt állítja, hogy ha bizonyos cselekedeteket – nyilván: kiváló cselekedeteket – bizonyos esetekben átengedünk a barátunknak, az ugyancsak a nagylelkű átengedő fölényét eredményezi.³¹

Ennek lehetséges magyarázataként a következő szolgálhat: ilyen módon az átengedő, pontosabban, és ez fontos, a „kiváltó” – vagyis a cselekedetet valamilyen módon, például rábeszéléssel vagy korábbi mintaadással kezdeményező – barát egyszerre kétféle jót cselekszik.

³⁰ Aristotle, *Nicomachean Ethics. Books VIII and IX*, transl. and comm., M. Pakaluk, Oxford, 1998, 195.

³¹ Az érv rekonstrukcióját és a lehetséges ellenvetésekkel szembeni védelmezését adja Pakaluk (1998) 198–202. A következőkben egy olyan mozzanatot hozok elő, amelyre Pakaluk nem tér ki, ugyanakkor a gondolatmenet szempontjából döntő.

Egyrészt közreműködésével (a cselekedet kiváltójaként) előidézi egy erkölcsileg nemes cselekedet végrehajtását, másrészt és éppen ezáltal barátját hozzásegíti egy erkölcsileg nemes cselekedet végrehajtásához, ezzel pedig ugyancsak jót tesz: előmozdítja a másik kiválóságát. A helyzet paradoxonában potenciálisan benne rejlő cinikus viselkedést (mondjuk egy kockázatos vagy nagy áldozatot kívánó tett számító átengedését) Aristotelész jó előre elhárítja: itt eleve kiváló emberek barátságáról van szó, akiktől az ilyen típusú számítás eredendően idegen, s akik éppenséggel versengenek a nemes cselekedetek végrehajtásában és végrehajtásáért.³² Az ebben a példában megjelenő *philautia* a derék emberek önszeretete, mely esetükben, mivel az erény előmozdítására irányul és azt valószínűsíti meg, nem az „átlagemberek” önzését jelenti, hanem a nemes cselekedetekben megjelenő törekvést a kiválóság elérésére, vagyis a bennünk lévő legjobb résznek, a *nus*nak a szeretetét, s ez jó és dicséretes.³³ Ilyen módon tehát még az az első pillantásra meglepő, vagy akár megütköztető állítás is értelmet nyerhet, hogy a barátok közötti versengés egy jócselekedet átengedéseként vagy még inkább „előidézésekként” is megnyilvánulhat.

Összefoglalásképpen, visszatérve a *Nikomachosi etika* kiindulásként idézett szakaszához (1172a8–13), azt mondhatjuk, hogy a barátok együttműködése – amelynek során a barátok egymást alakítják, egymásról mintát vesznek, s a másik kedvező tulajdonságait vagy cselekvési mintáit értelmező-applikatív utánzással a saját jellemükben vagy a saját cselekvésükben megvalósítják – a barátok különböző személyiségén alapuló versengés mozzanatát is magában foglalhatja. Másikuk kiválósága a barátokat arra ösztönzi, hogy tökéletesebbé fejlesszék magukat. Ha a barát egy olyan személyben látja megtestesülni azokat az elismerésre, sőt csodálatra méltó minőségeket, amelyek öbenné magában nincsenek tökéletesen megvalósítva, akit (éppen ezért is) nagyra becsül és szeret, akkor könnyebben elfogadja a becsben tartott másiktól az esetleges kritikát, s egyáltalán

³² De vajon annak a kétségkívül bohózszerű, ám azért némi rosszmájúsággal elképzelhető jelenetnek az elhárítása is megtörténik, melyben a két barát kölcsönösen és előzékenyen a végtelenségig ismételve egymásnak engedi át valamely nemes cselekedet végrehajtásának lehetőségét?

³³ Lásd 1168b28–1169a6; 1169a34–b2, és vö. 15. jegyzet.

könnyebben tekint a másokra mint a saját viselkedésének és cselekvésének értelmezve imitálendő modelljére. Aristotelész elgondolása szerint a barátok között is helye van a versengésnek – az erények területén.

NEM PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK, MINIATŰRBEN: ALEXANDROS ÉS PHÓKIÓN

(Ailianos, *Varia historia* 1,25)

PATAKI ELVIRA

1.

A Nagy Sándor-hagyománnyal kapcsolatos hazai kutatás fontos fejezetét jelentik Havas László azon munkái, amelyek a 2013-ban megjelent Florus-monográfia előtanulmányaként a makedón hódító császárkori latin reprezentációját tárgyalják.¹ A professzorra emlékezve az alábbiakban egy, a florusi *epitome* után mintegy hetven évvel keletkezett, szintén *excerptum* jellegű alkotás, az ailianosi *Varia historia* Alexandros-képét, pontosabban e portré egyetlen, programadó elemét vizsgálom, annak narratív sajátosságaira összpontosítva.

A Severus-kor Itáliájában élő, magát rómainak valló, de kizárólag görögül író Ailianos (170–235) neve ritkán olvasható az Alexandros-hagyomány forrásai között,² noha ránk maradt két művében a make-

¹ Havas L., Egy Alexandros- vagy Caesar-paródia Florusnál (Hadrianus *oecumenicus* ál-triumfusa), *AT* 43, 1999, 175–193; Uő., Florus és a Nagy Sándor-hagyomány, *AT* 55, 2011, 273–282; Uő., *Hadrianus mint Pseudo-Alexandros?* in: L. Horváth – K. Laczkó – K. Tóth – A. Péterffy (edd.), *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*, Budapest, 2011, 1146–1155; Uő., Le portrait du peuple romain, dessiné par Florus d’après la tradition littéraire sur Alexandre le Grand, in: P. Fodor – Gy. Mayer – M. Monostori – K. Szovák – L. Takács (Hrsg.), *More Modoque: die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident*, Budapest, 2013, 175–182.

² Az *alexandrographia* alapszövegeinek Arrhianos, Diodóros, Iustinus, Curtius Rufus és Plutarchos műveit szokás tekinteni. A téma újabb mértékadó összefoglalóiban csupán elszórtan találkozni Ailianos névével, I. J. Roisman (ed.), *Brill's Companion to Alexander the Great*, Leiden – Boston, 2003; K. R. Moore (ed.), *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, Leiden – Boston, 2018.

dón vezér kiemelt szereppel bír. A 797 alegységet tartalmazó *De natura animalium* – amelynek témaválasztása az alexandrosi hódítások hatására táguló földrajzi térben, a történetírás mellékágaként létrejött paradoxográfia hatását tükrözi – a hadvezér és a Kelet egzotikus élővilágának találkozását örökíti meg néhány fejezetben.³ A 217 körül keletkezett, 464 *caputból* álló *Varia historiát* a Nagy Sándor-adatok egyértelmű számbeli és tematikus primátusa jellemzi. A feljegyzéseiben túlnyomórészt görög, ritkábban római és keleti uralkodók, államférfiak, filozófusok és művészek portréját vázoló gyűjtemény 14 könyvének egy kivétellel mindegyikében megjelenik az uralkodó, nevének 38 előfordulásával⁴ ő a mű legtöbbet említett történelmi alakja, akit a vele kapcsolatos szöveghelyek gyakoriságát tekintve csupán Sókratés közelít meg a maga 35 előfordulásával. Míg Ailianos szemében a görögség legkiválóbbja az athéni filozófus, a világhódító tagadhatatlan nagyságát ábrázolásában a vétek sokasága ellenpontozza. Az általam korábban vizsgált, a kanonikus portrétól olykor jelentősen eltérő, szubjektív Sókratés-kép⁵ mind felépítésében, mind a műben elfoglalt kiemelt helyével számos egyezést mutat Alexandros ábrázolásával, s a két szereplő bemutatásának hasonlósága nyilván tudatos alkotói szándék eredménye. A Sókratés-hagyomány információi közé Ailianos hol máshonnan nem ismert, egyéni szövegalkotás termékének tűnő új elemet helyez,⁶ hol kijátssza az olvasó elvárásait az annak tudáshorizontján szereplő mozzanatok feltűnő hiányával. Előadásában realitás és fikció, történelem és iroda-

³ *De natura animalium* (a továbbiakban: NA) 5,21–29; 6,25–44; 7,37; 8,1; 10,40; 12,6; 15,21; 16,3–39; 17,25. E felsorolás csupán a Nagy Sándort név szerint említő szöveghelyeket tartalmazza. A műben az uralkodóhoz lazábban kötődő egyéb adatokat olvasni az India csodás madarairól szóló fejezetekben (17,22–23), illetve az issosi csatából egy csikájához siető kanca által hazamenekített Dareios történetében (6,48). Utóbbi a plutarchosi *Vita Alexandri* (a továbbiakban: VA) egy részletének átdolgozásán alapul (31: az ütközetből teveháton menekülő perzsa király).

⁴ *Varia historia* (a továbbiakban: VH) 1,25; 2,3–19–25; 3,6–17–23–29 –32; 4,29; 5,6–12; 7,8; 8,7; 9,3–30–37–38; 10,4–22; 11,9; 12,7–14–16–26–34–37–39–43–54–57–64; 13,7–11–30; 14,11–46c–47a.

⁵ Bővebben l. Pataki E., Töredékes életrajz (fiktív) anekdotákból. Alianos Sókratése, in: Tóth O. (szerk.), *Biográfia és identitás* (Hereditas Graeco-Latinitatis VIII), Debrecen, 2020, 45–69.

⁶ L. pl. a filozófus és az éjszakai álarcos banda találkozását (VH 2,13).

lomtörténet⁷ rendre keresztezi egymást; s a mű olykor választási lehetőséget kínál a befogadónak, aki maga döntheti el, az adott történetvariánsok közül melyiket tekinti hitelesnek vagy tartja inkább érdekesnek.⁸ A bölcs alakját idéző fragmentált adatsorral Ailianos célja nem történeti hitelű, teljességre törekvő életelbeszélés létrehozása, hanem valamiféle, az olvasó interaktivitására számító emlékezetjáték⁹ kezdeményezése.

E korábbi vizsgálat folytatásaként a jelen írás – *hic et nunc* lemondva a mű több tucatnyi Alexandros-adatából formálódó összkép árnyalt és maradéktalan elemzéséről – e mozaik egyetlen, pozíciójánál fogva azonban kiemelten fontos építőkövét kívánja bemutatni. Az elsődleges cél ezúttal is a mű sajátos, a szerző-kompilátor által kialakított szerkezetben gyökerező és az olvasás során kiteljesedő jelentésképző mechanizmusának feltárása, teljes körű forráskutatás helyett csupán utalva Ailianos vállalt vagy titkolt irodalmi előképeire, az azoktól való tudatos eltávolodásra, illetve a *Varia historia* legkiemelkedőbb személyiségeinek művön belüli viszonyára.

Az egy-egy fejezeten belül olykor két-három vagy még több, rendkívül heterogén információt rögzítő ailianosi *kivonatzuhatagok*¹⁰ szinte végeláthatatlan elaprózottságukkal kevésbé alkalmasak önálló, egységes elbeszélések létrehozására. Ennek ellenére a rendszerezetlen, a valóság és a képzelet határán ingadozó adatok egyfajta töredékes elbeszélés lehetőségét hordozzák magukban, s kínálják azt félkész állapotban a befogadónak, aki az olvasás interaktív aktusa során helyreállíthatja az információk tudatosan összezavart időrendjét, a történesek belső logikáját, s így maga is megkonstruálhatja az adott

⁷ A történeti Sókratést és Alkibiadést az aristophanési *Nubes* egy jelenetének (206–217) újraírásában látjuk viszont (VH 3,28).

⁸ L. Platón tanítvánná szegődésének alternatív elbeszéléseit (VH 2,30; 3,27).

⁹ Ailianos emlékörzői szerepéről l. S. D. Smith, Claudius Aelianus: Memory, Mnemonics, and Literature in the Age of Caracalla, in: L. Castagnoli – P. Ceccarelli (eds.), *Greek Memories*, Cambridge, 2019, 295–310.

¹⁰ Csehy Zoltán metaforája, l. Csehy Z., *Attikai éjszakák: Kivonatgyűjtemény vagy olvasónapló?* https://web.archive.org/web/20140317010131/http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2001/X.-evf.-2001.-julius-augusztus-olvaso-naplo_iras/Olvaso-naplo-iras/Attikai-ejszakak-kivonatgyujtemeny-vagy-olvasonaplo. Letöltés ideje: 2020.02.19.

szereplő – jelen esetben a makedón uralkodó – és a vele ténylegesen vagy csupán az ailianosi gondolatjáték révén kapcsolatba kerülők új, a lehetséges és a valószínű tartományán belül érvényes, gyakran egymást keresztező életrajzát. A császárkori görög és latin *miscellanea* egyéb alkotásainál, a gelliusi *Noctes Atticae* vagy az athénaioi *Deipnosophistai* adattengerénél lényegesen rövidebb, így mutató hiányában is áttekinthetőbb *Varia historia* folyamatos olvasása¹¹ során esély van arra, hogy a szövegtérben egymástól eltávolított adatok a befogadó által eleve tudottak látens, memóriabeli háttérjelenlétével, azok asszociatív felidéz(őd)ésével kiegészülve az alkotóelemek elsődleges jelentésén túlmutató elbeszélői szekvenciákká, sajátos életrajzi portrévázlatokká álljanak össze. Ailianos Alexandros-információi – csakúgy, mint a Phókión vagy a Platón, Aristotelész kapcsán elhangzó adatok – a mű végére, illetve az olvasás interiorizáló aktusának befejezésére egy-egy rendkívüli egyéniség kontúrajait rajzolják meg. Ilyesfajta szegmentált, elliptikus portré-narratívára Gelliusnál, Athénaiosnál nincs példa.

Az ailianosi elbeszélésmód legfőbb, a császárkori *miscellanea*¹² egészével rokon általános jellemzője a több lépcsőben történő szemelvényezés és a laza sorozatiság. A magát sem természettudósnak, sem történésznek nem tekintő szerző olvasmányjaiból, alkalmasszerűen felszedett ismereteiből világos rendezőelv nélkül tallóz, anélkül, hogy az elhangzottakat keretelbeszélésbe helyezné. Az áttekinthetőség, az adatok visszakereshetőségének igénye a *Varia historiában* egyáltalán nincs jelen, noha a benne említett történelmi események a kronológia segítségével magától értetődő módon rendszerezhetőek

¹¹ A *miscellanea*-szövegek konszekutív olvasásáról l. K. Oikonomopoulou, Plutarch's Corpus of Quaestiones in the Tradition of Imperial Greek Encyclopaedism, in: G. Woolf – J. König, *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, Cambridge, 2013, 129–153, itt 147.

¹² Ailianos és a műfaj kapcsolatáról l. D. L. Johnson, *Claudius Aelianus' Varia Historia and the Tradition of Miscellany*, Columbia University, Diss., 1997. A D. S. Richter és W. A. Johnson szerkesztette *The Oxford Handbook of the Second Sophistic* (Oxford, 2017) K. Oikonomopoulou jegyezte *Miscellanies* fejezete (447–461) egyetlen bekezdést szentel csak Ailianosnak (457), szintén egy kérdés (a katalógus és az anekdota váltakozása) erejéig utal rá J. König – T. Whitmarsh kötete: *Ordering Knowledge in the Roman Empire*, Cambridge – New York, 2007, 69.

lennének. A szövegalkotó kivonatolás elsődleges szintjén Ailianos az általa olvasott, ritkán megnevezett görög (és még inkább ignorált latin) *auctor*okból, másodkézbeli kivonatokból ír össze saját maga és intellektuális játékra hívott olvasója számára a köznapi tudáshorizonton kívül eső, szokatlan vagy bizzarr természeti jelenségeket, emlékezetes társadalmi-kulturális eseményekhez kapcsolódó, kevésbé ismert egyéni gesztusokat, megnyilvánulásokat. A tőle térben és időben egyaránt távoli civilizációk kontextusából kiemelt történeteket hol nyersanyagszerű állapotban, tematikus lista részeként közli; hol személyes állásfoglalást is tartalmazó, vagy ilyesfajta ítéletet az olvasóból előhívó önálló elbeszéléssé, csattanóval záruló anekdotává, mininovellává bővíti.¹³ A kiemelés és az esetleges újraformázás fáziását követi az eredeti összefüggéséből izolált elem elhelyezése az olykor világos logikai viszonyok (párhuzam vagy ellentét) mentén szerveződő, olykor esetleges sorrendiségűnek ható, alkotórészeit visszamenőleg is új jelentéssel felruházni képes és a szöveg gyarapodásával szüntelen módosuló elbeszéléssorokba, mindvégig megtartva a ποικιλία és a λεπτόν, azaz a változatosság és a rövidség hellenisztikus esztétikai elvét. A szelektált, transzformált információnak az adott tematikus szöveglánc egy bizonyos pontjára történő beillesztése révén kivonatolóból alkotóvá váló Ailianos tudatosan távolítja el egymástól a tárgyukban kapcsolódó elemeket, hogy azok összetartozásának rekonstruálása már a figyelmes befogadó olvasásmunkájának eredményeképp valósuljon meg. Csehy Zoltán Gellius szövegalkotói módszerét jellemző megállapítása Ailianosra is érvényes: *A szöveg (értsd: az eredeti környezetéből a miscellanea hálózatába átemelt adat, P. E.) társat keres, társakat talál [...], viszonyokat alakít ki és viszonyok alakítják, mivel az olvasói pozíció ösztönös értelemigénye azonnal mint kommunikatív elemet vonja játékba.*¹⁴ Az izolálás és szituálás folyamata során létrejött szövegkorpusz egyszerre

¹³ Példák az Alexandros-adatok közül: egymondatos információ: 10,4; katalógus-tétel: 12,26; anekdotapár: 2,41; mininovella: 12,64. Az ailianosi szereplőtípusokról l. Johnson (1997) 199–210.

¹⁴ Csehy (2001)

elasztikus (azaz tetszőlegesen bővíthető vagy szűkíthető) és plasztikus (tehát bármikor újraírható).¹⁵

A *miscellanea* ezen általános *text-in-progress* jellegéhez igazodó¹⁶ *Varia historia* egyik fő jellemzője tehát a befejezettség, a lezártág tudatos kerülése. Mindez különösen izgalmassá teszi az életrajziség kérdését, hiszen az Ailianos számára is rég letűnt korok történelmi személyiségeivel kapcsolatos biografikus elbeszélések kezdő- és végpontjai adóttak és nem módosíthatók, a születés és a halál közötti tartományon belül azonban az elbeszélés szabadon formálható. A *Varia historia* egyes fejezetei biografikus olvasatának lehetősége felvetődött már a szakirodalomban. Johnson két eset kapcsán utal a bemutató beszéddel rokon, morális célzatú, a szokásos szövegegységeknél jóval hosszabb életrajzi vázlatok jelenlétére: a kegyetlenségéről hírhedt, bukása után nyomorban és számkivetésben tengődő, zsarnok Dionysos története (6,12) negatív modellként; míg a szépsége és görög műveltsége révén rabnőből az ifjabb Kyros első asszonyává emelkedő, fennkölt és tapintatos Aspasia alakja (12,1) pozitív sorsparadigmaként szerepel értelmezésében.¹⁷

Alexandros portréja lényegesen különbözik a Johnson elemezte *extended biographical sketches* e példáitól; részint szegmentáltsága, rövid, tömör alkotóelemeinek diszkontinuitása, részint a belőlük kirajzolódó személyiség felettébb megosztó jellege miatt. Ezen túl szoros kapcsolatban áll az általános Alexandros-képet leginkább meghatározó plutarchosi *biosszal* (s egyes helyein a *Moralia* részét képező *De Alexandri fortuna aut virtute* himnikus regiszterekig emelkedő, elfogult ábrázolásával), noha a két szerző más-más történeti kontextusban létrejött alkotásának narratív stratégiája alapvetően eltér egymástól.¹⁸ A történetírástól programszerűen elhatárolódó, információit azonban többnyire mégis a kronológia kézenfekvő rendjébe illesztő *Vita Alexandri* után mintegy száz évvel Ailianos lemond az egységes, folyamatos életrajzi nagynarratíváról, s annak kontraszt-

¹⁵ Terminusok: Oikonomopoulou (2013) 134.

¹⁶ Oikonomopoulou (2013) 149.

¹⁷ Johnson (1997) 219–227.

¹⁸ Erről általában I. L. Prandi, *Memorie storiche dei Greci in Claudio Eliano*, Roma, 2005, 160–169.

imitációját valósítja meg, tarka apróságok rendre megszakított, illetve összegubancolt szálait kínálva az olvasónak. Az alábbiakban egyetlen konkrét szöveghely, az Alexandros-sorozat nyitányának elemzésével e tézis bizonyítására teszünk kísérletet.

Az apró elemekből építkező, töredékes ailianosi életrajzi narratíva előzményei kapcsán fontos megjegyzendő, hogy a *miscellanea* műfajának legkorábbi fennmaradt görög alkotása szintén plutarchosi mű, a heterogén információkat laza háttérelbeszélés keretében, asszociatív módon sorjáztató *Quaestiones convivales*, amely látszólag természettudományos, valójában burkoltan politikai-pszichológiai kontextusban említi Alexandrost is.¹⁹ Az adott szöveghelyen (648c–649d) a mű narratív keretének szerepéből az elbeszélés tárgyává előlépő *symposion* elengedhetetlen kellékét jelentő koszorúk, illetve azok alapanyagai kapcsán esik szó a borostyánról (κίττος). A növény hideg vagy meleg alaptermészetét vitató kérdésben utal az egyik beszélgetőtárs azon, Alexandros kezdeményezte botanikai kísérletre, amelynek során Görögországból telepítettek át annak babilóni *paradeisos*ába borostyánt, az eleve meleg növény azonban menthetetlenül elpusztult a keleti forróságban. Az információ jócskán túlmutat a botanikai problematikán, részben az orvostudomány felé nyitva. A kérdés felvezetése ugyanis a κίττος és a bor kapcsolatára utal: ha a növény hideg alaptermészetű, akkor koszorú formájában a fejen viselve elvileg ellensúlyozni képes a bor nemkívánatos hatásait, ellenkező esetben viszont fokozza a részegséget és lázat idéz elő. Plutarchos beszélője nem létesít közvetlen kapcsolatot a növény és Alexandros mértéktelen alkoholfogyasztásának közismert ténye között, a borostyán esetleges megelőző célzattal, gyógynövényként történő áttelepítésének gondolata azonban könnyen megfogalmazódhat az olvasóban, aki nyilván ismeri a κίττος dionysosi konnotációját, s azt is tudja, hogy Alexandros a Keletet a mámor istenének diadalútját imitálva hódította meg. Ezen, valószínűsíthető asszociációk visszaigazolására a borostyán-téma zárása ismét a makedónra utal, s politikai kontextusra váltva indirekt *synkrisis*be foglalt, rejtett kritikát

¹⁹ Plutarchos természettudományi érdeklődéséről és az esetleges ailianosi párhuzamokról I. P. M. Meeusen, *Plutarch's Science of Natural Problems: A Study with Commentary on Quaestiones Naturales*, Leuven, 2017.

fogalmaz meg a görögségtől elidegenedő Alexandrosszal szemben: *e nemes, helyesen cselekvő növény, Boiótia istenének*²⁰ *barátja és asztaltársa, nem volt hajlandó a barbárok között élni, s ebben versenyre kelni az e népekkel közösséget vállaló uralkodóval: menekült, harcolt e kényszerű elidegenítés ellen.*²¹ Ailianos egyik művében sem olvasni a borostyánnal kapcsolatban a fentebbivel egyező adatot,²² azonban a plutarchosi szöveg elbeszélismódja, az értelem nélküli, mégis nemes növény és a világhódító hadvezér közvetett összehasonlítása, a szerző által sugalmazott, megfogalmazásra azonban a befogadó számára átengedett kritika olyan narratív eszközök, amelyek, mint látni fogjuk, Ailianos Alexandros-képének is meghatározó elemei.

A Plutarchosnál Iulius Caesar életrajzával párhuzamba állított *Vita Alexandri* a római hódítások csúcspontját jelentő Traianus-kor Nagy Sándor iránti fokozott érdeklődésének kritikai felhangjai ellenére is az *eulogium* tónusában íródott dokumentuma, amely jelentősen eltér Ailianos hangnemét tekintve kevésbé egyértelmű, formailag pedig teljesen elütő Alexandros-portréjától. Plutarchos az általa legfőbbnek tartott morális értékek mentén konstruál sajátos személyiséget a görög civilizáció terjesztésével egységes és prosperáló világbirodalmat létrehozó uralkodónak, akit nem csupán a Kelet fényűző despotáival állít szembe, hanem megtisztít a korrupszággal, szervilitással asszociált makedónság ódiumától is, a platóni filozófusuralkodó ideálképét igyekezve megrajzolni benne.²³ Az anekdotikus formában megjelenített személyiségjegyek, erények – az emberiség (φιλανθρωπία), nyájasság (πραότης), korrektség (ἐπιεικεια), önuralom (ἐγκράτεια), józanság (σωφροσύνη) – révén az uralkodó a származástól, politikai hovatartozástól független, szellemi, erkölcsi görögség megjelenítője, a barbársággal szembenálló Ἑλληνικά eszményéé. Ugyanezen eszmény Ailianos számára is meghatározó, s egy alkalmmal épp Alexandros apropóján kerül említésre a *Varia historiában*,

²⁰ Az Alexandros által földig rombolt Thébában született Dionysos.

²¹ *Mor.* 649d: εὖ γε ποιῶν ὁ γενναῖος οὗτος, ὅτι Βοιωτίῳ θεοῦ πελάτης καὶ παράσιτος ὢν οὐκ ἐβούλετο μετοικεῖν ἐν βαρβάροις οὐδ' Ἀλέξανδρον ἐξήλωσεν ἐξοικειούμενον ἐκείνοις τοῖς ἔθνεσιν, ἀλλ' ἔφευγε καὶ διεμάχετο πρὸς τὴν ἀποξένωσιν.

²² *NA* 1,35;10,10.

²³ L. S. R. Asirvatham, Plutarchs Alexander, in: Moore (2018) 355–376.

azzal a jelentős különbséggel, hogy a hely – az itt éppen a gyász terén megmutatkozó – túlkapásai révén a Ἑλληνικά eszményétől fokozatosan és egyre határozottabban a βαρβαρικῶς felé forduló uralkodót marasztalja el (7,8).

Ailianos, miként azt Plutarchos pontosan az Alexandros-életrajz bevezetőjében (VA 1,2) deklarálja, nem történelmet (ἱστορία) akar írni. Noha a mindennemű paratextus nélkül fennmaradt *Varia historia* lapjain hasonló alkotói nyilatkozat, illetve a Plutarchosnál a történetírás ellenfogalmaként szerepeltetett életrajz (βίος) terminusa nem olvasható,²⁴ a mű eseménytörténet helyett a személyiségre összpontosító adatai – a szerkezet és a terjedelem radikális átalakítása mellett – lényegében a *Vitae parallelae* irodalmi programját valósítják meg, a nagy horderejű események szereplőihez kötődő *jelentéktelen dolgok, mondások vagy tréfás megjegyzések* (πρᾶγμα βραχὺ [...] καὶ ῥῆμα καὶ παιδιά²⁵) ötletszerű sorrendben előadott, jelentősen lerövidített, gyors tempójú közlésével.

A dokumentatív hitelre nem törekvő, évszámokat, ok-okozati összefüggéseket, államelméleti fejtegetéseket kerülő *Varia historia* valós történelmi személyiségekkel foglalkozó adatainak többsége a görög identitás formálódásában meghatározó politikai konfliktusok (a perzsa birodalom születése, a görög-perzsa, illetve a peloponésszosi háború, Makedónia felemelkedése) idejéből származik.²⁶ Alexandros erőteljes felülreprezentáltsága Ailianosnál a hódító iránti, minden eddiginél élénkebb érdeklődéssel magyarázható. A makedónt kivételes nagyságként, követendő modellként láttató uralkodóábrázolás szoros összefüggésben áll a Severusok korának császári politikájával: a Dio Cassius által a *kelet Augustusának* (78,7,2) nevezett világhódító a korszak uralkodókultuszba integrált példaképe, akinek modellkénti felidézése esetenként súlyos hatalmi visszaélések elkendő-

²⁴ Hasonlóról van viszont szó egy Sókratés-anekdotában (VH 11,12). Az Alkibiadés küldte, a féltékeny Xanthippé által összetaposott sütemény története a filozófus önuralmát, humorát példázza. Ailianos így kel látszólag érdektelen adata védelmére: *Aki úgy gondolja, hogy semmiségekről* (περὶ μικρῶν) *beszélek ilyenekről beszélve, az nincs tisztában vele, hogy az ilyesfélélékből is ismerszik meg a komoly ember* (καὶ ἐκ τούτων ὁ σπουδαῖος δοκιμάζεται).

²⁵ VA 1,2. (Máthé E. ford.)

²⁶ Johnson (1997) 199–200.

zésére is szolgál.²⁷ Az Alexandros-eszmény jegyében, illetve annak ürügyén elkövetett császári túlkapások szerepet játszhatnak a korábbi görög forrásokban olvasható pozitív, vagy legalábbis elfogadó olvasattal szemben a makedón negatív személyiségjegyeit előtérbe állító, évszázadokra meghatározó ábrázolásmód létrejöttében, amelynek egyik korai képviselője (az általa sosem idézett latin *auctorok* szintén elítélő állásfoglalásait²⁸ vélhetően ismerő) Ailianos.²⁹

Az Ailianos Alexandros-feljegyzéseit érintő, igen foghíjas kutatás többnyire a kor intézményeivel, tárgyi kultúrájával kapcsolatos kérdésekben hívja segítségül az olykor elsődleges forrásokra hivatkozó³⁰ rétor. Az uralkodó portréjának átfogóbb elemzésére lényegében csupán L. Prandi a *Varia historia* történelmi adatait tárgyaló könyvének egy fejezetében kerül sor.³¹ A forráshasználatra koncentráló elemzés két, tematikailag összefüggő szöveghely (VH 2,41 és 5,6: a hódító által nagyra becsült indiai bölcs halála és a temetésén rendezett ivóverseny) ailianosi, plutarchosi és athénaiosi bemutatásának összevetése alapján érvel a mű Alexandros-képének döntően negatív jellege mellett. Prandi helytálló megállapításai szerint a főhőssel szemben feletébb távolságtartó szerzőnél Alexandros hibái (lobbanékonyasága,

²⁷ Septimius Severus és a magát 212-ben Alexandros utódjának kikiáltó Caracalla Nagy Sándor-kultuszáról l. S. D. Smith, *Man and Animal in Severan Rome: The Literary Imagination of Claudius Aelianus*, Cambridge, 2014, 170.

²⁸ A negatív megítélés főként a Nero-kor alkotóira jellemző, bár előzményei ott vannak a hódítót a szerencse hitvány kegyeltjének tartó Liviusnál is (9,17–19). A barátait megölető Alexandros Senecánál szörnyűséges vadállatként (*Clem.* 1,25), Lucanusál a rossz tanítójaként (*Phars.* 10,26–27: *non utile mundo / exemplum*), a földkerekség végzetes bajaként (35: *terrarum fatale malum*) jelenik meg. A természettudományi vonatkozások miatt Ailianos számára elméletileg kiemelten fontos, de általa sosem hivatkozott Plinius a kényes témák (brutalitás, iszákosság) tudatos kizárásával sokkal pozitívabb színben ábrázolja az uralkodót: a *Naturalis historia* szerzőjét döntően a műalkotásokat és művészeket nagyra értékelő Alexandros érdekli. A témához l. D. Spencer, *Roman Alexanders: Epistemology and Identity*, in: W. Heckel – L. A. Tritle (eds.), *Alexander the Great: A New History*, Malden MA, 2009, 251–274.

²⁹ L. C. Jouanno, *Byzantine Views on Alexander the Great*, in: Moore (2018) 449–476, főként 452, 15–16. jz.

³⁰ Vö. Kleitarchos (*NA* 17,25), Charés (*VH* 8,7), illetve a máig vitatott királyi napló (ἐφημερίδες) említését (*VH* 3, 23).

³¹ Prandi (2005) 81–90.

erőszakossága, irigysége, iszákossága, fényűzésre való hajlama) gyakrabban és részletesebb előadásban kerülnek tárgyalásra, mint jellemének futólag említett méltánylandó vonásai (bőkezűsége, az igazi nagyság fel- és elismerésére képes önkritikája).

A *Varia historia* mai szövege ismeretlen körülmények között lezajlott *excerptum*-képző folyamat eredménye.³² Az alexandrosi életpálya főbb állomásait csupán felvillantó, híres (gordioni csomó) és hírhedt (Kleitos, Kallisthenés meggyilkolása) epizódokat mellőző, azok helyett ritkán vagy másutt egyáltalán nem szereplő adatokat az alábbiakban a ma olvasható *textus* linearitását követve vizsgáljuk; azon feltételezésből kiindulva, amely szerint a kivonatolás első, ailianosi fázisát követő újabb, tisztázatlan helyen és időben, ismeretlen ízlés- és érdeklődésbeli elvek alapján megvalósuló szemelvényezési folyamat lényegileg nem változtatott a szövegalkotó egységek sorrendiségén, és a gyűjtemény tematikai variabilitását az egységek további átrendezésével, helycserékkel nem kívánta fokozni. A folyamatos olvasást az Ailianos-mű ideális befogadási stratégiájának tekintve hipotézisem szerint az önálló tematikus szálak (esetünkben az Alexandros- és a Phókión-elbeszélés) keresztezése, az adott közlés-egységek utáni témaváltásban megnyilvánuló célzott tartalmi dekonstrukció, az emlékfelidőzésre hívott olvasó³³ folyamatos dezorientálása, más utakra terelése s ennek révén figyelmének próbára tétele a szerző-kompilátor eredeti szándékának felel meg.

A jelen munka terjedelmi korlátai mindössze egy Alexandros-utalás kellően alapos tárgyalását teszik lehetővé, az uralkodó egyes könyvekben való megjelenésének áttekintése, kapcsolati hálójának vázolása azonban elengedhetetlen. Az 1. könyv egyetlen, a hódítót Phókión mellé állító, az alábbiakban részletesen elemzendő adatát (1,25) a 2. könyvben négy követi. Az első Apellést szerepeltető művészanekdota, amelyben Alexandros alul marad saját, a festészethez nálánál jobban értő lovával szemben (2,3); a következő az uralkodó

³² Ehhez l. F. Kindstrand, Claudius Aelianus und sein Werk, *ANRW* 2.34.4, 1998, 2954–2969; Prandi (2005) 11–24; N. G. Wilson, *Aelian Historical Miscellany*, Cambridge, MA – London 1997, 13–14.

³³ Intellektuális *agón* kompilátor és olvasója között: F. Larran, Quand Thémistocle rencontre Pisistrate ou l'anachronisme comme outil à penser chez Élien, *REA*, 2013, 115, 101–117.

(Ailianos szerint nevetséges) istenesülés-igényére adott spártai választ idézi (2,19). A sorozat nyitóelemével (1,25) kötetbeli helye alapján párhuzamos 2,25. *caput* Alexandrost Sókratésszel kapcsolja össze, állítván, hogy Thargélion hónap 6. napja nem csupán az athéni bölcs születésnapja, de ugyanekkor zajlott a gaugamelai csata³⁴ is, és szintén e napon hunyt el a hódító. A könyv végének egyik fejezete nagyívó közéleti személyiségek katalógusával indít, s noha ebben nem szerepel a makedón, a fejezet folytatása az általa rendezett, több halálos áldozatot követelő, később újratárgyalt (5,6) indiai ivóversenyről számol be (2,41).

Az öt utalást tartalmazó 3. könyvben kap helyet a Théba 335-ös lerombolásával kapcsolatos önálló, három részes sorozat első eleme (3,17), amely a várost feldúló Alexandrost közvetetten a cinikus Kratésszel szembesíti. A szekvencia másik két, távoli egységét a halhatatlanság problematikája köti össze: Théba lakói nem akarnak hinni a közelgő büntetőexpedíció hírének, mert úgy tudják, a makedón vezér elesett (12,57); a később mégis bekövetkező véres megtorlás során Alexandros apja vendégbarátain túl egyedül a halhatatlan Pindaros leszármazottainak kegyelmez meg (13,7). Ugyancsak itt tűnik fel a tradíció két megkerülhetetlen alakja, Aristotelés és Diogenés. Előbbi nevelői szerepéről a politizáló filozófusok listája számol be (3,17). Aristotelés pedagógiai eredményességéről Ailianos nyíltan nem ejt szót, mindenesetre a filozófus egy, a mű végén idézett levélben csilapítani igyekszik immár felnőtt, de önuralomra továbbra sem képes tanítványát (12,54). A Diogenés-adat (3,29) kijátssza az olvasói elvárásokat: a napon sütkezéző filozófus Plutarchosból és máshonnan ismert alakja, az uralkodói omnipotenciát nevetségessé tevő *bon mot*³⁵ nem szerepel, helyette sajátos *synkrisis*t olvasni: a vállaltan semmit nem birtokló, magát egy tragikus idézettel koldusként láttató Diogenés legalább olyan nagyra tartja saját magát (μέγα εφρόνει), mint az Indiát meghódító Alexandros önnön tetteit. A könyvben helyet kap még egy, a nagyszerű (καλά) hadi vállalkozásokat, fényes győzelmeket az uralkodó dicstelen (οὐκ ἐτι καλά) életmódjával, súlyos alkoholizmusával összevető egység (3,23). A záróadat gyerek-

³⁴ Kr. e. 331-ben, Ailianos lényegében soha nem használ évszámokat.

³⁵ Plut. VA 14; Diog. Laert. *Vita philosophorum* 6,38.

kori mozzanatot idéz: a trónörökös szándékosan hamis akkordjait nem javítja ki lantmestere, aki nem szeretne a helyreigazítást nem tűrő Héraklés zenetanárának sorsára jutni (3,32). A *hérós*, mint közismert, igen gyakran szerepel Alexandros mitikus előképeként.³⁶

A 4. könyv egyetlen, kötetzáró helye miatt azonban kiemelt adata Démokritosszal, illetve a végtelen számú univerzum gondolatával szembesíti a földkerekség meghódításával küszködő, ismét nevetségesnek minősített Alexandrost (4,29). A folytatásban a *hysteron proteron* jegyében előbb a már eltemetett (2,41) indiai bölcs önkéntes máglyahaláláról olvasni, akinek bátorságát sajátjánál is nagyobbra értékeli Alexandros (5,6); majd következik, az önapoteózis szintén már bevezetett témájának (2,19, Spárta egyöntetű válasza) folytatásaként, a makedón istenesülés-kérésének belpolitikai viszály kísérte athéni elutasítása, amelyhez Ailianos személyes, helyeslő megjegyzést fűz (5,12). A 6. könyvben nincs Alexandros-adat, míg a mű közepén két, a szerelemmel/házassággal, illetve a fényűzéssel kapcsolatos témája révén hasonló feljegyzés az események tényleges sorrendjét ismét felcserélve előbb a fiúszerető, Héphaistión haláláról és bárbar külsőségek közepette zajló temetéséről számol be (7,8), majd a fővezér és katonái pompázatos, tömeges esküvőjéről (8,7).

Az információk közlése a mű kétharmadánál jelentősen felgyorsul. A 9. könyv első adata (9,3) a luxus témáját folytatva Alexandros sátrának leírásán túl a kegyencek fényűzését mutatja be; míg két anekdota a már látott *filozófus* contra *uralkodó*-séma jegyében a szkeptikus Anaxarchossal szembesíti az indiai hadjárat során egy önjelölt istenhez semmiképp sem illő emberi gyengeséget, elesettséget mutató, fázó, beteg uralkodót (9,30; 9,37). A könyv egyetlen nagyságra utaló eleme az Alexandrost második Achilleusként láttató, egyben a korábbi lantmotívumot (3,32) is felidéző homérosi allúzió (9,38); ezt újabb, erotikus színezetű *Ilias*-utalás erősíti meg (12,7).

A 10. könyvben (a betegségéből eszerint időközben felgyógyult) Alexandros kitűnő állóképességéről hallani (10,4) – *nota bene*: a téma a műben kizárólag Sókratés hasonlóan remek kondíciója kap-

³⁶ L. Isókratés 346-os, Philipposzhoz intézett beszédét, amely Héraklésig vezeti vissza a család származását (32–34; 76; 105), a *De fortuna an virtute* hasonló helyeit (332a; 334d; 341e–f).

csán tér csak vissza (13,27). Ezt egy kiváló athéni atléta Alexandros iránta érzett haragja előidézte öngyilkosságáról szóló tudósítás követi (10,22), majd a sorozat legelején olvasható, Phókionról szóló feljegyzés folytatása (11,9).

A mind közül a legtöbb, összesen 11 adatot tartalmazó 12. könyv számol be Alexandros tökéletes, egyben félelmet keltő szépségéről (12,14); tehetséges vezértársai iránt érzett mérhetetlen irigységéről (12,16), majd, a nagyívó-lista (2,41) folytatásaként, szintén katalógus keretében, alkoholfüggéséről (12,26). Egy újabb Apellés-anekdota az ágyasát a lányba beleszerető festőnek ajándékozó király nagylelkűségét hivatott érzékeltetni (12,34). A testi kiszolgáltatottság motívumát veszi elő, szintén a már említett (9,30; 9,37) indiai hadjárat kapcsán az az adat, amely Alexandrost a világhódító Dionysos nagyon is emberi, esendő imitátoraként mutatja be (12,37). A társakkal szembeni féltékenységi motívumát helyezi új megvilágításba az oroszlan-kölyköket anyjuktól pusztá kézzel elrabló Perdikkas vitézségéről szóló, a hatalmi szimbolika révén a majdani, a műben is említett (12,64) trónutódlási harcokra is előreutaló anekdota (12,39); míg a Philippos őseinek alacsony származását firtató adat ismét az olymposiak közé kívánczoló vezér nem isteni mivoltát tudatosítja (12,43). A fentiekben szó esett már az Aristotelés nevelői munkájának félresikerültségét igazoló levélidézetéről (12,54) csakúgy, mint a Théba-sorozat részét képező, Alexandros hamis halálhírével kapcsolatos adatról (12,57). A kötet utolsó, az eddigieknél jóval terjedelmesebb feljegyzése a már valóban halott uralkodó végtisztességre nem találó, a vezérek közti pozícióharc részét képező holttestével kapcsolatos elbeszélés (12,64).

Noha a 13. könyv elején két alkalommal ismét az ereje teljében lévő Alexandrosról hallani (13,7: Théba lerombolása; 11: a Philippos indította perzsaellenes harc folytatása); a kötet a temetésben nem részesülő fiát – s ezáltal saját majdani sorsát³⁷ – sirató, gyermekét önnön túlzott ambíciói áldozatának tekintő Olympiasra fókuszál (13,30). A *Varia historia* utolsó könyve két, korábbi adatokat megismétlő dubletten túl³⁸ csak egyetlen új információt tartalmaz, idézve

³⁷ NA 12,6.

³⁸ VH 14, 46 = 12,14; 14,47a = 12,6.

az (Aristotelésnél sokkalta kevésbé ismert) gyermekkori nevelő, a cinikus Philiskos Alexandroshoz intézett jó tanácsát az igazságos és méltányos uralkodásról (14,11).

2.

A következőkben az életrajziság – kiváltképp a Plutarchos után lehetséges életrajziság – kérdéséhez visszatérve egyetlen, mondanivalóját és felépítését tekintve tipikus, elhelyezkedése alapján pedig programadónak tekinthető adat vizsgálatára kerül sor.

A *Varia historia* nyitókönyvének első 15 fejezetét állatokkal foglalkozó feljegyzések teszik ki. Az első, kizárólag embereket szerepeltető egység a Sókratés haláláról szóló (1,16), amelyet a Platónban jártas olvasó számára Sókratés-allúzióként is funkcionáló természet-tudományos paradoxon, a halála közeledtével éneklő hattyúra utaló adat (1,14) készít elő.³⁹ A filozófust és a 25. egységben megjelenő makedón uralkodót egymástól elválasztó szövegtérben a zoológia fokozatosan adja át helyét az emberi világnak. A köztes rész első elemében ezen átmenet jegyében állatok képzőművészeti megjelenítéséről esik szó, mégpedig két, miniatürizálásban kitűnő, Ailianos szerint azonban aprólékos alkotásaikkal csupán az időt vesztegető vésnök kapcsán (1,17). A légszárny felületre négylovas fogatot, szezámagra aranybetűkkel elégikus disztichont véső, nevével egyébként hangyára utaló Myrmékidés és társa munkáit, állítja Ailianos, komoly ember (σπουδαῖος) nem dicsérheti. A hely képzőművészeti vonatkozásaira itt nincs mód kitérni, ironikus önreflexivitása azonban mindenképp kiemelendő. A *Varia historia* lényegében nem más, mint hasonló apróságok monumentális gyűjteménye. Egyetlen, a témák minimalizálását szemléltető, Alexandroshoz közvetlenül kötődő példa: Ailianos feljegyzendőnek ítéli, hogy az uralkodó egy hozzá hasonlóan luxuskedvelő barátja és katonatársa, a műben kizárólag itt említett Hagnón aranyszögekkel kivert bakancsot visel (9,3). A világhódítás hatalmas, epikus témájának ezen, minden

³⁹ Bővebben Pataki (2020) 52.

morális konnotációja⁴⁰ ellenére részletkérdésnek minősíthető, talpalatnyi adatra való szűkítése jól érzékelteti a nagy történetek megközelítésének Ailianos által preferált módját.

A Sókratéstól Alexandrosig vezető úton (1,16–25) a továbbiakban kizárólag historikus, illetve egy esetben mitológiai információkat olvasni. Előbb Attika hajdani asszonyainak fényűzéséről esik szó (1,18), majd Sybaris és Kolophón lakóinak városuk bukásához vezető elpuhultságáról (1,19); az idősebb Dionysios szicíliai templomfosztogatásairól (1,20); a perzsa udvarban a *proskynésis* kötelezettségét ügyesen kikerülő athéniről (1,21); a Nagykirály elé járuló követeknek ajándékozott temérdek pénzről, ékszerről, drága kelméről (1,22); végül egy, Héraklés részvételével zajló, tragikus kimenetelű ivőversenyről (1,23). A sorozat utolsó eleme a szofistákat Démokritosnál többre becsülő athéniek apropóján a látszattól (δόξη) az igazi bölcsességet (σοφία) megkülönböztetni nem képes tömegről elmélkedik (1,24). Mint a makedónnal kapcsolatos szöveghelyek fentebbi áttekintése igazolja, a felsoroltak közül számos (fényűzés, politikusok lekötelezése anyagi juttatások révén, a görögség és a Kelet kapcsolata, mértéktelen borfogyasztás) meghatározó jelentőségű az Alexandros-portréban is.

Az uralkodó alakja elsőnek a több, máshonnan is ismert információt összefűző 25. *caput*ban jelenik meg:

Ἀλέξανδρος ὁ Φιλίππου ἑὶ δὲ τῷ δοκεῖ, ὁ τοῦ Διός, ἐμοὶ γὰρ οὐδὲν διαφέρει Φωκίῳ μόνῳ φασι τῷ Ἀθηναίων στρατηγῷ γράφων προσετίθει τὸ χαίρειν: οὕτως ἄρα ἤρῃκει τὸν Μακεδὼνα ὁ Φωκίων. ἀλλὰ καὶ τάλαντα αὐτῷ ἀργυρίου ἔπεμψεν ἑκατόν, καὶ πόλεις τέτταρας ὠνόμασεν, ὧν ἡξίου μίαν ἦν βούλεται προελέσ-

⁴⁰ A szemérmes Ailianos elhallgatja például azt a plutarchosi adatot, miszerint Hagnón egy érzéki szépségű rabszolgafiút kíván megvásárolni Alexandros számára, aki felháborodottan utasítja el az ajánlatot (VA 22). A lábbelivel kapcsolatos információ nem csupán amiatt érdemel figyelmet, mert Plutarchosnál (VA 40) kevésbé értékes ezüstszőgekről van szó: az életrajzban a társak elpuhultságát az uralkodó szigorúan elítéli. Ailianosnál szó sincs arról, hogy az erényes Alexandros rosszallaná a fényűzést, épp ellenkezőleg. A luxus elutasításának megfogalmazása az olvasóra vár, miként a szintén aranysegeccses sarut viselő festő, Parrhasios esetében is (VH 9,11).

θαι αὐτόν, ἵνα ἔχοι καρποῦσθαι τὰς ἐκεῖθεν προσόδους. ἦσαν δὲ αἱ πόλεις αἶδε Κίος Ἑλαία Μύλασα Πάταρα. ὁ μὲν οὖν Ἀλέξανδρος μεγαλοφρόνως ταῦτα καὶ μεγαλοπρεπῶς: ἔτι γε μὴν μεγαλοφρονέστερον ὁ Φωκίων, μήτε τὸ ἀργύριον προσιέμενος μήτε τὴν πόλιν. ὥς δ' ἂν μὴ δοκοίη πάντα ὑπερφρονεῖν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐτίμησεν αὐτὸν κατὰ τοῦτο. τοὺς ἐν τῇ ἄκρᾳ τῇ ἐν Σάρδεσι δεδεμένους ἄνδρας ἠξίωσεν αὐτὸν ἀφεῖναι ἐλευθέρους αὐτῷ, Ἐχεκρατίδην τὸν σοφιστὴν καὶ Ἀθηνόδωρον τὸν Ἴμβριον καὶ Δημάρατον καὶ Σπάρτωνα. ἀδελφῷ δὲ ἄρα ἦσθην οὗτοι Ῥοδίω.

Azt beszélük, hogy Alexandros, Philippos (vagy ha valakinek úgy tetszik, Zeus fia, nekem ugyan édesmindegy) egyedül az athéniek hadvezérének, Phókiónnak írta oda levelei végére: „Légy üdvözölve.” Ennyire megragadta ugyanis a makedón figyelmét Phókión. Sőt, száz talentumnyi ezüstöt is küldött neki, és megnevezett négy várost, kérve, hogy válasszon ki azok közül egyet, amelyiket csak akarja, hogy aztán élvezze az onnan befolyó jövedelmeket. Az alábbi városokról volt szó: Kios, Elaia, Mylasa, Patara.⁴¹ Ami Alexandrost illeti, bizony igen nagyvonalúan és nemeslelkűen járt el. Még ennél is nemeslelkűbb azonban Phóki-ón, aki sem a pénzt nem fogadta el, sem a várost. Mégis, hogy ne tűnjék teljességgel megvetni Alexandrost, e módon fejezte ki megbecsülését: azt kérte tőle, a kedvéért engedje szabadon a sardeisi fellegvárban raboskodó férfiakat: Echekratidést, a szofistát; az imbrozi Athénodórost, valamint Démaratost és Spartónt⁴² – ezek utóbbiak Rhodosról való testvérek voltak.

A feljegyzés legszembetűnőbb jegye az olvasó állásfoglalását provokáló, személyes hangú bevezetés. A művében a halandó számá-

⁴¹ Kis-Ázsia egymástól távoli városai. Kios (a későbbi Prusias) a Márvány-tenger partján fekszik, Elaia Pergamontól délre, Mylasa Halykarnassos és Milétos között, Patara a lykiai partvidéken.

⁴² Echekratidés talán Aristotelés-tanítvány, Athénodóros a területen működő görög kereskedők vezetője, akit Sardeis 334-es ostroma során börtönöznek be, a másik kettő ismeretlen. Spartón nevét a plutarchosi párhuzamos hely alapján illesztette a szövegbe J. Scheffer 18. századi kiadása. Négyüket sem együtt, sem külön nem említi máshol a mű.

ra lehetséges nagyságot és annak határait kutató Ailianos első Alexandros-mondatában az uralkodó neve az esetleges isteni származásra utaló értelmezői kiegészítéssel jelenik meg, amelyet a lehetőséggel szembeni közömbösség megfogalmazása követi. Hogy utóbbi állítás mennyire nem felel meg a valóságnak, mennyire nem mindegy Ailianosnak az uralkodó égi vagy földi eredete, azt a későbbi adatok szinte mindegyikében rendre visszatérő, egyértelműen és kizárólagosan földi ősökre, valós szülőkre, a meglehetősen ambivalens módon láttatott Philipposra⁴³ és az egyszer kifejezetten negatív színben, gyilkosként feltüntetett⁴⁴ Olympiasra utaló származás-megjelölés mutatja.⁴⁵ Az isteni eredet (és az azzal járó természetfeletti adottságok) megkérdőjelezése a kezdőmondatban meghatározza a *Varia historia* Alexandros-képét, amely néhány rendkívüli, mindazonáltal józan és szerény görög viszonyítási alapot képező ellenportréjának hátterében rajzolódik ki.

A kezdőfejezet másik sajátossága, hogy főhőse nem kizárólag a makedón *monarchos*, hanem vele legalább egyenrangú félként a Plutarchos által is nagyra becsült, önálló *bios*-ban megörökített athéni politikus, Phókión (Kr. e. 412–318) is.⁴⁶ A Chairóneia után Philippos-tól, később Alexandrostól Athén számára kedvezményeket kieszkö-

⁴³ Pozitívumok: Philippos kitűnő katona és szónok, a tudományok és művészetek pártfogója (4,19), aki Isókratés egy beszédén fellelkesülve határozza el magát a perzsák elleni háborúra (13,11). A fattyú- és rabszolgaösktől származó (12,43) uralkodó hatalma csúcán is megőrzi józanságát (8,15; az őt rendszeresen ember mivoltára figyelmeztető rabszolga) és nevetségessé teszi félisteni babérokra pályázó orvosát (12,51). A történeti tények ennek valójában ellentmondanak: 336-ban Philippos az ephesosi Artemis-szentélyben *synnaos theos*-ként jelenik meg, lánya esküvőjén a 12 olymposi szobra között ülve, *isotheos*ként vesz részt, cf. Diod. 16,92,5. Negatívumok: a behódolt görög városokkal kötött szerződések be nem tartása (6,1), esküszegés (7,12), kapcsolattartás és konzultáció hírhedt zsarnokokkal (12,60).

⁴⁴ VH 13,36 (Philippos korábbi házasságából született lányának meggyilkolása). Két további hely (12,64; 13,30) a fiát gyászoló, illetve az annak istenné válásával kapcsolatos törekvését elítélő anyát állítja középpontba.

⁴⁵ Philippos mint apa: NA 8,1; 16,3; 16,39; 17,25; VH 1,25; 2,25; 3,17; 3,32; 4,29; 10,4; 12,14; 12,57; 12,64; 13,7; 13,11; 14,47a. Olympias anyasága: NA 12,6; VH 12,64; 13,30.

⁴⁶ Phókión és Alexandros viszonyáról l. L. A Tritle, Alexander and the Greeks: Artists and Soldiers, Friends and Enemies, in: Heckel – Tritle (2009), 115–116 (pdf).

zölni próbáló, kompromisszumkészsége miatt a makedónellenes párt által később elítélt és kivégzett politikust Ailianos tizenháromszor említi, a *derék* (ὁ Χρηστός) *epitheton*⁴⁷ tünteti ki, mindvégig a legnagyobb tisztelet hangján szólva róla. A mű első és egyben legkiválóbb görög férfiúját, Sókratést (1,16) követő újabb, szintén athéni kiválóság Alexandros melletti felléptetése, majd vele való összemérése különös jelentőséget nyer, s megalapozza az ailianosi Alexandros-ábrázolást meghatározó értékhierarchiát, amelynek kiindulópontja a makedón nagyságával kapcsolatos sztereotípiá relativizációja.

Az egység több, a plutarchosi Alexandros-, illetve Phókión-életrajzban szereplő adatot von egybe. A forrásmegjelölés nélkül, általánosságban a hagyományra (φασί) hivatkozó első információ szerint az athéni hadvezér az egyetlen, akitől a makedón leveleiben a τὸ χαίρειν formulával köszön el. Megbecsülése további jeleként az uralkodó nagylelkű és udvarias gesztussal (μεγαλοφρόνως, μεγαλοπρεπῶς) jelentős összeget küld neki; illetve hasonlóan gáláns (vagy korrupciógyanus) módon állandó, tetemes bevételt kínál. A nagylelkűség, bőkezűség az *alexandrographia* uralkodópárti szerzőinél, így a plutarchosi életrajzban és a *De fortuna an virtute* éreynkatalógusában Alexandros gyakran említett, állandó tulajdonsága.⁴⁸ Phókión azonban Alexandrosnál is emelkedettebb módon (ἔτι γε μὴν μεγαλοφρονέστερον) visszautasítja az anyagiakat s önzetlenül a Keleten fogva tartott görögök szabadulását kéri inkább. A szakirodalom lényegében kizárólag a városajándékozás kapcsán foglalkozott a helylyel, amelynek történeti hitele máig vitatott: míg Tarn klasszikus

⁴⁷ NA 12,6; VH 1,25; 2,16; 2,43; 3,17; 3,47; 4,16; 7,9; 11,9; 12,43; 12,49; 13,41; 14,10. A Χρηστός minősítés az aláhúzott helyeken olvasható. Az ailianosi Phókiónképről általában l. Prandi (2005) 106–107.

⁴⁸ VA 39, Mor. 336e; 337b. A *De fortuna an virtute* szerint Alexandros a Platón-tanítvány Xenokratést is hatalmas (bár a Phókiónnak felkínálthoz képest feleakkora) összeggel jutalmazná, szintén sikertelenül. A mű az anyagi javak filozófushoz méltó megvetésének példáját látja a történetben, s azonos mértékben ítéli csodálandónak az adományozót és az adományozottat, szemben a Phókión felsőbbrendűségét hangsúlyozó Ailianossal. A VH Xenokratés-adatai (2,41; 3,19; 13,31; 14,9; 14,42) közé Ailianos nem veszi fel a történetet.

monográfiája kései koholmánynak tartja, az újabb kutatás igyekszik e nézetet cáfolni.⁴⁹

A jelen vizsgálat szempontjából a kétes dokumentumértéknél fontosabb ezen sok elemből építkező adat szerkezete és valószínűsíthető forrása. Az Ailianos által közöltek tartalmilag jórészt egyeznek a plutarchosi *Vita Phocionis* 17–18. fejezetében olvashatókkal, azonban az ottani cselekménymozzanatok átalakítása, egymástól való függetlenítése és eltávolítása révén létrejött új szöveg jelentősen eltér az életrajztól. Fontos megjegyzendő, hogy a plutarchosi Alexandros-életrajzban az athéni politikus lényegében nem szerepel: a szöveg csupán egyetlen, az uralkodói bőkezűség élvezőit felsoroló egységben, ellenpéldaként említi a neki szánt, meg nem határozott ajándékot visszautasító Phókiónt, aki ezzel Alexandros rosszsallását kívánja ki.⁵⁰

Kettejük viszonyáról jóval több tudható meg a Phókión-biosból. Plutarchos, az *alexandrographia* első vonulatához tartozó Durist és Kharést tüntetve fel forrásaként, a két államférfi vendégbarátsága kapcsán említi a makedón leveleit záró *χαίρε*-formulát, amellyel azonban tudomása szerint az uralkodó az athéni politikuson túl másokat is megisztel (17,6). Ezt követi a száz talentom szinte novellisztikus története: Alexandros Athénba érkező követei az ajándék indoklásául arra hivatkoznak az erre rákérdező Phókiónnak, uruk egyedül őt tartja jó és derék embernek (*καλὸν καὶ ἀγαθόν*). Phókión pontosan az ilyenek – azaz jónak és deréknek – látszás és levés/megmaradás (*καὶ δοκεῖν αἰεὶ καὶ εἶναι τοιοῦτον*) szándékával utasítja vissza a küldeményt (18,1).⁵¹ A kötelességtudó követek azonban nem tágítanak és hazáig kísérik, ahol látva a férfi és családja szerény körülményeit (felesége maga süti a kenyeret, Phókión maga jár a kútra vízért és még lábát is maga mossa) ismét a pénz elfogadására unszólják.

⁴⁹ W. W. Tarn, *Alexander the Great* 2., Sources and Studies, Cambridge, 2003, 174; 222–223; *contra* Th. Corsten, Zum Angebot einer Schenkung Alexanders an Phokion, *Historia* 43, 1994, 112–118.

⁵⁰ VA 39,3: ὅλως δὲ ἤχθετο τοῖς μὴ λαμβάνουσι μᾶλλον ἢ τοῖς αἰτοῦσι. καὶ Φωκίωνι μὲν ἔγραψεν ἐπιστολὴν ὥς οὐ χρησόμενος αὐτῷ φίλῳ τὸ λοιπόν, εἰ διωθοῖτο τὰς χάριτας.

⁵¹ A történet nyelvilleg azonos formában Plutarchos egyik *apophthegmata*-gyűjteményében is olvasható (*Mor.* 188c).

Phókión ekkor egy rongyos köpenyű (ἐν τριβωνίῳ ῥυπαρῷ), de sor-sával elégedett öregre mutatva tesz hitet saját tisztessége mellett, *megmutatva a görögöknek, hogy az ilyeneket adományozónál gazdagabb az, akinek minderre nincs szüksége* (ἐπιδείξαντα τοῖς Ἑλλήσι πλουσιώτερον τοῦ διδόντος τοσαῦτα τὸν μὴ δεόμενον, 18,2–3). A megsértett (ἡγανάκτησε, χαλεπανεῖ) Alexandros újabb levelet ír, s kimondatlanul is a javak baráti megosztása, a κοινωνία elvére hivatkozva azzal fenyegeti Phókiónt, nem tekinti többé barátjának, ha nem kér tőle valamit: a négy túsizszabadításának története csak itt következik (18,4). Ezen, Alexandrosnak tetsző kérés jutalmául kaphatná további juttatásként az athéni a négy város valamelyikét, erre azonban nem kerül sor, nem csupán Phókión szilárd elvhűsége, de Alexandros korai halála miatt sem. A *caput* utolsó mondata Phókión Plutarchos életében is emlékhelyként mutogatott (δείκνυται), kívülről bronzborítással díszített, belül végtelenül egyszerű házáról tudósít (18,5). Az Alexandros halálának említését közvetlenül követő, Phókiónt már-már kultikus tisztelet övezte személyiségként ábrázoló mondat ércmotívuma (s talán az általa invokált *aere perennius* gondolat?) a derék, példamutató athéni és Alexandros miniatűr *synkrisis*ének is tekinthető, aminek lehetősége annál is figyelemre méltóbb, mert a tényleges szerkezeti egység, a Phókión – Cato életrajzpár végéről hiányzik a szokásos összevetés.

Ailianos Alexandros-adatsorának első eleme Plutarchos e koherens elbeszélésének destrukciójával hoz létre számos eltérést mutató, új elbeszélést. Emberi, politikusi nagysága kiemelésének érdekében a szöveg Phókiónt az uralkodói jókívánság kizárólagos megtiszteltjeként tünteti fel. A pénzt hozó követekkel folytatott, a politikus otthonában folytatódó dialógust Ailianos a *kalokagathiára* vonatkozó, valamelyest egyszerűsített⁵² phókióni gnóma megtartásával, de a szituálás és a párbeszédesség megszüntetésével a mű egy távoli pont-

⁵² VH 11,9: καὶ Φωκίων δὲ πένης ἦν. Ἀλεξάνδρου δὲ πέμπσαντος αὐτῷ τάλαντα ἑκατὸν ἡρώτα 'διὰ τίνα αἰτίαν μοι δίδωσιν;' ὡς δ' εἶπον ὅτι μόνον αὐτὸν Ἀθηναίων ἡγεῖται καλὸν καὶ ἀγαθόν, 'οὐκοῦν' ἔφη 'ἑασάτω με τοιοῦτον εἶναι. Phókión is szegény volt. Amikor Alexandros száz talentumot küldött neki, megkérdezte (ti. a pénzt hozó küldötteket, P. E.), milyen okból adja? Amikor azok azt mondták, mert az athéniaiak közül egyedül ő számít jónak és igaznak, ő így felelt: „Akkor hagyjon továbbra is ilyennek lennem.”

jára helyezi át. Phókión itt (11,9) a legkiválóbb görögök (οἱ τῶν Ἑλλήνων ἄριστοι) önként vállalt szegénységét méltató, az apáikkal együtt említett Aristeidést, Epameinóndast, Pelopidast, Ephialtést és egyetlen rómaiként Scipio Africanust szerepeltető lista második helyén jelenik meg.

Az anyagi javak iránt közömbös államférfiak hasonló, szintén mindenhol *patronymicumot* is közlő felsorolása olvasható egy előző helyen is (2,43), amelynek katalógusában az imént megnevezettekén túl Sókratés is szerepel. A filozófus feltüntetése ezen, Phókiónt is említő listán kulcsfontosságú, nem csupán már jelzett, csakis Alexandroséval összemérhető, a mű egészére jellemző kitüntetett szerepe miatt, de amiatt is, mert a további ailianosi Phókión-adatok tanúsága szerint az athéni politikus maga is Sókratés leképezésének, egyfajta alakmásának tekinthető a *Varia historia* bemutatásában. Kettejük e szellemben történő ábrázolása Plutarchosra vezethető vissza: a *Vita Phocionis* zárómondata (38) szerint a politikussal törtétek Sókratés sorsát idézik fel a görögökben, aki ellen a város hasonló bünt (ἀμαρτία) követett el, hasonló csapást (δυστυχία) idézve elő.

Az athéni bölcs és az államférfi együtt szerepel a közéletben aktív filozófusok (mások mellett Platónt és Aristotelést) említő listáján (3,17). Ugyancsak együtt jelennek meg a sok elítélendő között pozitív példák gyanánt, a becsületesség (χρηστόν), illetve a bölcsesség (σοφόν) tanítójaként egy mesterek és tanítványok alkotta, iszákosokkal, aulosjátékosokkal, népnek hízolgő szélhámosokkal (ez Alkibiadés) induló felsorolás erkölcsi tökéletesedés felé haladó *climax*ában (4,16). A két férfi hasonlít egymáshoz alacsony származásában is, amelynek ténye együttesüket ismét élesen elhatárolja Alexandrostól, akinek állítólagos, királyi/égi eredetét Ailianos rendre kigúnyolja. Egy, a hírességek származását firtató, egyebek mellett Philippos fattyú- és rabszolgaöseire is utaló lista tanúsága szerint Phókión apja mozsárkészítő (12,43), s ezen, a képzőművészettel is kapcsolatban álló foglalkozás rokonítható Sókratés apjának nyíltan nem említett, de az olvasó által bizonyára ismert kőfaragóságával.⁵³ A párhuzam

⁵³ Ailianos, noha többször említi Sóphróniskost (VH 2,1; 2,43; 13,32), annak foglalkozására nem utal. A Zeuxis számára mozsárban festéket őrlő rabszolgák és a művészethez nem értő perzsa nagyúr anekdotája: VH 2,2.

helyett az ellentét létesít kapcsolatot a két kitűnő férfi között a 7. könyv két, egymást követő egységében: Phókión cicomával mit sem törődő felesége zokszó nélkül hordja férje viseletes köpenyét (7,9), a rátarti Xanthippé ellenben nem hajlandó felvenni Sókratés holmiját (7,10; a ruha megnevezése mindkét esetben ἱμάτιον). A ruházat a *Varia historia* lapjain gyakran feltűnő motívuma a feleségeken túl a két athénit magát is összeköti: amikor Phókión politikai ellenfele, az öntelt (μέγα φρονῶν), szélsőségesen makedónbarát Démadés⁵⁴ *stratégosszá* választásakor gúnyosan kölcsönkéri annak szakadt, koszos köpenyét (ῥυπαρὰν χλαμύδα), Phókión azzal vág vissza, piszokkal már így is bőven rendelkezik riválisa (14,10).⁵⁵ Sókratés ruházkodásának kérdése a mű már említett, első tisztán emberi környezetben játszódó történetében (1,16) központi motívumként szerepel: a *Phaidón* kanonikus cselekményét kiegészítő apokrif középpontjában pontosan az elnyűtt ruha újra, szebbre cserélésének lehetősége áll, amelyet a bürökpoharra váró filozófus természetesen visszautasít.⁵⁶ Kettejük tömeggel szembeni attitűdjének példája az a hely, amely az athéniek hibáit bátran kritizáló Phókión tetteinek nemességére (καλόν) utalva idézi annak *művelt emberhez nagyon is méltóként* (πάνυ σοφῶρα πεπαιδευμένως) minősített mondását, amely szellemiségében Sókratés bírálóval szembeni magatartásával rokon (2,16): *Inkább szeretnék valami rosszat elszenvedni (παθεῖν κακὸν) tőletek, mintsem ártani nektek (κακῶς δρᾶσαι).*

⁵⁴ Ő az, aki megszavaztatná az athéniakkal Alexandros apoteózis-igényét, emiatt száz talentomnyi büntetésre ítélik (VH 5,12). A hatalmas összeg (Athénaiós csak tíz talentumról tud, *Deipn.* 251b) nyilván nem véletlenül azonos a makedón által Phókiónnak kínálttal. A történelmi háttérrel l. M. Faraguna, *Alexander and the Greeks*, in: Roisman (2003) 99–130, itt 114.

⁵⁵ A köpeny párhuzamba állítható a plutarchosi életrajz Phókión önkéntes szegénységet deklaráló jelenetében (18) morális *exemplumként* felmutatott öreg koldus rongyaival is. A harcban, férfias munkában bekoszolódtott köpeny (τρίβωνα... ῥυπῶντα) Epameinondasnak is vizuális ismertetőjegye, aki a perzsa nagykirály dús ajándékát utasítja vissza (VH 5,5). Utóbbi gesztusát Ailianos a *Vita Phocionis*-ből átvett, személyes jóváhagyással bővített mondattal méltatja: καὶ εἴ τι ἐγὼ νοῶ, μεγαλο-φρονέστερος ἦν τοῦ διδόντος ὁ μὴ λαβὼν (*ha van valami, amit tudok: nagylelkűbb az adományozónál az azt el nem fogadó).*

⁵⁶ L. Pataki (2020) 53–54.

A Phókión és Sókratés képviselte értékek párhuzamossága legnyilvánvalóbban kettejük haláltörténetében mutatkozik meg. Az *athénieknek soha semmi rosszat nem okozó*, hetvenöt évesen elítélt, bátor, önérzetes Phókión kivégzésének felidézése a mű 3. könyvének zárófejezetében (3,47), nyilvánvalóan előhívja az olvasói emlékezetből Sókratés halálának⁵⁷ történetét; annál is inkább, mert az egység főtémája a mindenkori tömegnek a közösségért önmagukat áldozókkal (kettejükön túl Timótheossal, Themistoklésszel, Pausaniasszal) szemben tanúsított hálátlansága.⁵⁸ Ailianos ismerteti a politikus utolsó óráinak történéseit is, s részben idézi a plutarchosi életrajzban olvasható, részint fennkölt, részint szarkasztikus, *bon mot*-ként megfogalmazott kijelentéseit.⁵⁹ Ezek egyike (12,49) önidézet formájában megvalósuló lexikális egyezés révén létesít közvetlen kapcsolatot Phókión és Sókratés között: a mű első, apokrif Sókratés-adatában (1,16) a filozófus az athéniak egészségére ivott baráti áldomásnak (ἐξ Ἀθηναίων φιλοτησίαν) minősíti a bürökpoharat, s ugyanezen, a szövegben sehol másutt nem szereplő terminust építi be új elemként Ailianos a politikus halála előtt fiának küldött, Plutarchos hagyományozta üzenetébe.

A *Varia historia* hallgat Phókión holttestének száműzéséről, illetve a temetést tiltó rendelkezésről, majd a hamvak kicsempészését követő titkos temetésről, amelyet végül a történeteket részletesen tárgyaló Plutarchos szerint a barátok helyett jó pénzért egy élelmes vállalkozó végez el Megarában (VPh 37). A politikus temetésével kapcsolatos, az újkor történelmi festészetében is gyakran megörökített,⁶⁰ szempontunkból látszólag lényegtelen motívum ailianosi kihagyása valójában két okból is fontos. Az el nem mesélt történet részint a *Varia historia* végén olvasható, Alexandros maradványainak sorsával kapcsolatos, ailianosi mértékkel feltűnően hosszú és részletező, a halálában hatalmát veszített uralkodó kiszolgáltatottságának képzetén

⁵⁷ Ailianos nem meséli újra a teljes platóni tradíciót, a börtönbeli köpenyjeleneten túl (1,16) csupán utal a per okaira és Aristophanés közvetett felelősségére (2,13).

⁵⁸ A történetéséma egyezéséről l. Prandi (2005) 103.

⁵⁹ VH 13,41: Phókión a jó társasággal vigasztalja a vele együtt kivégzendő, a haláltól rettegő társát, cf. Plut. VPh. 36.

⁶⁰ A leghíresebb N. Poussin 1648-ban festett képe: *Paysage avec les funérailles de Phocion*.

alapuló, regényszerű kalandelemekben (ál-tetem, hullarablás) bővelkedő elbeszélés (12,64) párhuzamának tekinthető. Másrészt, Ailianos egy mondatba sűrítve mégiscsak elmeséli Phókión holttestének történetét. A fajtársukat annak érdemeire vagy érdemtelenségére való tekintet nélkül, minden esetben végtisztességben részesítő delfinek *pietas*ának ellenpontjaként esik szó a *De natura* egy, az emberi kegyetlenséget (ἀγριότητα) tárgyaló fejezetében a temetés elmulasztásának Ailianos szemében megbocsáthatatlan bűnéről. Az embertelenség e fajtáját három, a növekvő tagok törvényének megfelelően szerkesztett történelmi példa szemlélteti: a derék Phókión holttestét az athéniek temetetlenül kidobják, Olympiasé csupaszon hever,⁶¹ a sort Pompeius Magnus említése zárja. A makedón király feleségével kapcsolatos egység a *Varia historia* első Alexandros-adatában olvasható, az apa személyéhez kapcsolatos értelmezővel (*Philippos, vagy ha valakinek úgy tetszik, Zeus fia*) tartalmilag és formailag is rokonítható kiegészítéssel bővül: Olympias *Zeus fiának szülője, amint ezzel kapcsolatban maga dicsekedett és ahogy ezt fia is emlegette*. Mint elhangzott, Zeus esetleges apaságára a *Varia historia*ban is kizárólag csak a nyitófejezet utal. A főisten Alexandros apjakénti feltüntetése a két műben egyképp Phókión említésének környezetében szerepel, s ezen párhuzam tekinthető tudatos szerkesztés eredményének is – ez azonban az egyes gyűjtemények határain túlnyúló tematikus adatsorok feltételezéséhez vezethetne, amelynek igazolására nyilvánvalóan további példákra lenne szükség.

*

A *Varia historia* legelső Alexandrosszal kapcsolatos feljegyzésében Phókión és az őt anyagi eszközökkel barátjának megszerezni kívánó uralkodó miniatűr *synkrisis*éből egyértelműen az athéni politikus kerül ki győztesen, akinek feddhetetlen, józan és szerény életében és bürökpohár általi halálában egyaránt Sókratést idéző alakját a

⁶¹ NA 12,6: Φοκίωνα τὸν χρηστὸν ἔρριψαν ἄταφον. καὶ Ὀλυμπιάς δὲ ἔκειτο γυμνὴ ἢ τεκοῦσα τὸν τοῦ Διός, ὥς ἐκόμπαζέ τε αὐτὴ καὶ ἐκεῖνος ἔλεγε. A γυμνὴ (meztelen) szó jelentheti, hogy a holttestet még csak jelképesen, porral sem szórták be, de az uralkodó fogadtatásával kapcsolatos erotikus kontextusba is illik.

mű számos további egysége is hasonlóképp méltatja. Mindezen tartalmi, etikai vonatkozásokon túl Phókión és Alexandros együttes szerepeltetése a mű makedón uralkodóval kapcsolatos adatsorának élén formai és narratív szempontból is meghatározónak tűnik. Kettejük Plutarchos által részletesen kidolgozott, szerkezetileg egymástól független, párhuzamosan futó életpályája Ailianos elbeszélésében keresztezi egymást. A Phókión-életrajz Alexandros ajándékával kapcsolatos, fordulatos, terjedelmes, összefüggő elbeszélését a *Varia historia* szerzője tömöríti, részekre szabdálja s e részeket műve egymástól távoli különböző pontjaira helyezi el, vélhetően az olvasó által végrehajtandó majdani történet-helyreállítás szándékával. A sem plutarchosi, sem egyéb, kanonikusnak tekinthető antik életrajzzal nem rendelkező Sókratésre és Phókiónra vonatkozó, a mű folyamatos olvasása során kibontakozó és indirekt módon kettejük emberi nagyságát megfogalmazó adatsorok együttese egyidejűleg az alexandrosi nagyság viszonylagosságának tudatosítására is lehetőséget teremt. Mindezek olyan elbeszélői eszközök Ailianos kezében, amelyeknek használata az életrajzi narratíva Plutarchoson túli lehetőségeinek keresésére is rávilágít.

LUCRETIVS TANÍTÁSA AZ EMBER KEZDETI ÁLLAPOTÁRÓL

BOROS ISTVÁN

Titus Lucretius Carus (feltehetően Kr. e. 94–55) életéről szinte semmit sem tudunk. A *De rerum natura* című műve 6 könyvből álló tanköltemény (7.400 hexameter), amelyet Cicero postumus adott ki. Tanulmányunkban az ember kezdeti állapotának lucretiusi leírását értelmezzük (5. könyv 910. sorától) az ókori antropológiai gondolkodás horizontjában. Kiindulópontunk: Lucretius szerint a világ nem lehet isteni kéz alkotása, mert a mindenség hibákkal és hiányosságokkal terhelt. Ennek következménye az ember mostoha sorsa és „meztelensége”; *nequaquam nobis divinitus esse paratam / naturam rerum: tanta stat praedita culpa*.¹

Platón protagórási mítosza szerint az Epiméheus figyelmetlensége miatt meztelenül maradt embernek nincs más lehetősége, mint hogy a világban készen kapott és talált javakból tartsa fenn létét, amelyet nem isteni rendelés vagy törvény, de nem is a természet törvénye alapoz meg. Annak ellenére, hogy Prométheus a tűz és a mesterségbeli tudás ellopásával igyekezett enyhíteni az emberi lét Epiméheus hozzá nem értéséből fakadó kivetettségén, az ember elkerülhetetlen létmódja az állatokéhoz hasonló, ám annak jól elrendezett képességei és létét biztonságossá tevő meghatározottsága nélkül. Ez az a létállapot, amikor még nem volt az embernek közösségalkotó tudása, amely közösséggé rendezte és irányította volna. „Hajdan rendezetlen volt az ember élete, a nyers erő vezette, mint az állatét” – mondja Kritias a *Sisypchos* című szatírájában (Kerényi Grácia

¹ *De rerum natura* 5,188–189: „Nem volt isteni kéz, ami adta nekünk a világot, / Mert hisz a mindenség úgy meg van rakva hibákkal.” Ford. Tóth Béla.

ford.).² De nyomban meg is magyarázza az ezt követő mellékmonddal: törvény nélküli állapot, amelyben a jók nem kapják meg jutalmukat, a bűnösöket nem éri utol megérdemelt büntetésük. Kritias azonban nem mond semmi más közelebbit az ember állati létmódjáról, mint azt, hogy az ember társadalmi együttélését rendező törvény még nem volt, s ezért az emberi faj vad és rendezetlen módon élt. Az ember ősállapotában nyomorultul tengeti életét, kivetettként a természet mostohán³ bánik vele. Kivetett, mert míg a természet az állatok anyja, addig az embernek mostohája,⁴ s így sem az istenséghez, sem az állatokhoz nem közelíthető léte. Ebből a kultúra előtti ősállapotból vagy természetfölötti adomány, vagy a természet, vagy éppen a szükség lendíti tovább az embert. Kivált az epikureizmus felfogása szerint az ember meztelensége nem egy isteni terv megvalósulása, hanem a véletlen műve, s ez mindenképpen hátrányos az emberre nézve, mivel elsősorban hiányt fejez ki, mégpedig – az állatvilággal összehasonlítva – biológiai, szervi hiányt. Ezért az ember „meztelensége” igazságtalanság a kozmoszban, amit orvosolni kell. Ez pedig nem az ember újra teremtdésével, vagy éppen ebből az akozmikus (azaz a kozmosz harmóniáját megbontó) helyzetéből való megszabadítással érhető el, hanem a hiány pótlásával, amely történhet az istenségek adományaival, vagy pedig azáltal, hogy a tanulékony ember tapasztalata révén eltanulja a természettől a létfenntartását szolgáló

² Kritias B 25,2, in: DK 2, 135, 33=Sext. 9,54; Kerényi Grácia ford., in: Steiger K. (szerk.), *A szofista filozófia*, Budapest, 1993, 85. Már Démokritos B5 töredékében megfogalmazta ezt a létmódot: „A kezdetben keletkezett emberekről azt mondják, hogy rendezetlen és állati életmódot folytatva, elszórtan, itt-ott vonultak legelőre, és a növényekből elfogyasztották, ami számukra legmegfelelőbb volt, s a fákról a vadon termett gyümölcsöket.” DK 2, 135, 33=Diod. 1,8,1 (Hitseker M. szerk., *Görög gondolkodók*, 2. köt., Budapest, 1992, 114). Démokritos azonban egy lényeges vonását is említi az állati létmódnak, nevezetesen azt, hogy az ember nem közösségben, azaz társadalomban élt. Ezt egyébként a Prótagoras-mítosz szerzője vagy redaktora is hangsúlyozza, s más szerzőknél is felbukkan.

³ A *natura-noverca* toposzokhoz és hatástörténetéhez l. E. Pöhlmann, *Der Mensch – das Mängelwesen? Zum Nachwirken antiker Anthropologie bei Arnold Gehlen*, *Archiv für Kirchengeschichte* 52, 1970, 301–306.

⁴ Vö. például Philón, *De posteritate Caini* 162,3–5: οἱ τῶν μὲν ἀλόγων μητέρα τὴν φύσιν, ἀνθρώπων δὲ μητρίαν | ἔφασαν εἶναι, τὴν κατὰ σῶμα τῶν μὲν ἀσθένειαν, τῶν δὲ ὑπερβάλλουσιν ἐν ἅπασιν ἰσχὺν κατανοήσαντες.

mesterségeket. S így bár „meztelensége” továbbra is megmaradt, de a kapott vagy szerzett (szellemi és értelmi) képességek segítségével kiegyenlítődik a közte és az állatok közötti különbség – abban az értelemben, hogy az ember is „felfegyverzett” lesz, miként az állatok. Sőt, logosza révén messze meghaladja azokat, valamint ezen a módon most már biztosított élete és fennmaradása a kozmoszban, s így a kozmosz harmóniája is helyre áll.

A meztelenség pesszimista értelmezése azon az antropológiai, illetve kozmológiai felfogáson alapul, mely értelmében az ember kezdeti állapotában még „egyszerű”, nem keveredett és nem összetett, azaz nem testből és lélekből összetett lény. A lélek (vagy logosz, értelem, szellem, amelyek legalább isteni eredetűek, ha nem isteniek) mintegy korrekcióként utólag adatik meg az embernek. S ennél fogva a kozmogónia következménye az az antropogónia, amelynek során vagy az istenek, vagy az isteni természet „felöltöztetik” az embert. A kozmogóniában ugyanis egy elrontott lénynek kellett keletkeznie – ezzel kezdődik az antropogónia drámája a rendezett világban, s ez adja a magyarázatát annak, hogy a jelen (az akkori gondolkodók jelenkora) tapasztalásában az ember elesett és veszélyeztetett egzisztenciaként jelenik meg. Az antropogónia folyamán ezen csak valamely istenség vagy maga az isteni természet segíthet, hogy az emberi egzisztencia éppoly megalapozott legyen, mint a többi valóságé, mert különben méltatlan alkotása lenne az istenségnek, és ez visszahatna magára az istenségről alkotott képre, hiszen, ha nem maga az ember okolható elesettségéért, akkor az isteneknek róható fel, vagy a sorsnak, amelynek az istenek is alá vannak vetve.

Az ember meztelenségének Prótagorastól kiinduló negatív értelmezésével – amely végül is majd pozitív kicsengést kap – szembe lehet állítani Aristotelés és Galénos, valamint a sztoikusok felfogását, amely szerint az ember meztelensége nem a véletlen műve, s egyáltalán nem hátrány az emberre nézve. A keresztény antropológia⁵ is ebben az értelmezési vonulatban helyezkedik el, de természetesen a tökéletes teremtő Isten teremtménye felől tekinti az embert – az üdv-

⁵ Elsősorban Lactantius, Nyssai Szent Gergely és Nemesios antropológiájára gondolunk.

történetbe ágyazottan: a bűnbeesés előtti-utáni és a megváltott embert, akit Isten gondviselése kísér.

A thériódés bios Lucretius leírásában

Az Epikurost követő Lucretius a *De rerum natura*⁶ című tankölteményének 5. könyvében Kritiashoz⁷ képest már sokkal részletesebben és képszerűbben számol be az ember állati életmódjáról. Valamennyi élőlény saját útját járja, amelyet a természet rendje szabott ki (*omnes foedere naturae certo discrimina servant* 5,923–924), vagyis Kritiasszal szemben a természet nem csak az állatoknak az anyja, hanem az emberé is. Az ember eleinte különbözött a mostani embertől, mivel nem egészen tekinthető csupasznak az úgynevezett „parlagi ember” (*genus humanum multo fuit illud in arvis durius*, 5,925–926), hiszen vastag bőrrel rendelkezett és nagyobb testű volt. Ez védelmezte az időjárási viszonyoktól és védelmet nyújtott a hideg és meleg ellen. Miként az állatok, élelem és víz után kutatva kóborolt a mezőkön és erdőkben. Vadon termett gyümölcsökkel (különösen makkal és vadalmával) táplálkozott, forrás vizével oltotta szomját. Kövekkel és doronggal kergette el az őt fenyegető vadállatokat, s ha elfáradt, miként a vaddisznók, a pusztára feküdt, ágakkal és levelekkel takarta be magát. Lakása nem volt, barlangokban húzódott meg éjszakára. Nem törvényekkel rendezett közösségben éltek ezek az emberek, mert még nem látták meg közös érdekeiket. Mindazonáltal nem pusztultak olyan mértékben – hiszen akkor még nem voltak háborúk, stb. –, hogy a kihalás veszélye fenyegette volna őket, mivel a természet anyaként gondoskodott az emberi nemről. Ebben a természeti állapotban az ember nem kivetettként jelenik meg, hanem a többi élőlényvel egyetemben biztosított létfenntartása, a természet ugyanis gondoskodik megfelelő táplálékról és védelemről. Léte harmonikusan beleilleszkedik a természet rendjébe, illetve természettől adott környezetébe. Ez a felfogás éppen ellentétes a

⁶ Magyarul: Titus Lucretius Carus, *A természetről*, ford. Tóth Béla, Budapest, 1997, 912–998.

⁷ De nemcsak Kritiastól, hanem még az orphikusoktól, Prótagorastól, Diodórostól és Dikaiarchostól is részletesebben.

szofisták felfogásával, és a kultúra, valamint a társadalom eredetéről a görögségen belül folytatott vitában azt a nézetet képviseli, amely szerint az ember ősalápota, azaz tiszta természeti állapota biztosította az emberi lét természeti feltételeit, a kultúra és társadalom nem hozott a kozmosz rendjébe jobban illeszkedő létet az ember számára.

Az ember ősalápota

Az ember ősalápotának ókori toposzai megegyeznek abban – ami az ember természeti létének kritériuma is –, hogy az ember munka nélkül jutott táplálékhoz, nem pedig a kultúra és a technika, illetve verejtékes munka segítségével, hiszen a föld mindazt magától megteremtette, amire a környezetébe illeszkedő embernek szüksége volt. Ennek a stádiumnak másik kritériuma az, hogy az ember növényevő volt. Az úgy nevezett „aranykor” vagy „Saturnus uralma alatt” békében élt az ember a többi élőlényrel együtt. Hésiodos és Dikaiarchos idillikus képet rajzol az ember boldog korszakáról.⁸

Az állati létforma a kozmosz létrendjében alacsonyabb szint, amelyet a humanizáció során az ember messze meghaladott. A kezdeti létformája azonban még a kozmológián belüli antropogóniai folyamatnak az a fázisa, amikor az emberi és az állati lét még keveredett, a szétválasztódás még nem történt meg. Ezért az ember állati létmódja nem csak rendezetlen, hanem keveredett is.⁹ Az emberek még nem társadalomban éltek, kultúrájuk sem volt, amely segítségével eltávolodhattak volna az állati élettől, hanem egyedül vagy csoportosan kószáltak, és az állatokhoz viszonyítva sokkal hátrányosabb szervi képességekkel kellett fenntartaniuk életüket. A kozmoszban való létüket tekintve ebben a fázisban még keveredett az állati az

⁸ Hésiodos, *Munkák és napok*, 109 kv. Dikaiarchos a régi görögökről írt művében megemlíti, hogy Saturnus uralkodásának idején az ember nem evett húst, hanem csakis növényekkel táplálkozott, amelyeket a föld még magától termelt: *refert sub Saturno, id est, in aureo saeculo, cum omnia humus funderet, nullum comedisse carnes, sed universos vixisse frugibus et pomis, quae sponte terra gignebat*. (Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, 2,13)

⁹ Urs Dierauer szerint (Tier und Mensch im Denken der Antike, *Studien zur antiken Philosophie* 6., Amsterdam, 1977, 29) ez a kultúra nélküli kezdetre utal, amely szerinte Archelaos kultúrelméletére vezethető vissza.

emberivel. A szöveghelyek megfogalmazzák az állati létmód sajátosságait, de az emberit nem, hanem csak a későbbi fázisban meglévő emberi sajátosságok hiányát róják föl. A kozmológiában az ember és az állat szétválasztása vagy valamely istenség(ek)nek (például a prométheusi mítosz) vagy a természetnek, illetve a sorsnak (Lucretius) köszönhető.

A *thériódés bios* (*status pure naturalis*) orphikus és szofista negatív felfogása nagy mértékben befolyásolta az emberi lét kezdeti fázisáról alkotott nézetet, amely elégséges okát adta a kultúra és a *techné* keletkezésének magyarázatához.¹⁰ A kultúra és a *techné* keletkezése körüli ókori kontroverziában Lucretius és Seneca¹¹ a fentivel ellentétes megközelítése különösen a felvilágosodás antropológiájára hatott.¹²

Epikuros szerint a kultúra két fázisban fejlődött ki: 1. a körülmények sok dologra megtanították az emberi természetet; 2. a természettől közvetítettek a megfontolás révén kidolgozta és kitalált még ezekhez másokat is.¹³

Lucretius úgy gondolja, hogy az ember sorsa, miként a többi élőlény esetében is, a természet rendje szerint alakul. Nála is az emberi fajt a kihalás fenyegeti, mivel nem tart össze, s mivel a vadállatok ellen nem tud megfelelően védekezni, s nem tudja a sebeit begyógyítani (5,994). Éhínség is fenyegeti (5,1005). Ugyanúgy a kihalás fenyegette az emberi fajt, mint a platóni Protagórasz-mítoszban. Ott Prométheusz, valamint Héphaistos és Athéné segítették ki az emberi fajt. Lucretius nemes egyszerűséggel megállapítja, hogy „Majd aztán, hogy kunyhójuk, mézük és tűzük is lett” (*Inde casas post quam ac pelleis ignemque pararunt* 5,1011) A tűz gyökeres változást hozott az ember életében, természeti jelenségek mutatták meg az embernek a tüzet. Elsőként az égből jövő villámtól kaptak lángra dolgok

¹⁰ *Orphicorum fragmenta*, ed. O. Kern, Berlin, 1922 (utánnyomás: 1972), fr. 292. Lásd Kritiaszt, *DK* fr. 25.

¹¹ Lucretius, *A természetről*, 5. könyve; Seneca, 90. levele.

¹² Kivált Rousseau antropológiájára és az ember Rousseau-i tiszta természeti állapotára. Vö. R. Müller, *Anthropologie und Geschichte*, Berlin, 1997, 39. kv.

¹³ *Epistula ad Herodotum* 75,1–6, in: G. Arrighetti (ed.), *Epicuro, Opere* (Classici della Filosofia 4.), 1960, Torino, 59. Az ember jelenlegi állapotát megelőző két fokozathoz vö. még Démokritos *DK* 68B144.

(5,1091 kk.). Majd a szélről egymásnak súrlódó keményfa és puhafa ágai fogtak tüzet. A tüzet nem kapták valamely istenség révén, s nem is feltalálták, hanem a természetben meglévőként megtalálták. A tűzzel kapcsolatos mesterségeket sem úgy kapták, miként a mítoszban Héphaistostól, hanem a föld jóságából egy természeti jelenség mutatta meg az embernek. Hatalmas erdőtüzek következtében ugyanis a földben lévő ércek megolvadtak, s így vált ismertté például a vas megmunkálási lehetősége (5,1241 kk.). Lucretius arról nem beszél, hogy más élőlények miért nem használják a tüzet, ha már a természet felkínálja. Nyilván nincs szükségük rá, mivel mindenük megvan a fajfenntartáshoz. Az embernek viszont szüksége volt a kultúrára, hogy megmaradjon. Családok és kisebb közösségek jöttek létre. Inentől kezdett az emberi nem megszelídülni. Államot hoztak létre, nyelvük és vallásuk lett.

Lucretius is követi az ókori görög felfogást, miszerint az ember kezdeti állapotában – még ha az állathoz hasonlóan élt is, de ahhoz képest nem voltak biztosítva a fennmaradásának eszközei – veszélyeztetett lét volt. Ebből a létből a természet, az anyaföld vezeti ki az emberi fajt, s Epikuroshoz, mesteréhez csatlakozva, ő is azon a nézeten van, hogy a természeti jelenségek sok dologra megtanították az embereket, akik nem csak elsajátították a megismerteket, hanem továbbfejlesztették azokat, amelyek alapján újabb dolgokat találtak ki. A kezdeti ínséges, veszélyeztetett állapotból és boldogtalanságából folyamatosan válik jobbá és boldogabbá az emberi faj élete. Ezzel ellentétes irányú a Hésiodostól származó aranykorszak mítosza, amely boldog és gyötrődésmentes élete állandó romlás felé halad. Mindkét antropológiai világképben közös az ember passzív elszenvedő szerepe. Áttörést ebben a tekintetben a kereszténység hoz, nevezetesen a kezdeti „paradicsomi állapot”, az Isten közelében való lét az ember szabad akaratú döntése következtében szertefoszlik. A bűnbeesés következtében eltávolodik az Istentől neki szánt létezésétől, s „bőrruhát” ölt. Ám nem a kezdeti Paradicsom tér vissza körforgás-szerűen, mintegy aranykorként, hanem az új teremtés.

OVIDIUS ÖNÉLETRAJZA: SZEMPONTOK A *TRISTIA* 4,10 REFERENCIALITÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ¹

CZEROVSZKI MARIANN

Az Ovidius önéletrajaként közismert *Tr.* 4,10 valószínűleg a legismertebb és a legtöbbször vizsgált elégia a száműzetési költemények között. Kezdetben a biografikus szemlélettel áthatott kutatás abból indult ki, hogy a pontusi elégikák egyes szám első személyű beszélője azonos Ovidiusszal, és a *Tristia* megbízható pontossággal adja vissza Ovidius mindenapjait a száműzetés körülményei között, a *Tr.* 4,10-es pedig olyan hiteles életrajzi adatokat tartalmaz, amelyekkel bízást meg lehet tölteni a lexikonok Ovidius-szócikkeit. Csak az 1980-as években kezdett megfogalmazódni a gondolat, hogy a biografikus szemlélet nehezen hozható összhangba a régészeti kutatások eredményeivel, az elégikákon belüli ellentmondásokkal és a pontusi élményeknek az irodalmi allúziókra és szerelmi elégikákból vett toposzokra épülő ábrázolásával.² Felébredt a kétely, hogy a versekben megszólaló elégikus én nem azonos a pontusi elégikák szerzőjével, így a kutatás kezdeti szakaszát jellemző biografikus szemlélet egyre inkább háttérbe szorult, sőt szélsőséges ellenpólusként felbukkant az a hipotézis, hogy Ovidiust talán nem is száműzték, a pontusi elégikák csak egy irodalmi játék termékei.³ E folyamattal párhuzamosan új

¹ A tanulmány az NKFI 128492 számú pályázatának keretében készült. Köszönettel tartozom Simon Attilának értékes észrevételeiért és Velez Róbertnek az előadás megírásához nyújtott szakmai támogatásáért.

² A legjobb összegzéseket lásd: W. W. Ehlers, *Poet und Exil. Zum Verständnis der Exildichtung Ovids*, A&A 34, 1988, 144–157; valamint G. D. Williams, *Banished Voices. Readings in Ovid's Exile Poetry*, Cambridge, 1994, 3–49.

³ Lásd A. D. Fitton Brown, *The Unreality of Ovid's Tomitian Exile*, LCM 10, 1985, 18–22; H. Hofmann, *The Unreality of Ovid's Tomitian Exile Once Again*, LCM 12, 1987, 23. E nézet nem talált sok követőre, érveik meggyő-

szempontok kezdtek érvényesülni a *Tristia* 4,10-ben közölt autobiográfiával kapcsolatban is: időről időre fölbukkan a nézet, hogy az életrajz fiktív jellegű, amennyiben Ovidius tudatosan konstruálta azt, és meghatározott céllal válogatta össze a bekerülő adatokat.

Az önéletrajz fiktív jellegét először Janet Fairweather veti fel egy 1987-es tanulmányában.⁴ Úgy gondolja, Ovidius néhány adat kiemelésével és megfelelő csoportosításával azt szeretné hangsúlyozni, hogy élettörténete hasonlít ahhoz az Augustus-önéletrajzhoz, amelyet *Commentarii de vita sua* címet viselő, elveszett autobiográfiájában föltehetően közölhetett. A kutatónő szerint Ovidius ezzel azt az üzenetet küldte Augustusnak, hogy *én is olyan vagyok, mint te, jobban hasonlítok rád, mint gondolnád*, így próbálva elérni, hogy a császár hazahívja.

Hasonló elképzeléssel jelentkezik később 2003-ban Judith Hallett.⁵ Ő úgy vélekedik, Ovidius azzal a céllal manipulálja az önéletrajzát, hogy Cornelius Neposnak az Atticus-biográfiáját idézze föl az olvasóban és mindenekelőtt Augustusban. Hallett szerint Ovidius az önkéntes száműzetésben élő Atticusra való utalással szeretné elérni, hogy Augustus megbocsásson és hazahívja őt a *relegatió*ból, ahogy korábban Sulla is felajánlotta Atticusnak, hogy Athénból térjen vele vissza Rómába.

ző cáfolása azonban foglalkoztatja a tudományos közvéleményt, lásd W. W. Ehlers (1988) 154–156; D. Little, *Ovid's Last Poems, Cry of Pain from Exile or Literary Frolic in Rome?* *Prudentia* 22, 1990, 32–35; W. Schubert, *Die Mythologie in den nichtmythologischen Dichtungen Ovids*, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1992, 252, n. 591; B. Chwalek, *Die Verwandlung des Exils in die elegische Welt. Studien zu den Tristia und Epistulae ex Ponto Ovids*, Bern – Frankfurt am Main, 1996, 28–30; A. J. Martin, *Was ist Exil? Ovids Tristia und Epistulae ex Ponto*, Zürich – New York, 2004, 26–27.

⁴ J. Fairweather, *Ovid's Autobiographical Poem, Tristia* 4,10, *CQ* 37, 1987, 181–196.

⁵ J. P. Hallett, *Centering from the Periphery in the Augustan Roman World. Ovid's Autobiography in Tristia* 4,10 and Cornelius Nepos's Biography of Atticus, *Arethusa* 36, 2003, 345–359. Hallett felvetése a jelek alapján független Fairweather ötletétől.

A kutatás korábban már meggyőzően rámutatott, hogy az ilyen jellegű célozgatások gyakorlati haszna Ovidius szempontjából igazán kétségbe vonható,⁶ mert egyáltalán nem volt életszerű e bonyolult utalásrendszer hatásos működésében bízni. Bár más okból⁷ is kételyek ébredhetnek bennünk, leginkább az ingatja meg a két kutató felvetéseit, hogy eltérő eredményre jutottak: úgy tűnik, nem teljesen nyilvánvaló, hogy az egyébként eltérő életutat bejáró Atticuséhoz vagy Augustuséhoz hasonlít-e jobban, illetve hasonlít-e egyáltalán valamelyikhez Ovidius életútja.

Bárhogyan is viszonyuljunk Fairweather és Hallett koncepciójához, e feltevések felbukkanása egyértelműen jelzi a kételyt az ovidiusi autobiográfia szavahihetőségével kapcsolatban, ami úgy vélem, szükségszerűen megjelent, amikor a 80-as években megingott a biografikus szemlélet és a referenciális olvasás elsőbbsége. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy tovább árnyaljam, ill. új szempontokból közelítsem meg az ovidiusi autobiográfia hitelességének kérdését. Ehhez alkalmas kiindulópontnak tűnik Philippe Lejeune-nek az önéletírással kapcsolatos elméleti munkássága, amely nagy hatást gyakorolt az autobiográfia jellegű szövegek kutatására.⁸

Lejeune hangsúlyozza, hogy az önéletrajzot nem elég csupán sajátos témája alapján meghatározni, hiszen egy egyes szám első személyű elbeszélő magánélete, személyiségének története különféle fikciós írásoknak is témájául szolgálhat. A téma mellett kiemelt jelentősége van annak, hogy az elbeszélő és a szerző azonossága igazolható legyen. Mivel az önéletírás nem határolható el a fikciós írásoktól a szövegben azonosítható formai, narratológiai jegyek alapján, Lejeune a problémát a pragmatika felől közelíti meg: az önéletírás-

⁶ Lásd Ehlers (1988) 149–152.

⁷ Fairweather koncepciójával kapcsolatban pl. fontos körülmény, hogy Augustus szóban forgó, *Commentarii de vita sua* címen emlegetett önéletrajza nem maradt ránk, a kutatónő Suetonius Augustus-életrajza és a *Res gestae Divi Augusti* alapján próbál arra következtetni, hogy milyen adatokat tartalmazhatott Augustus önéletrajza. Vö. N. Holzberg, *Playing with His Life, Ovid's 'Autobiographical' References*, *Lampas* 30, 1997, 4–19, 9, n. 20.

⁸ Magyar nyelven megjelent válogatott tanulmányai: Philippe Lejeune, *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*, ford. Bárdos Zs. et al., szerk. Z. Varga Zoltán, Budapest, 2003.

ban a szerző különféle kifejtett és kifejtetlen módokon tanúságot tesz arról, hogy személye azonos az elbeszélővel, ezáltal egyfajta személyazonossági szerződést, önéletírói paktumot köt az olvasóval. Az önéletírói paktum megkötésére utalhat pl. az olyasfajta cím, hogy *Életem története*, továbbá a fülszöveg vagy az előszó erre vonatkozó mondatai, ezzel szemben a *regény* megjelölés a könyv borítóján a fikciós paktumra utal.⁹ Lejeune azt is megfigyeli, hogy ha a műben megtörténik a szerző és az elbeszélő azonosítása, rendre működésbe lép az az olvasói beállítódás, amely fönntartja a fiktivitás gyanúját és különbségeket keres a két azonosított között.¹⁰

Az önéletrajzi paktum megkötése, Lejeune gondolatmenete szerint tehát különösen fontos az autobiográfiák esetében, mert lényegében ez dönti el a szöveg olvasási módját, és váltja ki azokat a szövegnek tulajdonított hatásokat, melyek az olvasó számára önéletírás-ként definiálják az adott írást. Lejeune fontos kitétele még, hogy az önéletrajz referenciális szöveg, így az önéletírói paktum összefonódik a referenciális paktummal, attól nehezen elkülöníthető. Lejeunere hagyatkozva tehát a *Tr.* 4,10-zel kapcsolatban a továbbiakban azt vizsgálom, hogy az elbeszélő azonos-e a szerzővel, és ezzel összefüggésben a szerző milyen paktumot kötött az olvasóval.

A fikciós jelek kutatása nagy hangsúlyt kapott¹¹ a száműzetési költészettel, illetve a *Tristiával* kapcsolatban, ezért itt csak röviden megemlítem a legfontosabbakat. Fikciós jelként értelmezhető adott esetben például az elégia műfaja, és a szövegek költői megformáltsá-

⁹ Lejeune ezzel kapcsolatban óvatosságra is int, amikor hangsúlyozza, hogy az önéletírói szerződés megkötésének módja idővel változik, így tekintettel kell lenni azokra a szociális, társadalmi, irodalmi és egyéb körülményekre, amelyek meghatározzák a szerző és olvasó közti szerződéseket és a közzététel kódjait, illetve befolyásolják a szöveg olvasásmódját.

¹⁰ A bekezdésben Lejeune *Az önéletírói paktum* c. tanulmányából emeltem ki néhány, a dolgozat témája szempontjából jelentős gondolatot, in: Lejeune (2003) 17–46.

¹¹ A fiktivitásra utaló jeleket (irreális vershelyzetek, irodalmi előképek felhasználása, önellentmondások, paradoxonok, hyperbolák) részletesen vizsgálja: Chwalek (1996).

ga,¹² a szerelmi elégia szókinszének és motívumkészletének az adaptálása a száműzetési témához, az allúziók valamint a hagyományos *imitatio*s és *aemulatio*s költői technika egyéb megnyilvánulásai, az irreális vershelyzetek¹³ és a nyilvánvalóan valótlan állítások.¹⁴ Ezek együttese egyértelműen jelzi a paktum fiktív természetét és egyúttal azt is, hogy a *Tristia*-ban a szerző nem azonos az elégikus énnel, bármennyire is biografikus színezetűnek tűnnek a benne foglalt elégiák.¹⁵ Azonban speciálisan a *Tr.* 4,10 olvasási módjával és a paktum jellegével kapcsolatban akadnak más, a fentieknek ellentmondó jelek is. Közülük a legfontosabb, hogy ez az elégia egyedülálló helyet foglal el a versgyűjtemény egészében, hiszen *sphragis*ként áll a 4. könyv záró költeményeként.¹⁶ A *sphragis*-verseket nem csupán a

¹² Erre utal pl. Ovidius sokat idézett, olvasóinak címzett dorgálása az *Amores*-ben: *nec tamen ut testes mos est audire poetas, / malueram verbis pondus abesse meis.* (*Am.* 3,12,19–20.)

¹³ Irreálisnak tűnik pl. a *Tr.* 1,2 vershelyzete. Itt a lírikus én egy hajó fedélzetén épp a szóban forgó elégiát írja, miközben tengeri viharban hányódik és a hullámok már a feje körül csapdosnak: *ipsa graves spargunt ora loquentis aquae* (14). Ugyanez az irreális vershelyzet ismétlődik a *Tr.* 1,4-ben is.

¹⁴ Ezek közé tartoznak a pontusi tájon uralkodó zord időjárásról szóló beszámolók, a *Tr.* 3,10-ben pl. a hideg miatt megfagy a bor, és csak kis darabokban lehet elfogyasztani: *nudaque consistunt, formam servantia testae, / vina, nec hausta meri, sed data frustra bibunt* (23–24).

¹⁵ A száműzetési költészet biografikus jellegéhez lásd legújabban: Ferenczi A., *In medio tutissimus ibis.* Az *Ibis* biografikus olvasatának lehetőségei, in: Krupp J. (szerk.), *Világok között. Tanulmányok Ovidius életművéről*, Budapest, 2020, 149–161.

¹⁶ A költemény *sphragis* voltáról lásd G. Luck, P. Ovidius Naso, *Tristia*, Bd. II., Kommentar, Heidelberg, 1977, ad loc.; valamint H. B. Evans, *Publica Carmina. Ovid's Books from Exile*, London, 1983, 108–109, és M. von Albrecht, *Verwandlungs- und Apotheosenberichte in Ich-Form und die Geburt der poetischen Autobiographie bei Ovid*, in: D. Walz (hrsg.), *Scripturus vitam: lateinische Biographie von der Antike bis in die Gegenwart. Festgabe für W. Berschin zum 65. Geburtstag*, Heidelberg, 2002, 627–636, 627; I. Ciccarelli, *Ovidio, Tristia 4,10 e i topoi della sphragis*, *Aufidus* 11, 1997, 61–92. A *sphragis*ról általában: W. Kranz, *Sphragis, Ichform und Namensiegel*

kötetbeli elhelyezésük jellemzi, funkciójuk szerint éppen arra szolgálnak, hogy azonosítsák a kötet szerzőjét azáltal, hogy néhány személyes adatot (mint pl. név, származás, születési hely) közölnek róla az olvasóval.¹⁷

A *Tr.* 4,10 a kötetbeli elhelyezkedése alapján *sphragis* vers, de jelentősen különbözik pl. a szerelmi elégiaköltészet hasonlóan elhelyezkedő darabjaitól. Ovidius jócskán megnövelte a megszokott terjedelmet, hiszen a tíz soros *Prop.* 1,22-vel és a húsz soros *Am.* 3,15-tel szemben a *Tr.* 4,10 132 sorból áll, és ez a növekedés tematikus kitágítással is együtt járt: a *Tr.* 4,10-ben nem csupán néhány szikár életrajzi adatot kapunk, ahogy azt Propertiusnál és az *Amores* esetében látjuk, hanem történetbe rendezve egy egész életutat ismerhetünk meg részletesen a születéstől a beszélő jelenéig. Méltatói szerint¹⁸ így lesz Ovidius az első költő az antikvitásban, aki részletes önéletrajzát irodalmi alkotás formájában megosztja az olvasóval, és ő lesz az egyetlen, akiről olyan személyes dolgokat tudunk meg például, hogy hányszor nősült meg, vagy hogy hány unokája volt – az ókori Róma költői közül róla és tőle van a legtöbb életrajzi adatunk.

Ovidius a hagyományos *sphragis* határait műfaji szempontból is kitágítja a prózában írt életrajzok felé. A kutatás felfigyel rá, hogy a vers szerkezete hármas tagolódásával a prózai életrajzok jellegzetes fölépítését követi.¹⁹ Ennek az életrajz-típusnak az első, ránk maradt képviselője éppen Cornelius Nepos Atticus-életrajza, de ezt a sémát követik például Suetonius császáréletrajzai is. Az életrajz fölépítése a császárok esetében a következőképpen tagolódik: az első rész időrendben haladva az uralkodó születésétől a hivatalba lépésének a kezdetéig követi az eseményeket, a második rész, föladván az időrendet, témakörökre bontva részletesen tárgyalja a császár jellemvonása-

als Eingangs- und Schlußmotiv antiker Dichtung, *RhM* 104, 1961, 3–46, 97–124.

¹⁷ Lásd például a római elégiaköltők *sphragis*aikat: *Prop.* 1,22 és *Am.* 3,15.

¹⁸ A. L. Wheeler, Topics from the Life of Ovid, *AJPh* 46, 1925, 1–28, 1; Albrecht (2002) 627.

¹⁹ B. R. Fredericks, *Tristia* 4,10: Poet's Autobiography and Poetic Autobiography, *TAPhA* 106, 1976, 139–154, 142; Holzberg (1997) 9.

it és tetteit, a harmadik rész – visszatérve az időrendhez – a további életeseményeket ismerteti a császár haláláig.²⁰

Ennek a hármas felépítésnek megfelelően tagolható Ovidius autobiográfiája is: 1–40-ig időrendben megismerjük a költő fiatalkorához tartozó eseményeket, addig a pontig, amíg föl hagy a hivatali pályával és a költői hivatást választja, a 41. sortól következnek témakörökre bontva az irodalmi élet és a magánélet különböző területei, 91-től 132-ig az időskor eseményeiről, köztük főként a száműzetés körülményeiről olvashatunk.²¹

A Lejeune által javasolt szempontok szerint értékelve a föntieket a következő pragmatikus jeleket fedezhetjük föl a szövegben: a *Tr.* 4,10-nek a kötetbeli elhelyezése és témája arra utal, hogy a verset *sphragisként* olvassuk. A hagyományosan rövid, szűkszavú *sphragis* terjedelmének a megnövelése és tematikus kitérítése a teljes életpályáról szóló narratívum felé, társítva a prózában írt életrajzok szerkezetének az átvételével, ellensúlyozza azokat a jeleket, amelyek az elégia poétikus jellegéből származnak, és arra utalnak, hogy Ovidius ebben az elégiában az önéletírói paktumot és vele együtt a referenciális olvasás lehetőségét kínálja fel közönségének, s egyúttal azt is, hogy a versben megszólaló ént azonosítsuk a szerzővel.

Az azonosság jelzése Lejeune megfigyeléseinek megfelelően előhívta a különbségeket kereső és ennek mentén fikтивitást gyanító olvasói működést, a kutatásban többször is felvetődött, hogy Ovidius szándékosan válogat az életeseményei között, gondosan mérlegelve, hogy mi kerüljön be az önéletrajzába, és milyen súllyal, és ezekből konstruál magának egy lényegében fikatív autobiográfiát. Fredericks azt emeli ki, hogy a *Tristia* 4,10 nem is önéletrajz, mert Ovidius inkább a költői pályafutására koncentrál, és ennek megfelelően szelektál az adatok között: a magánéletéből csak azokat az eseményeket emeli be, amelyek a költői elhivatottságának a bemutatásához szükségesek.²²

²⁰ Holzberg (1997) 9.

²¹ A *Tr.* 4,10 tagolásában Holzberg (1997) 9–10-et követem.

²² Fredericks (1976) 154 ebből azt a következtetést vonja le, hogy a *Tr.* 4,10 elsősorban irodalmi alkotás és csak másodlagosan önéletrajz.

Fredericks olyan kifogással is él, hogy a *Tristiában* mindenféle olvashatunk az elégikus én fizikai leépüléséről: az idősödő költő már öszül, sovány és sápadt, különféle betegségek gyötrik –, azonban ennek semmiféle nyomát nem találjuk a *Tr.* 4,10-ben. Azt is feltűnőnek találja, hogy a száműzetést szerte a *Tristiában* a véget nem érő szenvedésekkel és egyfajta halálszerű állapottal azonosítja az elbeszélő, míg az autobiográfia egyáltalán nem ilyennek ábrázolja ezeket az éveket.²³

Holzberg szerint az önéletrajzban túlságosan nagy szerepet kap Ovidius testvére, hogy a *negotium* világát képviselő alakjával kellő ellenpontként szolgáljon a költői hivatást választó Ovidiusszal szemben, emellett Ovidius túlságosan fiatalnak mutatja magát az első felolvasása időpontjában, hogy annál nagyobb kontrasztba állíthassa idősödő, száműzött költőként ábrázolt alakjával.²⁴ Holzberg úgy véli, az élettörténetben ez a két ellentét olyan eltúlzott módon kap hangsúlyt, hogy az aláássa önéletrajz hitelességét.

A kutatók a fenti megfigyelésekből rendre azt a következtetést vonták le, hogy a *Tr.* 4,10 elsősorban irodalmi alkotás és csak másodsorban önéletrajz, annak is erősen konstruált, szavahihetőnek nem nevezhető változatban.²⁵ Úgy gondolom azonban, hogy ha az önéletrajzi narratívumok konstruálásával kapcsolatos kutatások eredményeit figyelembe véve értékeljük az ovidiusi önéletrajz sajátosságait, a fenti észrevételek nem szükségképpen vezetnek hitelességének kétségbe vonásához.

A narratívumok konstruálását számtalan tényező befolyásolja, korlátozza. A vizsgált kérdés szempontjából az a konstrukciós szabály kap kiemelt szerepet, hogy a történetbe beválogatott események alárendelődnek annak a célnak, amiért a történetet elmeséljük, hiszen a történet jól formáltsága érdekében csak azokat az eseményeket említhetjük meg, amelyek közelebb visznek a történet céljához.²⁶

²³ Fredericks (1976) 143.

²⁴ Holzberg (1997) 9.

²⁵ Fredericks (1976) 141; Holzberg (1997) 5.

²⁶ K. Gergen – M. Gergen, A narratívumok és az én mint viszonyrendszer, in: László J. – Thomka B. (szerk.), *Narratív pszichológia* (Narratívák 5), Budapest, 2001, 77–119, 81.

Természetesen az ovidiusi élettörténet sem tudja kivonni magát ennek a hatása alól, így az életesemények közti szelektálás elsősorban ezzel a történetkonstrukciós sajátossággal magyarázható, és sokkal inkább tarthatjuk a történetmesélés természetes következményének, ami nincs összefüggésben a történet fiktív, illetve referenciális jellegével. A *Tr.* 4,10 a szó szoros értelmében nem önéletrajz, a *Ki vagyok?* kérdésre Ovidius úgy felel, hogy kiemeli költő voltát,²⁷ identitása egyik fontos aspektusát, amivel az olvasó is találkozhat a művein keresztül. A *Tristia* 4,10 arról mesél történetet, hogy *Hogyan lettem költő? Milyen pályát futottam be mint költő?* Ennek a körülménynek a narratívum jól formáltsága érdekében egyrészt az lesz a következménye, hogy leszűkül azoknak az életeseményeknek a köre, amelyek helyet kaphatnak az önéletrajzban, másrészt lehetőség nyílik arra, hogy bizonyos elemek pl. a fivér szerepe ebben az összefüggésben nagyobb jelentőséget kapjanak, mint amilyet a teljes élettörténet elbeszélésekor kapnának.

Az önéletrajzok szerkezetére és a beválogatott adatok jellegére nagy hatással van az a minta is, amit a szerző felhasznál.²⁸ Ahogy azt korábban láttuk, Ovidius egy kiforrott életrajzi mintát követett, és adatait a séma szerinti témakörökhöz és elrendezéshez igazította. S ha ez így van, akkor azok a párhuzamok és egybeesések az Atticus, ill. az Augustus-életrajzzal, amelyeket Hallett és Fairweather felsorakoztatott, legalábbis részben a közös sémából adódnak.

A sémák hatásánál időzve szót kell még ejtenünk az élettörténeti elbeszélésekre vonatkozó pszichológiai kutatások eredményeiről is.

²⁷ J.-M. Frécaut, *L'esprit et l'humour chez Ovide*, Grenoble, 1972, 336 szűkszavú megállapítását Fredericks (1976) támasztja alá elemzésekkel, hogy a *Tr.* 4,10 a szó szoros értelmében véve nem is önéletrajz, mert sokkal inkább Ovidius költői karrierjére fókuszál, mint a magánéletére, továbbá rámutat, hogy a magánélet szférájából csak azokat az eseményeket emeli be Ovidius az autobiográfiába, amelyek költői elhivatottságának a bemutatásához szükségesek, tehát kimutathatóan szelektál az események között, egyeseket mellőz, másokat pedig a kelleténél jobban kiemel, hogy célját elérje (154).

²⁸ D. McAdams, A történet jelentése az irodalomban és az életben, in: László – Thomka (2001) 157–174, 162–165; K. Gergen – M. Gergen (2001) 89–92.

Gergenék vizsgálatai szerint az élettörténeti elbeszélések nem egyedié,²⁹ ehelyett inkább jellegzetes mintákat követnek, és bennük az értékelés is kanonikus formákat követ. Ezekből egy kidolgozott sémakészlet áll a beszélő rendelkezésére, a progresszív, a regresszív és a stabil, illetve ezek kombinálódhatnak egymással.³⁰

A *Tristia* 4,10 ebben is eltér a versgyűjtemény többi darabjától, hiszen nem a jelen olvasóit, az én rokonait, ismerőseit szólítja meg, hanem az utókort (*posteritas*) (1–2):

*Ille ego qui fuerim, tenerorum lusor amorum,
quem legis, ut noris, accipe posteritas.*

Ezzel a fordulattal már a vers elején kitágul a horizont a jövő felé, de a részletes jövőkép az időrendnek megfelelően csak a vers végén bontakozik ki. A költő halhatatlan hírnevet jósol magának (129–130):

*si quid habent igitur vatum praesagia veri,
protinus ut moriar, non ero, terra, tuus.*

A múlt eseményeit az én a megpróbáltatások (fivér halála, szülők halála, válások) ellenére költői pályája szempontjából pozitívan értékeli, és a jelenről is kedvező összegzést készít a száműzetés ellenére (103–104):

*indignata malis mens est succumbere seque
praestitit invictam viribus usa suis;*

²⁹ K. Gergen – M. Gergen (2001) 83–87.

³⁰ Lásd uo. 86: A progresszív narratívum az események negatív érzelmi értékelésével indul, majd az idő előrehaladtával az értékelés egyre pozitívabbá válik. A regresszív formában az értékelés változásának iránya fordított, a stabil narratívumok esetében az értékelés, akár pozitív, akár negatív, időben nem változik. Az egyediségre való törekvés hiányát azzal magyarázzák, hogy az én olyan élettörténeti elbeszélést igyekszik készíteni, ami mások számára is elfogadható, valószerű, ezért inkább megszokott, kanonikus formákat követ (77–78; 94–99).

A múlt és a jelen a progresszív jellegnek megfelelően egy előrehaladó folyamat részeként jelenik meg, amelyben a magánéleti törés (a száműzetés) ellenére a folyamatosságot a Múza jelenléte biztosítja, aki a hűséges segítő funkciójában jelenik meg (*dux et comes*), vigaszt nyújtva a költőnek (*tu solacia praebe*s) (115–122):

*ergo quod vivo durisque laboribus obsto,
nec me sollicitae taedia lucis habent,
gratia, Musa, tibi: nam tu solacia praebe*s,
tu curae requies, tu medicina venis.
tu dux et comes es, tu nos abducis ab Histro,
in medioque mihi das Helicone locum;
tu mihi, quod rarum est, vivo sublime dedisti
nomen, ab exequiis quod dare fama solet.

A *Tr.* 4,10 egy megpróbáltatásokkal dacoló, a költői pályához mindvégig ragaszkodó, a jövőben örök hírnévben részesülő alkotóról készített progresszív narratívumot, amihez az ókori költészet számos változatban kínált mintát Ovidiusnak.³¹ Az autobiográfiával érdekes kontrasztot alkot ebből a szempontból a közelében elhelyezett *Tr.* 4,8, amelyben az öszülő halántékú száműzöttként ábrázolt én úgy összegzi életét, hogy az félresikerült, egyáltalán nem a várakozásai szerint alakult a menete (29–36):

sic animo quondam non divinante futura
optabam placide vivere posse senex.
fata repugnarunt, quae, cum mihi tempora prima
mollia praeberint, posteriora gravant.
iamque decem lustris omni sine labe peractis,
parte premor vitae deteriore meae;
nec procul a metis, quas paene tenere videbar,
curriculo gravis est facta ruina meo.

³¹ A *Hor. Carm.* 2,20; 3,30; a *Prop.* 3,1 sőt az *Am.* 1,15 és a *Met.* 15,871–879 is hallhatatlanságot jósol a költőjének.

Ha ehhez a *Tristia* többi elégiáját is hozzáolvassuk, azt láthatjuk, hogy a korpuszban mindenfelé az önéletrajztól lényegében teljesen eltérő, tragikus élettörténet jelenik meg, az én életét egy fölfelé ívelő szakasz után hirtelen csapás, sorsfordulat változtatta meg:

*sunt quoque mutatae, ter quinque volumina, formae,
nuper ab exequiis carmina rapta meis.
his mando dicas, inter mutata referri
fortunae vultum corpora posse meae.
namque ea dissimilis subito est effecta priori,
flendaque nunc, aliquo tempore laeta fuit.*
(Tr. 1,1,117–122)

A száműzetés az életpályát két ellentétesen értékelt szakaszra osztja. A két szakasz eltérő megítélése az *akkor* és a *most* szembeállításán keresztül fejeződik ki a legmarkánsabban versekben:³²

*donec eram sospes, tituli tangebar amore,
quaerendique mihi nominis ardor erat.
carmina nunc si non studiumque, quod obfuit, odi,
sit satis: ingenio sic fuga parta meo.*
(Tr. 1,1,53–56)

A száműzött számára csakis a múlt és a jelen létezik, a jövőt csupán két bizonytalan pont, a halál és az esetleges hazahívás vagy áthelyezés jelenti, az én a teljes értékvesztés, tanácstalanság, tehetetlenség, kiszolgáltatottság állapotában van, ami arra indítja, hogy másoktól kérjen segítséget.

Legvégül röviden arra is rámutatnék, hogy az éntörténet alakítását lelki szükségletek is befolyásolják. Az én gyakran keres önigazolást, vagy szeretné megmutatni az egyediségét, az eredményességét, önzonosságának a folyamatosságát stb. – ezek a tényezők sokszor észrevétlenül, az én tudatossága nélkül befolyásolják a történetek alaku-

³² *Akkor* és *most* ellentétére épülő további versek a *Tristiában*: Tr. 4,8; Tr. 4,3; Tr. 5,3. Vö. N. Holzberg, *Ovid. Dichter und Werk*, München, 1997, 202.

lását, és természetesen ugyanúgy hatással kellett lenniük az ovidiusi autobiográfiára, ahogyan minden más önéletrajzra.³³

Milyen következtetésekre juthatunk tehát a *Tr.* 4,10 referencialitásával kapcsolatban? A fikciós jelek arra utalnak, hogy a száműzetési költészetben az elégikus én nem azonosítható a szerzővel, ez alól kivételt képez a *Tristia* 4,10, ahol a vers *sphragis* jellege arra hív fel, hogy az egyes szám első személyű beszélőt azonosítsuk a szerzővel. Ovidius meghagyja a *sphragis* hagyományos rendeltetését, vagyis azzal az eljárással azonosítja a szerzőt, hogy életrajzi adatokat közöl róla, de megújítja a hagyományos *sphragist* azzal, hogy megnöveli a benne közölt életrajzi adatok mennyiségét, és az adatok elrendezésével a prózában írt életrajzok szerkezetét követi. Ezek az újítások olyan pragmatikus jelként értelmezhetőek, amelyek az önéletrajzi paktumot kínálják föl, és a referenciális olvasás felé orientálnak.

Az életút bemutatására, az életesemények beválogatására és jelentőségük értékelésére több tényező is hatással lehetett, mint pl. az életrajzírói minta, amit Ovidius követett, a narratívumok megalkotására vonatkozó általános szabályok, az életút értékelésével kapcsolatos általános sémák, különös tekintettel a költői halhatatlanságra vonatkozó költészeti mintákra, valamint azok a pszichés szükségletek, amelyek az élettörténet megalkotásánál tudatosan vagy észrevétlenül rendre felmerülnek. Az elégikus én és Ovidius azonosságában bízni nem merő, eltéréseket kereső olvasó ezeknek a „torzító” hatásába kapaszkodva próbál réseket, fogódzókat találni kételye igazolására, úgy állítva szembe a fiktív és a nem fiktív minőségét, mintha létezne valamiféle támpont vagy biztosíték, hogy ezeket lehetséges megkülönböztetni egymástól.³⁴

³³ László J., *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*, Budapest, 2005, 88–93.

³⁴ Mint láttuk, Lejeune elképzelése szerint, ha az önéletrajzi paktum megkötetik, az biztosítékot jelent az olvasó számára a referenciális olvasás helyességét illetően, ennek kritikáját l. Bónus T., *Garaczi László*, Pozsony, 2002, 98–109.

FLORUS MINT HADTÖRTÉNETI FORRÁS

FORISEK PÉTER

A tanulmány címe meglehetősen triviálisnak tűnik, hiszen egy *Róma háborúi*¹ című könyv nyilvánvalóan hadtörténeti forrásnak tekinthető. Ugyanakkor a szerző a mű epitomé jellege miatt csupán rövid összefoglalásokban mutatja be a római történelem háborúit, emiatt nem tekinthető olyan értékű hadtörténeti forrásnak, mint a nagy történeti összefoglalások (pl. Polybios, Caesar kommentárjai, Livius, vagy Ammianus Marcellinus). Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen módon írhatta meg művét Florus, milyen részleteket tartott szükségesnek egy-egy háborús esemény leírásakor. Mind ezt a második pun háború két csatáján keresztül fogom megvizsgálni: a Kr. e. 217-es trasimenusi és a Kr. e. 216-os cannaei csatán keresztül. Választásom azért esett erre a két ütközetre, mert a második pun háborúról számos történetírói forrás maradt ránk: a harmadik pun háborúban szemtanúként jelen lévő Polybios műve 3. könyvében írja meg az eseményeket, Livius a 21–22. könyvben, míg a Florussal kortárs Appianus műve *Hannibali háború* c. részében ír az eseményekről. A második pun háborúhoz korban legközelebb élő Polybios különösen fontos forrásunk, mivel ő nemcsak a görög-római történeti leírásokat ismerte, hanem eredeti dokumentumokhoz is hozzáfutott.² E három történeti forrással hasonlítom össze Florus leírásait.

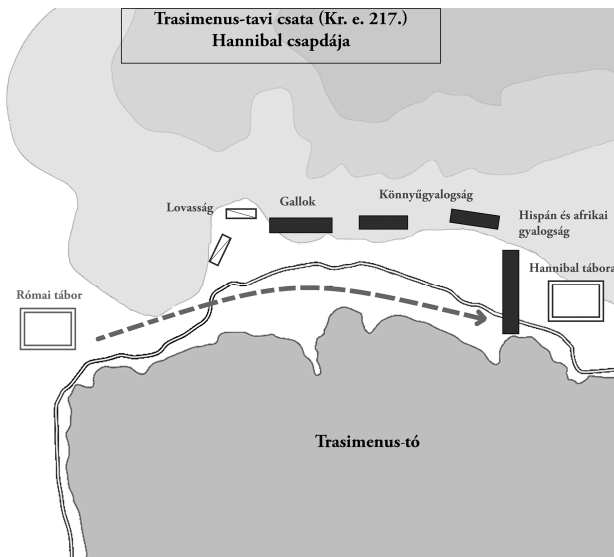
¹ Florus, *Róma háborúi*, ford., utószó és jegyz., Havas L., Budapest, 1979. A tanulmányban előforduló magyar nyelvű Florus-idézeteket e kiadás alapján, Havas László fordításában közlöm. A latin szövegeket Havas László 2013-as szövegkiadása alapján idézem: *P. ANNII FLORI OPERA QUAE EXSTANT OMNIA*. Curavit edenda Ladislaus Havas adiuvante Holgero Koch. Editio altera correcta et suppleta, Debrecini MMXIII.

² Közismert, hogy a capitoliumi Iuppiter-templomban látta a pun háborúk előtt kötött karthágói-római szerződéseket (Pol. 3,22–27). Ugyancsak megemlíti, hogy látta Hannibal feliratát Laciniumban (Pol. 3,33; vö. Liv. 28,46): S. Lancel, *Hanni-*

Vizsgálatom módszertana, hogy a három említett történetíró elbeszélései alapján összeállítottam a csataleírásokat, megvizsgáltam, hogy mely részeket mesélik el hasonlóan és mely részekben vannak eltérések, vagy többletinformációk, ezt követően pedig megvizsgáltam, hogy ezekből mely elemek szerepelnek Florusnál.

A Kr. e. 217-es trasimenusi csata

Florus 1,22,13–14: *Trasymennus lacus tertium fulmen Hannibalis, imperatore Flaminio. Ibi quoque ars noua Punicae fraudis: quippe nebula lacus palustribusque uirgultis tectus eques terga subito pugnantium inuasit. Nec de dis possumus queri. Imminentem temerario duci cladem praedixerant insidentia signis examina et aquilae prodire nolentes et commissam aciem secutus ingens terrae tremor: nisi illum horrorem soli equitum uirorumque discursus et mota uehementius arma fecerunt.*

A tanulmányban szereplő ábrákat Véber Zoltán készítette.

bál, ford. Kopeczky Rita, Budapest, 2005, a csapatok leírása: 89–90, a laciniumi felírat története: 228–229.

Két fő forrásunk Polybios és Livius számolnak be legrészletesebben az ütközetről, Appianos mindössze egyetlen *caputban* foglalja össze a Livius által „a római nép kevés számú veresége között oly emlékezetes”-nek nevezett vereséget.³ Polybios és Livius szerint Hannibal a Cortona városa és a Trasimenus-tó közötti terület pusztításával hergelte a rómaiakat, hogy azok megvédjék szövetségeseiket, míg Appianos azt írja, hogy Hannibal „tudatában volt Flaminius harci vágyának és tapasztalatlanságának” (Forisek P. ford.), vagyis tudatosan csalta kelepcébe a rómaiakat.⁴ A csatahely leírása ismét Polybiosnál és Liviusnál szerepel a legrészletesebben: a dombok vagy hegyek és a tó közötti szűk úton került sor a csatára, Livius azt írja, hogy az út egy kisebb mezőbe torkollt, ahol Hannibal lest vetett. Hannibal a saját vezetése alatt itt állította fel afrikai és ibér csapatait (*ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret* – Liv.), míg a baleáriakat és lándzsásokat (*τοὺς δὲ Βαλιαρεῖς καὶ λογχοφόρους* – Pol.), vagy könnyű fegyverzetűeket (*Baliares ceteramque levem armaturam* – Liv.) a domboldal bokrai/fái mögött. A tóparti utat nyugatról a lovasokkal és keltákkal (Pol.), vagy csak a lovasokkal (Liv.) záratta le.⁵ Appianos nem írja le részletesen a kelepécét, csupán annyit mond, hogy „(Hannibal) a könnyűfegyverzetű katonáit és a lovasságát egy vízmosásban rejtette el” (Forisek P. ford.) (*ψιλοὺς δὲ καὶ ἱππέας ἐς φάραγγα ἀποκρύψας*). Polybios, Livius és Appianos is feljegyezték, hogy a római consul, Flaminius meggondolatlanul ve-

³ Pol. 3,82–85; Liv. 22,4–7, ford. Muraközy Gy.; App. *Hann.* 10.

⁴ Az alapgondolat Polybiosnál is szerepel, aki az események leírása mellett nagy gondot fordított az abban résztvevők személyiségének és jellemének bemutatására is. A korszakra jellemző hadászati elméleti munkákban bemutatták a jó hadvezér tulajdonságait, amelyre Polybios is többször kitér művében. Szerinte is Hannibal sikereinek az egyik alapja a vele szemben álló római hadvezérek kiismerése volt. Flaminiussal kapcsolatban a következőket írja: „Ezen haditervével Hannibal bebizonyította rendkívüli bölcsességét és kiváló hadászati képességeit. Ha ugyanis valaki azt képzei, hogy egy hadvezérnek nem lehet fontosabb feladata, mint hogy világos képet alkosson magában az ellenséges vezér gondolkodásmódjáról és jellemvonásairól, akkor az meggondolatlanul és a tények valós ismerete nélkül ítél.” (Pol. 3,81. Muraközy Gy. ford.)

⁵ A csatahely lokalizálásához és a kelepce egyes mai földrajzi elnevezések szerinti meghatározásához l. Lancel (2005) 141–142, a teljes csataleírás: 140–144.

zette be seregét a kelepccébe. Polybios szerint Flaminius gyorsan utol akarta érni a karthágói sereget, ezért kora hajnalban behatolt a tó mellett fekvő völgybe, amelyet szokatlanul sűrű köd borított.⁶ Livius külön kiemeli, hogy Flaminius hajnalban – felderítés nélkül – nyomult be a szorosba (*inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiiis superatis*), ahol hadrendbe állt az előtte lévő karthágói sereggel szemben, de nem vette észre a háta mögött és a dombokon lesben álló karthágói csapatokat.⁷ Appianos azt írja, hogy Flaminius pihenőt adott a meneteléstől elfáradt római seregnek, tábornok építtetett, majd tovább vonult, bár katonái kialvatlanok és kimerültek voltak (αἰῶνους ὄντας ὑπὲρ ἀγρυπνίας καὶ κόπου). Polybios és Livius is leírják: Hannibal észrevette, hogy a rómaiak besétáltak a kelepccébe, mivel a csapatai magasabb helyeken voltak, jobb látási viszonyok között, ezért egyszerre tudott jelet adni nekik a támadásra. Az egyszerre történt támadás miatt a római seregben zűrzavar alakult ki, mert a köd miatt semmit sem láttak, így a támadó karthágói csapatokat sem. A hadvezér, Flaminius magatartását teljesen eltérően írja le Polybios és Livius. Polybios szerint nemcsak a consul, hanem a tribunusok és a centuriók sem tudtak úrrá lenni a helyzeten, ugyanakkor „a (római) katonák úgy gondolták, hogy vezérük gondatlansága szolgáltatta ki őket a pusztulásnak” (Muraközy Gy. ford.) (ἀλλ’ ὥσανει προδεδομένους ὑπὸ τῆς τοῦ προεστῶτος ἀκρισίας). Flaminius teljesen elvesztette a fejét a zűrzavarban és néhány kelta megölte.⁸ A Fabius Maximus művét forrásként felhasználó Livius ezzel szemben arról ír, hogy Flaminius hidegvérét megőrizve parancsokkal és tanácsokkal próbálta helytállásra buzdítani hadseregét, neki köszönhetően a sereg három órán keresztül ki tudott tartani a reménytelen helyzetben. A díszes fegyverzet miatt minden ellenséges katona rá vadászott, végül egy Ducario nevű insuber lovas felismerte és megölte. A consul fegyverzetét azonban nem tudta megszerezni zsákmányként, mivel a

⁶ Pol. 3,84.

⁷ Liv. 22,4.

⁸ Pol. 3,84. Lancel (2005) 144. magyarázata szerint a propagandára sokat adó Hannibal eltemette az elesett római főtiszteket, de Flaminius holttestét nem találták. Ezt azzal magyarázza, hogy a galloknál szokás volt, hogy nemcsak megfosztották fegyverzetétől a legyőzött ellenség holttestét, hanem a fejét levágva megőrizték azt trófeaként.

triarusok pajzsaikkal befedték a holttestet.⁹ Polybios és Livius is megemlíti a római katonák hősie helytállását, amely a római *disciplina militaris* dicsőítésére adott alkalmat nekik. Polybios azt írja, hogy a völgyben rekedt tizenötezer katona a beléjük nevelt fegyelem miatt nem fogta menekülőre, inkább meghaltak az egyenlőtlen küzdelemben (ἔπεσον οὖν τῶν Ῥωμαίων κατὰ τὸν αὐλῶνα σχεδὸν εἰς μυρίους καὶ πεντακισχιλίους, οὗτ' εἴκειν τοῖς παροῦσιν οὔτε πράττειν οὐδὲν δυνάμενοι, τοῦτο δ' ἐκ τῶν ἔθισμῶν αὐτὸ περὶ πλείστου ποιούμενοι, τὸ μὴ φεύγειν μηδὲ λείπειν τὰς τάξεις.), míg Livius megemlíti, hogy a katonák annyira csak a harccal voltak elfoglalva, hogy észre sem vették a csata közben Italiát ért hatalmas földrengést: *...adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.* (22,5) A veszteségekkel kapcsolatban Polybios tizenötezer római halotról beszél, szerinte hatezren kitörték a kelepcéből és egy közeli faluba menekültek, végül azonban megadták magukat Maharbalnak. A csata közben elfogott katonákkal összesen tizenötezer római fogolyról ír. Hannibalnak mindössze ezerötszáz katonája esett el, főleg kelta szövetségesek.¹⁰ Livius szerint a rómaiak tizenötezer katonát vesztek, tízezer menekült el a csatából, és ő is megemlíti a hatezer rómaid, akik Maharbal fogságába estek. Hannibal szerint kétezer-ötszáz katonát veszített, de – ahogy Livius írja – más történetírók szerint többet.¹¹ Appianos szerint húszezer római esett el és tízezer ember menekült el, akiket Maharbal elfogott.¹²

A hatezer rómaidról, aki kitört a kelepcéből, Polybios és Livius is megemlékezik, ezek száma Appianos szerint viszont tízezer volt. Mindhárman megemlítik, hogy Maharbal szabad elvonulást, vagy szabadságot ígért nekik, de Hannibal ezt nem tartotta be. A római szövetségeseket szabadon engedte, míg a rómaiakat továbbra is fogságban tartotta.

⁹ Liv. 22,5–6.

¹⁰ Pol. 3,84–85.

¹¹ Liv. 22,7.

¹² App. Hann. 10.

Florus leírásában a csata következő elemei szerepelnek:

1. Hannibal hadicselt alkalmazott.
2. A tóból felszálló ködpára és a mocsár bozótja elrejtette a pun lovasságot.
3. Hannibal hátba támadta a harcolókat.
4. Flaminius, a római hadvezér vigyázatlan volt.
5. Csodás jelek előre megjósolták a katasztrófát.

Florus kiemelte Hannibal győzelmének legfontosabb elemeit: a hadicselt (kelepce), egy természeti sajátosság kihasználását (köd), valamint a pun álnokságot, hogy hátba támadta a rómaiakat és csak csellel tudta legyőzni őket. Láttuk, hogy Polybios és Livius másképp ítélte meg Flaminius consul szerepét a római vereségben, míg Polybios elítélően nyilatkozott róla, addig Livius pozitívan. Florus nem alkalmatlannak, csupán vigyázatlannak tartja Flaminiust, ami abban mutatkozik meg, hogy a csata előtti csodajeleket figyelmen kívül hagyta, pedig azok előre jelezték a katasztrófát: „méhraj telepedett a hadijelvényekre, a harci sasok pedig nehezen mozdultak meg”. A csodajelek csak az ő leírásában szerepelnek, a csata idején lezajlott földrengést pedig bizonyára Liviustól vette át.

A Kr. e. 216-os cannaei csata

Florus 1,22,15–22: *Quartum id est paene ultimum uolnus imperii Cannae, ignobilis Apuliae uicus; sed magnitudine cladis emersit et sexaginta milium caede parta nobilitas. Ibi in excidium infelicis exercitus dux, terra, caelum, dies, tota rerum natura consensit. Si quidem non contentus simulatis transfugis Hannibal, qui mox terga pugnantium ceciderunt, insuper callidus imperator in patentibus campis, obseruato loci ingenio, quod et sol ibi acerrimus et plurimus pulvis et eurus ab oriente semper quasi ad constitutum, ita instruxit aciem, ut Romanis aduersus haec omnia obuensis secundum caelum tenens uento, puluere, sole pugnaret. Itaque duo maximi exercitus caesi ad hostium satietatem, donec Hannibal diceret militi suo «parce ferro». Ducum fugit alter, alter occisus est; dubi-*

um uter maiore animo: Paulum puduit, Varro non desperavit. Documenta cladis cruentus aliquamdiu Aufidus, pons de cadaueribus iussu ducis factus in torrente Vergelli, modii duo anulorum Carthaginem missi dignitasque equestris taxata mensura. Dubium deinde non erit quin ultimum illum diem habitura fuerit Roma quintumque intra diem epulari Hannibal in Capitolio potuerit, si, quod Poenum illum dixisse Maharbalem Bomilcaris ferunt, Hannibal quem ad modum sciret uincere, sic uti uictoria scisset. Sed tum quidem illum, ut dici uolgo solet, aut fatum urbis imperaturae aut ipsius mens mala et auersi a Carthagine di in diuersum abstulerunt. Cum uictoria posset uti, frui maluit relictisque Roma Campaniam Tarentumque peragraré; ubi mox et ipse et exercitus ardor elanguit, adeo ut uere dictum sit Capuam Hannibali Cannas fuisse. Si quidem inuictum Alpibus, indomitum armis, Campani – quis crederet? – soles et tepentes fontibus Baiae subegerunt.

Polybios és Livius beszámolója ebben az esetben is jóval hosszabb Appianos és főleg Florus leírásánál,¹³ de a csatáról, az előzményekről és a következményekről Appianos is hosszasan ír, mivel a római történelem egyik legnagyobb vereségéről volt szó. Polybios és Livius is megemlíti, hogy a sík terep kevés növényzetével a karthágói lovasságnak kedvezett, L. Aemilius Paulus nem is tartotta alkalmasnak ütközetre.¹⁴ Livius szerint már ekkor nézeteltérés alakult ki consultársával, Caius Terentius Varróval, aki nem értett egyet ezzel. Polybios, Livius és Appianos szerint is Hannibal alaposan felmérte a terepet és úgy manőverezett, hogy a *Volturna* (Florus szerint *Eurus*) nevű szél az ő csapatai hátába, a rómaiaknak viszont az arcába fújt (*Ventus – Volturnum regionis incolae vocant – adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit* – Livius; ὁ δ' Ἀννίβας πρῶτα μὲν, εἰδὼς περὶ μεσημβρίαν εὖρον ζοφώδη τὸν χῶρον ἐξ ἑθους ἐπιπνέοντα, προύλαβεν ὅπη κατὰ νότου τὸ πνεῦμα ἔμελλεν ἔξειν – Appianos).¹⁵ Florus azt írja, hogy „(a ró-

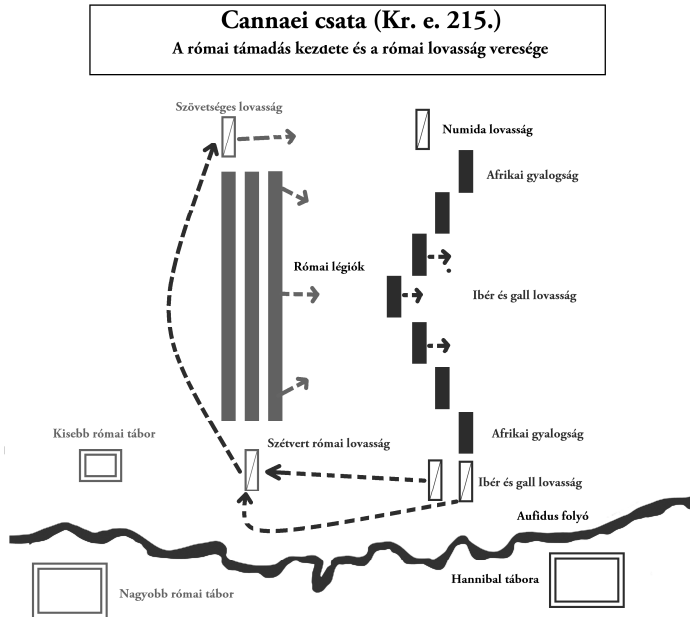
¹³ Pol. 3,108–118; Liv. 22,43–52; App. *Hann.* 17–26. A csata előzményeinek és eseményeinek leírása: Lancel (2005) 155–163.

¹⁴ Pol. 3,110; Liv. 22,44.

¹⁵ Liv. 22,46; App. *Hann.* 20.

mai sereg ellen) minden összeesküdött a pun fővezérrel: a föld, az ég, a nap és az egész természet.”

A két római consul Paulus és Varro közötti nézetkülönbségeket Polybios, Livius és Appianos is megemlíti, Florus viszont semmit nem ír erről.¹⁶ Ez különösen fontos, mert a részletes csataleírásokból kiderül, hogy a csata – közvetett módon – végül a nézeteltérés miatt alakult ki: Varro a saját parancsnoki napján kezdeményezte azt, nem törődve vezértársa véleményével.

¹⁶ Pol. 3,110. szerint Aemilius nem tartotta megfelelő terepnek a cannaei síkságot, mivel ott a pun lovasság fölényben volt. A rómaiaknak olyan csatatérre lett volna szüksége, ahol érvényesül a gyalogsági fölényük. Livius 22,38–40. szerint a két consul közötti vita már a választásukat követően megkezdődött, az alacsony származású Terentius gyors dicsőséget akart szerezni, míg az előkelő Aemiliusnak az előző év dictatora Fabius Maximus mondja el egy beszédben a jó hadvezér ismérveit, felhívja figyelmét, hogy tulajdonképpen két dicsőségre vágyó hadvezérrel kell megmérkőznie, Hanniballal épp úgy, mint tisztársával Terentiussal. App. *Hann.* 18–19. szerint Aemilius először a baljós előjelekre hivatkozva akadályozta meg a csatát, Terentius viszont azzal hergelte consultársa ellen a római sereget, hogy ezt csak ürügyként tette, gyávaságból.

A csata előtt volt egy kisebb összecsapás a könnyűgyalogosok és a lovasok között, amelyből a rómaiak kerültek ki győztesen, de ez semmit sem döntött el, mert az éj beállta miatt a harcoló felek visszavonultak táborukba. Szintén fontos, hogy Polybios, Livius és Appianos is bemutatja, hogy Paulus a saját parancsnoki napján az Aufidus folyó mindkét partját megszállta, a sereget két részre osztotta, egyharmad részük a folyó egyik oldalán vert táborot, míg kétharmad a másik parton.¹⁷ Hannibal ezen utóbbival szemben verte fel táborát. Paulus Fabius Maximus halogató taktikáját akarta folytatni, mivel Hannibal messze került utánpótlásaitól, ezért Paulus szerint nem tudott volna sokáig kitartani a cannaei síkon. Talán ezért is szerepel Liviusnál az a kis történet, hogy amikor Cn. Lentulus katonai tribunus belovagol a karthágói és római gyalogság küzdelmébe és meglátja a vérrel borított Paulus consult, felajánlja neki a lovát, hogy consulként elmenekülhessen. Paulus azonban nem fogadja el ezt, hanem utasítja, hogy adjon hírt a szenátusnak a vereségről és dicsérje Fabius Maximust jó tanácsaiért.¹⁸

Hannibal a seregei utánpótlása céljából foglalta el Cannaet, ahol Polybios szerint a rómaiak a Canusium környéki területek gabonáját halmozták fel,¹⁹ nyilván még Fabius Maximus „felperzselt föld” taktikája során.²⁰ Miután a római sereg az Aufidus két partján vert táborot, a pun hadvezér a folyóhoz küldte a numidákat, hogy rátámadjanak a vízhordó rómaiakra. Mind Polybios, mind Livius, mind Appianos megemlíti, hogy Hannibal parancsára a numida lovasok folyamatosan támadták a rómaiakat, különösen a vízhordó katonákat, ami felhergelte nemcsak a közkatonákat, hanem Varro consult is.²¹

¹⁷ Pol. 3,110; Liv. 22,44.

¹⁸ Liv. 22,49. Vö. Fabius Maximus beszéde Aemiliusnak: 22,39.

¹⁹ Pol. 3,107.

²⁰ Polybios szerint viszont nem volt elegendő élelmiszer a nagy létszámú pun seregnek, ezért Aemilius consul arra számított, hogy Hannibal tovább vonul. Pol. 3,112. Livius ugyancsak utal arra, hogy utánpótlási nehézségek miatt lázadások voltak a pun seregben, ezért Hannibal már arra gondolt, hogy gyalogságát hátrahagyva, lovasságával Galliába menekül. Liv. 22,43.

²¹ Pol. i.h.; Liv. 22,45; App. *Hann.* 17.

Az ez utáni napon történt a már említett eset, amikor Varro – vezértársa véleményét figyelmen kívül hagyva, de Livius szerint teljesen szabályosan eljárva (...*sequente Paulo quia magis non probare quam non adiuvare consilium poterat.*) – mindkét táborból kivezényelte a csapatokat és közös hadrendbe állította őket.

A két hadsereg hadrendjét, az egyes seregrészek parancsnokait és a karthágói csapatok fegyverzetének leírását Polybios, Livius és Appianos részletesen leírják.²² A római sereg arcvonala délnek nézett, a karthágóié északnak. Livius megemlíti, hogy így a nap egyik felet sem zavarta harc közben (*Sol seu de industria ita locatis seu quod forte ita stetero peropportune utrique parti obliquus erat Romanis in meridiem, Poenis in septentrionem versis*), Florus mégis azt írja, hogy a „vakítóan tűző nap” zavarta a rómaiakat. A római hadsereg jobbszárnya az Aufidus folyóra támaszkodott, itt állt fel a római lovasság, amelyet Aemilius Paulus vezetett, a centrumban a gyalogság sorakozott egyetlen arcvonalban, Varro a manipulusokat közel állította egymáshoz, az egységek mélységében sokkal több helyet foglaltak el, mint szélességben. A modern hadtörténeti irodalom erre úgy tekint, hogy a római hadsereg egy hatalmas phalanxot formázott a legiókból, így feladta a manipulusok mozgékonyságában rejlő lehetőséget.²³ A centrumot az előző év két consula, Cnaeus Servilius Geminus és Marcus Atilius Regulus vezette. Balszárnyon a szövetséges lovasság állt fel, parancsnokuk maga Terentius Varro volt, a könnyűfegyverzetűek pedig a sereg előtt. Appianosnál Polybiostól eltérően Aemilius Paulus vezette a centrumot, a jobbszárnnyat pedig Cnaeus Servilius Geminus,²⁴ ezzel viszont értelmetlenné válna Polybios említése a csata azon fázisáról, amikor Paulus a jobbszárnnyról a centrumban harcoló gyalogság segítségére sietett (*παριπτεύων ἐπὶ τὰ μέσα τῆς ὄλης παρατάξεως ἅμα μὲν αὐτὸς συνεπλέκετο καὶ προσέφερε τὰς χεῖρας τοῖς ὑπεναντίοις, ἅμα δὲ παρεκάλει καὶ παρῶ-*

²² Pol. 3,113; Liv. 22,45. Mind Polybios, mind Livius leírják a következő caputban, hogy Hannibal római fegyverekkel szerelte fel afrikai gyalogságát, valamint bemutatják az ibérek és a kelták fegyvereit. App. *Hann.* 19–20. A mellékelt csataábrán látható a római és a pun csatarend.

²³ Lancel (2005) 159; G. Daly, *Cannae*, London, 2012, főként: 38–43.

²⁴ App. *Hann.* 19.

ξυνε τοὺς παρ' αὐτοῦ στρατιώτας).²⁵ Megjegyzem, Livius azt írja, hogy Paulus rögtön a csata kezdetén súlyosan megsérült egy parittyalövedéktől (*Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat*),²⁶ ami kétségessé teszi a harcképességét és a történetírók által említett hősi helytállását az ütközetben. Polybios és Livius szerint is a teljes római hadsereg nyolcvanezer gyalogosból és valamivel több mint hatezer lovasból állt.²⁷

Értelemszerűen a karthágói hadrend balszárnya támaszkodott az Aufidus folyóra, itt állt fel az ibér és kelta (vagy gall) lovasság, amelyet Hasdrubal vezetett, a jobb szárnyon pedig a numidák Hanno parancsnoksága alatt. A centrumban két oldalt a nehézfegyverzetű afrikai elitcsapatok álltak két részre osztva, középen a gyengébb harcértékű ibérek és kelták, akik Hannibal parancsára kissé előre nyomulva egy ívet képeztek, így az egész csatasor egy előre kidomborodó félhold alakját öltötte fel. A karthágói centrum parancsnokai maga Hannibal és fivére Mago voltak. A teljes karthágói hadsereg tízezer lovasból, a teljes gyalogságuk nem több mint negyvenezer emberből állt.²⁸

Az erőviszonyok így látszólag a rómaiaknak kedveztek, hiszen a gyalogságuk kétszeres fölényben volt a karthágóiakkal szemben, de ahogy Polybios és Livius is megemlíti, a csatát a lovasok döntötték el, aminek Hannibal tudatában is volt, Paulus pedig a csata közben ismerte fel Livius szerint, hogy a szárnyakon lezajló lovassági csaták eldöntötték az ütközetet a karthágóiak javára.²⁹

²⁵ Pol. 3,116.

²⁶ Liv. 22,49.

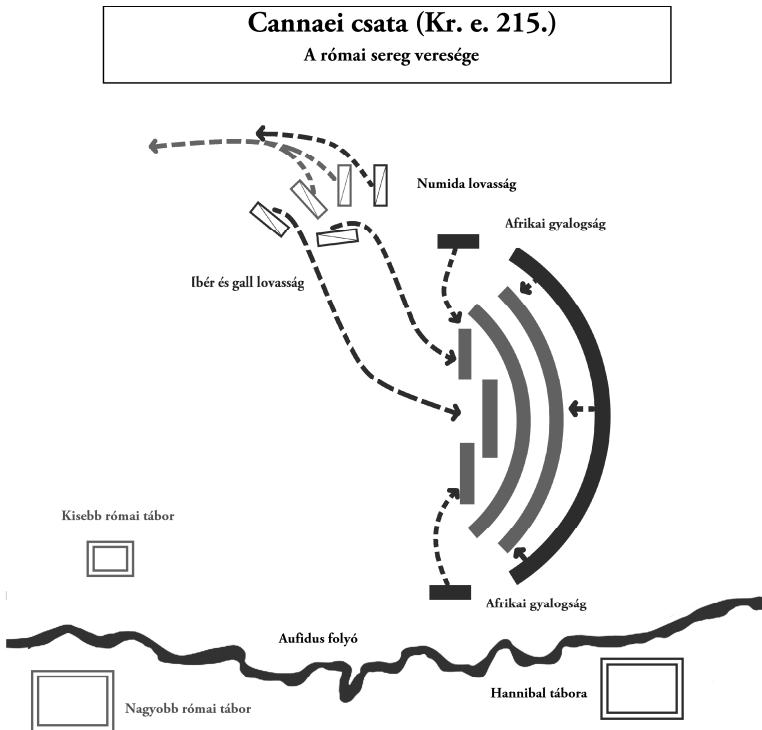
²⁷ Az ókori történetírók egyetértenek abban, hogy a két consul egyesítette hadseregét, így ez a hivatalos létszám, a modern történetírás azonban kételkedik abban, hogy ekkora létszámú hadsereget állítottak volna fel a rómaiak. Lancel (2005) 155–156.

²⁸ Pol. 3,113; a karthágói csatarend; uo. 114. szerint Hannibal hadserege 10.000 lovasból és 40.000 gyalogosból állt (a keltákkal együtt). Livius ugyanezeket a számokat közli (22,46), Appianos nem ír teljes létszámadatokat, csupán egyes egységeket, illetve részletesen közli a veszteségadatokat.

²⁹ Pol. 3,116; Liv. 22,47: a gall és ibér lovasság harca a római jobbszárnnyal, 48: a numidák és a római szövetséges lovasság harca. L. a csataábrát.

Appianos szerint Hannibal fivére Mago vezette a jobbszárnyat, unokaöccse Hanno a balt, míg Hannibal a centrumot Aemilius Paulus katonai hírneve miatt.³⁰

Az ütközet leírása néhány kisebb eltéréstől eltekintve teljesen hasonló Polybiosnál, Liviusnál és Appianosnál. Minden Hannibal tervei szerint alakult: a szárnyakon az ibérek és kelták szinte teljesen megsemmisítették a római lovasságot, csupán hetven (!) lovas tudott elmenekülni előlük, a numidák hosszabb idő alatt, de szintén legyűrték a római szövetséges lovasságot, amelyből az előzőekhez képest többen, mintegy háromszázan menekültek meg.³¹

³⁰ App. *Hann.* 20.

³¹ Pol. 3,117. Liviusnál 50 lovas menekült meg (22,49).

A centrumban Hannibal elvárása szerint a hatalmas tolóerővel rendelkező római gyalogság előbb kiegyenesítette az ibér és kelta gyalogosok hadsorait, majd azt benyomva hátrálásra kényszerítették őket. A karthágói centrum közepének elvékonyodása miatt a római centrum két széléin álló manipulusok középre tömörültek, hogy átszakítsák a karthágói hadrendet. A karthágói centrum szárnyain álló afrikai csapatok azonban előretörve két oldalról körbefogták őket, így kelepcébe kerültek. Az összesűrűsödött római hadrend miatt a római csatasor teljesen szétzilálódott, a katonák kisebb csapatokban vagy egyénenként vették fel a küzdelmet a karthágóiakkal. Ekkor történt Paulus már említett hőstette, hogy a gyalogság segítségére sietett.

Eközben a római lovasságot legyőző és azt üldöző Hasdrubal visszaérkezett, a numidákat a római szövetséges lovasság üldözésére küldte, ő maga pedig hátba támadta a római centrumot, akik körül így bezáródott a karthágói gyűrű.³²

Paulussal ellentétben Varro consul elmenekült a megmaradt szövetséges lovasokkal, amit Polybios – fontos megjegyezni, hogy maga is lovassági parancsnok volt az Akháj Szövetségben – egyértelműen negatívan ítél meg: ὀλίγοι δέ τινες εἰς Οὐενουσίαν διέφυγον, ἐν οἷς ἦν καὶ Γάιος Τερέντιος ὁ τῶν Ῥωμαίων στρατηγός, ἀνὴρ αἰσχροὺς μὲν τὴν ψυχὴν ἀλυσιτελῆ δὲ τὴν ἀρχὴν τὴν αὐτοῦ τῇ πατρίδι πεποιημένος.³³ Korábban láttuk, hogy Livius eleve negatívan ítéli meg Terentius Varrót, Appianos hitványnak nevezi a csatából elmenekülő hadvezért (ὁ δὲ φαυλότατος τε καὶ τῶν συμφορῶν αἴτιος ἀρχομένης τῆς τροπῆς ἐπεφεύγει),³⁴ Florus azonban pozitívan nyilatkozik róla: *Ducum fugit alter, alter occisus est; dubium uter maiore animo: Paulum puduit, Varro non desperavit.*³⁵

³² Pol. 3,116; Liv. 22,48 (nem említi meg, hogy Hasdrubal ezzel bezárta a rómaiakat körbefogó kört); App. *Hann.* 24. csak azt említi, hogy Hannibal lovasai körbefogták a rómaiakat, nem említi Hasdrubal nevét.

³³ Pol. 3,116.

³⁴ App. *Hann.* 25.

³⁵ „Nem tudni, hogy kettejük (ti. Paulus és Varro) közül melyikükben lakozott nemesebb lélek: Paulusban-e, akit mardosott a székely, vagy Varróban, aki nem esett kétségbe.”

Róma borzasztó veszteségeket szenvedett, erről különféle adatokat közölnek forrásaink. A hatezer római lovasból csak hetvenen menekültek el, a szövetséges lovasságból mintegy háromszázan. A római gyalogságból tízezren estek fogságba, háromezren elmenekültek, hetvenezer ember esett el. Ezzel szemben a karthágóiakat sokkal kisebb veszteségek érték: négyezer kelta, körülbelül ezerötszáz ibér és afrikai harcos és legfeljebb kétszáz lovas esett el.³⁶ Polybios és Livius is kiemeli, hogy a karthágói győzelem oka a lovassági fölény volt.

Florus a cannaei csatáról a következő fontos megállapításokat tette:

1. Hatvanezer rómaint mészároltak le a karthágóiak.
2. Hannibal menekülést tettető férfiakat küldött táborukba.
3. A római vezérek közül az egyik futásban keresett menekvést, a másik elesett. Azonban Polybiossal ellentétben, mint láttuk, kifejezetten pozitívan ítéli meg Varrót.
4. Az Aufidus habjai egy ideig véresen hömpölyögtek a sok áldozattól.
5. A római vereség egyik oka a vakítóan tűző nap és az Eurus szélről felkavart sűrű por volt.
6. A csata után a karthágói vezér parancsára hullákból építettek hidat a hegyről alázúgó Vergellus patak fölé, csapatai azon keltek át.
7. Hannibal két véka aranygyűrűt küldött Karthágóba, ezek súlyának lemerésével állapították meg a római lovasság létszámát.

³⁶ Pol. 3,117. szerint 70.000 római gyalogos esett el, 10.000 esett fogságba, 3.000 elmenekült, a punok közül 4.000 kelta, 1.500 ibér és afrikai, 200 lovas esett el, valamint a táborban hagyott 10.000 fős tartalék is vagy elesett, vagy fogságba került. Livius adatai elég zavarosak (22,49): 45.500 gyalogos és 2.700 római és ugyanennyi szövetséges lovas esett el, 4.500-an estek fogságba és 7.000 ember a kisebbik, 10.000 a nagyobbik táborba menekült, 2.000 ember Cannaeba. Ezen utóbbiak vagy elestek, vagy fogságba kerültek, kis részük tudott biztonságos területre menekülni. App. *Hann.* 24–26. szerint 50.000 római esett el, 15.000 ember a táborokba, 2.000 Cannaeba menekült.

Florus tehát ebben az esetben sem tartotta fontosnak megemlíteni a seregek létszámát, a csata előzményeit és lefolyását, vagy más részleteket. Amit kiemel, azok a kedvezőtlen körülmények, amelyek részben a mostoha terep- és természeti viszonyokat jelentették (tűző nap, szél, por), részben Hannibal cselvetését. Fontos megemlíteni, hogy Polybios és Livius leírása szerint a mostoha terep- és természeti viszonyokat Hannibal tudatosan a maga javára fordította. A Florus által említett hadicsel, vagyis hogy Hannibal parancsára ötszáz katona fegyvereiket letéve megadta magát a rómaiaknak, Polybiosnál nem szerepel, Liviusnál numidák, Appianosnál keltibérek adták meg magukat. Az ötszáz katona a csata egy pontján előrántotta a ruhái alá rejtett kardjait és hátba támadta a rómaiakat. Florus fontosnak tartotta még kiemelni a római hadsereg hatalmas embervesztését, amelyet számszerűen ő hatvanezer főre tesz, s amely adat megegyezik Polybios és Livius számításaival. A veszteségeket szemlélteti még a véres Aufidus folyó, a római katonák holttestéből emelt híd, amely a karthágói barbárság bemutatását szolgálta, valamint a két véka lovaskatonai kitüntető gyűrű Karthágóba küldése.

Összefoglalva: a második pun háború két nagy csatájáról szóló történetírói elbeszélések közül az eseményeket részletesen taglaló Polybios, Livius és Appinos leírása értelemszerűen a legrészletesebb, elbeszélésük többnyire azonos, néhány – időnként lényeges – ponton eltér egymástól. Florus nem törekedett az események részletes bemutatására, epitoméjában csak azokat említi, amelyeket fontosnak tartott olvasóközönsége számára: a csatákban alkalmazott hadicselek, a római katonák hősiessége, a vesztes csatákban a hatalmas római véráldozatok, valamint a csodajelek említése.

A RABSZOLGÁK ÉS RABSZOLGAFELKELÉSEK ÉRTÉKELÉSE FLORUSNÁL

GACSA DÓRA

Bevezetés

A rabszolgaság gazdasági és társadalmi értelemben is jelentékeny hatást gyakorolt a római államra. A jelentős számú rabszolgatömeg természetesen aktív résztvevője volt a római mindennapoknak. A társadalmi réteg vizsgálatának már az ókori szerzők is nagy jelentőséget tulajdonítottak, többen foglalkoztak a rabszolgaság keletkezésével, ennek jogi körülményeivel, a rabszolgák munkaerejének lehető leg-gazdaságosabb kihasználásával, a rendszer diszfunkcióival: a szökésekkel, a felkelések és gyilkosságok okaival. Az ókortudomány képviselői által megfogalmazott megközelítések skálája ugyancsak széles. A rabszolgafelkelések különböző interpretációi, a társadalom- és gazdaságtörténeti narratíva, az ezeket olykor átfedő osztályharcos megközelítés, vagy éppen az ebben a tanulmányban is szerepet kapó pszichohistória¹ egyaránt érvényes diszkurzív viszonyulások a rabszolgaság, közelebből a római rabszolgatartás problémájához. Utóbbi irányzat alapvető jellegzetességeit követve jelen tanulmány azt feltételezi, hogy egyfajta szociokulturális attitűd alakult ki a rabszolgák felé a római társadalomban.

¹ A pszichohistória az Amerikai Egyesült Államokban a múlt század közepén született interdiszciplináris tudományág, alkalmazása rendkívül sokszínű, korántsem egységes irányzat. Sikere abban mutatkozik meg a leginkább, hogy ötvözi a történet-tudomány „Mi történt?” narratív jellegű, illetve a pszichológia okfeltárási célú „Miért?” kérdéseit, vagyis „a pszichohistória annak a problémának az interdiszciplináris (de elsősorban pszichoanalitikus alapelvekre épülő) tanulmányozása, hogy az ember miért cselekszik a történelemben úgy, ahogy cselekszik”. H. Lawton, *The Psychohistorians Handbook*, New York – London, 1988, 5. Vö. Botond Á., *Pszichohistória*, in: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, 2006, 541.

A római rabszolgatartók szociokulturális közegének vizsgálata

A pszichohistóriai és mentalitástörténeti kutatások alapvető módszertani kritériuma, hogy az egyént vizsgálata során a társadalomtól élesen elválasztani, saját közegéből kivenni nem szabad.² A kutatásom abból a mentalitástörténet által elfogadott tényből indul ki, hogy egy társadalmi csoport magáénak érezhet egy adott közösen vallott értékrendet. Tanulmányom célja, hogy az egyén beállítódásából egy társadalmi réteg rabszolgákra irányuló, uralkodó attitűdjére következtessen.³ Az egyén szociális attitűdjének elemzése során pedig lehetőség nyílik mélyrehatóbb következtetéseket levonni annak a társadalmi csoportnak a beállítódására, amelyhez a vizsgált személy tartozik, vagy tartozni kíván.⁴ Az egyén, aki a vizsgálat tárgyát képezi: Florus, a történetíró, a környezet pedig, amely az egyén számára az információkat tolmácsolja: a római társadalom, s az általa kialakított államiság és értékrendszer, a maga ősi moráljával és mindennapi életével.

Rómában a politikai morál volt az állami élet egyik legfontosabb alkotója, amelynek alapja a *mos maiorum*, vagyis az ősektől kialakított és képviselt szokás és hagyomány. Ez az eszmény hatotta át, és szabályozta az ókori római polgárok valamennyi politikai cselekedetét, azok normáit. Magukat élesen elkülönítették nem csak a rabszol-

² „Manapság az «új történészek» közül mind többen igyekeznek felfedezni, mi zajlott le a múlt emberének fejében, milyen is volt a múltban élni.” – írja Lawrence Stone (L. Stone, Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról, in: Gyurgyák J.– Kisantal T. (szerk.), *Történetelmélet II*, Budapest, 2006, 910). Stone Hugh Trevor-Roper előadását idézi, aki arra ösztönzi a történészeket, hogy „ne a körülményeket tanulmányozzák, hanem a körülmények közé ágyazott embert”. Stone (2006) 909.

³ A beállítódás, az attitűd társadalom által erősen meghatározott, de mindig egyénileg kivitelezett, társas összefüggésben érvényesül, csoportfolyamatokban születik és hat. Az attitűd érzések, vágyak, félelmek, meggyőződések, előítéletek vagy más tendenciák összessége, nem elhanyagolható mértékben szabályozza az adott személy és csoport egy értékre irányuló viselkedését, mintegy irányt szab azoknak. Ez alapján alakul ki az egyén társadalmi környezet által befolyásolt értékrendszere, s ez határozza meg az ember magatartását. Rozgonyi T., Személypercepció és attitűd. „Tanár kockázati program”. Jegyzet és szemelvénygyűjtemény II, 2001, 32–42.

⁴ Csepeli Gy., *Szociálpszichológia*, Budapest, 2001, 225–226.

gáktól, de az idegenektől is. A római állam egy-egy nehezebb időszakát pedig az erkölcsök hanyatlásával magyarázták, s Róma fennmaradásának kulcsát mindig az ősi erkölcsökhöz való ragaszkodásban, az azokhoz való visszatérésben látták. Az ősi erkölcsök, az ősök tisztelete és az állam szolgálata olyan szociokulturális közeget hozott létre, amely minden római számára viszonyítási alapként szolgált. Ez az ősi erkölcsi szokás hatást gyakorolt a rabszolga-gazda kapcsolatra is. Ebben a ősi erkölcsök által szigorúan szabályozott közegben foglalmazták meg gondolataikat az ókori római szerzők, legyenek mezőgazdasági szakírók vagy történetírók, rétorok vagy politikai gondolkodók, akik a római társadalom megannyi szegmensét érintő problémákkal kapcsolatban adták közre véleményüket, s valamennyi témában megjelent a fentebb kifejtett, egész társadalmat átható ideál, s igaz ez a társadalomban aktív szerepet játszó, nagy lélekszámban jelenlévő rabszolgaságra is.

„A legtöbb rabszolga rossz rabszolga volt, akiket a rómaiaknak kontroll alatt kellett tartaniuk”.⁵ – írja Sandra Joshel, a rabszolgaság egyik elismert, modern kutatója. Macrobius, késő császárkori szerző *Saturnalia* című művében az Evangelus nevű szereplő testesíti meg a római bevett gondolkodásmódot a rabszolgákkal kapcsolatban, miszerint „...mintha ugyan gondjuk volna az isteneknek a szolgálkara...”, megerősítve, hogy e társadalmi réteg arra sem méltó, hogy a „halhatatlan istenek” figyelmét felkeltse.⁶

A római jog szerint a rabszolgák jogtárgynak, *res mancipi*-nek számítottak, vagyis tulajdonosuk kedve szerint rendelkezhetett velük.⁷ Varro beszélő eszközöknek (*instrumentum vocale*) nevezte őket, egy sorba helyezve a rabszolgákat az igavonó állatokkal és a

⁵ S. R. Joshel, *Slavery and Roman Literary Culture*, in: K. Bradley – P. Cartledge (eds.), *The Cambridge World History of Slavery*, Cambridge, 2012, 220.

⁶ Macr. Sat. 1,11,2. (Ford. Tóth Orsolya)

⁷ Gaius *Inst.* 2,14. Vö. A. Watson, *Roman Slave Law*, Baltimore – London, 1987, 47–48. A rómaiak számára meghatározott, pénzben kifejezhető értékkel bírtak. Legtöbbször olyan árucikként jelentek meg, amelyet vásárolni, eladni, cserélni, ajándékozni lehetett, Liv. 39,6,7. Idősebb Cato gazdasági érdekből tanácsolja, hogy miként a régi szerszámokat, úgy az öreg és beteg rabszolgákat is le kell cserélni: *Agr.* 2,7.

földműveléshez szükséges eszközökkel.⁸ A tulajdonosi hatalmat *dominica potestas*-nak nevezték.⁹ A gazda szinte abszolút hatalmi helyzete ellenére úr és szolga viszonya sokféle lehetett, s függött a gazda társadalmi és gazdasági helyzetétől,¹⁰ nem utolsósorban pedig a *dominus* személyiségétől; a közöttük kialakult viszony skálája az igazán bensőségestől az erőszakon és megfélemlítésen alapulóig terjedhetett.¹¹ Az erőszak mindennapos dolog lehetett velük szemben. A rabszolgák megfélemlítésének szükségességéről vallott vélekedés,¹² akárcsak a rabszolgáktól való félelem is jellemző volt az ókori Rómában,¹³ amelyhez – érthető okokból – a rabszolga felkelések és gyilkosságok, a *proscriptio*k alkalmával urukat eláruló rabszolgák nagymértékben hozzájárulhattak.¹⁴ A rabszolgákkal szembeni bánásmód igen változatos volt, az alapvető cél és elvárás azonban

⁸ Érdemes megjegyezni, hogy Varro szerint azért a rabszolga mégiscsak emberi lény, akinek érzelmei és kíváncsiak vannak, amelyeket a munkabírásiának növelése érdekében lehet befolyásolni: R. 1,17,1.

⁹ Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a családtagokhoz hasonlóan a rabszolgák is a *pater familias* hatalma alá tartoztak. Alföldy G., *Római társadalomtörténet*, Budapest, 1996, 17; J. F. Gardner, Slavery and Roman Law, in: Bradley – Cartledge (2012) 419; Földi A.–Hamza G., *A római jog története és intézményei*, Budapest, 2011, 208. Vö. C. W. Westrup, *Some Notes on the Roman Slave in Early Times. A Comparative Sociological Study*, København, 1956, 9.

¹⁰ Az egyes rabszolgák helyzetét az is meghatározta, hogy a városi (*familia urbana*) vagy a vidéki (*familia rustica*) rabszolgák csoportjához tartoztak, utóbbival kapcsolatban a szakirodalom megállapítja, hogy városi társaikkal szemben e csoport tagjainak rosszabbak voltak élet- és munkakörülményeik. Urak és rabszolgák kapcsolatáról I. K. Bradley, *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*, Oxford, 1987.

¹¹ Cato például mezőgazdasági művében a rabszolgákkal szemben tanúsított legembertelenebb magatartást is megengedhetőnek vélte, s azokat a rabszolgáit is megbüntette, akik rosszul készítették el ételét: Plut. *Cato* 21. Azonban igen bensőséges kapcsolatokról is van tudomásunk: Vespasianus császár felesége halála után ágyasát vette maga mellé (Suet. *Ves.* 3.), Scipio Africanus pedig felesége mellett tartotta hön szeretett rabszolgánőjét, akit a Gracchusok nagyanja megtűrt, és akkor sem bántalmazott, amikor a rómaiak nagy hadvezére már elhunyt (Val. Max. 6,7,1).

¹² Cic. *Off.* 2,24; Prop. 3,6,6: *maioresque timens servus habere fidem*.

¹³ Seneca beszámol arról a felvetésről, amely a *senatus*-ban merült fel, miszerint a rabszolgáknak a szabadokétól eltérő ruhát kellene viselni, de felismerték, milyen veszélyes lehet, ha a rabszolgák felfigyelnek számbeli fölényükre: Sen. *Cl.* 1,24,1.

¹⁴ Cato például szándékosan igyekezett vizsályt szítani rabszolgái között, mert félt az egységüktől: Plut. *Cato* 21,4.

mindig a hűség és engedelmesség.¹⁵ A rabszolga hűsége már-már hön áhított ideálként jelenik meg a római köztudatban, ami az irodalomban anekdoták formájában manifesztálódik.¹⁶

Annak ellenére, hogy megjelennek a hűséges rabszolgák, akik életüket kockáztatják gazdájukért veszély esetén, mégis az alapvető rabszolgatartói attitűd, hogy a rabszolga ellenség és veszélyes. A felszabadított rabszolgákkal való kooperáció a *patronatus* révén elterjedt volt, azonban Cicero is szemrehányóan tesz megjegyzést arra a tulajdonosra, aki rabszolgáival vagy felszabadítottjaival közösen kezd gazdasági vállalkozásba.¹⁷ Legyen bármilyen sikeres a rabszolga, nyerjen bár felszabadítással római polgárjogot, a legtöbb római szemében rajta marad az a bélyeg, miszerint rabszolga vagy rabszolga származású.¹⁸ Még a Kr. u. 6. században keletkezett *Insitutiones* is úgy határozta meg a személyek legalapvetőbb jogállását, hogy egy

¹⁵ Joshel (2012) 219.

¹⁶ Appianos történeteiben többen is rabszolgák cseleinek köszönhetően menekültek meg a gyilkosok kezei közül (App. 4,44.). Egy bizonyos Urbinus helyett, akit halálra ítélték, szolgája vállalta a halált: Macr. Sat. 1,11,16; Val. Max. 6,8,6. Hasonló történetek: Sen. Ben. 3,35; Cass. Dio 47,10. Valerius Maximus egy egész fejezetet szentel a rabszolgák hűségének (*De fide servorum*), Tacitus pedig így ír: „Mégsem annyira érények nélkül való e század: mutatott jó példákat is. Akadt száműzött fiát elkísérő anya, férjét a számkivetésbe követő feleség, bátor rokon, állhatatos vő, még a kínvallatással is dacoló szolgahűség...”. *Hist.* 1,3, ford. Borzsák István. Lásd még Macr. 1,11,17–22. Vö. Bradley (1987) 33.

¹⁷ Cic. *Parad.* 6,46. Vö. S. R. Joshel, *Slavery in the Roman World*, Cambridge, 2010, 206–207. Cicero rabszolgákkal kapcsolatos attitűdjéhez: Takács L., A római rabszolgák színe, *Ókor: folyóirat az antik kultúráról* 15, 2016, 55–60.

¹⁸ Watson (1987) 46. A római rabszolgatartó társadalomban a felszabadítottak is fenntartásokkal találták szembe magukat. A felszabadított rabszolgák esetleges társadalmi felemelkedése és politikában való szerepvállalása idézett elő ellenszenvet a római elitben. Ennek egyik példája, hogy a római elit megpróbálta a felszabadítottak szavazati jogát is korlátozni. P. López Barja, *Fear of Freedman*. Roman Republican Laws on Voting Procedure, in: A. Sergidou (ed.), *Fear of Slaves – Fear of Enslavement in the Ancient Mediterranean*, Besançon, 2007, 125–131. Különösen zavarták a hagyományos elitet a birodalmi szinten magas pozícióban elhelyezkedő rabszolgák és felszabadítottak, akik olykor a császárok közvetlen közelébe férkőzve befolyásolták a római államügyeket. P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972, 5–11.

személy szabad-e vagy rabszolga.¹⁹ Ez az a környezet, amelyben Stone szerint egy-egy egyént el tudunk helyezni, amennyiben a rabszolgasággal kapcsolatos nézetrendszerét vizsgálni akarjuk. Esetünkben ez a személy a történetíró Florus.

Az ókori szerzők műveiben felbukkanó rabszolgák és a velük kapcsolatos attitűd vizsgálata azért fontos, mert ebben tükröződhet a társadalom tudatállapota, mentalitása, s olykor tetten érhetők társadalmi folyamatok. Az irodalmi művek szerzői maguk vagy rabszolgatartók voltak, vagy a (rabszolgatartó) elittel álltak szellemi közösségben, mindenesetre szélesebb olvasóközönség viselkedését, gondolkodását befolyásolhatták. Műveik a szórakoztatáson és az ismeretterjesztésen kívül az társadalmi viszonyok megfogalmazására, a szorongások és félelmek kifejezésére is szolgáltak.²⁰ Az irodalom leképezi az egyén, vagy akár egy meghatározott társadalmi réteg gondolkodásmódját, ezért ebben az aspektusban érdemes megvizsgálni egy-egy római történetíró szemléletét. A Florus-kutatásnak Havas László professzor úr munkássága²¹ révén hagyománya van a Debreceni Egyetemen. Nemzetközileg is elismert eredményeire támaszkodva kezdtem meg Florus történeti művével kapcsolatos vizsgálataimat. Az *Epitomé* című munkát²² abból a szempontból elemzem, hogyan jelenik meg benne a római rabszolgatartó társadalom rabszolgákra vonatkozó szociokulturális beállítódása.

Florus, a Kr. u. 2. században alkotó történetíró, *Epitoméja* a királyok korától Augustusig tárgyalja a római történelmet, és feltehetőleg Róma fennállásának 900. évfordulójára készült, tehát a Kr. u. 140-es évekre keltezhető. Legfőbb forrása, főként a királyság és korai köztársaság időszakára nézve Livius vagy az őt felhasználó más történet-

¹⁹ Iust. Inst. 1,3: *Summa itaque divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi.*

²⁰ Joshel (2012) 238.

²¹ Havas L., *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, 2011; valamint a teljesség igénye nélkül: Havas L., Florus és a Nagy Sándor-hagyomány, *Antik Tanulmányok* 55, 2011, 273–282; Havas L., Egy Kr. u. 1-2. századi római szerző neve: P. Annius Florus, *Magyar Nyelvjárások* 37, 193–199; Havas L., Rabszolgafelkelések Rómában és a szövegkritika, *Antik Tanulmányok* 36, 1992, 94–98; Havas L., Florus-problémák, *Antik Tanulmányok* 35, 1991, 1–14.

²² Magyarul: *Róma háborúi*, ford., utószó és jegyz. Havas László, Budapest, 1979. A továbbiakban a magyar nyelvű Florus-citatumokat e kiadás alapján idézem.

írók, de használja Sallustiust és Caesart is, továbbá Tacitus is ismerős számára.²³

Nincs tudomásunk arról, hogy Florus a senatori vagy a lovagrendi elithez tartozott volna. A történeti művében megjelenő koncepció mindenesetre alapvetően arisztokratikus felfogást mutat, a senatori és lovagrendi írók mentalitására emlékeztet. Erre példa, hogy Florus művében is – az idősebb Cato művéhez hasonlóan – a hanyatlás oka mindig a *virtus* hiánya, ami a római gondolkodás egyik alaptétele a kezdetektől. Mindamellet Florus karrierje kezdetétől a pályája végéig hű maradt ahhoz a történelemszemlélethez, a régmúlt tradícióját követve, hogy a római történelem főszereplője nem más, mint maga a *populus Romanus*.²⁴ Míg Livius számára a város áll a középpontban, addig Florus számára az *imperium* és a római nép, Róma isteni elhivatottsága hatja át a művet.

Florus történetiszemlélete

Az antik történetírás egyik fontos elképzelése – az államformák váltakozásán alapuló ciklikus történetiszemlélet és a *translatio imperii* teóriája mellett – az államok és a hozzájuk kapcsolódó politikai és kulturális jelenségek élő szervezetként, organizmusként való felfogása. Ellentétben azonban sok korábbi szerzővel, Florus biológus történelemszemléletének jellemzője, hogy egy átgondolt, egész művére kiható metaforarendszert alkalmaz, ezzel tudatosítja az élő szervezetek szabályait, amelyek érvényesülnek Róma történetében is.

A szerző Róma élettörténetét kívánja bemutatni, ezért az életrajz és történeti elbeszélés műfaja ötvöződik művében. Róma alapvetően a hódítás és a béke kettősségében létezik, ez jelenik meg Florusnál is.²⁵ Rómának szerinte négy életkora volt: *infantia* (gyermekkor), *adulescentia* (serdülőkor), *iuventus* (fiatalkor) és *senectus* (időskor). Elméletének központi eleme a *foedus*, azaz Róma szövetségi rendszere, és az *Urbs* által vívott háborúk is ebbe az értelmezésbe kerül-

²³ Vö. Havas (2011) 60 és 65–83.

²⁴ Uo. 94.

²⁵ M. von Albrecht, *A római irodalom története II*, Budapest, 2004, 1136–1143.

nek.²⁶ A szövetségek létrejötte, a velük avagy ellenük irányuló küzdelem befolyásolja Róma életét is. Mindaddig míg Róma szövetségi rendszere megfelelően működik, Róma aranykorát éli. A *foedus* beszennevezése olyan etikailag helytelen döntés, amely immoralitáshoz vezet, ilyenkor a város teste beteg, de ilyen betegséget hoztak a polgárháborúk is.²⁷ A város fiatalkorát, a *iuventust* beszennevező, *foedust* is romboló betegség morális mélypontra juttatta Rómát – ez a korszak az *anni ferrei* nevet viseli, s az öregkor küszöbén a rómaiak számára mindennél fontosabb város fennállása, a *populus Romanus* sorsa kérdésessé vált. A megoldást, a betegség leküzdését csak Augustus és a *pax Romana* hozza el. A Római Birodalomra elérkezett béke pedig számára a világ békéjét jelenti. Florus minden egyéb elé helyezi az *Imperium Romanum*-ot, amelyet a dicsőséges, „széles e világot meghódító”²⁸ római nép hozott létre. A szövetségi rendszer kialakításával, majd az augustusi *pax Romana*-val végig veszi a szerző Róma teljes, háborúkkal átszótt életét, amelyet a *Virtus*, a *Fortuna* és a *Fata* hármasa kísér végig, mondhatni egészségben-betegségben.

A birodalom létrehozásával járó dicsőséget bemocskolják a rabszolgaháborúk eseményei. A rövid terjedelmű mű egy fejezeten keresztül tárgyalja a rabszolga felkeléseket, Herdonius városi lázadásától Spartacusig. A *princeps gentium*, vagyis a nemzetek ura számára a rabszolgákkal vívott háború, legyen az a római történelem bármely korszakában, szégyenteljes. Szicíliában Florus szerint „véresebb pusztítást vitt véghez a rabszolgák megmozdulása, mint amekkorát a pun háború”.²⁹ Ennek olvasása során felmerülhet a kérdés, vajon mi lehet az oka annak, hogy egy római a gyűlölt punok által okozott károknál súlyosabbnak látja a rabszolgák felkelése által okozott veszteséget. A szicíliai Diodóros például egyáltalán nem ír ilyen negatívan a rabszolga felkelésről, sőt ő nem is a pusztításra, hanem a rabszolgákkal való kegyetlen bánásmódra helyezi a hangsúlyt, hiszen „nem szolgai természetükből adódó kegyetlenség volt, hanem a ve-

²⁶ Ebből a gondolatkörből azonban a rabszolgák ellen vívott háborúk kiesnek.

²⁷ Florus ekkor már nem használja a *virtus Romana* kifejezést sem, amely hozzájárult Róma felemelkedéséhez: Havas (2011) 241.

²⁸ Flor. 3,19.

²⁹ Flor. 3,19.

lük előbb elkövetett jogtalanságok megtorlása.”³⁰ Mi lehet a magyarázata annak, hogy Florus ilyen túlzóan negatív képet fest a rabszolgákról?

A kérdéssel kapcsolatban Havas László írt egy rövid tanulmányt,³¹ amelyben kifejti Florus értékelését a rabszolgákkal kapcsolatban, azonban a fent említett kijelentésnek nem tulajdonított jelentőséget, sőt – ahogyan azt a tanulmány további részében tárgyalni fogom – ő maga is tényként közli: a korban, amelyben a mű íródott, már nem jellemző a rabszolgákra irányuló negatív attitűd. Mindazonáltal nem tartjuk teljesen kizárhatónak, hogy Florus esetében nem jelenhetett meg az az ősi attitűd, amelyet – ha csak a figyelemfelkeltés irodalmi eszközeként is – az ókori történetíró alkalmazott történeti művében. Florus azok közé a római történetírók közé tartozott, akik felismerték, hogy a rabszolgafelkelések jól reprezentálják a köztársaság válságát, éppen ezért munkájában igen hosszan értekezik a rabszolgaháborúkról. Havas elfogadja azt a tényt, hogy a *principatus* kori történetíró tulajdonképpen az arisztokratikus gondolkodásmód kora császárkori reprezentánsa, ugyanakkor megjegyzi: Florus alapvetően köztársaságkori források felhasználásával hozta létre életművének legékesebb munkáját.³²

Havas László megítélése szerint Florusnál érthetetlen lenne a rabszolgaellenes álláspont, amely a köztársaságkori szerzőket jellemezhetette, s rövid tanulmányát a témakörre vonatkozó szövegrészek kritikai elemzésének szánja. Ennek során kiemeli, hogy Florus emberként (*homines*) hivatkozik a rabszolgákra, „a szabályszerű hadsereget alkotó” rabszolgahad katonai sikereit elismeri, elítélő álláspontja pedig érthető és természetes, hiszen az a kegyetlenkedésekre, a *princeps populus*nak a rabszolgáktól elszenvedett vereségeire vonatkozik.³³

³⁰ Diod. 34,2,1–26.

³¹ Havas L., Rabszolgafelkelések Rómában és a szövegkritika, *Antik Tanulmányok* 36, 1992, 94–98.

³² Ezzel kapcsolatban Havas László a spanyol ókortörténetész-filológus Alonso Nuñezre és munkájára hivatkozik, aki a Florus által képviselt ősi konzervatív-arisztokratikus eszményt vélte felfedezni a történetíró szövegeinek elemzése során. Ehhez bővebben lásd J. M. Alonso-Nuñez, *Die politische und soziale Ideologie des Geschichtsschreibers Florus*, Bonn, 1983.

³³ Havas (1992) 95.

A következőkben megpróbáljuk bemutatni, hogyan jelent meg az említett arisztokratikus, konzervatív attitűd Florus munkájában, mivel annak hangsúlyos jelenlétét a Florus-életműben maga Havas László sem vetette el. Erre a legkézenfekvőbb a releváns szövegrészek rövid bemutatása, majd az ókori történetíró rabszolgákkal kapcsolatosan használt visszatérő szavaira, kifejezéseinek kontextualizálására fogunk hangsúlyt fektetni.

Florus és a rabszolgák

Florus történeti munkáját olvasva feltűnő, hogy amikor a rabszolgák kerülnek szóba, negatívan szól róluk. Ez első pillantásra az általános római attitűdöt sejteti, amelynek egyik jól ismert megjelenése, hogy az előkelők a felkapaszkodott, befolyásos császári felszabadítottakat is rabszolga megnevezéssel illették.³⁴ Azonban további vizsgálatoknak alávetve a szöveget, feltűnhet számunkra, hogy a szerző kizárólag negatív kitételeket alkalmaz, holott ez a társadalom rabszolgatartóinak egészére már a köztársaság végén sem volt igaz.

A rabszolgafelkelésekről beszélve a következőket írja: „Ki tűrhethné azonban nyugodt lélekkel, hogy népünk, a nemzetek ura rabszolgákkal hadakozzék?” Majd a gladiátorokat a legszörnyűbb gonosztevőknek nevezi, a rabszolgákat pedig az emberiség legaljának tartja.³⁵ Spartacus győzelmei természetesen szégyent hoztak a római katonákra, csak Licinius Crassusnak sikerült kiköszörölni a „rómaiak becsületén esett csorbát”. Ennek ellenére Florus „szégyenében pirul”, hiszen a felkelőknek még így is sikerült eljutni Itália legdélibb csücskéig. Szintén gyalázat érte a római szokásokat, amikor Marius visszatérésekor, – hogy megfelelő hadseregbe tegyen szert – fölfegyverezte a rabszolgákat.³⁶ Hitvány rabszolgáknak nevezi Sextus Pompeius flottájának vezetőit is, akik feldúlták és kifosztották Itáliát és a szigetek partjait.³⁷ Florus szerint a rabszolgaháborúk szörnyű szégyent hoztak a római népre. Leverésüket követően Perpena nem tart-

³⁴ Alföldy (1996) 75.

³⁵ Flor. 3,20: *...quippe cum servi militaverint, gladiatores imperaverint, illi infimae sortis homines, hi pessumae auxere ludibriis calamitatem.*

³⁶ Flor. 3,21.

³⁷ Flor. 4,8.

hatott *triumphust* a városban, ugyanis nem volt ehhez joga, mivel a szolgák legyőzéséért tartott diadalmenet „foltot ejtett volna a triumphus méltóságán”, így csak *ovatiót* tarthatott.³⁸

A rabszolgák szerepének jellemzésére Florus alapvetően három szót használ, ezek a *turpis* és ragozott formái, a *pudor* és *pudeo*, illetve a *nefas*, amelyek jelentésére érdemes bővebben kitérni, ugyanis a szavak interpretációjához fontos megvizsgálni, milyen kontextusban alkalmazták ezeket a kifejezéseket más római történetírók, költők a késő köztársaság és a császárság idején.³⁹

A szavak üzenete

A *turpis*, *turpiter* és *turpitudō*⁴⁰ szavak több jelentéssel is rendelkeznek. Alapvetően az undor kifejezésére utaltak, s gyakran a fizikai megjelenésre is használatosak voltak. E tanulmány szempontjából két olyan további jelentés fontos, amelyek nem a fizikai megjelenésre, hanem inkább jellemre utaltak. Elsősorban szégyenletes, becstelen cselekedeteket írtak le ezekkel a kifejezésekkel. Cicero *A kötelességekről* című művében írja, hogy az emberek elhatározásait alapvetően három megfontolás határozza meg. Ennek egyike, hogy a döntéseink során mérlegeljük, vajon tetteink tisztességesek vagy szégyenletesek-e.⁴¹ Tovább menve pedig a szórakozás két fajtájáról beszél, amelyek közül az egyik, az illetlen tréfálkozás szerint „méltatlan még szabad polgárhoz is, ha tele van ocsmány dolgokkal (*rerum turpitudō*) és útszéli szavakkal”.⁴² Emellett pedig Cicero több alkalommal használja Marcus Antonius személyiségének és cselekedeteinek leírásához a kifejezést.⁴³ Caesar galliai hadjárata során a nerviusok elleni csatában parancs ellenére visszavonuló római lovasok és

³⁸ Flor. 3,18. Hasonlóan Crassushoz, aki szintén nem tarthatott *triumphust* Rómában a Spartacus elleni győzelme után.

³⁹ A szavak magyarázatai az *Oxford Latin Dictionary* szócikkein (1968), az ott megjelölt és a kutatás során gyűjtött forrásokon alapszanak.

⁴⁰ *Turpis*, -e = csúnya, rút, csúfos, erkölcstelen; *turpitudō*, -inis, f = csúfság, erkölcsatlenség, gyalázatoság.

⁴¹ Cic. *Off.* 1,9: *nam aut honestum ne factu sit an turpe dubitant id.*

⁴² Cic. *Off.* 1,104.

⁴³ Akkora szégyen (*tantam turpitudinem*) nem esett még meg, mint amikor néptribunusként végig vonult Itálián. Cic. *Off.* 2,57; *homine turpissimo*: Cic. *Phil.* 2,105; stb.

rabszolgák menekülését jellemzi a *turpitudinem fugae* kifejezéssel.⁴⁴ Liviustól tudjuk meg, hogy Kr. e. 449-ben az aequusoknak és a volscusoknak az Algiduson egyesült seregei ellen L. Valerius folytatja a háborút, miután a decemvireket váltotta consul társával, M. Horatiusszal. Valerius beszédében a római katonákat bátorítja: „Csúfos helyzet volna (*turpe esse*), ha nagyobb bátorságot mutatnának föl polgártársaikkal, mint az ellenséggel szemben és jobban félnének, hogy tulajdon véreik vetik őket szolgaságra, s nem az ellenség.”⁴⁵ Egy másik alkalommal a Veiibe való átköltözéssel kapcsolatban mondja Camillus,⁴⁶ hogy a rómaiak számára Róma elhagyása „nyomorúságot és gyalázatot (*misera ac turpis*), a gallusoknak dicsőséget jelent.”⁴⁷ Livius a cannaei csatában hősi halált halt consulról, akinek cselekedete példaértékű a rómaiak számára, ezt írja: „inkább választotta a dicső halált, mint a becstelen életet”.⁴⁸ Tacitus az *Annales*-ben a megvetésre méltó Iulius Paelignusról számol be, aki katonai feladatainak teljesítése során Armeniában Radamistust királyi cím felvételére biztatja, s miután ezt megtette, továbbra is mellette maradt mint a teljhatalom ráruházója. Ez gyalázatos hír a rómaiak számára (*turpi fama*).⁴⁹ Nero uralkodása alatt, a görögöktől az Olimpia mintájára átvett, ötvenkénti római játékokkal kapcsolatos erkölcsi dilemmáit fejezi ki Tacitus, amely során a külföldi szokások megjelenésének és azok támogatásának problémáját írja le, s ennek következménye a római szokások kiforgatása, az ifjúság züllése, a nép lustulása, s ocsmány szerelmeskedés (*turpes amores*), vagyis az erkölcstelen életvitel.⁵⁰ Suetonius Tiberius császár szokásait kifogásolja, miszerint „ocsmányabb, gyalázatosabb hírek keringtek róla”, mint például a fiatal fiúk és csecsemők megrontása.⁵¹ Florus kortársa, Suetonius

⁴⁴ Caes. *Gal.* 2,27,2.

⁴⁵ Liv. 3. 61. 3: *Turpe esse contra cives plus animi habuisse quam contra hostes.* (Ford. Muraközy Gyula)

⁴⁶ Camillushoz és beszédéhez l. Takács Levente, *M. Furius Camillus*, Debrecen, 2008, 60.

⁴⁷ Liv. 5,53,4. (Ford. Muraközy Gyula)

⁴⁸ Liv. 22,50,7: *qui se bene mori quam turpiter vivere maluit.* (Ford. Muraközy Gyula)

⁴⁹ Tac. *Ann.* 12,49.

⁵⁰ Tac. *Ann.* 14,20.

⁵¹ Suet. *Tib.* 44,1: *maiore adhuc ac turpiore infamia flagrav.* (Ford. Kis Ferencné)

Neróról ír, aki az öngyilkosságot fontolgatva mondja ezt magáról: „Undorító, ocsmány módon élek (*vivo deformiter, turpiter*)”.⁵² A *turpitude* kifejezésnek mindazonáltal jogi értelme is van. A császárkorban az úgynevezett becsületcsökkentés egyik formáját nevezték így, amellyel a római polgárok jogképességének terjedelmét csorbították meg. Ennek során az adott polgárt a bíró becstelen személlyé (*turpis persona*) nyilvánította. Az illetőt megfosztották a közhivatalok betöltésének jogától (*ius honorum*), nem vehetett részt olyan aktusokban, amelyek bizonyos, meghatározott szintű megbízhatóságot feltételeztek, nem lehetett gyám, nem tanúskodhatott perben, szerződéseknél.⁵³ Ennek alapján megállapítható, hogy a *turpitude* és *turpis* legtöbbször becstelen ügyek és személyek leírására használatos kifejezések voltak, főleg olyan esetekben, amikor egy adott tett vagy bizonyos személy nem felelt meg a római normáknak.

A *turpis* stb. kizárólag negatív konnotációihoz képest a *pudor* és *pudeo*⁵⁴ nemcsak negatív jelentéssel bír. Általában valamilyen cselekedetből vagy helyzetből kialakult szégyenérzetet, az ebből az érzésből adódó pironkodást jelentheti. A *pudor* kifejezés sóhajtatást, felkiáltást kifejező alakkal is rendelkezik. Ez a *pro pudor*, amit magyarul több szóval, de egy jelentéssel fordítanak: „Ah e gyalázat!”; „Micsoda szégyen!”

Livius akkor használja például, amikor Saguntum elestekor a segítség elmaradásával kapcsolatban a senatorokat szégyenérzet fogta el.⁵⁵ Csakugyan „szégyen lett volna a rómaiakra”, ha Tusculumban nem segítenek a szövetségeseiken.⁵⁶ A görögök egyik vezére, Philopoemen az, akit visszatart a szégyen (*pudor relinquendi*), hogy lovasait cserbenhagyja, s meneküljön a harctérről.⁵⁷ L. Aemilius Paulus szerint „szégyen lenne (*quantus pudor esset*), ha egy római tábornok ostrom alá vennének az inkább útonállóknak, mint szabályos ellenfél-

⁵² Suet. *Nero*. 49,3.

⁵³ Földi – Hamza (2011) 220.

⁵⁴ *Pudor*, -oris, m = szégyen, szégyenérzet, gyalázat; *pudeo* 2 ui = szégyenkezik, szégyennel tölt el.

⁵⁵ Liv. 21,16,2.

⁵⁶ Liv. 3,31: *Fecit pudorem recens eius populi meritum morandi auxilii*. (Ford. Muraközy Gyula)

⁵⁷ Liv. 39,49,2.

nek tekinthető ligurok”,⁵⁸ de gyalázatos volt a görögföldön dülő hosszadalmas, véget nem érő háború is Róma számára.⁵⁹ Ugyancsak Livius művében olvashatjuk, hogy szégyenletesnek tartják a rómaiak, hogy a tribunusoknak nem sikerül a törvények írásba fektetéséért folyó küzdelmet végre megnyerni.⁶⁰ Tacitus mellett Lucanus és Vergilius is a csatavesztés kudarcára használja a kifejezést.⁶¹ Emellett morális jelentése is lehet, életvitelre is vonatkozhat. Szégyentől pirult például Ovidius műve miatt, amiért a *caesart* megsértette.⁶² Canace és Macareus Aeolus király gyermekei, akik bűnös szerelmet éreztek egymás iránt, s ebből a kapcsolatból gyermek is született. Canace gyalázatosnak érzi tettét.⁶³ Seneca művének bölcse beszámol azokról a költőkről, akik az emberek bűnei miatt Iuppiternek mindenféle negatív attribútumot adnak, hogy lelkiismeretüket nyugtassák, bűn miatti szégyenérzetüket csökkentsék (*pudor hominibus*), hiszen főistenük is bűnös, így szemrehányás nem érheti őket. Iuppiter így az ő tolmácsolásukban szabad embereket rabol, apagyilkos, házasságtörő éjszakai lovag, sőt az istenekkel is kegyetlen.⁶⁴ Quintilianus számára a megígért mű befejezésének kétségessége, s ezáltal ígéréetének nem teljesítése jelent szégyent.⁶⁵ *Pro pudor* felkiáltást alkalmaz Horatius miközben arról számol be, hogy a megfutamodó katonák miatt Karthágó képes megerősödni.⁶⁶ A kifejezést használja Lucanus is, polgárháborús események leírása során, ahogy a brundisiumiak, elárulva Pompeiust, beengedik a városba az ellenséget.⁶⁷ Emellett Septimius tetteinek minősítésére, aki korábban Pompeiusszal a kalózok ellen harcolt, Ptolemaios mellé szegődött, amely szégyen egy római kato-

⁵⁸ Liv. 40,27,10. (Ford. Muraközy Gyula)

⁵⁹ Liv. 45. 39. 8.

⁶⁰ Liv. 3. 31.

⁶¹ Tac. *Hist.* 3,2; Luc. 4,706; Verg. *Aen.* 9,44. Ovidius gyalázatosnak tartja, hogy a római jelképek a parthusok kezébe kerültek: *Fast.* 5,587.

⁶² Ov. *Tr.* 2,30: *non adeo nostro fugit ab ore pudor.*

⁶³ Ov. *Ep.* 11,79: *nostrum ... pudorem*

⁶⁴ Sen. *De vita beata* 7,26,6.

⁶⁵ Quint. *Inst.* 12, pr. 1.

⁶⁶ Hor. *Carm.* 3,5,38.

⁶⁷ Luc. 2,708.

nától.⁶⁸ Seneca pedig azzal kapcsolatban fejezi ki elégedetlenségét, hogy korábban az ivóvíz – hasonlóan a gabonához – nem rendelkezett egységes árral, alku tárgya lett, üzleti fogás.⁶⁹ Annak ellenére, hogy a *pudor* nem csak negatív konnotációval bír, szemben a *turpis/turpitudóval*, jelentésük mégis hasonló: főként a kötelességek elmulasztásával és az erkölcsökkel szemben elkövetett cselekedetekkel járó szégyenérzetet fejezi ki.

A *nefas*⁷⁰ szó jelentése sokrétű, összetett. A szónak jelentősége van a rómaiaknál vallási és közéleti téren egyaránt. A kifejezés azokat a dolgokat, cselekedeteket takarja, amelyek mind az isteni, mind a földi élet erkölcsi törvényeit sértik. Előbbi csoportba tartozik például a szentségtörés,⁷¹ templom megszenteltelenítése, vagy a holtak és élők világát elválasztó Styx folyón az élők átszállítása.⁷² Utóbbi, földi erkölcsi törvényekkel szembemenő helyzetek többrétűek, de azt mindenképp megállapíthatjuk, hogy a *nefas* egyértelműen az erkölcsök megszegését fejezi ki. Cicero számára Publius Clodius Pulcher volt olyan személy, „aki istent s embert nem ismerve garázdálkodott és bujálkodott (*eum cui nihil umquam nefas fuit*)”.⁷³ Továbbá Cicero fogalmazza meg azt, hogy az, aki szégyent hoz az ősök erényére és a haditettek hírnevére az szentségtörést és bűnt követ el (*nefas et vitium iudicandum*).⁷⁴ Nepos szerint az athéniaknál az a bizonyos szokás, amely testvérek házasságát engedi, a rómaiak számára gyalázatos.⁷⁵ Liviustól tudjuk meg, hogy Camillus számára Róma elhagyása és a nép Veiibe történő költözése ilyen jellegű bűnnek számít.⁷⁶ Sőt azt is Liviusnál olvashatjuk, hogy a „senatus határozatával szembeszállni valóban gyalázatos dolog (*nefas est tendere adversus*

⁶⁸ Luc. 8,597. Személyiségét csakugyan minősíti, Luc. 8,599: „szörnyeteg, öldöklő, mord s vérontásra vadaknál // hajlandóbb”.

⁶⁹ Sen. Nat. 4b.13,8.

⁷⁰ Nefas, -n = borzalom, szörnyűség, förtelem, gabszág. Vallási véték: vö. Th. Köves-Zulauf, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, 1995, 50.

⁷¹ Ha például Iuppiter papja akár egy éjszakát is Rómán kívül tölt, Liv. 5,52,13.

⁷² Nep. Paus. 4,4; Verg. Aen. 6. 391: *corpora viva nefas Stygia vectare carina*.

⁷³ Cic. Mil. 73. (Ford. Nótáry Tamás)

⁷⁴ Cic. Off. 1,121.

⁷⁵ Nep. pr. 4: *At id quidem nostris moribus nefas habetur*. Emellett Cimon, aki lánytestvérét vette el, Nepos számára *turpis*.

⁷⁶ Liv. 5,53,7.

auctoritatem senatus)”.⁷⁷ Ezek után talán nem meglepő a szó harmadik értelme: horrorisztikus események és szörnyetegek leírására alkalmazták. A rómaiak számára a *nefas* szolgált minden, a normák és erkölcsök közé nem beillő tevékenység jelölésére, amitől borzadtak és szörnyülködtek.

Összegezve elmondható, hogy a kifejezések viszonyítási alapja a római normarendszer, kiemelten a *mos maiorum*. Alkalmazásuk igen gyakori annak megsértésekor, úgymint a katonák becsületvesztése, a haza tiszteletének hiánya vagy a vallási szokások megsértése. Előfordulnak például a katonai vereség, sikertelenség, kudarcból fakadó szégyen leírására vagy az életvitelből adódó gyalázat jellemzésére is. A szavak jelentését megvizsgálva láthatjuk, hogy Florus nem egyszerűen negatív, hanem nagy súllyal bíró kifejezésekkel illette a rabszolgákat, legyenek azok felkelők, vagy akár a római állam segítségére kelő rabszolgák, mint például a második pun háború során Sempronius Gracchus oldalán harcoló rabszolgasereg. Mindezek alapján nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy Florus azokhoz az *auctorokhoz* tartozna, akik követték a császárkori rabszolgákat pártoló tendenciákat⁷⁸, a szavak, kifejezések súlya ugyanis nem ezt a benyomást kelti az olvasóban – épp ellenkezőjét.

Felmerül a kérdés, vajon mi lehetett annak az oka, hogy Florus ilyen kedvezőtlen színben láttatta a rabszolgákat? Ahogyan azt korábban írtuk, az egyénben egy értékre irányuló viselkedését, attitűdjét nagy mértékben befolyásolja a társadalmi környezet. Így kézenfekvő magyarázatul kínálkozik, hogy Florus mint történetíró elődei munkáira, forrásaira támaszkodva alakította ki ezt a képet. A következőkben ezt a lehetőséget elemezzük.

Rabszolgák a római történetírásban

A rabszolgaság és irodalom témakörében alapos összefoglalás született Sandra R. Josheltől *Slavery and Roman Literary Culture*⁷⁹ címmel, ezért hosszabb elemzésre itt nincs szükség, inkább csak

⁷⁷ Liv. 5,9,6. (Ford. Muraközy Gyula)

⁷⁸ Vö. Havas (1992) 94–96.

⁷⁹ Joshel (2012) 214–240.

egyes történetek felvillantására szorítkoznék. Ezek forrásai: Livius, Florus művének feltételezhető forrása, továbbá Florus idősebb és fiatalabb kortársai: az ifjabb Plinius, Tacitus és Suetonius.

A négy szerző műveiben több történetben tűnnek fel a rabszolgák. Alapvetően három jellegzetes csoportba sorolhatjuk a rabszolgákat negatív színben feltűntető forrásokat az alapján, hogyan tematizálják a rabszolgák szerepeltetését. Az első esetkör a rabszolgák alkalmazása különböző területeken, pl. gladiátorként vagy különleges esetekben katonaként.⁸⁰ A második az olyan rabszolgák csoportja, akik a császárok kegyeibe férkőztek, és gyakran nagy hatást gyakoroltak gazdájuk döntéseire is, kiváltva a senatori körök ellenérzéseit.⁸¹ A harmadik a rabszolgatartó rend ellen valamilyen módon lázadó rabszolgák. Ez utóbbi csoport potenciális veszélyforrásként jelenik meg a római háztartásokban.⁸² Az ifjabb Plinius ír arról az esetről, amikor Larcus Macedót a rabszolgái félholtra verték nyaralójában. Következtetése: „senki sem érezheti magát biztonságban”⁸³ rabszolgái körében, még ha emberségesen bánik is velük, mert ennek ellenére, „elvadultságukban pusztítják el gazdájukat.” Mindezt úgy állítja, hogy a történet elején megjegyzi: Macedo dölyfös és kegyetlen rabszolgatartó volt.⁸⁴ Pedanius Secundus⁸⁵ meggyilkolása kapcsán pedig hatalmas vita bontakozott ki a senatusban azzal az ősi szokással kapcsolatban, mely szerint a gazda halála esetén az egész háznép ha-

⁸⁰ Augustus engedte katonáskodni a szabadon bocsátott rabszolgákat például a római tűzvészkor, illetve a római gabonaár drágulása miatt kialakult zendülés esetében. Illyricumban és a Rajna mentén is a rabszolgákat felszabadításuk után katonának állította, de ezek nem szolgálhattak együtt a szabadon született személyekkel. Suet. *Aug.* 25.

⁸¹ Ilyen volt pl. Asiaticus, Vitellius felszabadította is, akit Tacitus becstelennek, és hatalomra törekvőnek, sőt ocsmány és becstelen eszközökkel felkapaszkodó szolgának nevez: Tac. *Hist.* 2,57. és 95. Asiaticusról l. még: Suet. *Vit.* 12. Hasonló példák: Suet. *Gal.* 14; Tac. *Hist.* 1,22.

⁸² Liv. 3,15–16.

⁸³ Plin. *Ep.* 3,14. (Ford. Maróti Egon)

⁸⁴ Az ifjabb Plinius alapvetően könyörületes rabszolgatartóként mutatja be magát leveleiben. Műve nem történeti elbeszélés, ezért meglehetősen szubjektív, de bizonyos korlátokkal (pl. a levelek későbbi kiadása, szerkesztettsége) tükrözi egy ókori rabszolgatartó értékrendjét. Jól bánik a beteg vagy öreg rabszolgáival is, aggódik értük, gyászolja őket. Plin. *Ep.* 8,1;16;19.

⁸⁵ Tac. *Ann.* 14,42. A szolgák megfélemlítéséhez továbbá: Tac. *Ann.* 13,32.

lálbüntetéssel sújtják. Tacitus szerint valóságos zendülés tört ki a nép körében, a senatusi többség mégsem akart semmiféle változást megszavazni. Gaius Cassius beszédéből megtudjuk, hogy a rabszolgatartók féltek az ilyenfajta támadásoktól, a senator a halálbüntetés végrehajtása mellett érvelt: szerinte nem lehetséges egy ilyen jellegű gyilkosságot a háznép tudta nélkül végrehajtani, a többi rabszolgának is tudnia kellett a gyilkos tervéről. Az itt röviden szemlézett történetírók műveiben azonban e negatívumok a rabszolgákkal kapcsolatos történeteknek csak egy részét teszik ki.⁸⁶

Suetonius beszámol arról, hogy Caesar igencsak megbecsülte a drága pénzen vett rabszolgáit, akikre meglehetősen bizalmas feladatokat is bízott, mint a pénzverde és az adóügyek vezetése.⁸⁷ Sőt arról is olvashatunk, hogy a „szabadon bocsátott rabszolgák fiaira tisztéseket bízni nem új keletű dolog, mint sokan tévesen hiszik, hanem már az ősi köztársaság így járt el” s ezt a szokást ezen emberek származásának tudatában Tacitus egyáltalán nem tartja szégyentelennek.⁸⁸ Néhány rómainak voltak kifogásai: tárgyaltak a senatusban a felszabadítottak hűségéről, mivel sok esetben a felszabadított nem tisztelte volt gazdáját a későbbiekben. A javaslat az volt, hogy ha úgy látják, a felszabadított nem érdemes arra, hogy szabadságát megtartsa, vissza lehessen tőle venni, ezt azonban többen elutasították.⁸⁹

Liviusnál több történetet is találunk, amelyek során egyes rabszolgák pozitív szerepben tűnnek fel. Közismert történet az, amely szerint a Tarquiniusok elűzését követően a Rómában szerveződő királypárti összeesküvést egy rabszolga leplezi le a római magistratusoknak.⁹⁰ Szintén rabszolga árulásának köszönhetően derül fény a római polgárokat mérgező matrónák összeesküvésére.⁹¹ Rabszolga leplezte le a Forum körüli tüzeseteket okozó campaniai nemeseket,

⁸⁶ A Cicerónál tapasztalható előítélet a rabszolgákkal kapcsolatban ugyancsak pozitív irányba változik egy-egy személyéhez közelebb álló szolgája miatt. Ehhez l. Takács L., *Economic Strategies of a Roman Landowner: Pliny the Younger*, *Melita Classica* 2, 2015, 37–52.

⁸⁷ Suet. *Caes.* 47. és 77.

⁸⁸ Tac. *Ann.* 11,24. (Ford. Borzsák István)

⁸⁹ Tac. *Ann.* 13,26–27. Nerótól kezdve a felszabadító gazda visszavonhatta a megadott szabadságot „hálátlanság” címen (*revocatio in servitutum*): Földi–Hamza (2011) 212.

⁹⁰ Liv. 2,3–5.

⁹¹ Liv. 8,18.

illetve a Capuában a rómaiak táborát felgyújtani készülő Blossius fivéreket és társaikat.⁹²

Számunkra talán a legérdekesebb történet a Sempronius Gracchus vezénylete alá kerülő rabszolgasereg története. A második pun háború során Itália déli részén zajlanak a harcok, amelyek nehéz helyzetbe hozták Rómát. Ebben a helyzetben a szenatori és lovagi elit saját vagyonából járult hozzá a kincstár helyzetének stabilizálásához, sőt a hadsereg kiegészítésének céljából rabszolgákat szabadítottak fel és soroztak be. Rómának pedig arra is volt bátorsága, hogy Sempronius Gracchus vezetésével a város „micsoda székén! – rabszolgákból álló sereg élén” vívja meg harcát, „mert a sok csapás e végső lépésre is rávette.”⁹³ A győztes sereg vitézségét bár elismeri Florus, mégis szükségesnek látta kiemelni, hogy Róma számára nem volt más lehetséges út, sőt, ezek a napok lehettek volna az *Urbs* végső napjai, „amikor olyan siralmasan és kétségbeejtően álltak a dolgok, hogy azt sem lehetett tudni, mi lesz Itália sorsa”.⁹⁴ Ez vezetett ahhoz a szégyenteljes eredményhez, hogy csak rabszolgák segítségével tudott győzedelmeskedni a gyűlölt ellenség, Hannibál felett.

Florusszal ellentétben Liviusnál nem tapasztalhatunk semmilyen negatív kitértelt Rómával, vagy a rabszolgákkal kapcsolatban. Elmondja, hogy a rabszolgákat megvásárolták, még meg is kérdezték tőlük, akarnak-e hadiszolgálatot vállalni. Arról is beszámol, hogy Róma szívesebben választotta a sereg gyarapításának ezt a módját, mint azt, hogy ennél csekélyebb összegért kiváltsa a fogságba esett római katonákat. Florus szégyenteljesnek ítélte meg ezt a szituációt, Liviusnál viszont nem érhető tetten negatív minősítés ezzel a történettel kapcsolatban. Livius verziója lehetett a mintája Macrobius beszámolójának is: „bár a foglyokat kevesebbért is ki lehetett volna váltani, az állam mégis inkább szolgákra bízta magát e nagy veszedelem közepette”.⁹⁵

A liviusi és florusi elbeszélés ütköztetése Sempronius Gracchus

⁹² Liv. 26,27. és Liv. 27,3. De Livius, Tacitus, Plinius és Suetonius mellett Velleius Paterculus művében is feltűnnek hűséges rabszolgák: Vel. 2,19. Igaz, a proskribált urakkal szemben a rabszolgák hűségét csekélynek minősíti: Vel. 2,67.

⁹³ Flor. 2,6.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Macr. Sat. 1,11,32. (Ford. Tóth Orsolya).

rabszolgaseregének történetével kapcsolatban azt támasztja alá, hogy Florus nem a forrásként felmerülő, avagy kortárs szerzők attitűdjét veszi át.⁹⁶ A vizsgált szerzők által kialakított társadalmi környezet nem alapozza meg a nála tapasztalható beállítódást, így a társadalmi környezet egy másik szegmensét kell megvizsgálunk, a római jogrendet mint feltételezhető attitűd-alakító tényezőt.

Rabszolgaság és a jog

A római jogban a rabszolga nem jogalany, hanem jogtárgy,⁹⁷ vagyis tulajdon. Ennek jogalapja, a *ius gentium*, vagyis a nemzetek joga, amelynek értelmében egy személy egy másik személy *dominium*ának tárgyát képezheti.⁹⁸ A római állam a rabszolgákat – vagyontárgyak lévén – nem, vagy alig védelmezte, a jog a rabszolga és ura kapcsolatában messzemenően az utóbbi érdekeit helyezte előtérbe. Ritkán fordult elő az, hogy rabszolga érdekeit helyezték előbbre, erre jogilag lehetőség a köztársaságban igen csekély mértékben lehetett.⁹⁹

A tulajdonjog tiszteletben tartása ellenére már a köztársaság korában feltűnnek olyan adatok, amelyek szerint a rabszolgák uraikkal szemben is védelmet kaphattak az államtól. Dionysios Halikarnasseus tudósítása szerint a censorok voltak azok, akik a kegyetlenségek elkövetését a rabszolgákkal szemben megakadályozhatták.¹⁰⁰

⁹⁶ A vizsgálat során érdemben ezt a történetet lehet leginkább összehasonlítani a két szerző esetében, lévén az *Ab urbe condita* azon része, amelyben a rabszolgafelkelésekről szó esett volna, nem maradt ránk. Azonban Livius fiatalabb kortársa, Velleius Paterculus történeti művéből is hiányzik bármilyen negatív jellegű megjegyzés a Spartacus-féle rabszolgaháborúval kapcsolatban: Vel. 2,30.

⁹⁷ Földi–Hamza (2011) 208; Gardner (2012) 416; Alföldy (1996) 17.

⁹⁸ Just. Inst. 1,3,2. Watson (1987) 7. Vö. Z. Yavetz, *Slaves and Slavery in Ancient Rome*, New Brunswick – Oxford, 1988, 1–2.

⁹⁹ Mindazonáltal Livius szerint az adórszolgaság intézményét Rómában a kegyetlenkedések miatt törölték el. C. Publilius, egy Livius által igen szép külsejűként lefestett fiatalember, a családja hitelezőjének szexuális közeledését visszautasítva megvesszőzés áldozata lett. Ennek következtében az utcára menekülése után a római tömeg támogatását élvezve a senatus ülésének helyszínéhez sietett, ahol a testület a tömeg nyomására és a történet ismeretében elrendelte az intézmény megszüntetését. Liv. 8,28.

¹⁰⁰ Dion. Hal. 20,13.

Dionysios állítása azonban kétségbe vonható, ugyanis ez a lehetőség a *pater familias* hatalmát jelentősen korlátozta volna, ráadásul más források nem szólnak ilyen jellegű censori hatásköréről.¹⁰¹ A császárkor első két évszázada e tekintetben is változásokat mutat. Javulni látszanak a rabszolgák életkörülményei, továbbá a filozófia és a jogi rendelkezések is a humánusabb bánásmód elvárását fogalmazzák meg. A principatus korában már születnek olyan rendelkezések, amelyek révén a jog általánosságban védelmezi a rabszolgákat.¹⁰² Ez a folyamat pedig feltételezhetően befolyásolta a rabszolga-gazda kapcsolatát, mivel a törvény – ha kis mértékben is – korlátozta a rabszolgatartó korlátlan hatalmát tulajdon rabszolgája felett.

Claudius császár rendelkezésével kapcsolatban olvashatunk a beteg és legyengült rabszolgák kitételének következményéről: „elrendelte, hogy a szigetre kitelepített minden rabszolga legyen szabad, és ha meggyógyul, ne váljék ismét gazdája tulajdonává; ha pedig valaki inkább megöli rabszolgáját, semhogy a szigetre kitegye, azzal úgy kell bánni, mint a gyilkossal.”¹⁰³ Mind Domitianus, mind Hadrianus rendelkezései megtiltották a rabszolgák kasztrációját.¹⁰⁴ Az első század második felére keltezhető *lex Petronia* korlátozta az urak jogát arra, hogy rabszolgáikat a vadállatok elé vessék az arénában vagy, hogy erre a célra adják el őket anélkül, hogy egy magistratus engedélyezte volna ezt.¹⁰⁵ Hadrianus elrendelte, hogy a rabszolgatartónak tilos rabszolgáját megölni bírósági döntés nélkül, sőt azt is, hogy saját zárkájába csukja. Ezen túlmenően megtiltotta a rabszolga indoklás nélküli eladását kerítőnek vagy gladiátor-trénernek.¹⁰⁶ Ugyancsak Hadrianus nevéhez fűződik egy Umbricia nevű nő száműzése, akinek bűne az volt, hogy rabszolgánőit semmiségekért is a legkegyetlenebb módon büntette meg.¹⁰⁷

¹⁰¹ Watson szerint a rabszolgának ezen túl semmilyen törvényes lehetősége nem volt arra, hogy hivatalosan hatósági személyhez forduljon. A. Watson, *Roman Slave Law and Romanist Ideology*, *Phoenix* 37, 1983, 53–54.

¹⁰² Watson (1983) 56; vö. Havas (1992) 94.

¹⁰³ Suet. *Cl.* 25. (Ford. Kis Ferencné); *Dig.* 40,8,2. Vö. Watson (1983) 63.

¹⁰⁴ Suet. *Dom.* 7; *Dig.* 48,8,6; *Dig.* 48,8,4,2; *Dig.* 48,8,3,4.

¹⁰⁵ *Dig.* 48,8,11,1–2; *Dig.* 48,8,11,2. Vö. Gardner (2012) 433.

¹⁰⁶ Gardner (2012) 433; Alföldy (1996) 90.

¹⁰⁷ *Dig.* 1,6,2.

Antoninus Pius rendeletében, amely a iustinianusi *Institutiones*-ban jelenik meg, azt olvashatjuk, hogy „aki rabszolgáját ok nélkül megöli, nem kevésbé bűnhődik, mint aki más rabszolgáját ölte meg”,¹⁰⁸ s büntetőeljárás indítható ellene. Ennek értelmében a rabszolga fordulhatott segítségért, élhetett panasszal ura ellen. A rabszolgák panaszának meghallgatása után – ha a rabszolgatartó indokolatlan kegyetlensége bebizonyosodik az eljárást vezető tisztségviselő számára – a magistratus kényszerítheti a rabszolgatartót a rabszolga eladására.¹⁰⁹

A szakirodalomban az a nézet terjedt el, miszerint egyre több római követte a rendelkezésekben tapasztalható viselkedési normát.¹¹⁰ Voltaképpen ezt tapasztalhatjuk az ifjabb Plinius esetében, aki úgy akart jó rabszolgatartónak tűnni, hogy leveleiben rabszolgái felé mutatott jóindulatát hangsúlyozta. Azonban a rabszolgák védelme nem teljes mértékben és nem kizárólagosan emberieségből született, hanem mind az állam, mind pedig a rabszolgatartók számára fontos (pl. anyagi, biztonsági) érdekek álltak mögötte. Úgy vélték ugyanis, hogy a kegyetlenkedés előfordulásának csökkentésével megakadályozható egy esetleges rabszolgafelkelés. Ez lehet az oka, hogy az említett rendelkezésekben a rabszolgák jólétével való törődés ellenére minduntalan szerepel a rabszolgatartó hatalma rabszolgái felett. Antoninus Pius megerősíti, hogy az urak jogainak csorbíthatatlannak kell lennie, egyúttal pedig a rabszolgatartók érdeke a rabszolgák panaszaira való odafigyelés. Ez a folyamat feltételezhetően befolyásolta a rabszolga-gazda kapcsolatát, hiszen a törvény bizonyos korlátokat állított a rabszolgatartó korlátlan hatalmának érvényesítése elé, még akkor is, ha az antoninusi rendelet még a rabszolgavédő rendelkezésben is megerősítette a gazda joghatóságának és hatalmának tényét ekképpen: „az urak rabszolgáik feletti joghatóságának csorbíthatatlannak kell ugyan lennie, és senkit e jogától megfosztani nem sza-

¹⁰⁸ Iust. Inst. 1,8,2 (ford. Ifj. Mészöly Gedeon); Gaius Inst. 1,53.

¹⁰⁹ Földi–Hamza (2011) 209. Ennek során a rabszolga egy másik rabszolgatartóhoz kerülhetett, eladásukat az állam bonyolította le, az érték fizetett pénzüsszeg az előző tulajdonost illette. Ezek a rabszolgák azonban nem voltak népszerűek a rabszolgatartók köreiben, senki nem akart „hűtlen, áruló” rabszolgát. Vö. Gardner (2012) 434.

¹¹⁰ Alföldy (1996) 90; Gardner (2012) 436.

bad”.¹¹¹ Havas László megállapításaival egyetértve kijelenthetjük azt, hogy a szociokulturális közeg, amelyben Florus élt – legyen az Hadrianus vagy Antoninus Pius uralkodása során – a köztársasági tendenciákhoz képest merőben más körülményeket teremtett a rabszolgák megítélését illetően, ennek reprezentánsai a fentebb példaként hozott jogi rendelkezések is.

Összegzés

A Florus lehetséges mintáiként szóba jöhető szerzőknél nem egyésesen és kizárólagosan negatív a rabszolgák beállítása, ezért Havas és Alonso-Nuñez megállapításait el kell fogadnunk, miszerint Florus alapvetően köztársaság kori forrásokat használt.¹¹² Az első századtól már jól dokumentálható, hogy van egy a jogalkotásban (is) megjelenő kedvező fejlődés a rabszolgák helyzetében. Florus korára több olyan jogszabály született, amely figyelembe vette a rabszolgák érdekeit, élethelyzeteit. Ehhez járul még a filozófiai írásokban tapasztalható humánus. Ezek alapján az feltételezhető, hogy a kialakulóban lévő szociokulturális közeg már egészen mást sugallhatott a rabszolgák társadalmi csoportjáról a kor emberének, mint azt korábban tapasztalhattuk volna. Eme változás a Kr. u. 2. században az élet csaknem minden szegmensében megjelenhetett.

Ezért meglepő Florus egyoldalúan negatív hozzáállása. Ennek okait keresve egyfelől feltehetően az az ősi lovagrendi és senatori attitűd jelenhet meg, amely a római rabszolgotartók hagyományosan kialakult szociális beállítódását tükrözi: a rabszolgák beszélő eszközök, a rómaiak számára meglehetősen nagy szűgyen volt a rabszolgák ellen harcolni, mi több: vereséget szenvedni tőlük. A rabszolgafelkelések élménye, a rabszolgák gyilkosságai és az ősi hagyomány, amely szerint az alapvető társadalmi felosztás, hogy az emberek szabadok vagy rabszolgák, erősen érvényesült minden szemléletbeli, társadalmi és jogi változás dacára. Erre a mélyen gyökerező és erősen ható attitűdre szemléletes példa az, ahogy Florus az első szicíliai

¹¹¹ Dig. 1,6,2: *dominorum quidem potestatem in suos servos illibatam esse oportet nec cuiquam hominum ius suum detrahi.* (Ford. Boronkai Iván)

¹¹² Havas (1992) 94–95, vö. Alonso-Nuñez (1983) 20.

rabszolgafelkelés vezetőjét, Eunust bemutatja: „hogy teljes legyen a baj, Eunus felékesítette magát a királyi hatalom jelvényeivel”.¹¹³ Márpedig a királyságra való törekvés a római értékrend és jogrend számára a legsúlyosabb büntetés volt. Ráadásul, mint láthattuk, a római rabszolgatartókban egyfajta szorongás, meglehetősen erős ellenérzés alakult ki azzal kapcsolatban, hogy felszabadítottak és rabszolgák hatalomhoz jutnak.¹¹⁴ A királyságtól való félelem köztársaság kori beidegződése mellé felzárkózott és azzal együtt érvényesült a császári rabszolgák vagy felszabadítottak túlhatalmától való viszolygás is.

A rabszolgák rossz színben való feltüntetése az organikus történet szemlélettel is kapcsolatba hozható. Florus szerint Rómát a hódító háborúk, a szabadságért, a határok és a szövetségesek védelméért folyó háborúk tették nagygyá. Ezek a háborúk szolgálták az *Urbs* mint organizmus egészséges működését, a *virtus* kibontakozását, a *mos maiorum* és a *res publica* szolgálatának helyes útját. Azonban, ahogy a *virtus Romana* hanyatlani látszik, s a polgárháborúk kora érkezik Rómára, a szervezet elveszti egészséges mivoltát. A megbetegedés egyik legfontosabb oka pedig a belső háború, belső konfliktusok kibontakozása vagy a hódításból adódó *mores transmarini*¹¹⁵ megjelenése. Leegyszerűsítve: Róma saját magát betegíthette meg. Ennek egyik szimptomája volt a rabszolgaháborúk sorozata, amelyek ugyanúgy belső konfliktust jelentettek, mint a polgárháborúk. A rabszolgafelkelések súlyos, ha nem súlyosabb betegséget okozhattak Rómának.

Florus számára a rabszolgák negatív megjelenítéséhez kézenfekvő eszköz lehetett az, hogy őket mint Róma ellenségeit, mint az *Urbs* és az *Imperium* betegségéhez hozzájáruló társadalmi réteget ábrázza. Elképzelhető, hogy a szerző ezzel a negatív rabszolga-képpel a kialakulóban lévő korszellemet kívánta megkérdőjelezni,¹¹⁶ viszonylagossá téve azt a toleranciát, amelyet például a rabszolgákat védő római jogszabályok sugallhattak a társadalom felé. Florus célja egész

¹¹³ Flor. 3,19: *regisque, ne quid malis deesset, decoratus insignibus castella*.

¹¹⁴ N. Morley, *Slavery under the Principate*, in: Bradley – Cartledge (2012) 280.

¹¹⁵ Havas (2011) 102.

¹¹⁶ Ez már az ifjabb Senecánál tetten érhető, s egészen a késő antikvitásig követhető: Sen. *Ep.* 47. Vö. pl. Macr. *Sat.* 1,11,6.

művében az volt, hogy arra irányítsa kortársai figyelmét, mennyire eltérnek a szavakban hangoztatott, elvben mindenki által követett régi római erkölcsök korának a valóságban tapasztalható életvitelétől.¹¹⁷ Róma öregkorára, az augustusi *pax Romana* ellenére, beteges lett, s ennek a betegségnek egyik megnyilvánulása, mondhatni tünete a rómaiak ősi szokásával szembemenő, a rabszolgaság intézményét lassacskán elfogadó korszellem lehetett, amellyel egy a régi római elit attitűdjét magáévá tevő egyén nem tudott azonosulni.

Mindez nem csak arra enged minket következtetni, hogy Rómában a köztársaság korában milyen lehetett a rabszolgák megítélése, a rájuk irányuló konzervatív-arisztokratikus attitűd, hanem arra is, hogy továbbra is feltehetően létezett egy olyan társadalmi réteg, amelyre jellemző volt az ősi római arisztokrácia jellegzetes viszonyulása a rabszolgák irányában. Mindazonáltal nem hanyagolható el a tény, hogy jogi szabályozások, a filozófia által képviselt humánus és a rabszolgákra irányuló negatív narratíva hiánya a történetíróknál arra utal, hogy ez az ősi szociokulturális közeg átalakulóban volt. Florus annak a „tiltakozásnak” lehetett az egyik képviselője, amely ezt a változást merőben ellenezte. A római rabszolgotartók szociokulturális közegéről szóló bevezető részben említésre került, hogy a mentalitástörténet feltételezése szerint nem szükséges kifejezni az egyéneknek az alapvetően társadalmi csoportra jellemző beállítódást. Florus esetében ez a fenti okok miatt volt szükséges, a korszakban megjelenő változásra válaszul ő alkalmazhatta – tudatosan vagy tudat alatt – az irodalom eszköztárát arra, hogy emlékeztesse Rómát öregkori betegeskedésére, s arra, hogy ha letérnek a *mos maiorum* által kijelölt útról, úgy az az *Urbs* bukásával járhat.

¹¹⁷ Havas (2011) 103.

LUCANUS ISTENAPPARÁTUSA: AZ ISTENEK HIÁNYA ÉS A SORS SZEMÉLYESSÉGE A PHARSALIÁBAN

NAGYILLÉS JÁNOS

A Lucanus-kutatás egyik központi kérdése a hagyományos epikus istenapparátus problémája. Eddig a következő álláspontok rajzolódtak ki: 1. az epikus istenek helyét Lucanusnál a többé-kevésbé sztoikus értelemben vett *fatum* illetve *fortuna* veszi át, ám az isteni *providentiá*ba vetett hitből adódó optimizmus, vagy akár csak szenvtelen-ség nélkül: ennek háttérében egyéni politikai meggyőződés húzódhat meg; 2. a hagyományos vallásgyakorlat és az epikus költészet istenei csak aktivitásukat veszítik el, az eposz egyébként teli van istenekkel, az isteni erők a *Pharsaliában* nagyon is nagy teret kapnak; 3. az istenapparátusról való lemondás oka az, hogy az elbeszélő jelenéhez közeli római téma pragmatikusabb narratívát követel; 4. a római téma következménye az is, hogy a római epika istenei nem szerepelhetnek az eposzban apparátussá szervezve: igen nehéz lett volna indokolható szerepet adni az úgymond köztársasági isteneknek a köztársaság pusztulásának eposzában, arról már nem is beszélve, hogy a költő a római pantheon melyik istenét melyik párt oldalára állította volna.¹

Az iménti szempontokon kívül egy korábbi tanulmányomban Quintilianus Lucanusról alkotott véleményét bevonva a retorikai *narratio* szabályainak követését mutattam ki. Feltételezésem szerint a szöveg ebből a szempontból nézve kései válasz is lehet a polgárháború narratívájának caesari verziójára.² Kutatásaimat később a végzet

¹ Nagyillés J., A szónok költő és az istenapparátus, *Antik Tanulmányok* 53, 2009, 219–237.

² A két szöveg kapcsolatát vitatják, jómagam úgy vélem, Lucanus szövege a polgárháború caesari narratívájára adott válasz: Nagyillés J., „...venturi me teque legent”.

és *fortuna* lucanusi koncepciójának vizsgálatával folytattam, megvizsgáltam a bűn és felelősség problémáját a Caesar és Pompeius közötti polgárháború lucanusi ábrázolásában, és igyekeztem bemutatni, hogy Lucanus nemcsak a *fortunát/Fortunát*, hanem a *fatumot* is személyes létezőként kezeli: így már alkalmasak rá, hogy az epikus elbeszélés metafizikai hajtómotorja legyenek, vagyis átvegyék a *deorum ministeria* szerepét. Lucanus ábrázolásában a végzet és *fortuna/Fortuna* csakis saját akaratból levezethető aktivitással rendelkező epikus hatóerő, működésük lucanusi metaforái közel állnak a hagyományos epikus istenek cselekvési módjaihoz, ilyenformán az epikus istenapparátus helyett való működésük az eposzban lehetséges filozófiai olvasatukkal együtt voltaképpen egyfajta visszatérés a hagyományos epikus istenapparátushoz.³

Ennek eredményeképpen elmondhatjuk, hogy Lucanus olyannyira nem nélkülözi a metafizikai dimenziót, hogy eposza a modern, az ő korában érvényesnek tartott metafizikai képzetek irodalmi működtetésének paradigmájaként olvasható. Ilyen értelemben valóban az eposz műfajának modernizálásáról van szó – jelenlegi tudásunk szerint, amennyiben a Lucanus előtti epikus hagyomány meglehetősen hézagos hagyományozása miatt nem tudhatjuk biztosan, ezen a téren valóban Lucanus volt-e az első. Mindenesetre a műfaj modernizálása, megújítása, még ha e tekintetben lettek volna is előzményei, aktuális esztétikai kérdés egy, az epika Vergilius és Ovidius utáni másodvirágzása által fémjelzett korszakban, amikor az eposz több irányú útkeresése érzékelhető. A kor irodalmi diskurzusában megjelenik a műfaj kritikája és megújításának szándéka – vegyük csak Petronius *Bellum civile*-jét, Martialis Lucanus-epigrammáit⁴, és Iuvenalis implicit eposz-kritikáját,⁵ és például Quintilianus Lucanus-

Lucanus és jövőbeli közönsége, in: Tóth O. (szerk.), *Tempora mutantur. Tanulmányok az időről és a bűnről*, Debrecen, 2015, 129–149.

³ Nagyllés (2009).

⁴ Mart. 1,61; 4,40; 7,21–23; 14,194.

⁵ Újabban Gellérfi Gergő értekezett a témáról, l. különösen Iuvenalis-monográfiája 6. (*Epikus forradalom*) és 7. (*A 3. satíra és Umbricius*) fejezetét: Gellérfi G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis satíráiban*, Budapest, 2018. Az utóbbi említett fejezetben ugyanakkor kimutatja, hogy az eposz műfaját kritizáló Iuvenalis is használja allúzióiban Lucanust (164–165).

értékelésében⁶ és általában eposzkritikájában hangot kapnak az új utakkal kapcsolatos kritikai megnyilvánulások is.

Az istenapparátus hiánya, illetve átalakítása, és a vonatkozó kutatások változatos részeredményei talán a *Pharsalia* fiktív univerzuma felől magyarázhatók meg a leginkább. Maga e költői tér a látszat ellenére nem különbözik oly nagy mértékben a korábbi eposzokétól. Még a hagyományos istenapparátus szereplői sem hiányoznak belőle, mindössze passzivitásra vannak kárhozthatva. Korábbi aktív, cselekményformáló szerepüket részben az eposzban korábban is ismert metafizikai erők veszik át, felfogásukban ekkor már nem függetlenül filozófiai megközelítésük jellegzetességeitől: elnevezésük *deus*, *dei*, *fatum/fata*, *fortuna*. Irodalmi megjelenésük új formája sem példa nélküli a korábbiakban: lehetséges előképeiket részben az epikus költészetben, részben a történetírásban találjuk. A továbbiakban előbb Lucanus költői terét vizsgáljuk meg, majd a megváltozott szerepű isteni entitások lehetséges előképeinek bemutatásával folytatjuk.

A kiindulópont az e vonatkozásban programszerű, *invocatio*val kombinált Nero-*elogium*.⁷ Ebben a költő inspirációja forrásaként az uralkodót jelöli meg – már ez sem új a principatus-korabeli epikus hagyományban: mint Lucanus mondja, ihlete forrásául ott van Nero, ezért nem háborgatja a cirrhai istent.⁸ Az új inspiráció-forrás választásának költő által megadott oka az, hogy a téma a köztársaság váltságának utolsó felvonása, amely a végzet akaratából, ha mégoly nagy

⁶ *Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus.* (Quint. Inst. 10,1,90). Vö. *Sunt quidam qui me dicant non esse poetam: | sed qui me vendit bybliopola putat.* (Mart. 14,194); *Lucanus namque ideo in numero poetarum esse non meruit, quia videtur historiam composuisse, non poema* (Serv. Ad Aen. 1,382v.); *Officium autem poetae in eo est, ut ea quae vere gesta sunt in alias species obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa transducant.* Unde et Lucanus ideo in numero poetarum non ponitur, quia videtur historiam composuisse, non poema. (Isid. Etym. 8,7,10)

⁷ Luc. Phars. 1,33–66.

⁸ *nec, si te pectore vates | accipio, Cirrhaea velim secreta moventem | sollicitare deum Bacchumque avertere Nysa: | tu satis ad vires Romana in carmina dandas* (Luc. Phars. 1,63–66) – Ha költőként keblembé fogadlak, nem is szeretném már háborgatni a cirrhai jóslatokat ihlető istent, vagy Bacchust elrángatni Nysából, mert te önmagadban elég vagy hozzá, hogy erőt adj római eposzomhoz.

véráldozat árán is, Nero akkori hatalmának kiindulópontját jelentette.⁹

Ebben az univerzumban, éppúgy, mint a korábbiakban, a végzet uralkodik – e hatalmat Homérostól a kortárs filozófiákig számtalanszor és számtalan módon írták le, s mindegyik leírás egyezik abban, hogy a végzet akarata megváltoztathatatlan, a hatalma alá tartozó bármiféle isteni erő előbb vagy utóbb kénytelen engedelmeskedni neki, nem beszélve az istenekénél sokkal kisebb hatalommal rendelkező emberről. Lucanusnál a *fatum* és *fortuna* aktivitása átterjed a korábbi eposzokban még az isteneknek szánt térre is, ilyen értelemben a költő polgárháborús narratívája a végzet működéséről szóló tanulmányként is olvasható. A korábbi eposzokéhoz képest egyetlen új eleme a következetes pesszimizmus. E pesszimizmus nem kis részben annak a költői tapasztalatnak az eredménye, hogy a végzet nem szenvtelen erő (mint azt például Seneca állítja) – éppen ellenkezőleg: kifejezetten mindannak a lerombolását célozza, ami a köztársaság viszonyai között addig működött és érték volt. A végzet akaratának teljesedése fölött ezért már Iuppiter sem örködik: a narratívában megidézett minden isteni erő saját jószántából is a pusztuláson munkálkodik.

Ennek bizonyítékául álljon itt néhány szöveghely: az istenek mindent eltöltenek a közelgő harc előjeleivel,¹⁰ s hamarosan tombolni kezd haragjuk¹¹ – az igazságosság dilemmájával küzdő Catót is magával ragadja a végzet,¹² hogy aztán őt is bűnössé tegye a pusztu-

⁹ *quod si non aliam venturo fata Neroni | invenere viam magnoque aeterna parantur | regna deis caelumque suo servire Tonanti | non nisi saevorum potuit post bella gigantum, | iam nihil, o superi, querimus; scelera ipsa nefasque | hac mercede placent.* (Luc. *Phars.* 1,33–38) – Ha nem talált a végzet más utat Nero eljövételére, s az istenek is nagy áron jutottak örök hatalomhoz, s az ég nem tudott a Messziredőrgő szolgájául szegődni, csak egy Gigász-háború után, már egy panaszszőm síncs, Égbeliek – sőt még üdvözlöm is az istentelen bűnöket, ha értük ez a díj jár.

¹⁰ (...) *superique minaces | prodigiis terras inplerunt, aethera, pontum* (Luc. *Phars.* 1,524sq.) – s a fenyegető égiek szörnyű csodajelekkkel töltötték meg szárazat, eget és tengert.

¹¹ *iamque irae patuere deum* (Luc. *Phars.* 2,1) – Hamarosan megmutatta magát az istenek haragja.

¹² (...) *quo fata trahunt virtus secura sequetur* (Luc. *Phars.* 2,287) – ... az erény bátran követheti, bármerre sodorja a végzet.

lásban – egyes emberek az egész világra kiterjedő harcban addig még részt nem vevő isteneket is megidéznek: Domitius úgy hívja harcba Corfinium folyama, az Aternus istenségét, ahogy a Skamandros és Simoeis szerepelnek az *Ilias* 21. éneke folyammenti harcaiban¹³ – a múltó napok végén a *Titanként* invokált Nap szinte a látvány elől menekülve meredeken bukik az Óceánba¹⁴ – a régebbi eposzok világának üzenete, hogy végül az igazság győzedelmeskedik, itt éppen az ellenkezőjére fordul, mert *Fortuna* a bűnösöket védi és az istenek itt már csak ártatlanokra tudnak haragudni¹⁵ – *Fortuna* olykor még saját kegyeltjének, Caesarnak is ellene fordul¹⁶ – Pompeius felesége, Cornelia sem várhat kegyelmet a sorstól, még ha átmenetileg vissza is kapja tőle hőn szeretett férjét.¹⁷

Ezek a Lucanust az eposz felől olvasva újszerűnek tetsző erők és hatásuk leírásának narratív elemei is felfedezhetők azonban más műfajú, de a *Pharsalia* témája szempontjából fontos referenciaszövegekben. Az egyik Cicero *De lege Manilia*-ja, a másik pedig Caesar *Commentarii de bello civili*-je. Az első Pompeius jellemzéséhez adhatott támpontot (természetesen nem megfelelően arról sem, hogy ehhez Lucanusnak még sokkal több, és nyilván nemcsak írott forrásanyag állt rendelkezésére), a második háttere nélkül pedig az eposz Caesarának megformálása elképzelhetetlen különösen a *Fortunához* való viszonya szempontjából.

¹³ *tu montanis totus nunc fontibus exi | atque omnis trahe, gurgis, aquas, ut spumeus alnos | discussa conpage feras* (Luc. *Phars.* 2,485–7) – Törj teljesen elő hegyi forrásaidból és hömpölyögj egész vizeddel, örvénylő ár, hogy tajtékozva sodord el az égerácsolatot.

¹⁴ *Titan iam pronus in undas | ibat* (Luc. *Phars.* 3,40sq.) – Titan már meredeken bukkott a habokba.

¹⁵ *servat multos fortuna nocentis | et tantum miseris irasci numina possunt* (Luc. *Phars.* 3,448sq.) Sok bűnöst megment a szerencse, s az égiek csak a szerencsétlenekre haragudhatnak.

¹⁶ *non eadem belli totum fortuna per orbem | constitit, in partes aliquid sed Caesaris ausa est* (Luc. *Phars.* 4,401sq.) – Nem maradt az egész világon változatlan a hadiszerencse, hanem, ha kevésbé is, Caesar pártja ellen is mert tenni.

¹⁷ *sed non superi tam laeta parabant: | instabat miserae, Magnum quae redderet, hora* (Luc. *Phars.* 5,814sq.) – Ám az égiek nem terveztek már neki ilyen boldogságot: közeledett az óra, mely szerencsétlen fejének visszaadta Pompeiust.

Cicero szövegére visszatérve: ez egyrészt Pompeius jellemzése szempontjából fontos, másrészt azért is, mert, mint látni fogjuk, Cicero elbeszélői módszere mintául szolgálhatott Lucanusnak hosszabb eseménysorok tömör, mégis informatív szónoki előadásának technikájához. Hogy Lucanus tehetséges Cicero-tanítványnak bizonyult, utólag igazolja Quintilianus róla alkotott véleménye: *magis oratoribus quam poetis imitandus*. Harmadrészt fontosnak tartom Cicero szövegének egy másik jellegzetességét is. Cicero a mithridatési háború Lucullus vezérlete alatti szakaszának rövid leírásában egyes pontokon kiemeli a félelem sorsdöntő szerepét – s Lucanus eposzában a végzet kezében, mint korábban kimutattuk, a félelemkeltés annak elengedhetetlen eszköze: azzal, hogy az emberekben kikapcsolja az ésszerű cselekvés képességét, az embert a pusztítás kiszolgáltatott és tehetetlen eszközévé teszi.

Nam in ceteris rebus cum venit calamitas, tum detrimentum accipitur; at in vectigalibus non solum adventus mali, sed etiam metus ipse adfert calamitatem. Nam cum hostium copiae non longe absunt, etiam si inruptio nulla facta est, tamen pecuaria relinquitur, agri cultura deseritur, mercatorum navigatio conquiescit. Ita neque ex portu neque ex decumis neque ex scriptura vectigal conservari potest: qua re saepe totius anni fructus uno rumore periculi atque uno belli terrore amittitur.
(Cic. imp. Pomp. 6,15)¹⁸

Visszatérve az első két szempontra: Cicero szövegét olvasva pontosabban megérthetjük, milyen hajdani tulajdonságait hiányolja az eposz narrátora az idősödő Pompeiusból: a hatékonyságot és gyors-

¹⁸ „Mert egyébként akkor szenved kárt az állam, ha a szerencsétlenség bekövetkezik; ám az adójövedelmek esetében nemcsak a baj bekövetkezése, de már a pusztta félelem is szerencsétlenséget hoz magával. Mert ha az ellenséges csapatok már egészen közel vannak, még ha be nem törtek is, az állattenyésztés abbamarad, a földművelést abbahagyják, a kereskedelmi hajózás szünetel: így sem a kikötővámot, sem a terményfizetést, sem a legelőbérletet nem lehet biztosítani, ezért gyakran az egész év haszna egyetlen rémhírre s egyetlen háborús riadalomra odavész.” (Ford. Németh Béla)

ságot. Azt is látjuk, milyen volt Pompeius, amikor még nem hagyta el a szerencse – és nem pártolt át Caesarhoz.

Pompeius hatékonyságára és gyorsaságára utalnak Cicero következő helyei:

*Neque enim illae sunt solae virtutes imperatoriae, quae volgo existimantur, – labor in negotiis, fortitudo in periculis, industria in agendo, celeritas in conficiendo, consilium in providendo: quae tanta sunt in hoc uno, quanta in omnibus reliquis imperatoribus, quos aut vidimus aut audivimus, non fuerunt. (30) Testis est Italia, quam ille ipse victor L. Sulla huius virtute et subsidio confessus est liberata. Testis est Sicilia, quam multis undique cinctam periculis non terrore belli, sed consili celeritate explicavit.*¹⁹
(Cic. imp. Pomp. 11,29sq.)

*Age vero: ceteris in rebus qua ille sit temperantia considerate. Unde illam tantam celeritatem et tam incredibilem cursum inventum putatis?*²⁰
(Cic. imp. Pomp. 14,40)

Akkoriban még Pompeiust a szerencse segíti, valamiféle isteni akaratból született, és az vezérli arra, hogy támogassa a res publica fortunáját:

Ego enim sic existimo, in summo imperatore quattuor has res inesse oportere, – scientiam rei militaris, virtutem, auctoritatem,

¹⁹ „Mert nem csupán a hadvezéri erények azok, melyeket általában annak tartanak: aktivitás a közügyekben, bátorság a veszélyekben, szorgalom a cselekvésben, gyorsaság a végrehajtásban, megfontoltság a tervezésben. Ezek oly nagy mértéket érnek el ebben az egy férfinban, amekkorát az összes többi eddig látott vagy hallott hadvezérben sem tettek ki. Tanúm Itália, melyet magának a győztes L. Sullának szavai szerint is az ő rátermett segítségével szabadított meg, tanúm Szicília, melyet mikor mindenhonnan veszélyek környékezték, nem a háború rettenetével, hanem gyors határozottsággal vezetett ki a bajok közül.” (Ford. Németh Béla)

²⁰ „Nos, vizsgáljátok meg, egyéb területeken is milyen mértékletes. Mit gondoltok, miért volt annyira gyors, honnan eredt az ő hihetetlenül fürge mozgása?” (Ford. Németh Béla)

felicitatem. (...) Quod denique genus esse belli potest, in quo illum non exercuerit fortuna rei publicae?²¹

(Cic. imp. Pomp. 10,28)

Et quisquam dubitabit quin huic hoc tantum bellum transmittendum sit, qui ad omnia nostrae memoriae bella conficienda divino quodam consilio natus esse videatur?

(Cic. imp. Pomp. 1,42)

A négy említett fővezéri erény részletezésében, melyeket Pompeius megbízatása érvként kezel, Cicero nagy hangsúlyt fektet a leendő hadvezér *felicitas*ára és *fortunájára*, melyekben a halhatatlan istenek iránta való kegye nyilvánul meg:

Reliquum est ut de felicitate, quam praestare de se ipso nemo potest, meminisse et commemorare de altero possumus, sicut aequum est homines de potestate deorum timide et pauca dicamus. Ego enim sic existimo: Maximo, Marcello, Scipioni, Mario, et ceteris magnis imperatoribus non solum propter virtutem, sed etiam propter fortunam saepius imperia mandata atque exercitus esse commissos. Fuit enim profecto quibusdam summis viris quaedam ad amplitudinem et ad gloriam et ad res magnas bene gerendas divinitus adiuncta fortuna. De huius autem hominis felicitate, de quo nunc agimus, hac utar moderatione dicendi, non ut in illius potestate fortunam positam esse dicam, sed ut praeterita meminisse, reliqua sperare videamur, ne aut invis a dis immortalibus oratio nostra aut ingrata esse videatur. (48) Itaque non sum praedicaturus quantas ille res domi militiae, terra marique, quantaque felicitate gesserit; ut eius semper voluntatibus non modo cives adsenserint, socii obtemperarint, hostes obedierint, sed etiam venti tempestatesque obsecundarint: hoc brevissime dicam, neminem umquam tam impudentem fuisse, qui ab dis immortalibus tot et tantas res tacitus auderet

²¹ „Nekem ugyanis az a véleményem, hogy a kiváló hadvezérben e négy dolognak kell meglennie: hadtudomány, vitézség, tekintély, szerencse. (...) Miféle háború lehetséges, melyben ne foglalkoztatta volna őt az állam sorsa?” (Ford. Németh Béla)

*optare, quot et quantas di immortales ad Cn. Pompeium detulerunt. Quod ut illi proprium ac perpetuum sit, Quirites, cum communis salutis atque imperi tum ipsius hominis causa, sicuti facitis, velle et optare debetis. (49) Qua re, – cum et bellum sit ita necessarium ut neglegi non possit, ita magnum ut accuratissime sit administrandum; et cum ei imperatorem praeficere possitis, in quo sit eximia belli scientia, singularis virtus, clarissima auctoritas, egregia fortuna, – dubitatis Quirites, quin hoc tantum boni, quod vobis ab dis immortalibus oblatum et datum est, in rem publicam conservandam atque amplificandam conferatis?*²²
(Cic. imp. Pomp. 16,47–49)

A Cicero-szövegre való hivatkozás harmadik oka annak felidézése volt, hogy Cicero hogyan foglalja össze tömören a Mithridatés ellen addig Lucullus által vezetett háború történetét beszéde egyetlen

²² „Háttravan még, hogy a szerencsét hozzuk szóba; ezt magára nézve senki sem biztosíthatja, de másról kimondhatjuk, s méltányos is, hogy ha az ember az istenek hatalmáról beszél, óvatosan és keveset szóljon. Véleményem szerint ugyanis Maximusra, Marcellusra, Scipióra, Mariusra és a többi nagy hadvezérre nemcsak kiválóságuk, hanem gyakran szerencsájuk miatt is bíztak hatalmat, adtak nekik hadsereget. Néhány kiváló férfiúban ugyanis megvolt az a bizonyos istenadta módon őket el nem hagyó szerencse a nagyságra, a dicsőségre és a kiváló nagy tettek elérésére. Mikor e férfi szerencsáját hozom szóba, akiről most beszélünk, ilyen megszorításokkal szólok. Nem azért, hogy azt mondjam, hatalma van a szerencse felett, hanem hogy az elmúltakra emlékezzünk, az elkövetkezendőkben pedig reménykedjünk, nehogy a halhatatlan istenek szemében beszédünk gyűlöletes és hálátlan legyen. Így nem mondom el, mily nagy dolgokat vitt véghez békében is, háborúban is, szárazon is, vízen is, s mindezt milyen szerencsével, hogy akarátára nemcsak a polgárok értettek egyet, a szövetségesek engedelmeskedtek, az ellenség pedig engedett, de még a szelek és viharok is hajlottak. S hogy legtömörebben szóljak, nem lehet senki olyan szégyentelen, hogy a halhatatlan istenektől olyan sok és olyan nagy dolgot még szótlanul is óhajtani merészelve, amennyit és amekkorát a halhatatlan istenek Cn. Pompeiusnak megadtak. Hogy ez örökös tulajdona legyen, polgárok, egyrészt a közjó és a birodalom, másrészt a saját maga érdekében, szívvel-lélekkel óhajtsátok, mint ahogy teszitek is. Tehát, mivel e háború maga annyira szükséges, hogy elhanyagolni nem lehet, annyira fontos, hogy viselni igen gondosan kell, s mivel olyan hadvezért állíthattok élére, akiben a kiváló katonai tudomány, az egyedülálló vitézség, a legragyogóbb tekintély, a kiemelkedő szerencse, még haboztok, polgárok, hogy ezt a hatalmas áldást, melyet a halhatatlan istenek bőven árasztottak rátok, az állam megőrzésére s nagyobbítására fordítsátok?” (Ford. Németh Béla)

bekezdésében. Ebben a jellegzetes lucanusi elbeszélői technika számos markáns eleme megjelenik. (Cic. imp. Pomp. 9,22–26).²³

²³ (22) *Requiretur fortasse nunc quem ad modum, cum haec ita sint, reliquum possit magnum esse bellum. Cognoscite, Quirites. Non enim hoc sine causa quaeri videtur. Primum ex suo regno sic Mithridates profugit, ut ex eodem Ponto Medea illa quondam profugisse dicitur, quam praedicant in fuga fratris sui membra in eis locis, qua se parens persequeretur, dissipavisse, ut eorum conlectio dispersa, maerorque patrius, celeritatem persequendi retardaret. Sic Mithridates fugiens maximam vim auri atque argenti pulcherrimarumque rerum omnium, quas et a maioribus acceperat et ipse bello superiore ex tota Asia direptas in suum regnum congesserat, in Ponto omnem reliquit. Haec dum nostri conligunt omnia diligentius, rex ipse e manibus effugit. Ita illum in persequendi studio maeror, hos laetitia tardavit.* (23) *Hunc in illo timore et fuga Tigranes rex Armenius excepit, diffidentemque rebus suis confirmavit, et adflictum erexit, perditumque recreavit. Cuius in regnum postea quam L. Lucullus cum exercitu venit, plures etiam gentes contra imperatorem nostrum concitatae sunt. Erat enim metus iniectus eis nationibus, quas numquam populus Romanus neque lacesendas bello neque temptandas putavit: erat etiam alia gravis atque vehemens opinio, quae animos gentium barbararum pervaserat, fani locupletissimi et religiosissimi diripiendi causa in eas oras nostrum esse exercitum adductum. Ita nationes multae atque magnae novo quodam terrore ac metu concitabantur. Noster autem exercitus, tametsi urbem ex Tigrani regno ceperat, et proeliis usus erat secundis, tamen nimia longinquitate locorum ac desiderio suorum commovebatur.* (24) *Hic iam plura non dicam. Fuit enim illud extremum ut ex eis locis a militibus nostris reditus magis maturus quam processio longior quaereretur. Mithridates autem et suam manum iam confirmarat, [et eorum] qui se ex ipsius regno conlegerant, et magnis adventiciis auxiliis multorum regum et nationum iuvabatur. Nam hoc fere sic fieri solere acceperimus, ut regum adflictae fortunae facile multorum opes adliciant ad misericordiam, maximeque eorum qui aut reges sunt aut vivunt in regno, ut eis nomen regale magnum et sanctum esse videatur.* (25) *Itaque tantum victus efficere potuit, quantum incolumis numquam est ausus optare. Nam cum se in regnum suum recepisset, non fuit eo contentus, quod ei praeter spem acciderat, – ut illam, postea quam pulsus erat, terram umquam attingeret, – sed in exercitum nostrum clarum atque victorem impetum fecit. Sinite hoc loco, Quirites, sicut poetae solent, qui res Romanas scribunt, praeterire me nostram calamitatem, quae tanta fuit, ut eam ad aures [Luculli] imperatoris non ex proelio nuntius, sed ex sermone rumor adferret.* (26) *Hic in illo ipso malo gravissimaque belli offensione, L. Lucullus, qui tamen aliqua ex parte eis incommodis mederi fortasse potuisset, vestro iussu coactus, – qui imperi diuturnitati modum statuendum vetere exemplo putavistis, – partem militum, qui iam stipendiis confecti erant, dimisit, partem M'. Glabrioni tradidit. Multa praetereo consulto, sed ea vos coniectura perspicite, quantum illud bellum factum putetis, quod coniungant reges potentissimi, renovent agitatae nationes, suscipiant integrae gentes, novus imperator noster accipiat, vetere exercitu pulso.*

Lucullus emlékirataiban nyilván sokkal részletesebben taglalhatta a Mithridatés elleni háborút, mely konzuli éve, 74 óta tartott – Cicero beszédének évében nyolc esztendeje. A szónok a bonyolult és fordultatos eseménysornak egyetlen hosszabb *caputot* szentel, amelyben minden szónoki képességét latba kellett vetnie, hogy a tömörség ne menjen a szemléletesség és érzékletesség rovására. Ennek érdekében több, Lucanus által is gyakran alkalmazott szónoki eszközt is bevet. Ezek a következők: Mithridatés menekülését kifejtett mitológiai hasonlattal festi a tömör narratíva kezdetén, mely alkalmas rá, hogy példával érzékeltesse, hogyan lassította le a nyomában járó római sereget a Mithridatés által hátrahagyott értékek összegyűjtése,²⁴ csakúgy, ahogy Medea hátráltatta őt üldöző atyját fivére tagjainak szétszórásával.²⁵ A Medea-történetet az teszi alkalmassá a szónoki narratívába való bevonásra, hogy éppen ehhez a területhez kötődik,²⁶ ahogy Lucanus két nagyobb mitológiai kitérője is lokális mítoszokat dolgoz fel – a 4. énekben a Hercules és Antaeus-mítosz,²⁷ mely Curio afrikai hadműveletei kapcsán ad érzékletes mitológiai háttérrel a hely földtani leírásához, a 9. énekben pedig, szintén Afrikában, a Cato sivatagi menetelését megkeserítő mérgeskígyók jelenléte kap mitológiai *aitiont* a levágott Gorgófőt vivő Perseus mítoszának felidézésével.²⁸

Az is szembeötlő, hogy Cicero, csakúgy, mint Lucanus oly sokszor, hivatkozik a félelem eseményeket formáló szerepére – ezzel indokolja Lucullus armeniai sikertelenségét: de ez sem Lucullus személyes kudarca, hanem a Tigranes birodalma körül lakó, s egy

²⁴ *Haec dum nostri conligunt omnia diligentius, rex ipse e manibus effugit. Ita illum in persequendi studio maeror, hos laetitia tardavit.* (Cic. *imp. Pomp.* 9,22)

²⁵ (...) *quam praedicant in fuga fratris sui membra in eis locis, qua se parens persequeretur, dissipavisse, ut eorum conlectio dispersa, maerorque patrius, celeritatem persequendi retardaret.* (Cic. *imp. Pomp.* 9,22)

²⁶ *Primum ex suo regno sic Mithridates profugit, ut ex eodem Ponto Medea illa quondam profugisse dicitur...* (Cic. *imp. Pomp.* 9,22)

²⁷ Luc. *Phars.* 4,593–660. A 4. ének geográfiai és benne mitológiai exkurzusával a 9. ének kígyó-exkurzusa kapcsán foglalkoztam korábban: Nagyillés J., *Maiora parant Libycae spectacula pestes. Lucanus kígyókatalógusa*, in: Szirmai É. – Tóth Sz. – Újvári E. (szerk.), *Állati jelek, képek és terek*, 2. kötet, Szeged, 2018, 151–162.

²⁸ Luc. *Phars.* 9,587–941.

jobb forgatókönyv szerint ellene fordítható népek a rómaiak megjelenésétől rémültek meg:

*Hunc in illo timore et fuga Tigranes rex Armenius excepit, diffidentemque rebus suis confirmavit, et adflictum erexit, perditumque recreavit. Cuius in regnum postea quam L. Lucullus cum exercitu venit, plures etiam gentes contra imperatorem nostrum concitatae sunt. Erat enim metus iniectus eis nationibus, quas numquam populus Romanus neque lacesendas bello neque temptandas putavit: erat etiam alia gravis atque vehemens opinio, quae animos gentium barbararum pervaserat, fani locupletissimi et religiosissimi diripiendi causa in eas oras nostrum esse exercitum adductum. Ita nationes multae atque magnae novo quodam terrore ac metu concitabantur.*²⁹

(Cic. imp. Pomp. 9,23)

A gazdag eseménytörténet tömörítésének szükségességére, ami a polgárháborús narratíván dolgozó Lucanusnak is feladata volt, Cicero mint szónok a rövid elbeszélésben háromszor is felhívja a figyelmet a szónoki *praeteritio* alkalmazása közben, a szöveg 25. paragrafusában kifejezetten a költői mellőzési technikára hivatkozva:

*Hic iam plura non dicam. Fuit enim illud extremum ut ex eis locis a militibus nostris reditus magis maturus quam processio longior quaereretur.*³⁰

(Cic. imp. Pomp. 9,24)

²⁹ „Ezt meg abban a rémületben és futásban Tigranes, az armeniai király befogadta, reményvesztettségében erőt öntött belé, összetörtségében felemelte, elvesztettségében újjászülte. Amikor aztán az ő királyságához L. Lucullus seregével megérkezett, még ezenkívül is fellázadtak népek hadvezérünk ellen. Félelem fogta el ugyanis azokat a nemzeteket, melyekről a római nép véleménye az volt, hogy nem kell őket sem támadni, sem háborúval próbálkozni ellenük; volt továbbá egy másik, súlyos és nagy hatású balhiedelem is, mely e nagy népeket elfogta, hogy egyik igen gazdag és igen tisztelt szentélyük kirablására vezérelték hadseregünket azokra a partokra, így sok és erős nép kelt fel ellenünk, szokatlan rémülettel és félelemmel.” (Ford. Németh Béla)

³⁰ „Itt már ne is mondjak többet: az lett ugyanis a vége, hogy katonáink inkább minél előbb haza akartak térni ezekről a vidékekről, mint hogy tovább nyomuljanak előre.” (Ford. Németh Béla)

Sinite hoc loco, Quirites, sicut poetae solent, qui res Romanas scribunt, praeterire me nostram calamitatem, quae tanta fuit, ut eam ad auris [Luculli] imperatoris non ex proelio nuntius, sed ex sermone rumor adferret.³¹ (Cic. imp. Pomp. 9,25)

Multa praetereo consulto, sed ea vos coniectura perspicite, quantum illud bellum factum putetis, quod coniungant reges potentissimi, renovent agitatae nationes, suscipiant integrae gentes, novus imperator noster accipiat, vetere exercitu pulso.³² (Cic. imp. Pomp. 9,26)

Lucanus narratív technikájának fontos és általában a szöveg retorizáltságának jeleként olvasott eleme a szentenciaszerű bizonyító tételek alkalmazása. Cicero szövegében, bármennyire is törekednie kell a szónoknak a tömörségre, szintén nem akarja mellőzni a szentencia alkalmazását, ha indokolnia kell, miért alakultak úgy az események, ahogy:

Nam hoc fere sic fieri solere accepimus, ut regum afflictæ fortunæ facile multorum opes adliciant ad misericordiam, maximeque eorum qui aut reges sunt aut vivunt in regno, ut eis nomen regale magnum et sanctum esse videatur.³³ (Cic. imp. Pomp. 24)

³¹ „Engedjétek meg e helyen, polgárok, hogy amiképpen a költők szokták, akik a római történelmet írják, mellőzzem a bennünket ért csapást, amely akkora volt, hogy azt L. Lucullus hadvezér fülébe nem a csapatból jövő hírnök, hanem a szóbeszéd moraja juttatta el.” (Ford. Németh Béla)

³² „Sok dolgot tudatosan mellőzök, de ti azért képzeletben tekintsétek át őket: mekkora méretű lett ez a háború, melyre hatalmas királyok szövetkeznek, melyet felzaklatott nemzetek újítanak meg, friss erejű népek kezdenek el, új hadvezérünk vesz át, miután a régi hadsereget elűzték.” (Ford. Németh Béla)

³³ „Mert a hagyomány szerint általában úgy szokott az lenni, hogy a megtört sorsú királyok könnyen könnyöretre indítják a tehetőseket, különösen azokat, akik vagy királyok, vagy királyságban élnek, s így szemükben a királyi cím nagy és szent.” (Németh B. fordítása)

Végül Cicero szövegében feltűnik a lucanusi narratíva egy másik fontos eleme, a párhuzam³⁴ és paradoxon³⁵ alkalmazása. Sőt Cicero meg is fogalmazza a felsorolt eszközök hatékony alkalmazásának célját is: a szöveg befogadója ezek segítségével kikövetkeztetheti, amit a szónoknak a rendelkezésére álló terjedelemben nem áll módjában elbeszélni (vö. az imént már hivatkozott Cicero-helyet: **Multa praetereo consulto...** Cic. imp. Pomp. 9,26).

Caesar *Commentarii de bello civile*-je elsősorban a lucanusi végzetfelfogással kapcsolatban szolgálhat fontos tanulságokkal. Caesar a beszámoló egészében hangsúlyozni látszik, hogy a siker kulcsa elsősorban a hozzáértés, mely sokszor párosul a körülmények gyors kihasználásával, valamint a bátorság. Néhány alkalommal azonban azt is szóvá teszi, hogy egyébként háborúban mindennek ellenére nagyon sokat jelenthet a szerencse – sőt az is elhangzik nála, hogy a hozzáértés ellensúlyozhatja a szerencse kegyének hiányát. Fortuna pártfogásának gondolata, ami Cicerónál a Pompeius fővezérsege melletti fontos érv, Lucanus Caesar-alakjának lesz alapvető ismertetőjegye. Az e szempontból figyelembe vehető helyek Caesar szövegében a következők:

Caes. Civ. 1,7 *Hortatur, cuius imperatoris ductu VIII annis rem publicam felicissime gesserint plurimaeque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. – 1,40 quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur. – 1,52 et ita paucis diebus magna erat facta rerum commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna*

³⁴ Maga a mitológiai történet példa a párhuzam alkalmazására: *sic Mithridates profugit, ut ex eodem Ponto Medea illa quondam profugisse dicitur* (Cic. imp. Pomp. 9,22)

³⁵ Paradoxon hat, hogy Mithridates legyőzöttén annyit ért el, amennyit sértetlenül el nem érhetett volna: *Itaque tantum victus efficere potuit, quantum incolumis numquam est ausus optare*. (Cic. imp. Pomp. 9,25). Szintén a paradoxon váratlanságával hat, hogy Lucullus serege akkora vereséget szenvedett, hogy arról hírmondó sem érkezett a seregből, csak a szóbeszéd juttatta el hozzá a hírt: (...) *praeterire me nostram calamitatem, quae tanta fuit, ut eam ad auris Luculli imperatoris non ex proelio nuntius, sed ex sermone rumor adferret* (Cic. imp. Pomp. 9,25).

inopia necessariorum rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. – 1,59 Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; simul perfecto ponte celeriter fortuna mutatur. – 1,72 cur denique fortunam periclitaretur? – 2,5 Neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. – 2,32 An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditum resistent? vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata iam belli fortuna victum sequamini, cum vestri officii praemia percipere debeatis? – 2,41 Sic neque in loco manere ordinesque servare neque procurrare et casum subire tutum videbatur. – 3,10 neque amplius fortunam periclitari – 3,10 ut reliquos casus timerent – 3,10 quantum in bello fortuna posset – 3,13 perterritum etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iuratque se eum non deserturum eundemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset – 3,14 Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit. – 3,24 Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. – 3,60 novam temptare fortunam novasque amicitias experiri constituerunt. – 3,68 Sed fortuna, quae plurimum potest cum in reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. – 3,72 Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel obiectae religionis magna detrimenta intulissent – 3,73 denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes oppletis non solum portibus, sed etiam litorebus omnes incolumes essent transportati. Si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti, cuiusvis potius quam suae culpae debere tribui. Locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam fortuna partem iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. – 3,81 sed postea casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis collata fortuna Metropolitum cum casu

Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas praeter Larisaeos – 3,103 neve eius fortunam despicerent – 3,104 despecta eius fortuna

A történelem formálója Lucanusnál ugyanez az isteni erő, amely mellett az isteni szándékok megvalósulásakor, azaz az események földi dimenziójában az istenekhez hasonló státuszú, hatalmukban és hatékonyságukban akár velük vetekedő heroikus halandók jelennek meg, akik közül Caesart és pártját általában éppen pártolja *Fortuna*, míg Pompeiustól és pártjától végképp elfordul. Az istenek *Ilias*ból jól ismert harca Lucanusnál e *Fortunák* harcaként jelenik meg.

A *fatum* és a *Fortunák* harcának tombolásában tevőlegesen részt vállal, ám magát kimondottan függetleníti mindkét oldaltól Cato. Lucanus Catójának pártatlansága nem valami politikai proklamáció, sokkal inkább emberi hozzáállás. Ennek megnyilvánulásait Lucanus oly módon válogatja össze az eseménytörténet rendelkezésére álló tárházából, hogy belőlük egy római sztoikus bölcs körvonalai bonthatóknak ki. Ha Pompeius végzetébe végül beletörődő bölcsessége és a hazáért élete utolsó, ábrázolt szakaszában kifejtett aktivitása alkalmas volt arra, hogy a római hazafiak Cicero *Somnium Scipionis*-ában elképzelt pantheonjába emelkedjék a 9. ének elején, Catót a bölcsesség magasabb foka még magasabb szintre kell, hogy emelje. Ő méltó rá egyedül, hogy Róma oltárain tisztelje.³⁶ Caesar, mint Lucanus több helyen fogalmaz, kényszerítette az isteneket, hatalmat vett saját *Fortunáján*, és ezzel elnyerte a főhatalmat. Ember mi többre lehet képes? Arra, amit Cato tesz a *Pharsaliában*: átadja magát a végzet sodró erejének, hiszen az alól senki sem vonhatja ki magát, s ezzel saját életében a végzet hatalmát semlegesíti, s úgy emelkedik fölül rajta, hogy mintegy azonosul vele.

Lucanus világa tehát eképpen *működik*, s bemutatja a legfőbb elvet, melyet József Attila *Eszméletében* így fogalmaz meg:

³⁶ *ecce parens verus patriae, dignissimus aris, | Roma, tuis* (Luc. *Phars.* 9,601–602) Íme a haza valódi atyja, aki oltáraidra, Róma, a legméltóbb.

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.*

Nem véletlen, hogy Lucanus létértelmezése összecseng József Attiláéval, mert a lucanusi elbeszélő az *Eszmélet* lírai énjéhez hasonlóan egyszerre felülről-kívről és belülről nyilatkozik. Belülről, mert a narratíva részeként, abból mintegy kibeszélve beszél el és értelmez. Felülről és kívről, mert a mindenkori epikus elbeszélőhöz hasonlóan mindentudó, a végzet működésének részleteiről tudósít, aminek még legbölcsebb szereplője is csak létezéséről és hatalmáról tudhat. Míg Cato emberfölkötti dimenziójú bölcs, Lucanus elbeszélője látószögét tekintve emberfölköttivé dimenzionált ember, elbeszélői szerepében római értelemben vett *vates*. Ezért bocsáthatjuk meg neki, hogy a sztoikus tanokkal ellentétben nem részvétlen szemlélő, nem akar és nem is tud az lenni – még az is lehetne, ha belátná, hogy Caesar is csak tehetetlen bábu a pusztulást levezénylő végzet kezében, de mint a pusztulás *narratió*jának költője és szónoka saját szerepét tagadná meg a szenvtelenséggel.

BARÁTSÁG ÉS EGYETÉRTÉS AUGUSTINUSNÁL

ÓBIS HAJNALKA

A barátság lelkeket egyesítő hatása és öröme, a baráti érzés sokféle arca, az ebből eredő harmónia megnyilvánulásai több augustinusi műben is megjelennek, mivel szerzőjük számára alapvető fontosságú emberi kapcsolatról van szó. Csak egy fontosabb dolog van szerinte a barátságnál: a *sapientia*, a bölcsesség, amelyről a *Soliloquiá*ban azt írja, hogy a legnagyobb adománynak tartja, és amelyet a világ javai között önmagáért szeretünk, míg más dolgokat pedig magáért a bölcsesség elnyeréséért.¹ Bár Augustinus, aki oly sok témáról annyi könyvet írt (a *Retractationes*ban 93 önálló művét említi), a barátság témájáról nem írt önálló értekezést, mégis az erről szóló szakirodalom nagy része azt állítja, hogy az ő nevéhez fűződik a barátság keresztény koncepciójának kidolgozása.² Az antik filozófusok ideális barátságról vallott nézeteit felhasználva, s főleg Cicero nyomdokain haladva műveiből rekonstruálható, hogy jól ismerte a klasszikus szerzők erre vonatkozó szövegeit,³ és személyes tapasztalatait igyekezett a filozófia általános összefüggéseibe illesztve, a keresztény értékek és erények viszonylatában kifejtetni, értelmezni.

Forrásként e kérdés tanulmányozásához a hippói püspök fennmaradt művei közül a következőket használhatjuk fel: *Confessiones*, *Sermones*, *Epistulae*, a Cassiciacumban keletkezett dialógusok és más műveinek utalásai. Számos kérdés megvitatása kapcsán előkerül

¹ Augustinus, *Soliloquia* 1,13,22.

² Erről a kérdésről részletesebben ír L. Pizzolato, *L'idea dell'amicizia nel mondo classico e cristiano*, Torino, 1993.

³ Az antik barátságkoncepció legfontosabb szövegei: Platón *Lysis* és Aristotelész *Nikomachosi etika* (8. könyv). Ez utóbbiból témánk szempontjából a legfontosabb gondolat, hogy a tökéletes barátság az erkölcsileg jó és az erényben egymáshoz hasonló emberek között jön létre (*NE* 8,3,1156b,7–16). A barátság az antik filozófusok szerint elengedhetetlen feltétele a boldogságnak.

ugyanis a barátság vagy az ideális barátság kérdése, pl. a *De Genesi ad litteram* 9,5,9-ben úgy nyilatkozik, hogy *ha Ádámnak a társaság és a jó beszélgetések hiányoztak, jobb lett volna, ha Isten két férfit rendel egymás mellé, mint barátokat, és nem férfit és nőt teremt.*⁴ A kérdést taglaló szakirodalmi tanulmányok megközelítése is sokféle: az életrajzírók elsősorban a személyes élmények, gyerekkori és későbbi tapasztalatok, az afrikai gyökerek tisztázására törekcszenek, a barátság mindennapi életben, az antik életmódban történő megnyilvánulásaira fókuszálnak.⁵ A *luminosus limes amicitiae* kifejezés a *Vallomásokban* a *limosa concupiscentia carnis*-szal szembeállítva gyakran előkerül elemzéseikben. A filozófiai analízis Cicero és az antik barátságkoncepciók hatását keresi a szövegekben, míg a teológiai szempontú fejtegetések a keresztény barátságfogalom újdonságát, és a *caritas* erényével való kapcsolatát fejtik ki.

McNamara, aki egy monográfiát szentelt a barátság kérdésének Augustinusnál, kronológiailag négy szakaszt különít el a témában⁶: 1. a bajtársi érzéssel és a cinkossággal keveredett barátság időszaka (gondoljunk itt a körtelopás leírására), 2. csatlakozás a barátság klasszikus ideáljához, 3. ezen ideál átalakítása keresztény koncepcióvá, 4. a keresztény barátság fogalom kiterjesztése a *caritas* révén. Könyvében csoportosítja Augustinus barátait, elkülönítve az ifjúkori barátságokat⁷ az érett korétól,⁸ a szerzetes- és püspöktársak barátságát.

⁴ P. Brown, *Szent Ágoston élete*, ford. Sággy Marianne, Budapest, 2003, 72.

⁵ Az antik szerzők a barátságról értekezve férfiak egyenrangú kapcsolatára, vagy szintén férfiak között létrejövő, nem egyenrangú, alá-fölérendelt, tanítói és tanítványi viszonyra gondolnak általában. A férfi-nő barátsággal nem foglalkoznak, csak olyan esetekben ejtenek róla szót, amikor a *philia* vagy az *amor*, a szeretet megnyilvánulásaként a házastársak közötti szeretetet, és az azt eredményező baráti érzést említik.

⁶ M. A. McNamara, *L'amicizia in S. Agostino*, Milano, 2000, 5.

⁷ Az ifjúkori barátságok közé tartozik egy elhunyt thagastei barátja, akinek nevét nem említi, ugyancsak Thagastéból és Carthagóból Nebridius és Alypius, Milánóból Manlius Teodorus és Simplicianus valamint Ambrosius, a baráti jótevők, mint Verecundus és Romanianus, a cassiciacumi barátok, a tanítványok közül Trigetius és Licentius, Zenobius.

⁸ Az érett kor barátságai: püspökök (Hippói Valerius, thagastei Alypius, Uzalis püspöke Euodius, a milevi Severus, a calamai Possidius, a carthagói Aurelius, nolai Paulinus), laikusok (Macedonius, Marcellinus és Caecilianus, Valerius és Darius, a

gát a laikusokétól, beszél a hippói püspök megszűnt, felbomlott barátságairól⁹ is. Így minden személyt, akivel élete folyamán kapcsolatba került, levelezésben állt, a barátság dimenziójában helyez el, közelebb vagy távolabb Augustinustól. Még a családtagjait is bevonja ebbe a vizsgálatba, anyjával, fiával, élettársával, fiú- és lánytestvéreivel való kapcsolatát is tárgyalja könyve elején több fejezeten át. Azt vehetjük észre, hogy az életkor előrehaladtával a hippói püspök barátainak száma emelkedik, pontosabban igyekszik a felebaráti szeretet kiterjesztéseként egyre több embert bevonni barátaik körébe, egyre több emberre hatással lenni.

Vajon milyen barát lehetett Augustinus? Erről is több értékelést olvashatunk a modern szerzőknél. Kétségtől erőteljes hatással lehetett a barátaira, van olyan életrajzírója, aki szerint „Ágoston uralkodott barátaiban: vele barátkozni annyit jelentett, hogy az ember az ő részévé válik”,¹⁰ míg másnak az a véleménye, hogy ez eltúlzott vélekedés, és inkább *spiritus movens* lehetett¹¹ a barátai között. Ez abban is megnyilvánul, hogy barátai követték szellemi, filozófiai útkeresésében és a keresztény vallásra való megértésben is.

Augustinus baráti köréből és a barátsággal kapcsolatos szövegei közül mindenképpen figyelemre méltóak azok az elbeszélések, amelyek a *Vallomásokban* az *Én* fejlődéstörténetének bemutatásakor egy ismeretlen thagastei baráthoz fűződő viszonyáról, annak betegségéről és haláláról szólnak. A barátsággal összefüggésben Augustinus leggyakrabban a *dulcis* jelzőt használja: pl. a *Conf.* 2,5,10-ben az élet szép és édes dolgairól szólva így fogalmaz: „édes az emberi barátság is a sok-sok lélek egysége miatt, a maga kedves köteléke révén.”¹² A *Conf.* 3,1,1-ben karthágói tapasztalatairól, bűneiről szólva ezt írja:

Valerius Maximusok, Anicius Probusok), tanítványok (Paulus Orosius, Quodvult-deus, Marius Mercator, aquitaniai Prosperus).

⁹ Az elvesztett barátságok közé sorolható Honoratus és Fortunatus, Iulianus Aeclanus, Bonifatius comes.

¹⁰ Brown (2003) 74.

¹¹ Vö. Ivan Bodrozic: Amicizia in Sant’Agostino: https://www.academia.edu/6182457/Amicizia_Agostino_IT# (3. oldal).

¹² *Amicitia quoque hominum caro nodo dulcis est propter unitatem de multis animis.* (*Conf.* 2,5,10) Augustinus műveinek latin szövegeit a *Patrologia Latina* kötetei alapján idézem.

„Édes volt, hogy szeressek és szeressenek...”¹³ A 4,4,7-ben thagastei barátjával kapcsolatban is a „szerfözlött édes volt nekem”¹⁴ kifejezést használja, a barátságukról pedig azt írja: „ez a barátság nekem édes volt, édesebb, mint akkori életem minden édessége”.¹⁵

Mit tudunk erről a barátságról? Nem volt igazi, nem volt tökéletes. Augustinus a jelentőségteljes elhallgatások embere: nem közli olvasóival barátjának nevét, bár a 4. könyv leírása alapján annak halála nagy hatással volt érzelmi fejlődésére. Ugyanúgy nem nevezi meg, mint ahogyan élettársáról, gyermeke anyjáról sem beszél név szerint vagy egyes testvéreiről sem. Ez a szomorú epizód mégis olyan mélyen érinthette Augustinust, hogy amikor élete végén, 426–427-ben az addig írott műveiről leltárt készít, átnézi, kijavítja őket, a *Vallomásokról* írva újra eszébe jut ez a régi barátja:

„A *Vallomások* negyedik könyvében, mivel szenvedtem barátom halála miatt, azt mondtam, hogy kettőnk lelke egy lelket alkotott. És még azt is hozzátettem, hogy attól félttem, talán én is meghalok, arra gondolván, hogy meghalt az, akit nagyon szerettem. Az azonban inkább egy nem átgondolt beszéd volt, még ha valamilyen módon enyhítettem is azáltal, hogy hozzátettem «talán».”¹⁶

Az idős püspök tehát már kategorikusan elutasítja a barátja halála miatti öngyilkosság gondolatát, amelyet a fiatalember még megengedett magának. Erről a thagastei barátról a *Vallomások* szövegéből megtudjuk, hogy vele egykorú lehetett, az iskolai tanulmányaik és a játékok hozták össze őket. A szövegben a nem igazi, nem teljes barátság modelljévé, és a barát halála miatt érzett fájdalom bemutatásának példájává válik. Az ifjúkori éveire visszatekintő püspök tisztában van vele, hogy ezzel a thagastei barátjával nem feleltek meg a cicerói

¹³ Conf. 3,1,1: *Amare et amari dulce mihi erat...*

¹⁴ Conf. 4,4,7: *Sed tamen dulcis erat nimis...*

¹⁵ Conf. 4,4,7: *...suavi mihi super omnes suavitates illius vitae meae...*

¹⁶ *Retractationes* 2,6,2: *In quarto libro, cum de amici morte animi mei miseriam confiterer, dicens quod anima nostra una quodammodo facta fuerat ex duabus: Et ideo, inquam, forte mori metuebam, ne totus ille moreretur, quem multum amaveram. Quae mihi quasi declamatio levis quam gravis confessio videtur, quamvis utcumque temperata sit haec ineptia in eo quod additum est: forte.*

barátságdefiníciónak, amely szerint *amicitia est rerum humanarum et divinarum cum benevolentia et caritate consensus* (Amic. 6,20), de a keresztény barátság követelményeinek sem tettek eleget:

„Akkor azonban nem volt még komolyan barátom, bár későbben sem az igazi barátság fejlődött ki közöttünk. A barátság ugyanis addig nem igazi, míg nem te fonogatod össze a hozzád olyan szeretettel ragaszkodók között, amely «kiárad szívünkben a Szentlélek által, ki adatott nekünk»”.¹⁷

(Conf. 4,4,7, ford. Városi István¹⁸)

Bevallja, hogy ártalmas és babonás mesékkal csavarta el a fiú fejét, akiben nem volt elég erős a keresztény hit. Ez a barátság alig egy évig tartott, mivel a fiú lázas betegségbe esett, és a betegágyán megkeresztelték, úgy, hogy közben öntudatlan állapotban volt. Mikor magához tért és rövid időre meggyógyult, nem csúfolódott és tréfálkozott együtt Augustinusszal az eszméletlen állapotban felvett kereszténység miatt, hanem ragaszkodott friss hitéhez. Pár nap múlva kiújult a láza és meghalt, Augustinus pedig törésként élte meg barátja visszautasítását is, hogy megszűnt közöttük a korábbi egyetértés. Barátja halála miatt roppant fájdalom gyötörte, sírt és nehezen talált vigasztalást, még az öngyilkosság gondolata is eszébe jutott:

„Álmélkodtam, hogy a többi halandó még életben van, holott halhatatlanként szeretett barátom a halálnak lett a martaléka. Még inkább álmélkodtam, hogy élek én magam is, hiszen barátom másikként énje voltam, őt pedig eltemettük. Az a valaki fején találta a szeget, midőn barátját «lelkem felének» nevezte.¹⁹ Nos, úgy éreztem én is, hogy a lelkem és az ő lelke, bár két testben, de csupán egy lélek. Azért volt nekem borzalmas az élet, mert nem akartam, hogy félig-módon éljem, és azért reszkettem talán a haláltól, hogy

¹⁷ Conf. 4,4,7: *Sed nondum erat sic amicus, quamquam ne tunc quidem sic, uti est vera amicitia, quia non est vera, nisi cum eam tu agglutinas inter haerentes tibi caritate diffusa in cordibus nostris per Spiritum Sanctum, qui datus est nobis.*

¹⁸ Aurelius Augustinus, *Vallomások*, Budapest, 1982, 101.

¹⁹ Hor. *Carm.* 1,3.

meg ne haljon egészen az én olyan nagyon szeretett barátom.”²⁰
(*Conf.* 4,6,11, ford. Városhi István²¹)

Ebből a lelkiállapotból, amelyről azt írja: „Boldogtalan zug lettem magamnak, ahol nem élhettem, ahonnét még csak el sem távozhatam. Ugyan hova fusson szívem a szívemből? Magam elől hova meneküljek?”²² (*Conf.* 4,7,12, ford. Városhi István.²³), tehát ebből a lelkiállapotból az menti meg, hogy Thagastéből Karthagóba utazik, és ott az idő és más jó barátok lassan begyógyítják a sebeit. Érdekes összehasonlítani ennek az ifjúkori barátságnak a leírását a karthagói barátaiával való együttlétről Cicero *Laelius de amicitia* című művének leírásával. Augustinus ezt írja az akkori manicheus baráti körről, amelyhez tartozott:

„Egyéb is volt, ami még jobban lekötötte lelkemet. A közös társalgás és vidámság; a figyelmes előzékenység egymás iránt; vonzó stílusú könyvek közös élvezése; csipkelődések és egymás megbecsülése; véleménykülönbség – de harag nélkül, csak úgy, mint mikor az ember önmagával vitatkozik – s amely éppen ritkaságával fűszerezi a közös egyetértést. Egymást oktattuk, egymástól tanultunk; aki nem volt ott, nehezen vártuk, aki érkezett, örömmel fogadtuk. Ilyen és hasonló jelek az egymáshoz vonzódók szívéből az ajkakon, a nyelven, a szemén s ezer kedveskedő mozdulaton keresztül új és új lánggra lobbantják a lelkeket, s valamennyit szorosan összekovácsolják. ... Ez az, amit az ember a jó barátban annyira szeret, hogy lelkifurdalást érez, ha nem ad vonzalomért vonzalmat, szeretetért szeretetet, jöllehet érzékei

²⁰ *Conf.* 4,6,11: *Mirabar enim ceteros mortales vivere, quia ille, quem quasi non moriturum dilexeram, mortuus erat, et me magis, quia ille alter eram, vivere illo mortuo mirabar. Bene quidam dixit de amico suo: dimidium animae suae. Nam ego sensi animam meam et animam illius unam fuisse animam in duobus corporibus, et ideo mihi horrori erat vita, quia nolebam dimidius vivere, et ideo forte mori metuebam, ne totus ille moreretur, quem multum amaveram.*

²¹ Augustinus, *Vallomások* (1982) 104.

²² *Conf.* 4,7,12: *...et ego mihi remanseram infelix locus, ubi nec esse possem nec inde recedere. Quo enim cor meum fugeret a corde meo? Quo a me ipso fugerem? Quo non me sequerem?*

²³ Augustinus, *Vallomások* (1982) 106.

számára nem vár egyebet, mint a baráti jóakarát jeleit. Ezért a gyász a jóbarát halálakor; azért a sötét fájdalom; így hoz a halálba tűnt élet a hátramaradóknak halálos hervadást.”²⁴ (*Conf.* 4,8,13, ford. dr. Vass József²⁵)

Cicero Laelius a Scipio iránti barátságáról így beszél:

„Számomra mindabból, amit a sorstól vagy a természettől kaptam, nincs semmi, amit Scipio barátságával összehasonlíthatnék: általa politikai kérdésekben egyetértést, magánügyeimhez tanácsot, egyúttal örömteli felüdülést találtam. Soha, a legkisebb dologban sem bántottam meg őt, amennyire ezt megítélhetem, és tőle se hallottam soha olyat, ami rosszul esett. Közös volt a házunk, ugyanazt ettük, és azt is egymás társaságában, s nemcsak a hadseregben voltunk együtt, hanem utazásainkban, vidéki tartózkodásaink során is. S ugyan mit mondjak tudásunk és ismereteink szüntelen gyarapítására irányuló buzgólkodásunkról, amivel a nyilvánosságtól visszavonulva minden ráérő időnkelt eltöltöttük?” (*Cic. Amic.* 27, ford. Maróti Egon²⁶)

A cicerói barátsággonceptióban a közéleti, állami feladatok közös teljesítése, a politikai kérdésekben való egyetértés, az erénynek és a bölcsességnek a köz javára történő felhasználása szorosan kapcsolódnak a barátság megéléséhez. Ennek a közösségre irányultságnak a helyébe Augustinusnál a felebaráti szeretet és a túlvilági üdvözlésre irányuló törekvés lép majd a későbbiekben. A barátság akadályai sem a *honestum* megsértése, valamilyen tisztességtelen politikai viselkedés vagy nézeteltérés kialakulása lesz, hanem a *vitiosum* kategóriája,

²⁴ *Conf.* 4,8,13: *Alia erant, quae in eis amplius capiebant animum, colloqui et corrivere et vicissim benevole obsequi, simul legere libros dulciloquos, simul nugari et simul honestari, dissentire interdum sine odio tanquam ipse homo secum atque ipsa rarissima dissensione condire consensiones plurimas, docere aliquid invicem aut discere ab invicem, desiderare absentes cum molestia, suscipere venientes cum laetitia; his atque huiusmodi signis a corde amantium et redamantium procedentibus per os, per linguam, per oculos et mille motus gratissimos quasi fomitibus conflare animos et ex pluribus unum facere.*

²⁵ Szent Ágoston vallomásai, Budapest, 1995, 94.

²⁶ Cicero válogatott művei, szerk. és vál. Havas László, 1987, 417.

vagyis minden olyan cselekvés, amely nem felel meg az előírt isteni törvényeknek. A bűn tehát az, ami a barátság akadályává válik. A barátság keletkezését illetően pedig Augustinus szerint igaza van az antik szerzőknek abban, hogy az csak erényes emberek között lehetséges, de a barátság a személyes indíttatáson és rokonszenven túl az isteni kegyelem gyümölcse is az emberi szívekben és a Szentlélek ajándéka.

A *Vallomásokban* a gyermekkori nem tökéletes barátságok ábrázolásában megjelenik a bűn kategóriája: nem is barátságról, inkább valamiféle cinkosságról van szó Augustinus és azok között a fiúk között, akikkel a körtelopást elkövetik (*Vallomások* 2,4,9). Az eset a karthagói tanulóévek alatt történt. Nem a lopott dolog birtoklása, hanem inkább magának a lopásnak a gyönyörűsége miatt verik le és viszik el az egyik éjszaka a körtéket, amelyek sem szépek, sem jóízűek nem voltak. Sőt még meg sem ették mindet, csak elszórták útközben.

A nem megfelelő, bűnökkel terhes barátságok után nézzünk meg egy olyan szöveget, amely egy igazi barátság kezdeteiről szól, arról, hogy hogyan ismerkedett meg Augustinus Alypiusszal, azzal a barátjával, aki aztán élete végéig mellette maradt. Az itt látható képen épp együtt olvasnak egy részt az *Apostolok Cselekedeteiből*:

Guariento Di Arpo, 1338, Padova, Chiesa degli Eremitani²⁷

A barátságok kezdete elmosódó, általában benne van egy passzív és tudattalan döntés, a fokozatosan kialakuló rokonszenv, a közösen átélt események, amelyek csak retrospektív módon értelmezve nyerik el méltó helyüket az egyén emlékezetében és élettörténetében. A barát személyiségének fokozatos megismerése, fokozatos feltárulása is olyan időbeli folyamat, amely elmélyítheti a barátságokat.

Minden, amit Alypius életéről tudunk, Augustinus műveiben maradt fent. A *Vallomásokból* tudjuk, hogy egy városból származtak, fiatalabb volt Augustinusnál és a tanítványa volt, amikor szülővárosában retorikát tanított (*Vallomások* 6,7,11). Alypius rokonszenvét az keltette fel Augustinus iránt, hogy jó és tudós embernek tartotta, míg Augustinus azt emeli ki, hogy Alypiusban az erényes természetét szerette. A barátságuk születésének leírásában kiemeli, hogy Alypius a cirkuszi játékok iránti szenvedélyét azért győzte, győzhette le sikeresen, mert Augustinus egyik retorikai tanórai magyarázatában haragos gúnnyal ostorozta a játékszenvedélyt, és ezt az intést Alypius magára vette, és felhagyott rossz szokásával. A *Vallomásokban* a

²⁷ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f9/Church_of_the_Eremitani_%28Padua%29_-_Interior_-_Fresco_of_saint_Philip_and_saint_Augustin.jpg

hippói püspök ezt a sikert nem saját retorikai meggyőző erejének, hanem Istennek tulajdonítja, és a *Példabeszédek*ből idéz²⁸ azzal kapcsolatban, hogy ez a helyes útra vezető cselekedet volt. Alypiusszal osztoztak ifjúkoruk vallási tévelygéseiben is, mindketten a manicheus szekta tagjai lettek, aztán együtt térnek és keresztkednek meg. Évek múltán Alypius részt vett abban az egyházszervező munkában is, amit Augustinus püspökként végzett Észak-Africában. Alypiust egyébként hamarabb választották püspökké, mint Augustinust, és Thagastéban töltötte be hivatalát. A donatista eretnység ellen is közösen, egyetértésben harcolnak: 411-ben Augustinusszal együtt részt vett a karthágói donatista konferencián, annak a hét katolikus püspöknek az egyike volt, akik a donatistákkal nyilvánosan vitára álltak ki.

Az Alypius-Augustinus barátság születésének, kezdetének leírásában már megjelenik az az antik barátságfogalom, amely a barátságot összekapcsolja a közös filozofálás, a tudásba való beavatás, a mester és tanítvány viszonyával. Az igazi barátság legfontosabb megnyilvánulási módja a beszélgetés, az együtt gondolkodás, amelyben a barát szinte a gondolkodás feltételévé válik. Ne felejtjük el, hogy a dialógus formában kifejtett filozófiai gondolatoknál a baráti beszélgetés segít tisztázni,²⁹ szavakba önteni, rendezni a mondanókat. Ez a szellemi közösség mindig nagyon fontos volt Augustinus számára, és fontos ereje, köteléke a barátok tartós fizikai és lelki együttlétének, amely a megtérés után a Cassiciacumban időző baráti társaságban vagy később a hippói monostorban létrehozott szerzetesi közösségben jut kifejezésre. Rokonlelkek és rokonelmék kapcsolatáról szól a 386-ban, Cassiciacumban keletkezett Zenobiusnak szóló Augustinus levél is, amelyben felveti a filozófia és a barátság viszonyát. Ez a rövid levél szinte egy retorikai gyakorlatnak tűnik a távollévő barát iránti vágyakozásról: azt írja benne Augustinus, hogy barátja, Zenobius személyes jelenlétére vágyik, bár tudja, hogy az igazi

²⁸ *Péld.* 9,8: „a bölcslet fedd meg, az majd szeret érte” (Szent István Társulat bibliafordítása, 2013.)

²⁹ Az *Ep.* 74,3,9-ben, amely Hieronymushoz íródott, Augustinus azt emeli ki, hogy a barátságban nagy szerepet kap az őszinteség és fontos, hogy a barátok egymásnak kifejtessék a véleményüket, és meg tudják beszélni azt is, ha más véleményen vannak egy-egy kérdésben.

és isteni filozófia (vagyis a keresztény vallás) arra inti, hogy a marandó és örök értékek felé törekedjen azon dolgok helyett, amelyek elmúlhatnak vagy megváltozhatnak.³⁰ A barát testi jelenléte helyett a lelki dolgokra kellene irányítania a figyelmét, de nem tud szabadulni ettől a fogyatékosságától, sőt arra vágyik, hogy levelezőtársa hasonlóképpen kívánja az ő viszontlátását. Ha a levélirodalomban megszokott toposzok helyett, amelyek a távollévő barát, levelezőtárs iránti viszontlátás vágyáról szólnak, ezt a levelet a barátság kérdésével összefüggésben vizsgáljuk meg, megjelenik benne az a kérdés, hogy vajon hol van a barátság helye az isteni filozófia vagy keresztény teológia szerint, és a barátság mely aspektusai tekinthetők erénynek vagy bűnnek a keresztény morál értelmében.³¹ Ha túlságosan szeretjük a barátunkat, túlságosan vágyunk őt viszontlátni vajon ez túlzott ragaszkodás-e a múlandó, földi dolgokhoz? Ez a levél közvetlenül Augustinus megtérése után íródott, mégsem szerepel benne sem Krisztus neve, sem bibliai idézet, de már jelzi számunkra, hogy az antik barátságfogalom keresztény szempontú felülvizsgálatra kerül Augustinus gondolkodásában.

A barátság keresztény fogalmában átalakul az antikvitásból hagyományozódott cicerói barátságdefiníció. A helyes erkölcsi cselekvés lényege az ember Istenhez fűződő viszonya lesz, és a keresztény

³⁰ Ep. 2: *Horum itaque perniciosissimum amorem, poenarumque plenissimum, vera et divina philosophia monet frenare atque sopire; ut se toto animus, etiam dum hoc corpus agit, in ea quae semper eiusdem modi sunt, nec peregrino pulchro placent, feratur atque aestuet. Quae cum ita sint, et cum te verum ac simplicem, qualis sine ulla sollicitudine amari potes, in semetipsa mens videat, fatemur tamen congressum istum atque conspectum tuum, cum a nobis corpore discedis, locisque seiungeris, quaerere nos, eoque dum licet cupere. Quod profecto vitium, si te bene novi, amas in nobis; et cum omnia bona optes carissimis et familiarissimis tuis, ab hoc eos sanari metuis. Si autem tam potenti animo es, ut et agnoscere hunc laqueum, et eo captos irridere valeas, ne tu magnus atque alius. Ego quidem quamdiu desidero absentem, desiderari me volo. Invigilo tamen, quantum queo, et enitor, ut nihil amem quod abesse a me invito potest. Quocum officio commoneo te interim, qualiscumque sis, inchoatam tecum disputationem perficiendam, si curae nobismetipsis sumus.*

³¹ Ezzel a levéllel kapcsolatban Mester Béla a barátság állampolgári és felebaráti dimenziót bemutató tanulmányában arról ír, hogy Augustinus mély tanácsstalanságot árul el a barátság értékének megalapozásával kapcsolatban. (Mester Béla, Jó barátok - jó polgárok (?), in: *Lábjegyzetek Platónhoz 4. A barátság*, szerk.: Laczkó S. – Dékány A., Szeged, 2005, 185–195: 191.

közösség identitástudatán belül definiálódik a barátság fogalma is. Erről, a már keresztény barátságértelmezésről tanúskodik a 258. számú levél. Ezt a levelet Martianushoz, régi barátjához írja a hippói püspök, és arról értekezik benne, hogy milyen az igaz barátság, mit ért Cicero barátság alatt, hogyan lehet elkerülni a barátok közötti ellentéteket, mit kíván a barát az igaz barátjától, barátjának, mi az igaz barátság alapja.

A Zenobiusus-levélhez képest majdnem egy évtizeddel később, 395 után keletkezett Martianushoz szóló levélben Cicero barátsággal kapcsolatos filozófiájára utal, tőle idéz, attól a szerzőtől, aki ifjúkorában is nagy hatást tett rá *Hortensius* című³² művével, és aki a bölcsesség keresése felé indította el az érdeklődését. A pogány filozófiai tanítások mellett megjelenik azonban a keresztény értelmezés is. A levél egyfajta *exhortatio ad fidem catholicam recipiendam*, amelyben a *catechumenusok* listájára frissen feliratkozott barátját a keresztség szentségeinek felvételére biztatja. Azt írja, hogy korábban sántikált (*claudicabat*) a barátságuk, vagyis nem volt teljes, és bár a jóindulat és a szerető egyetértés megvolt benne, de csak az emberi dolgokra és nem az isteniekre vonatkozóan.³³ Most viszont már igazi a barátságuk, mert az isteni dolgokban is megvan közöttük az egyetértés. Azt

³² Sajnos nem maradt ránk ennek a cicerói műnek a szövege, de tudjuk, hogy benne a filozófia hasznáról és értékéről folyik a beszélgetés Lucullus egyik villájában. Ezt a művét Cicero Pompeius veresége után írja, mikor a politikai élettől visszavonulva az élet valódi értelmét a filozófia tanulmányozásában találja meg. Arról ír benne, hogy a boldogság olyan javak megszerzését jelenti, amelyek nem pusztulhatnak el, nem mehetnek tönkre, hanem abszolút érvényűek, mint a bölcsesség, az igazság és az erény.

³³ *Ep.* 258,1: *Abripui, vel potius surripui, et quodammodo furatus sum memetipsum multis occupationibus meis, ut tibi scriberem antiquissimo amico, quem tamen non habebam, quamdiu in Christo non tenebam. Nosti quippe ut definierit amicitiam Romani, ut ait quidam, maximus auctor Tullius eloquii. Dixit enim, et verissime dixit: Amicitia est rerum humanarum et divinarum cum benevolentia et caritate consensio. Tu autem, mi carissime, aliquando mihi consentiebas in rebus humanis, cum eis more vulgi frui cuperem; et mihi ad ea capessenda quorum me poenitet, favendo velificabas, imo vero vela cupiditatum mearum, cum caeteris tunc dilectoribus meis, inter praecipuos aura laudis inflabas. Porro in rebus divinis, quarum mihi illo tempore nulla eluxerat veritas, utique in maiore illius definitionis parte nostra amicitia claudicabat: erat enim rerum tantummodo humanarum, non etiam divinarum, quamvis cum benevolentia et caritate consensio.*

állítja, hogy ha a barátok között hiányzik a tökéletes összhang az isteni dolgok tekintetében, nem lehet teljes és őszinte a kapcsolatuk az emberi dolgokra vonatkozóan sem, mert nem szeretheti helyes módon embertársát az, aki nem szereti Istent, aki az embert teremtette. Sőt az ember akkor lehet csak valóban barátja önmagának, ha az igazi erényre és az Igazságra irányulnak a törekvései. Augustinus szerint az őszinte barátság örök, és nem csak az egyik embert egyesíti, kapcsolja össze a másikkal, hanem Istennel is összekapcsolja mindkettőjüket. Az emberek közötti barátság³⁴ tehát a levél szerint az Istenhez vezető út, az üdvösséghez vezető út eszközévé válik, és fontos szerepet kap a levél címzettjéhez fűződő kapcsolatban. A barátság hasznos voltát a földi életben az adja, hogy megkönnyítheti a lélek számára az üdvösség elnyerését abban az esetben, ha a közös keresztény értékekben és életmódban teljeseedik ki. A barátok közötti egyet nem értés választóvonalra a *honestum* és *vitiosum* kategóriájából hangsúlyosan a *vitiosum* lesz, amely nem csak a barátokat választja el egymástól, hanem az embert is eltávolítja Istentől. A Cicerótól átvett antik barátságkonceptió így gazdagodik Augustinusnál keresztény etikai tartalmakkal, és ezek válnak a legfontosabb megkülönböztető jegyvé a keresztény barátságoknak. Az ilyenfajta, a közös hit által motivált barátságok gyakorlati megvalósulását a hippói püspök a monostori életben együtt élő barátokban ugyanúgy megvalósulni látja, mint az egymástól távol lévő, esetleg személyesen nem is találkozó levelezőpartnerek spirituális közösségében, amelyet a kölcsönös szeretet és megbecsülés jellemez.

³⁴ Jelen tanulmányban nem térek ki az *Isten barátai* fogalom részletes elemzésére, amelyet a korabeli kereszténységben a szerzetesekre, szentekre, prófétákra, vértanúkra alkalmaztak, jelölve vele azt a különleges viszonyt, amellyel Istenhez kapcsolódtak.

PETRARCA ÉS AZ ÖREGSÉG*

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Az idő megállíthatatlan és szinte felfoghatatlanul gyors futásával, az emberi lét törekenységével, az élet rövidegével, s mindezekkel összefüggésben az öregséggel kapcsolatos gondolatok igen gyakran kerülnek elő Petrarca írásaiban. Ez nem meglepő, hiszen a szakirodalomban igen gyakran (s általam is már több ízben) idézett *Posteritati* (*Utókorhoz*) című önéletrajzi írásában önmagát mint morálfilozófust és költőt definiálja a következőképpen:

*Ingenio fui equo potius quam acuto, ad omne bonum et salubre studium apto, sed ad moralem precipue philosophiam et ad poeticam prono.*¹

Annak ellenére, hogy igen terjedelmes életművében nem találunk rendszerezett, részletesen kidolgozott morálfilozófiai tárgyú műveket, szinte minden írásában lépten-nyomon ide tartozó problémák tárgyalásába botlunk. A *De sui ipsius et multorum ignorantia*-t² például van, aki morálfilozófiai értekezésnek tekinti,³ van, aki invektívának, s megítélésem szerint egyik nézőpont létjogosultsága sem megkérdőjelezhető. Ugyanígy a 24 könyvből álló levélgyűjteményét, a *Familia-rum rerum libri*-t is a kutatók más-más műfajhoz sorolják.

* A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

¹ F. Petrarca, *Posteritati* 9, a cura di G. Villani, Roma, 1990.

² F. Petrarca, *De sui ipsius et multorum ignorantia* – *Önmagam és sokak tudatlanságáról*, ford. Lázár I. D., Szeged, 2003. A bilingvis kötetben található latin szöveg a következő kiadás alapján közölve: F. Petrarca, *De ignorantia* – *Della mia ignoranza e di quella di molti altri*, a cura di E. Fenzi, Milano, 1999.

³ Vö. U. Dotti, *Vita di Petrarca*, Roma – Bari, 1992. (*Il filosofo morale* c. fejezete: 390–395.)

A kézenfekvő besoroláson (*epistola*) kívül találkozunk olyan véleményekkel, mely szerint morálfilozófiai írás,⁴ más vélemény szerint „naplóregény”,⁵ s van, aki tudatosan megkomponált önéletrásként⁶ értelmezi.⁷ Úgy vélem tehát, komolyan kell vennünk Petrarca idézett kijelentését, vagyis nem szabad megelégednünk arról, hogy az ő esetében nem költőről és morálfilozófusról, hanem költő-morálfilozófusról vagy morálfilozófus-költőről van szó.

Mint már említettem, az életműben számtalan helyen találkozunk az öregségről, az idő megállíthatatlan rohanásáról szóló gondolatokkal, így nem tartom túlzásnak azt az állítást, hogy ezekből összeszerkeszthető lenne egy petrarcai „*De senectute*”. Az alábbiakban ennek az elképzelt értekezésnek csupán egyetlen aspektusát vizsgálom, nevezetesen, hogy a cicerói *De senectute*-ből a *Familiarum rerum libri*-ben mely részletek kerülnek elő, vagyis mit tart leginkább lényegesnek Petrarca az említett mű gondolatai közül.

A *Familiares* számos darabjában foglalkozik Petrarca az említett kérdésekkel, akár oly módon, hogy külön levelet szentel valamelyik témának (pl. az egyik levél témamegjelölése a következő: ...*de senectute et morte non modo fortiter, sed lete etiam obeundis*),⁸ de akár úgy is, hogy más morális kérdések kifejtésekor mintegy mellékesen utal az öregség valamelyik jellemzőjére (pl. az egyik barátjához szóló vigasztaló levelében, aki arról panaszkodott, hogy a jubileumi évben nem jutott el Rómába, a halálig tartó tevékeny, újdonságokat elsajátítani képes életmód fontosságáról ír).⁹

A *Familiares* kompozíciójában több olyan elem található, amely arra utal, hogy az idő futása, az öregedés, az elmúlás Petrarca gondo-

⁴ Uo. 214.

⁵ Lengyel R., *Petrarca a lélekvezető* (doktori értekezés – kézirat), Szeged, 2011, 9.

⁶ R. Antognini, *Il progetto autobiografico delle Familiares di Petrarca*, Milano, 2008.

⁷ Igen terjedelmes részt szentel Petrarcának K. A. E. Enenkel a korszak önéletrajzíráásával foglalkozó monográfiájában, amelyben egyebek között felveti, hogy az önéletrajzok (jelen esetben Petrarcaé) mennyiben tekinthetők az élettörténet hiteles forrásainak. K. A. E. Enenkel, *Die Erfindung des Menschen. Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius*, Berlin – New York, 2008.

⁸ F. Petrarca, *Familiarum rerum libri* 23,5. In: F. Petrarca, *Opere. Canzoniere – Trionfi – Familiarum rerum libri*, Firenze, 1992. (A továbbiakban: *Familiares*.)

⁹ *Familiares* 12,7.

lataiban centrális helyet foglalt el. A bevezető levélben, amelyet barátjának, az általa Sókratésnek nevezett Ludwig van Kempennek címzett, rögtön az első mondatok között ezt írja: „Az idő, mint mondják, kifolyik a kezünkéből.”¹⁰ Ebben a levelében beszéli el a gyűjtemény összeállításának történetét, mely szerint a halálra készülődvén igyekszik számadást készíteni, és kiválogatni az élete során írott levelei közül azokat, amelyek az utókor számára talán értékesnek, érdekesnek tűnhetnek majd. Különösnek tarthatnánk ezt az „öreges” összegzési szándékot (hiszen a levél írásának idején még csak 46 éves volt), azonban – amint a következő mondatban ő maga is kimondja – mindössze két évvel a nagy pestisjárvány után, 1350-ben írja mindezt. Az 1348-as év Petrarca életében és életművében egyaránt alapvető fordulatot okozott: számos barátját elveszítette a járványban, ráadásul Laurát is, így érthető, hogy gondolatai leginkább az elmúlás körül forognak. Csüggedt lelkiállapotát jól mutatja a következő kijelentése: „Egyetlen enyhítőszerünk van: mi is követjük őket, akiket előre küldtünk”.¹¹

Egy másik, ugyancsak kiemelt helyen álló levelének ténamegjelölése „az idő felmérhetetlenül gyors rohanása”.¹² Az 1359-ben vagy 1360-ban íródott levél címzettje régi barátja, Philippe de Cabassoles (1305–1372) cavallioni püspök, akinek a birtokán, Vaucluse-ben tudott Petrarca több ízben is visszavonulni alkotói magányba a világból, s akinek egyik jelentős morálfilozófiai értekezését, a *De vita solitaria*-t ajánlotta. Ezzel a levéllel vezeti be a *Familiars* 24. könyvét, amelyben található a – Petrarca megnevezése nyomán – *antiquis illustrioribus* összefoglaló névvel illetett levélcsoport. Amint az elnevezés is mutatja, az antikvitás néhány nevezetes szerzőjéhez írott fiktív levelekről van szó, így egyáltalán nem indokolatlan a bevezető levél hosszas elmélkedése az idő múlásáról. Annak érdekében, hogy egy kissé bepillantást nyerjünk a költő-morálfilozófus gondolkodásmódjába, érdemes vázlatosan áttekintenünk a levél felépítését. Számos, az idő gyors múlásáról, az észrevétlen öregedéssről szóló versrészletet idéz Petrarca Iuvenalistól, Vergiliustól, Ovidiustól, Horatiustól, majd

¹⁰ *Familiars* 1,1,1: *Tempora, ut aiunt, inter digitos effluerunt.*

¹¹ *Familiars* 1,1,2: *Unum est solamen: sequemur et ipsi quos premisimus.*

¹² *Familiars* 24,1: *...de inextimabili fuga temporis.*

mintha észbe kapna, ezt mondja: „Túl sokáig időztem Horatiusnál”.¹³ Ekkor tér át a prózára, a valóban filozófiai szövegekre, és idézi Senecát, majd Cicerót. Csak mindezek után, egy „a többiek mellőzöm”¹⁴ szófordulatot követően tér rá saját gondolatainak kifejtésére.

E levelében is többször hangsúlyozza, hogy gondolatai nem új keletűek, nem csupán életkorának előrehaladtával ötlöttek eszébe, hanem már fiatalon is ugyanezek a kérdések foglalkoztatták. Visszautal egy három évtizeddel korábban íródott levelére,¹⁵ amelynek címzettje „egy tiszteletreméltó és kiváló idős ember”,¹⁶ a jogtudós Raimondo Subirani. A levél témamegjelölése sokatmondó: *de flore etatis instabili*. Gondolatmenetének kiindulópontja egy Cicero-idézet: „Életünk repül”,¹⁷ rögtön kiegészítve egy Szent Ágostontól vett gondolattal: „...és ez az élet semmi más, mint rohanás a halál felé”.¹⁸ Az ekkor még valóban fiatal Petrarca (mindössze 26 éves) a fiatalság tűnényességéről elmélkedik, és arról, hogy senki sem lehet bizonyos afelől, meddig fog élni, a halál bármikor bekövetkezhet, ezért nem érdemes hiábavalóságokkal tölteni napjainkat. Habár a kiindulópontként vett idézet a *Tusculanae disputationes*-ből származik, talán nem kizárható, hogy a levél mégis a *De senectute*-ra utalhat, hiszen tartalmát tekintve egy ifjú és egy idős ember „párbeszéde” az öregségről, az idő múlásáról, és ennek fényében a helyes erkölcsi magatartásról.

Az egymástól időben és a levélgyűjteményben is távol elhelyezkedő két episztola is alátámasztja Petrarca állítását, miszerint kora ifjúságától fogva foglalkoztatták az említett kérdések, és a *Familiars* szinte áttekinthetetlenül bonyolult kompozíciójában elfoglalt hangsúlyos helyük is ezt erősíti meg.

A levélgyűjteményben Petrarca különböző összefüggésekben számos alkalommal tesz említést a *De senectute*-ről, illetve konkrét szöveghelyeket is idéz. A továbbiakban ezek típusairól ejtek néhány szót.

¹³ *Familiars* 24,1,7: *Nimis apud Flaccum moror*.

¹⁴ *Familiars* 24,1,9: *Mitto alios*.

¹⁵ Ez a levél Avignonban kelt, 1330. május 1-én. – *Familiars* 1,3.

¹⁶ *Familiars* 24,1,2: *...scripsi ad venerabilem et egregium illum senem...*

¹⁷ Cic. *Tusc.* 1,31,76: *Volat enim aetas*.

¹⁸ August. *De civ. D.* 13,10: *omnino nihil sit aliud tempus vitae huius, quam cursus ad mortem*.

A *De senectute* említése előfordul teljesen közömbös kontextusban, mint például az 1352. április 1-én Avignonból keltezett, Lapo da Castiglionióknak (Iacobus Florentinus) címzett levelében,¹⁹ amelyben beszámol arról, hogy az avignoni zűrzavarból elmenekülve a szeretett Vacluse-ben tíz napon át Cicerót olvasott. Ennek kapcsán ír barátjának Ciceróról és felsorolja műveit.

A *Familiares*ben található *epistula consolatoria*-kban – értelemszerűen – többször tesz említést a *De senectute*-ről. Például a Giovanni Colonnának címzett, *consolatoria super quibusdam vite difficultatibus* témamegjelölésű levelében²⁰ összefoglalóan azt írja a cicerói műről, hogy ha a címzett elolvassa, az öregséget nemcsak hogy nem fogja kellemetlennek tartani, hanem egyenesen kíváncsi fog tűnni számára.²¹ Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg a Bonincontro da San Minianónak címzett egyik levelében²² is, amely már teljes egészében az öregséggel és a halállal foglalkozik, amint a téma-megjelölése mondja: *de senectute et morte non modo fortiter sed lete etiam obeundis*. Idősödő barátjához szólva Ciceróra hivatkozik: „Cicerónál Cato nem csupán mentegeti az öregséget, hanem lelkesen dicséri”.²³

Nem csupán általánosságban hivatkozik Petrarca a *Familiares*ben a *De senectute*-re, gyakran idéz belőle, illetve utal konkrét szöveghelyekre.

Több levélben előkerül a *De senectute* 16,55, amely a visszavonultan élő, idős, bölcs Curiusról szól. A történet szerint Curiushoz samnis követek érkeztek, akik nagy mennyiségű aranyat ajánlottak fel neki, amit visszautasított, mondván, hogy számára nem az arany birtoklása a dicsőség, hanem az, ha parancsolhat olyanoknak, akik-

¹⁹ *Familiares* 12,8.

²⁰ *Familiares* 6,3.

²¹ *Familiares* 6,3,36: *quo lecto nichil erit, quod requiras amplius, ut reor, nichilque quod non modo molestam, sed non plane gratissimam senectutem faciat tibi.*

²² *Familiares* 23,5.

²³ *Familiares* 23,5,3: *...senectus satis apud Ciceronem a Catone non excusata tantum, sed laudata est.*

nek aranyuk van.²⁴ Ezt a szöveghelyet – amely már Cicerónál sem tartozik szorosan az érveléshez, mintegy kitérőként, a bölcs öregkor bemutatására hozza fel – Petrarca nem morálfilozófiai tematikájú leveleiben idézi, hanem más összefüggésben, elsősorban a hatalommal, az állammal kapcsolatban. A Paganino da Bizzozzeróhoz (Paganinus Mediolanensis) szóló egyik levelében citálja ezt a helyet. A levél a hatalomvágy mérséklésének szükségességéről, valamint az ideális államformáról szól, és a példa segítségével rámutat arra, hogy valójában a mértékletességben nyilvánul meg az igazi hatalom.

Ugyancsak a magabiztos mértékletességre hozza fel példaként ezt a történetet Niccoló Acciaiuolihoz (Nicolaus Azarolus), a nápolyi udvar egyik befolyásos főemberéhez szóló egyik levelében, melynek témamegjelölése: *institutio regia*. A levél valójában egy rövid királytükör, amelyben előadja a véleményét arról, hogy a számára ideális uralkodónak milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie. Tehát ez esetben sem szoros értelemben vett morálfilozófiai összefüggésben kerül elő Cicero szövege.

A Curius-történet előkerül egy *consolatorikus* jellegű levélben is, amelynek címzettje ismeretlen, csupán annyit tudunk róla, hogy Petrarca egyik nehéz anyagi helyzetben lévő barátja. Ennek kapcsán elmélkedik el Petrarca azon, hogy vajon mit is jelent a gazdagság és a szegénység.²⁵ Itt a történet – több más ismert között²⁶ – exemplumként szolgál arra, hogy a morális tartás sokkal fontosabb az anyagi javak birtoklásánál.

A tudás, a tudatlanság és a helyes morális magatartás kérdései központi helyet foglalnak el Petrarca gondolkodásában. Az *Önmagam és sokak tudatlanságáról* című időskori művében²⁷ – amelyet több kutató is egyik legjelentősebb morálfilozófiai értekezésének tart – Petrarca többször is hangsúlyozza az egész életen át tartó folyamatos tevékenység, új ismeretek elsajátításának fontosságát, illetve azt, hogy maga is ezt az elvet követi. Számára a tudás, műveltség meg-

²⁴ *Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit, sed eis qui haberent aurum imperare.*

²⁵ *Familiares* 6,8.

²⁶ Például a Diogenész és Nagy Sándor találkozásáról szóló közismert történet.

²⁷ Lásd a 2. jegyzetpontot.

szerzése nem időleges, lezárható, csupán életének egy szakaszára korlátozódó program, hanem ez a természetes, haláláig tartó életformája.

„Én ... szinte egész életemet tanulmányokkal töltöttem. Ritkán esett meg – hacsak nem voltam beteg –, hogy akár egyetlen napot is tétlenséggel vesztegettem volna el: vagy olvastam, vagy írtam, vagy gondolkodtam az irodalomról, vagy felolvasásokat hallgattam, vagy kérdezgettem azokat, akik hallgattak.”²⁸

Egy másik helyen így ír: „...minden időmet a tudományok művelésével töltöttem.”²⁹

A fenti idézetek egyértelműen utalnak a *De senectute* azon helyére, ahol Cato az öregség ellen általában felhozott négy vád közül az elsőt – miszerint az öregség elvon a tevékenységtől – cáfolja, példaként hozva fel olyan híres embereket (köztük önmagát is), akik késő öregkorukban is képesek voltak új ismereteket elsajátítani.³⁰

Az élethosszig való tanulás fontosságát, és azt, hogy ő maga is ezt a gyakorlatot követi, Petrarca több levelében említi. A Barbato da Sulmonának Avignonban, 1352. február 20-án írott vigasztaló levelében³¹ többek között ezt jegyzi meg, csaknem szó szerint idézve Cicerót: „remélem ... hogy *minden nap valami újat elsajátítva öregszem meg* ... amivel az a bizonyos bölcs öregember dicsekszik önmagáról szólva.”³²

A „bizonyos bölcs öregember” Solón, akit a *De senectute*-ben Ciceró többször is megemlíti,³³ és ezekre a helyekre más összefüggésben is utal Petrarca. Például a Matteo da Comónak szóló levelében³⁴

²⁸ *De ignorantia* 46: *Ego ... totum pene vite tempus in studiis trivi. Raro ulla unquam sano michi dies otiosa preteriit, quin aut legerem aut scriberem, aut de literis cogitarem aut legentes audirem, aut tacitos sciscitarer.*

²⁹ *De ignorantia* 50: *...omne meum tempus in literis actum est.*

³⁰ Cic. *Sen.* 8,26.

³¹ *Familiares* 12,7.

³² *Familiares* 12,7,6: *...nec desperem ... quotidie aliquid addiscens senescere ... quod de ipso senex ille sapientissimus gloriatur.* (Kiemelés tőlem: L. I.) Vö. Cic. *Sen.* 8,26.

³³ Az előzőn kívül l. Cic. *Sen.* 14,50.

³⁴ *Familiares* 17,8.

– amelyben arról értekezik, hogy az anyagi javak hajhászásánál sokkal fontosabb a szellemi tevékenység – hivatkozik arra a történetre, mely szerint Solón a halálos ágyán is új ismeretek elsajátítására törekedett. A barátjának, Francesco Nelinek Milánóból 1359. november 23-án írott levelében³⁵ is, amelyben az idő múlásáról elmélkedik, többek között a szakadatlan, halálig tartó ismeretszerzés fontosságát hangsúlyozza, idézve az előbbi helyet, majd így folytatja:

„Mit gondolsz – kérdezed –, mit kell még tanulnod?» Bizony sokat: megtanulom, hogyan kell önszántamból elhagyni az ifjúságot, és amit mindig is mohón tanultam, de nem tudtam eléggé elsajátítani: tanulok öregedni, tanulok meghalni.”³⁶

Petrarca azokban a leveleiben is, amelyekben a halál bekövetkezésének bizonytalan időpontjáról, a halálfélelem feleslegességéről és a lélek halál utáni állapotáról értekezik, gyakran utal a *De senectute*-re, illetve idézi egy-egy lényeges passzusát. A fentiekben már említett, Raimondo Subiraninak írott fiatalkori levelében³⁷ az emberi élet törekénységéről és hosszának bizonytalanságáról szólva citálja a következő mondatot Cicerótól: „Különben van-e olyan balga, bármilyen fiatal is, aki biztosra veszi, hogy estig élni fog?”³⁸ (Némethy G. fordítása)

Ez a hely több más, egymástól időben távol keletkezett levelében is előkerül, ami jelzi, hogy Petrarca számára fontos kérdésről van szó, amely élete során gyakran foglalkoztatta. Például az előbb idézett után három évtizeddel keletkezett, Albertino da Canobbiónak 1360. október 26-án Milánóból írott levele több morálfilozófiai kérdést tárgyal, egyebek között a halál elkerülhetetlenségéről is szól. Az iménti idézetet itt is megtaláljuk egy másikkal – ugyancsak a *De*

³⁵ *Familiars* 21,12.

³⁶ *Familiars* 21,12,28: ‘*Et quid inquires ‘iam descendum censes?’ Multa quidem: disco, qualiter sponte mea iuvenis esse desinam, et quod semper cupide didici nec unquam nimis discitur, disco senescere, disco mori.*

³⁷ *Familiars* 1,3.

³⁸ Cic. *Sen.* 19,67: *Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum?*

senectute-ből – kibővítve: „Mert meghalni bizonyosan kell, és nem bizonyos, vajon nem még ma-e.”³⁹ (Némethy G. fordítása)

A halálfélelem feleslegességéről, valamint az emberi lélek halál utáni életéről több levelében elmélkedik Petrarca, és ebben a kérdésben is gyakran hivatkozik a *De senectute*-re. Példaként hozza fel az antikvitásból többek között Cicerót, aki pogány létére lehetetlennek tartja, hogy a lélek a testtel együtt elpusztuljon, és ne éljen tovább. A Philippe de Cabassoles cavallioni püspöknek 1338. február 25-én írott levelében – amelyben arról értekezik, hogy a hozzánk közelálók halálát nyugodt lélekkel kell fogadnunk – hosszan idézi a *De senectute*-nek azokat a helyeit, ahol Cato Maior arról szól, hogy milyen öröm lesz majd halála után találkozni nemcsak jó ismerőseivel, de azokkal is, akiket személyesen nem ismert.

„Engem bizony sarkall a vágy, hogy atyáitokat, akiket tiszteltem és szerettem, viszontlássam, és nem csupán azokkal óhajtok találkozni, akiket ismertem, hanem azokkal is, akikről hallottam, olvastam vagy magam is írtam.”⁴⁰ (Némethy G. fordítása)

Az Anjou Róbert nápolyi királyhoz 1339. december 26-án keltezett levelében⁴¹ ismét arról ír, hogy a pogány filozófusok többségének is, „akik még nem hallották Krisztus nevét”,⁴² meggyőződése, hogy a lélek halhatatlan, és ebben a felsorolásban megemlíti természetesen Cicerót is, értelemszerűen a *De senectute*-t, valamint egyéb filozófiai műveit.

A példák, idézetek felsorolását még folytathatnám, azonban úgy gondolom, az eddigiekből is egyértelműen kiderült, hogy a cicerói *De senectute* Petrarca számára – akit élénken foglalkoztattak az élet mulandóságával, a halállal, a túlvilági léttel kapcsolatos morálfilozófiai kérdések – fontos igazodási pontot, argumentációs bázist jelentett. Széleskörű műveltségére alapozva természetesen nem csupán

³⁹ Cic. Sen. 20,75: *Moriendum enim certe est, et incertum an hoc ipso die.*

⁴⁰ Cic. Sen. 23,83: *Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi videndi, neque vero eos solos convenire adeo quos ipse cognovi, sed illos etiam de quibus audivi et legi et ipse conscripsi.* Vö. *Familiares* 2,1,22.

⁴¹ *Familiares* 4,3.

⁴² *Familiares* 4,3,5: *...quibus Christi nomen inauditum est.*

Ciceróra, hanem számos más antik és keresztény szerzőre is utal és idézi őket e kérdések kapcsán. Ahhoz, hogy az írás elején említett petrarcai *De senectute* felvázolására kísérletet tehessünk, természetesen a többi idézett szerzőt és Petrarca egyéb műveit is be kell vonni a vizsgálódás körébe, azonban úgy vélem, a várható eredmény megérné a fáradságot.

SZENT ISTVÁN SZEREPE A JEZSUITA MINDSZENTI ANTAL TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJÁBAN

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Mivel az emlékkonferencia szervezői arra kértek mindenkit, hogy próbáljon olyan témát választani, amely érintkezik magának elhunyt barátunknak és mesterünknek, Havas Lászlónak a kutatási érdeklődésével, ezért – mivel neki igen sok és igen fontos eredményt köszönhetünk Szent István Intelmeivel kapcsolatban – úgy gondoltam, hogy a Szent István-téma mindenképpen megfelelhet a főntebb vázolt elvárásnak, de arra nem gondoltam, csak írás közben adta meg a jószerencse, hogy Laci másik kedves témájára, Florusra is utalhasak, ugyanis Mindszenti a maga érvelése során egyszer – mégpedig igen fontos helyen – idézi magát Nadányi Jánost, a *Florus Hungaricus* szerzőjét, hiszen e mű kritikai kiadását és magyar fordítását, valamint kísérőtanulmányát maga Havas László készítette el munkatársaival!¹

Florus, mint tudjuk – leginkább Havas László monográfiájából –, az embercsoportok, a népek, a nemzetek, az államok történetét – talán arisztotelési ihletésre – leginkább úgy tudta nagy hatással ábrázolni, hogy a szerves, tehát a növényi és állati élővilág analógiájára szemléltette a születést, növekedést, érést, majd az öregedést, elagrást, pusztulást.² A jezsuita Mindszenti Antal (1687–1736) az, aki elsőként kísérelte meg a nagyszombati egyetem történész-, retorika- és teológia professzorai közül, hogy az egész magyar történelemnek, tehát Attilától, illetve a hun honfoglalástól kezdve, ami a korban

¹ Ioannis Nadányi, *Florus Hungaricus* – Nadányi János, *A Magyar Florus*, ford., szerk., s. a. r.: Havas L. et al., Debrecen, 2001.

² Vö. Havas L., *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, 2011.

magától értetődik, egészen az ő jelenéig, azaz az 1720-as évekig tartó időszaknak megteremtse az egységes történetfilozófiáját, vagy talán nevezhetjük úgy, hogy történeti teológiáját. Ehhez azonban nem az organikus világból keresett analogont, hanem a mesterségek vagy művészetek világából. Úgy ábrázolta tehát képileg a frissen végzett hallgatók számára ajándékként készített műve első kötetében (*Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum, Hungarorum fortitudine V. saeculis defensum, nunc ethice adumbratum* [...], Nagyszombat, 1724) az országot, mint egy hatalmas várat, amely a maga egészében a kereszténység védőbástyája, és amelyet maga az Úristen mint tervező építész emelt, minden falát külön kiképezve és külön hatékony védőeszközökkel és oltalmazókkal főszerelve, és amely Szent Istvántól Mohácsig be is töltötte hivatását. Ami az államalapító király, illetve a kereszténységnek országát megnyitó édesatyja, Géza fejedelem előtt történt, azt természetesen a pogányság borzalmai töltik ki, ám Attila, az első honfoglaló, mivel Rómát a pápa kérésére megkímélte, nem lehetett ugyan a nyugat császára, amire vágyott, de visszatérhetett országába, majd ezt örökségül hagyhatta, újra megszerzendő jószágként, utódaira. Az Úr pedig azzal jutalmazta meg azt, hogy szent városát a hun nagykirály nem dülta fel, hogy olyan kései unokát támasztott neki István személyében, aki dicsőbbé vált magánál Nagy Konstantinnál is. Ezt azzal bizonyítja Mindszenti, hogy míg Nagy Konstantin álmában csak egy közönséges kereszt jelent meg, addig Szent Istvánnak a pápa mindjárt egy kettős keresztet küldött. Sőt, Konstantin csak úgy megszületett, minden csodás előjel nélkül, viszont az Úr gondoskodott arról, hogy előbb Géza álmodja meg fiacskája születését, mert az Úr elmagyarázta neki, hogy megtenné őt is királynak, de mivel véres a keze, ezért várnia kell egy nemzedéket, és majd csak a fia foglalhatja el a trónt; sőt, egy angyalát felöltöztette a protomártír Szent Istvánná, hogy az jelenjék meg a szent király jövőendő édesanyjának, és közölje vele, hogy milyen anyai örömök elé néz.³

³ Mindszenti A., *Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum, Hungarorum fortitudine V. saeculis defensum, nunc ethice adumbratum* [...], Tyrnava, 1724, Caput II, *Hungariae regnum e singulari DEI providentia, religione, seu primo lapide conditum*, 7–14.

A szerző szerint tehát bízvást elmondható, hogy maga az Úr mint mindenható és előrelátó atya nem csupán oltalmazója volt az újonnan születendő országnak, mint más esetekben, amikor a régi pogány uralkodók (pl. Nagy Sándor) kértek tanácsot a jósdáktól vagy más szentélyek isteneitől, vagy amikor a régi keresztény királyok (pl. Konstantin vagy a frankok királya) esdekeltek tanácsért, hanem maga az Isten tekinthető Magyarország valóságos alapítójának is. Ő tudniillik nem egy közönséges országot alkotott, hanem egy szent és szentséges állam alapjait vetette meg. (Tudomásom szerint a magyarországi latin történetírásban ennek a gondolatnak csak egy elődje van, mégpedig Elias Berger.) Vagyis röviden: Mindszenti nem állít egyebet, minthogy a magyar nép története egy valódi választott nemzeté, amelynek Mózes két fázisban jelent meg, egyrészt mint Isten ostora (Attila), aki érdemeivel megszerzi ugyan az ígért földjét, de bűnei miatt egy időre el is vétetik utódaitól, másrészt mint Isten kiválasztottja (István), aki végképp berendezi a tejjel-mézszel folyó Kánaánt.

Azonban ez még nem elég. Mivel az írónak számot kellett adnia arról, hogy hogyan juthatott oda ez a csodálatosan felépített és megerősített vár, amelynek minden falán lógott egy-egy istenes jelmondat, amely valaha egy-egy király jellegéje volt, Istváné, Szent Lászlóé, Károly Róberté, Nagy Lajosé vagy Mátyásé, és amely jelmondatok katekizmus-szerűen összefoglalták a keresztény hitvallás egész lényegét, és így e hittételként működő szövegek folyamatos forrásai lehettek az áhítatnak és a győzelemnek, tehát ez a vár a végén mégis hogyan omolhatott össze, maga alá temetve az egész országot?! Ennek a magyarázatára az öt világekorszak hésiódosi-ovidiusi mítoszáat hívja Mindszenti segítségül. Eszerint nálunk egy kissé más sorrendben valósult meg a korszakok egymásutánja, mint a görögöknél. Az első magának Szent Istvánnak a kora, ott vita nélkül minden rendben volt, az volt az aranykor. Ezt mutatja az is, hogy Szent Imre annyira belejött a szüzességbe, hogy ugyan megnősült, de mégis szűz maradt, mert az mégiscsak jobb. István halála után viszont következett a rézkorszak, amikor is eluralkodott az irigység és a hajdani hősök fiai ártalmasokká változtak. Ám még akkor is akadt olyan jeles király, mint például II., azaz Jeruzsálemi Endre, aki többre becsülte felesége életénél az igazságot, és ezért Bánk bánt felmentette. A harmadik

korszak volt az ólomkorszak, amely még rosszabb volt, és az irigységéből fakadó teljes szerencsétlenség-sorozathoz vezetett. Azután jött az ezüstkorszak, amelyet Róbert Károly alapozott meg, Nagy Lajos pedig dicsőségesen kiterjesztett, a birodalommal együtt, mert hiszen Nápolyt is úgy foglalta el, hogy nem rabolta ki, ami pedig általános európai szokás volt akkoriban. De igazából Mátyás volt ennek a dicső kornak a csúcsa. Ám utána jött a végzetes zárókorszak, tudniillik a vasmagány korszak, amely háborúk sorozatából állott, Mars lett a színház főszereplője, és így már végül a keresztényeknek a törökökkel kellett összezsapniuk. Vagyis a magyarok bűnei, amelyek öt évszázad alatt felhalmozódtak, végül is arra kényszerítették az Urat, hogy ismét elővegye büntetővesszejét, amelyet egykor Attilának adott, hogy fegyelmezze meg az elfajult Nyugatot, de mivel Attilának volt annyi esze, hogy visszariadjon Róma ostromától, kiérdemelte azt, hogy legalábbis utódjaiban népe megmeneküljön és megszenvedjen, ilyen ígéretet természetesen II. Mehmet vagy Szulimán – legalábbis a mi tudomásunk szerint – nem kapott.⁴

Mindszenti művének egyik legfontosabb törekvése, hogy cáfolja a magyarokról nyugaton alaptalanul elterjedt különböző rágalmakat. Ismerteti tehát az összeset, és ezért mindjárt a mű legelején idézi a tudós skót író, John Barclay-t (1582–1621), aki az *Icon animorum* című művében azt írja a magyarokról, hogy más népekben is megvan az a szokás, hogy nem lehet elhinni, amit mondanak, és ez a többi népeknél igen súlyos vétek, a magyaroknál viszont ennek elkövetését joggal mentegetheti az, hogy azért akarják megteveszteni a velük társalkodókat, mert így azok kevésbé árthatnak nekik. Másik tulajdonságukat viszont nagyon is megdicséri: az ország egészére nagyon ráüti bélyegét a szabadságvágy. A nemeseknek semmire sincs nagyobb gondjuk, mint hogy megvédjék előjogaikat, hogy érintetlenek maradjanak a társadalom többi rendjének törekvései ellenére is. Barclay – mint tudjuk – a 17. század első évtizedében tárgyalt Magyarországon is, és megismerkedett a magyar szokásokkal és sorsképletekkel.⁵ Mohács, sőt a tizenöt éves háború után vagyunk, és

⁴ Uo. Caput IX,91–106.

⁵ Barclay magyar kapcsolatairól vö. K. Teszelszky, Üzenet az utazótáskában. Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt,

Barclay megpróbálja megérteni, hogy miképpen lehetett egy ilyen rettenetes csapást átélni, sőt, hogyan folytathatta életét egy ekkora veszteség után az ország?! Így ír, és ezt hosszan idézi Mindszenti:

„Ennek a nemzetnek a természetét azért is igen nehéz megismerni, mivelhogy ebben a században rettenetes vereség sújtotta, törvényeiből vagy szokásaiból alig maradt meg valami, egyrészt a mohó barbárok pusztították el területének legnagyobb részét, másrészt pedig Európa minden népéből válogatott segélyhadak, akik így azután erkölcsseikből szép lassan sok mindent átcsöpögtettek az ország lakosaiba is.”⁶

Így ír az előszóban, azután pedig a tizenharmadik fejezetben vizsgálat alá veszi – mint közhelyet, mondhatni mint toposzt – a magyarok szabadságszeretetét mint nemzeti jellemvonást. Itt Inchofer Menyhért *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* (1644) című művéből idéz:

„... a magyarok természete különösen alkalmas arra, hogy érzékenyen felfogjon minden, a szentséggel kapcsolatos dolgot; tehetségük van a tudományok művelésére is, és mindarra, amit saját maguk akaratából hajlandók is művelni, mert tetszik nekik. Úgy tűnik, minthogyha a kezdetektől fogva ami jó dolog volt nekik Szkítiában, azt onnan exportálták, és az új haza földjébe sikerrel át is ültették. Így tehát természetük ezen a mérsékelt égvön mutatja, hogy nagylelkűek, szeretik a tiszta táplálékot, szokásaik méltóságteljesek, életüket áthatja a vallásos gyakorlat, erkölcsük a szabadságra és az igazságosságra hajlik, gyűlölik a hitványságot, olcsó szerelmeskedésbe nem ereszkednek.”

in: G. Etényi N. – Horn I. (szerk.), *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, Budapest, 2008, 115–134; Gömöri Gy., *Az angolok magyarságképe a XVII. század első felében*, *Filológiai Közöny*, 1980/3, 355–364.

⁶ Mindszenti (1724) 5.

Nem sokkal később:

„A magyarok nem voltak annyira barbárok, hogy ismeretlenek lettek volna előttük a törvények. Aki olvassa a történetírókat, az érzékeny figyelemmel ezt könnyen megállapíthatja, és soha és semmikor nem hiányzott belőlük az istenhit; sőt, úgy próbálták alakítani vallásukat, hogy eljussanak az istenismeretre, és ezt a törekvést sohasem hagyták kiölni szívükből. Ezt eléggé bizonyítja, hogy az a gőgös valaki, vagyis maga Attila, aki azonban nem ok nélkül dicsekedhetett egy különleges jelzővel, amikor engedte, hogy őt Isten ostorának nevezzék, mivel ha az igaz Isten ismeretéből legalább annyit tényleg magáénak mondhatott, hogy Ő, az-az az Isten megbosszulja a bűnöket, és tényleg igaz bírója az emberi dolgoknak, addig-addig terjedt azután ez a dicsekvése, hogy a végén már tényleg azt gondolta, hogy ő mintegy Isten helyettese, tekintélyénél és bosszuló hivatásánál fogva, ezt hirdettette is magáról.”⁷

Majd ebből az attilai alaphól kiindulva erősíti meg Mindszenti a magyarok alapjában jóindulatú természetére vonatkozó adatokat, és Turóczi és Bonfini alapján igazoltnak látja azt, hogy az isteni mindentudást végül is azt indította Géza fejedelem, illetve jövődő fiának, Istvánnak a kiválasztására, hogy elismerte, hogy hajdanában Attila Róma ellen dühöngő lelkét képes volt megfékezni. (Más bárbar népeket Mindszenti a könyv legkülönbözőbb helyein felsorol, akik bezzeg Rómát nem kímélték meg.)

Vezér- és királysorozatának megszerkesztéséhez Mindszenti bevallottan felhasználta Nádasdy *Mausoleumát* is.⁸ Főleg azért volt rá szüksége, mert belőle tudta meríteni azokat az egyes királyokra jellemző példákat, amelyek megfeleltek az ő sajátos sorrendbe szerkesztett, az aranykortól a vaskorig terjedő alkorszakainak. De vannak egészen más típusú példái is, például az előbb már említett Nadányi *Magyar Florusa*, amelyben talált egy elég megdöbbentő példát, amellyel színezní tudta Zsigmond király portréját. Zsigmondot alapjában kétértelműen dicséri meg az elején: igaz, hogy a törökök ala-

⁷ Uo. 143.

⁸ Uo. 92.

posan lemészárolták az ő lovagseregét, de utána legalább rendesen tudta hamvasztani az eretnekeket. Más győzelmet nem is aratott Zsigmond – mondja a rosszmájú jezsuita – mert például feleségét, noha az módszeresen csalta, nem büntette meg, mert – és ez a zseniális gondolat származik Nadányitól – benne csak olyan bűnöket tudott volna megbüntetni, amelyeket ő is elkövetett. Pedig – teszi hozzá – régebben voltak önmegtartóztató császárok és királyok, például egykét Scipio vagy a visszafoglalt Jeruzsálem királya, Balduin, akinek „erős jobbját sosem gyengítették el tisztátlan ölelkezések”.

Mindszenti tehát Attila hajdani érdemének tulajdonítja, hogy a pápa hajlandó volt végül is királyi címet adni Istvánnak, és elutasítani a lengyelek kérését, pedig azok előbb futottak be a koronáért. Úgy gondolta ugyanis II. Szilveszter, hogy egy ekkora szívességet, amelyet Attila tett hajdani hivatali elődjének, Nagy Szent Leónak, azt illik valamiképpen viszonzni. Ez biztosan így van, hiszen – fűzi tovább a gondolatot Mindszenti –, Corvin Mátyással hasonlóképpen járt el a pápa (II. Pálról van szó), ugyanis a magyar király vállalkozott arra, hogy háborút indít a csehországi husziták ellen.⁹

Az egész könyvet tehát úgy tudja befejezni, hogy megnyugtatja hallgatóit, azaz a frissen felavatott magisztereket, hogy nyugodtan legyenek csak büszkék őseikre, beleértve a pogányokat is, név szerint meg is említi Attilát, Lehelt és Botondot.¹⁰ (Különösen érdekes megállapítás ez a császárt agyonkürtöző Lehelről, néhány évvel a Rákóczi-szabadságharc után.) Fel is idézi ezeket a hősokeket a következő módon:

„Ti, elhaltak vitéz lelkei, jöjjetek tehát elő a sötétségből a fényre, a nyugalomból a csatára, az éktelen porból a tökéletes dicsőség körszínházába: nem is említelek külön téged, a bűnös világ pörölyét, Isten büntető kardját, Attila! téged sem, Lehel, aki győztes kürtökkel megakadályoztad Konrád császárt abban, hogy újra-kezdje a háborút! téged sem, Botond, aki a földre terítettet Bizánc kapujában az óriást. Csak azt szeretném, hogy jelenjeteek most itt meg.”¹¹

⁹ *Uo.* 78–79.

¹⁰ *Uo.* 230.

¹¹ *Uo.*

Szerintem érthető, hogy ezek után gyorsan meg kellett írnia a második kötetet, amely már a végső vaskorra, vagyis a mohácsi vészre következő időkkel indítja el a tárgyalást, és azt mutatja meg, hogy hogyan épült újjá szinte a semmiből, de Isten kegyelméből a kereszténység lerombolt védőbástyája. Ezért ezt a második kötetet a mohácsi csata kétszáz éves évfordulójára, 1725-ben jelentette meg, ám a két kötet összehasonlítása megmutatja, hogy itt már új forrásokhoz is kellett nyúlnia, és részben le kellett mondania néhány olyan „ősmagyar-ságról”, amelyet korábban előszeretettel lobogtatott. Az Osztrák Ház dicsőségét mint jelenleg is uralkodó dinasztiáét ráadásul beépítette a címbe is, de csupán az őseikhez méltó módon vérükkel áldozó hősök említése után. A mű címe: *Propugnaculum Reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita, At sibi virtutibus paternarum aemulis glorioso heroum sanguinis, Et magnorum imprimis Ex Austriaca Domo regum pietate Reddita restitutum, & Ethice adumbratum*.

Több történeti könyvet nem írt Nagyszombatban, ám – úgy tűnik – retorikai módon előadott történetfilozófiáját megértették a felnövekvő fiatal jezsuita történészek, vagyis az egész nagy történetírói iskola Turóczi Lászlótól Katona Istvánig. Nem tudni, miért, egy idő után elküldték Nagyszombatból, Kassán is tanított, majd végül rektor lett ugyan Kolozsvárott, de egy év múlva meghalt. Közben azonban fölnevelte az egész 18. századi történetírói nemzedéket.

A MAGYAR KERESZTÉNYSÉG APOSTOLI GYÖKEREI

TERTULLIANUS *ADVERSUS IUDAEOSA* DEBRECENI EMBER PÁL *HISTORIA ECCLESIAE* *REFORMATAE IN HUNGARIA ET TRANSYLVANIA* CÍMŰ MŰVÉBEN

PAP LEVENTE

A kora újkor a magyar (a magyarországi és az erdélyi) tudományos történetírás kezdeteinek korszaka. A historiográfia iránti fokozott érdeklődés háttérében erős felekezeti motiváció is azonosítható. A protestáns vallási reform, illetve a katolikus megújulás egy újabb szintre emelte a felekezeti polémiát, beemelve azt a történelmi (nem csak egyháztörténeti) művek narratívájába is. A reformáció magyarországi története iránti érdeklődés elsősorban nem protestáns körökben fogalmazódott meg, hanem Pázmány Péter levelezésében jelent meg először.¹ A Pázmány által polemikus szintre emelt egyháztörténeti narratíva megkövetelte, hogy a protestáns oldal is valamilyen módon reflektáljon a kérdésre. Pár évtizednek kellett eltelnie, amíg megszülettek az első protestáns egyháztörténeti írások, ugyanakkor a nem kimondottan egyháztörténeti céllal írt történelmi kompendiumokban is fokozatosan megjelent az egyháztörténeti kérdés. A protestáns felekezeti történetírással szinte párhuzamosan, vagy éppen válaszként arra, a katolikus oldalon is sorra jelentek meg olyan történelmi tárgyú művek (nem föltétlenül egyháztörténetiek), amelyek foglalkoznak a magyarság kereszténnyé válásának kérdésével, és amelyeknek, mondhatni, természetes megvan a maguk vallási polemikus célzatossága is. Ennek eklatáns bizonyítéka a Tóth Ger-

¹ Tóth G., A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: A magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban, in: Varga Sz. – Vértesi L. (szerk.), *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, 2017, 409.

gely által végzett kutatás,² amely éppen korábbi állításunk bizonyításaként szolgál. A 16–18. század történetírása nem tudta magát függetleníteni a vallási reform által okozott társadalmi, politikai realitásoktól. Az egyre erősödő vallási villongások, polémiák narratívái megjelennek a történetírásban is. Az adott helyzetben egyre fontosabb lesz, különösen protestáns oldalon, az új felekezetek őkeresztény vallási kapcsolatainak hangsúlyozása: eszerint nem valami új vallási tömörülésként jelennek meg a protestáns felekezetek a katolikus egyház mellett, hanem az igazi keresztény hit, a *vera ecclesia* letéteményesei. Ez a fajta polémia európai szinten már a 16. század közepén felbukkan.³ A vallási kontinuitás alátámasztása érdekében a koraújkori történetírók megbízható bizonyítékként előszeretettel fordultak az egyházatyákhoz. Irena Backhus monográfiája⁴ mérföldkönek számít az őkeresztény írók 16–17. századi recepciójának kutatása terén. A monográfia csak érintőlegesen beszél az antik keresztény irodalmi narratíva historiográfiai felhasználásáról és egyáltalán nem érinti az általa tárgyalt téma közép- és kelet-európai vonatkozásait. „A magyar patriotizmus kulturális genezisének feltárása továbbra is elvégzésre váró feladat a magyar kora újkor történetírásában. [...] Bár vitathatatlan, hogy a kérdéskör kapott némi figyelmet a magyar kutatásban [...], ám alapvető kérdésekre továbbra sem rendelkezőnk kielégítő válaszokkal.” – hangsúlyozza Tóth Zsombor.⁵

A 17. századi vallási polémia újabb szintéren nyilatkozott meg: a történetírásban. Az általános európai egyháztörténeti érdeklődés mellett a század hitvitái és vallási megtorlások felfokozták a már amúgy is létező érdeklődést a magyar reformáció története iránt.

A 16–17. századi vallási villongások közepette egyre fontosabbá vált az ősegyház romlatlanságához való visszatérés eszményének hangsúlyozása. Az ősegyház-reformáció kontinuitás elméletének alá-

² Tóth G., *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Budapest, 2016.

³ J. S. Barnet, Where Was Your Church before Luther? Claims for the Antiquity of Protestantism Examined, *Church History* vol. 68., no. 1., 1999, 14–41.

⁴ I. Backus, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation*, Leiden-Boston, 2003.

⁵ Tóth Zs., Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban. Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez, *Studia Litteraria* 51, 2012, 6–36: 6.

támasztáshoz az egyházatyák és az ókeresztény írók bizonyultak a legmegfelelőbb támaszpontnak. Eusebios műve volt a legnépszerűbb ezen a téren⁶ (különösen protestáns oldalon), amely Debreceni Ember Pál érvrendszerében is megjelenik. Az őskeresztény egyház kontinuitásának egyik fontos ismérve lett a kereszténység minél korábbi, a krisztusi tanításhoz időben is legközelebb álló úton történő hagyományozása. Krisztus tanítását első kézből az apostolok ismerték, tehát ők a leghitelesebbek, akik ezt tovább is tudták adni a maga romlatlan állapotában. Mivel azonban Krisztus tanítványai igencsak korlátozott számban és jól körülhatárolt földrajzi területen tudtak térítő munkát végezni, ezért valójában csak kevés néphez jutott el közvetlenül az apostoloktól a keresztény tanítás. Azonban az apostolokat mint hiteles hitközvetítőket, az igaz keresztény tanítás birtokosait, a vallási viták korszakában minden népcsoport szívesen tudta volna vallási felmenői között. Ezt pedig úgy igyekeztek megoldani, hogy az aktuálpolitikai, valláspolitikai helyzetüknek megfelelően létrehoztak egy imaginárius tradíciót.⁷ Így jött kapóra a magyar protestáns felekezeti történetírás számára, hogy egy látszólag hihető forrásra (jelen esetben Eusebiosra) felépítse a magyarság apostolkori kereszténnyé válásának narratíváját. Ez pedig kiválóan megfelelt a tiszta vallás egy kis hiátussal – a protestáns szempontból vallási dekadencia által jellemzett középkort átugorva – folytonosságának levezetéséhez az apostoloktól a reformátorokig. Az *invented tradition*-t⁸ neves egyházatyák írásaival igyekeztek elfogadottá és hitelessé tenni mindenki szemében.

Debreceni Ember Pál⁹ is – ehhez a tradícióhoz és tradícióteremtéshez igazodva – a szkíta-magyar középkori gyökerekkel rendelkező rokonságelméletnek megfelelően a szkítákban találta meg azt a pontot, ahol a magyarság bekapcsolódhat azon népek sorába, akik közvetlenül az apostolok hittérítő munkája révén jutottak el a krisztusi

⁶ Pap L., Egyházi történetírás és vallási propaganda Losteiner Leonárd *Chronológiájában* (1777), *ItK* 120, 2016, 589–600: 594–596.

⁷ Tóth Zs. (2012) 9.

⁸ E. Hobsbawn – T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1994, 2., idézi Tóth Zs. (2012) 9.

⁹ A. Lampe [– Debreceni Ember Pál], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, 1728.

tanítás megismerésére. Két apostolt is azonosít a történeti hagyományból, Andrást és Fülöpöt.

Míg András szkíták között végzett apostoli tevékenységére két megbízható forrást is felsorakoztat (Szent Jeromost és Eusebiost), addig Fülöp apostolkodása kapcsán nem hivatkozik a forrásra, csak megemlíti, hogy vannak, akik úgy gondolják, de ezzel már ő maga sem tud teljesen azonosulni. Szent András szkítiai apostolkodása kapcsán már kimutattuk,¹⁰ hogy valójában a 3–4. században született *paradosisról*, egy ókeresztény hagyományteremtési kísérletről van szó (*ancient invented tradition*), ezt a *paradosist* építi be Eusebios egyháztörténeti művébe, és tőle veszi át minden késő antik, középkori, koraújkor szerző. Szent Jeromos valójában tévesen került a hivatkozott szerzők közé, hiszen ő maga ebben a témában nem nyilatkozott, az idézett művében sem ő, sem a művet továbbíró követője nem írta meg az apostol életrajzát.

Az első önálló egyháztörténeti munkát *Rudus redivivum* címen Pápai Páriz Ferenc írja 1684-ben.¹¹ Pápai nyomdokain haladva, szintén külföldi biztatásra írja meg Debreceni Ember Pál a *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania* című művét valamikor 1706 tájékán. A munka Debreceni idejében nem jelent meg, csak később, 1728-ban adta ki az utrechti professzor, Friedrich Adolph Lampe mellőzve a szerző, Debreceni nevét.¹² Mint átfogó vallástörténeti munka, már nem egyszerűen a magyar reformáció történetét szeretné bemutatni, hanem azt az egyetemes keresztény egyház történetébe beleágyazva prezentálni, és egyúttal a magyar kereszténység kora kereszténykori eredetét bizonyítani.

¹⁰ Pap (2016) 595–596.

¹¹ Pápai Páriz F., *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*, Cibinii, 1684 (RMK II. 1554). Magyarul: Pápai Páriz F., *Romlott fal felépítése* (1685), közli Thury E., *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, szerk. Stromp L., V. évfolyam, Budapest, 1906, 129–181.

¹² A kérdés bővebb tárgyalását lásd Ritoók Zsigmondné, Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai, *Magyar Könyvszemle* LXXXIX, 1973/2, 175–185; 1973/3–4, 364–376; illetve Csorba D., „A sovány lelket meg-szépíteni” *Debreceni prédikátorok (1657-1711)*, (Nemzet, Egyház, Művelődés 5.), Debrecen, 2008, 193–198.

Fontos kérdés már a mű legelején a magyar kereszténység kezde-
teinek vázolása, az első caput címe: *Fundamenta Ecclesiae Christianae in oris Pannonicis ex ipsa Historia Sacra hauriri queunt.*¹³ Itt a
szkíták korai kereszténységével kapcsolatban így nyilatkozik:

*Circa annum enim Christi 45. S. Andreas Apostolis [!] Scythis
Evangelium praedicasse perhibetur, teste inter alios S. Hieronymo
de scriptor[ibus] Eccl[esiasticis] et Eusebio Histor[ia] Eccl[esiastic]
1.3. c. 1. Sed et Sanctus Philippus apostolus iisdem Scythis
evangelium Christi annunciasse quibusdam existimatur.*

(*Hist. Eccl. Ref. 1,1,2.*)

Valamint:

*Audi quaeso verba Tertulliani, qui vixit et floruit labente seculo
secundo, quae habet in libro adversus Judaeos p[agina] 122.
Loca Christo vero subdita sunt inter alia Sarmatarum Dacorum
Germanorum et SCYTHARUM, in quibus omnibus locis Christi
nomen qui iam venit regnat. ... Christi igitur nomen et regnum
ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus colitur,
ubique regnat, ubique adoratur... (Hist. Eccl. Ref. 1,1,3.)*

Egy pár sorral alább hozzáteszi:

*Idem Tertullianus anno Christi 139. postquam omnes regiones
universi orbis terrarum recensisset, quo religio christiana penet-
rasset, tandem ita concludit: Christi igitur nomen et regnum
ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus collitur,
ubique regnat, ubique adoratur. (Hist. Eccl. Ref. 1,1,3.)*

Jelen tanulmányunk címében jelzett célkitűzésünknek megfelelő-
en itt és most a tertullianusi *locus* elemzésére vállalkozunk. Tertulli-

¹³ A. Lampe – Debreceni (1728). Magyar ford.: Debreceni Ember P., *A magyaror-
szági és erdélyi református egyház története*, ford. Botos P., s. a. r. Dienes D. et al.,
Sárospatak, 2009.

anus mint keresztény történetíró megítélése igencsak változott a különböző évszázadok során. S habár zsinatok ítélték el tanításait, nem sikerült teljességgel kiirtani a köztudatból Tertullianus életművét. A 16. század eleji vallási változásokat megelőzően már humanista körökben elkezdődött az antik szerző újrafelfedezése. Beathus Rhenanus által 1521-ben megjelentetett kiadását¹⁴ újabb bővített kiadások követték 1528-ban és 1539-ben.¹⁵ Katolikus egyházi berkekben nem fogadta kitörő siker a kiadást, ugyanis 1559-ben IV. Pál pápa, 1564-ben pedig V. Pius pápa helyezte index alá a szövegkiadást a bevezető, valamint az annotációk miatt.¹⁶ A katolikus fél igényeinek megfelelő kiadást Jacques de Pamele hozta tető alá 1583-ban.¹⁷ Ennek ellenére, a Rhenanus-féle Tertullianus kiadások megkerülhetlenné váltak mind a katolikus, mind a protestáns berkekben. És így fokozatosan az a Tertullianus, aki kezdetben azon auktorok közé tartozott, akit valamilyen módon meg kellett feleltetni az igazhitű katolikus tanításnak, a skolasztikus glosszáknak köszönhetően a *post tridentinus* katolicizmus egyik emblematisztikus szerzője lett, hiszen – amint Pamele megjegyzi – Tertullianus a korai egyházi tradíciók és rítusok egyik legjobb tanúja,¹⁸ egy szóval a *post tridentinus* katolikus hitigazi védelmezője.¹⁹

A protestáns oldal nem próbálkozott szerecsenmosdatással, nekik a Rhenanus kiadás éppen megfelelően protestáns volt. A Tertullianus iránti érdeklődés reneszánsza éppen a vallási vitáknak köszönhető: elsősorban a protestáns oldal fordul előszeretettel az ókeresztény szerzőhöz mint tekintélyhez a katolikusokkal való vitáiban. Ilyen volt az oltáriszentség és a bálványimádás körüli vita, valamint a ke-

¹⁴ B Rhenanus ed., *Tertulliani opera*, Basel, J. Froben, 1521.

¹⁵ Backus 153–154.

¹⁶ J. M. De Bujanda et al., *Index de Rome 1557, 1559, 1564* (Index des livres interdits, vol. VIII), Sherbrooke – Genève, 1990, 106–107, 381–382.

¹⁷ J. Pamelius, *Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthaginensis presbyteri, opera quae hactenus reperi potuerunt omnia... cum Jacobi Pamelii Brugensis theologi... argumentis et adnotationibus toti operis interiectis...* Parisiis apud Michaellem Sonnum, 1583.

¹⁸ Pamelius, a. iij r.: *Amplius dico ex solo fere hoc auctore confici posse iustum Catechismum qui sufficiat tum ad catechizandos rudiores quoque fideles tum ad reducendos eos qui fortassis a recta fide deviarunt.*

¹⁹ Backus (2003) 162.

resztyén ember és a hadviselés²⁰ problematikája (*De idololatria, De corona militis*). Nem utolsó sorban a protestáns öltözködési szokásokhoz is felhasználták az egyházatya írásait mint megkérdőjelezhetetlen tekintélyt. A francia protestáns hölgyek nem szívesen váltak volna meg díszes öltözetüktől, ezért állítják eléjük Tertullianus *De cultu feminarum*-át mint kézikönyvet az öltözködésben és szépítkezésben való megtartóztatáshoz. Valójában az *Adversus Iudaeos* ebben a kontextusban nem mutatkozott érdekesnek egészen addig, amíg el nem kezdődtek a *Melyik vallás is volt előbb?* típusú polémiák.

Debreceni Ember Pál, miközben az *Adversus Iudaeos*-t idézi, nem adja meg a pontos szöveghelyet, hanem oldalszámra hivatkozik (gyakori Ember Pál esetében, hogy rövidebb idézetekénél, nem adja meg a pontos forrást). A hosszabb kutatástól D. Ember Pál megkíméli az utókort, hiszen pár sorral lentebb megnevezi forrását is: *Comparent haec verba Tertulliani in fronte etiam Historiae Eccl. Sclavonicarum provinciarum, Adriani Regensvolscii, impressae traject. ad Rhenum 1652*. Andrzej Węsierski alias Adrianus Regensvolscius *Historia Ecclesiastica Ecclesiarum Slavonicarum* művének 1652-es utrechti kiadásában valóban szerepel a kezdőlapon az idézett szövegrész a következő felvezetéssel: *Tertullianus in Libro adversus Iudaeos, p 122*.²¹ Be kell vallanunk, ezzel még nem vitt sokkal közelebb a hivatkozott kiadás megtalálásához. A korábbi szövegkiadások közül a hivatkozott oldalszám alapján a 122. oldal az 1562-es Frobenius kiadásnak felel meg, ahol ezen az oldalon megtaláljuk az idézett tertullianusi helyet.²² Igaz, nem pontosan úgy, ahogyan Regensvolscius és az ő nyomdokain Debreceni Ember Pál idézi. Az ominózus szövegrész a maga teljességében így hangzik:

²⁰ Vö. Őze S., A mártíromság és a katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon, *Studia Literaria* 2012/3-4, 96–111.

²¹ Adrianus Regensvolscius, *Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias...* Trajecti ad Rhenum, 1652.

²² *Quinti Septimi Florentis Tertulliani Carthaginensis presbyteri, auctoris antiquissimi ac doctissimi scripta, [Opera omnia]... / Beati Rhenani annotationibus* [Basel] Basileae, Frobenius, 1562.

In quem enim alium universae gentes crediderunt nisi in Christum qui iam venit? Cui etenim crediderunt gentes, Parthi et Medi et Elamitae et qui habitant Mesopotamiam Armeniam Phrygiam Cappadociam, incolentes Pontum et Asiam Pamphyliam, immorantes Aegypto et regiones Africae quae est trans Cyrenen inhabitantes, Romani et incolae, tunc et in Hierusalem Iudaei et ceterae gentes, ut iam Gaetulorum varietates et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen qui iam venit regnat, utpote ante quem omnium civitatum portae sunt apertae et cui nullae sunt clausae, abante quem ferreae serae sunt comminutae et valvae aereae sunt apertae.

(Adv. Iud., 7,4–5)²³

Christi autem nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus supra enumeratis²⁴ colitur, ubique regnat, ubique adoratur... (Adv. Iud., 7,9)

Azért is tartjuk fontosnak az egész szövegrészt idézni, mivel az adott kontextusból kiemelt kis idézet nem tükrözi annyira a tertullianusi hely célzatosságát, ami valójában nem más, mint egy, a római császárságban igen népszerű földrajzi toposz keresztény köntösbe való bújtatása.

Az antikvitás földrajzi ismereteit és koncepcióját nyilván nem lehet a mai modern eszközökkel rendelkező földrajztudományéhoz mérni. Mindezek ellenére nem mindig jelenti azt, hogy minden esetben az esetleges földrajzi leírás pontatlanságát a geográfia tudomány hiányosságának számlájára kell írni. Amint egyik tanulmányában

²³ Q. S. F. *Tertulliani Adversus Iudaeos*, ed. H. Tränkle, Wiesbaden, 1964, cxxviii + 122.

²⁴ A kiemelt rész hiányzik a *Hist. Eccl. Ref.* 1,1,3-ból.

Grüll Tibor²⁵ is kimutatta, a birodalmi berendezkedésre törekvő Róma számára rendkívül fontos volt hatalmi fölényét és legyőzhetetlenségét különböző propagandisztikus eszközökkel hangsúlyozni. Amint ez a *Res gestae* első mondatával is már bizonyítható: „Az isteni Augustus tettei, amelyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta.” (Ford. Borzsák István) Ennek kapcsán Grüll Tibor megjegyzi: „a latin nyelvű *Res gestae* bevezető mondata egy nagyon is átgondolt és tudatosan végrehajtott propaganda része volt.”²⁶ Továbbá ezt megerősítendő a *Res Gestae* 23–26. fejezeteiben felsorolja azokat a *gens*-eket és *natió*kat, amelyek a birodalom határán, vagy azon túl laknak. A birodalom észak-keleti határterülről megemlíti a dákokat, bastarnákat és szkítákat.²⁷ Ezt a propagandát nem csak a *Res Gestae*, hanem más irodalmi, művészeti alkotások is erősítették, így a narbói kultikus naptár, Vergilius (*Aen.* 6,792–797), Horatius (*Carm.* 1,12,33–36; 1,18,29–32) és a kései Ovidius, továbbá a *Gemma Augustea*²⁸ és Augustus pénzei (ezüst *denarius* Kr. e. 17–16, *BMC* 346–348, *RIC* 126). A propaganda központi és leglényegesebb eleme nem más volt, mint az, hogy az *orbis terrarum* egyenlő az *orbis Romanum*-mal. „Mindebből természetesen egy szó sem volt igaz: Augustus soha nem tette a lábát nemhogy Kína, de még India földjére sem; az Arábiát meghódítani szándékozó seregét szétverték, s nem tudunk arról, hogy valaha is szándékában állt volna Britannia meghódítása. E hangzatos propagandaszólamok viszont képesek voltak elhitetni az egyszerű emberekkel, hogy Róma immár valóban az egész Föld ura.”²⁹ E propaganda hangsúlyozása több sebből vérzett, már maga a *RGDA* is szolgáltat igen problémás helyeket: „A római nép valamennyi provinciájának a területét megnőveltem, amelynek csak a szomszédságában hatalmunkat el nem ismerő népek éltek” (*RGDA* 26,1, ford. Borzsák István). „Az imperializmusnak megvan a saját logikája, és sajátos földrajzra tart igényt” – írja Clifford Ando, mégis Grüll Tibor kiegészítésével kell teljesen egyet értenünk, miszerint:

²⁵ Grüll T., *Orbem terrarum subicere. Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában*, *Ókor* 2018/1, 59–77.

²⁶ Grüll (2018) 63.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Grüll (2018) 64.

„az imperialisztikus eszméktől vezérelt politikai földrajz «saját logikája»³⁰ többnyire nem más, mint megdöbbentő logikátlanság.”³¹

A korai kereszténység, habár megvolt az igénye egy saját földrajzi koncepció kialakítására,³² nem tudta függetleníteni magát a pogány római szemlélettől – ennek is megvolt a maga *logikátlansága*. A Tertullianus által emlegetett szkíták sem egészen egyértelműen beazonosíthatók földrajzi szempontok alapján. Egyesek szerint az általa emlegetett szkíták nem mások, mint a római provincia, Moesia Inferior lakói (Schytia Minor, a mai Dobrudzsa). Ezt általában arra alapozzák, hogy az idézett szövegben jellegzetes római közigazgatási terminusokat használ³³ a szerző, és ennek következtében a népek is ezekhez a fogalmakhoz kapcsolhatók, tehát provincián belüli népekről van szó, és nem a birodalom határain kívül élő szkítákról.³⁴ Azonban, ha magát a szöveget olvassuk, szembeötlik, hogy annak vége felé a szkítákat más ismeretlen népekkel³⁵ és szigetekkel együtt³⁶ említi. A dákok, germánok, szarmaták, szkíták népei közül pedig egyik sem jellemzően római alattvaló, ráadásul érdekes, hogy a római Dacia provincia körüli körben helyezkednek el. Nyugatra a szarmaták, tőlük északra germánok, ettől keletre az ún. szabad dákok, s végül a dákoktól délre, a provinciától keletre a szkíták. Továbbá Tertullianus arra is felhívja a figyelmet, hogy Jézus Krisztus neve mindenhol uralkodik,³⁷ és minden kapuzár kinyílik előtte.³⁸ Ki más tudna uralkodni az egész világ fölött – teszi fel ez után a kérdést –, hiszen minden egyes uralomnak véges határai vannak? Neves ókori hadvezérek (Salamon király, Nabukodonozor, a makedón Nagy Sándor), de még a híres rómaiak sem tudják uralmukat kiterjeszteni

³⁰ C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley – Los Angeles, 2000, 227, idézi: Grüll (2018) 64.

³¹ Grüll (2018) 64.

³² S. Weingarten, *The Saint's Saints: Hagiography and Geography in Jerome*, (Ancient Judaism and Early Christianity), Leiden, 2005.

³³ *Adv. Iud.* 7,4: *provinciae; fines; termini*.

³⁴ A. Suceveanu, *Histria XIII, La basilique épiscopale*, București, 2007, 132–133.

³⁵ *Adv. Iud.* 7,4: ... *abditarum multarum gentium et provinciarum...*

³⁶ *Adv. Iud.* 7,4: ... *insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus*.

³⁷ *Adv. Iud.* 7,5: ... *omnibus locis...*

³⁸ *Adv. Iud.* 7,5: ... *ante quem omnium civitatum portae sunt apertae...*

mindenhová.³⁹ Ebből inkább az látszik valószínűnek, hogy Tertullianus nem a provincia-lakókra gondol, hanem a Birodalom határain kívül élő népekre, köztük a szkítákra is. Ezt bizonyítja az is, hogy más műveiben is többször említi a szkítákat, de ezek alapján sem gondolhatunk valamilyen birodalmon belüli népre.⁴⁰ Azt írja velük kapcsolatban, hogy a szkíták nagyon zord, hideg vidéken laknak,⁴¹ Dianának emberáldozatot mutatnak be,⁴² a halott hozzátartozóikat megeszik,⁴³ és előzőnlötték a perzsákat,⁴⁴ a filozófia meg egyáltalán nem érdekli őket.⁴⁵ Az eretnek Markiónról azt állítja, hogy még a szkítánál is gyűlöletesebb.⁴⁶ Be kell vallanunk, ezek a megjegyzések

³⁹ *Adv. Iud.* 7,6–9: *Quis enim omnibus gentibus regnare potuisset, nisi Christus dei filius qui omnibus regnaturus in aeternum nuntiabatur? Nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae tantum: a Bersabee usque Dan termini regni eius signantur; si vero Babyloñis et Parthis regnavit Darius, ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis Pharaon vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiam habuit regni sui terminos; si Alexander Macedo, non amplius quam Asiam universam et ceteras regiones quas postea devicerat tenuit; si Germani, adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur. Britanni intra oceani sui ambitum clausi sunt, Maurorum gentes et Gaetulorum barbariae a Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de ipsis Romanis dicam, qui legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt?*

⁴⁰ Pap (2016) 598–599.

⁴¹ *De anima* 25,7: *Ceterum si aeris rigor thesaurus est animae, extra Germanias et Scythias et Alpes et Argaeos nemo debuit nasci.*

⁴² *Scorpiace* 7,6: *Sed enim Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium aut Afrorum Saturnum hominum victima placari apud saeculum licuit, et Latio ad hodiernum Iovi media in urbe humanus sanguis ingustatur, nec quisquam retractat aut non rationem praesumit aliquam aut inaestimabilem dei sui voluntatem.*

⁴³ *Apol.* 9,9: *Aiunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi.*

⁴⁴ *Pall.* 2,6: *Scythae exuberant Persas Phoenices in Africam eructant, Romanos Phryges pariunt, Chaldaeam semen in Aegyptum educatur, dehinc, cum inde transducitur Iudaea gens est.*

⁴⁵ *De anima* 31,6: *Aut si privilegium philosophorum est, et utique Graecorum, quasi non et Scythae et Indi philosophentur, cur neminem se retro meminit Epicurus, neminem Chrysippus, neminem Zeno, ne ipse quidem Plato, quem forsitan Nestorem credidissemus ob mella facundiae?*

⁴⁶ *Adv. Marc.* 1,1,4: *Sed nihil tam barbarum ac triste apud Pontum quam quod illic Marcion natus est, Scythia tetrior, Hamaxobio instabilior, Massageta inhumanior,*

nem valami hízelgők. Mindezek után az látszik valószínűnek, hogy itt sokkal inkább egy retorikai alakzattal, egy szónoki kérdéssel van dolgunk, ahol a szkíták stilisztikai eszközként szerepelnek a szövegben, olyan eszközként, amelynek természetesen nem marad el a maga retorikai hatása. Kimutatták azt is egyébként – a 2–4. századi keresztény szerzőknél szereplő, kereszténnyé vált népek lajstromát, földrajzi, filozófiai, historiográfiai forrásokat számba véve, nem utolsósorban pedig ókeresztény források alapján⁴⁷ –, hogy azoknak nem annyira statisztikai szerepük van, a szerzők maguk nem is törekedtek azok valóságalapjának felkutatására, bizonyítására, hanem csak jól hangzó retorikai eszközként használták a barbár népek felsorakoztatását.

Egyházatyák megkérdőjelezhetetlen tekintélyként való használata a vallási viták érvelési folyamatában szintén jellemző volt már a 16. és a 17. században is. A történetírásban sem antikvárius jellege volt ennek a fajta érvelésnek, hanem sokkal inkább aktualizáló. A vallási vitákba a katolikus oldal egyik kedvenc problémafelvetése a *Hol volt a ti vallásotok Luthert megelőzően?* típusú kérdés. A kérdésre elsősorban a történetírás látszott alkalmasnak a helyes válasz megadásában. Az európai protestáns historiográfia megpróbálta a provokatív kérdést valamilyen módon megválaszolni. Az egyik legelterjedtebb narratíva, amelynek háttérében *retorsio criminis* is felsejlik: a katolikus fél a középkori eretnekek (*valdensek, albigensek, husziták*) mozgalmaihoz hasonlította a protestáns vallási mozgalmakat. A protestáns fél pedig nemhogy ezt a vádat megpróbálta volna visszaautasítani, hanem ellenkezőleg, mintegy azonosulva a fent említett eretnek mozgalmakkal, azok szellemiségét, katolikus egyházkritikáját, pápaellenességét kiemelve szellemi örökösének tekintette magát, ezzel pedig jóval korábbra, a lutheri reform korszakát megelőző időkre vetítette vissza történetét.⁴⁸ Ehhez kapcsolódóan a magyar protestáns történetírás is megpróbálta pozicionálni magát. A 16–18. században megerősödni látszanak azok a narratívák, amelyek összeegyeztetik a

Amazona audacior, nubilo obscurior, hieme frigidior, gelu fragilior, Istro fallacior, Caucaso abruptior.

⁴⁷ Zsolt 19 (18), 2a, továbbá Mt 24, 14; Mt 28, 19; ApCsel 1, 8; Róm 10, 18.

⁴⁸ A téma bőséges szakirodalommal rendelkezik angol, francia, stb. vonatkozásban.

magyar történetírási hagyományt a különböző felekezetek hagyományteremtő törekvéseivel.⁴⁹ Debreceni Ember Pál is ennek igyekszik megfelelni, és a magyarok (szkíták) apostolkori kereszténységének egyik legjobb bizonyosságát éppen Tertullianusban találja meg.

⁴⁹ Bővebben itt: Tóth G. (2016) 77–103, vö. Csízy K., *Fürstenspiegel in der protestantischen Literatur und Pädagogik*, in: Kurucz Gy. – Sepsi E. (szerk.), *Protestantism, Knowledge and the World of Science*, Budapest, 2017, 39–51.

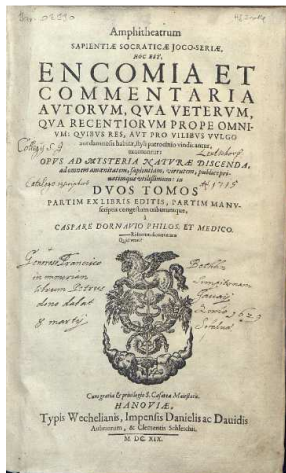
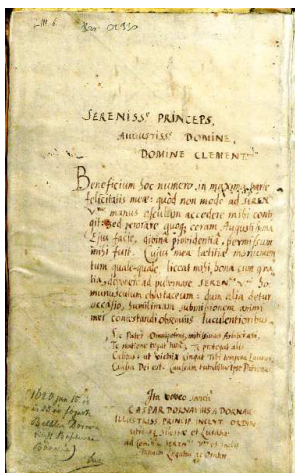
MAGYAR VONATKOZÁSOK A SZILÉZIAI NEOLATIN IRODALOMBAN A 17. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

IMRE MIHÁLY

1620. június 10-én Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megérkezik Besztercebányára, a meghirdetett országgyűlés helyszínére. Augusztus 25-én az összesereglett rendek és képviselők, követek a Habsburg-ház trónfosztásával királlyá választják. Számos külföldi diplomata és küldöttség vesz részt az országgyűlésen, közöttük a protestáns sziléziai fejedelemségek-tartományok képviselői. Ezt megelőzően már 1620 januárjában Pozsonyban örökös szövetséget kötöttek egymással a cseh-morva-sziléziai és magyar protestáns rendek. A besztercebányai országgyűlésen részt vett sziléziai küldöttség tagjai: Abraham Burggravius de Dhona, David de Rhor és Caspar Dornavius (Dornau). Amikor a követek hazatértek Sziléziába, Dornavius szeptember 11-i kelettel *Relatiót*, jelentést írt a követség munkájáról. A jelentéshez több mellékletet csatolt: leveleket, az országgyűlésen elmondott latin nyelvű beszédét stb., és ez a kolligátum került másolat formájában a schlobitteni levéltárból 1912-ben Budapestre, az Akadémia kéziratárába.¹ Dornavius naplószerűen állította össze jelentését. Július 31-ről azt jegyezte fel, hogy ezen a napon Johann Bocatius, „a fejedelem kinevezett historicusa”, az ismert neolatin költő kereste fel. Szilágyi Sándor kutatásai szerint Bethlen kétszer is fogadta Dornaviust: június 15-én és 25-én. E találkozások alkalmával Dornavius átnyújtotta a fejedelemnek nevezetes, több mint ezer lapnyi, monumentális latin nyelvű antológiáját, amelynek díszes kötésű példánya a Budapesti Egyetemi Könyvtár állományában ránk maradt, címe: *Amphiteatrum sapientiae Socraticae joco-seriae. Hoc est, en-*

¹ MTA Könyvtárának Kézirattára, jelzete: Ms. 4942/a.

comia et commentaria autorum [...], 1619, Hanau. Kalligrafikus, a fejedelemnek szóló, egész oldalas dedikációja és címlapja itt látható.²

A most áttekintendő sziléziai neolatin irodalomnak egy jelentős része a legtöbbször – szorosabban vagy lazábban – érintkezik Bethlen Gábor politikai tevékenységével, politikai-kulturális kapcsolatrendszerével.³

² Az ajánlás szövege a következő: *Serenissime Princeps, augustissime domine, domine clementissime. Beneficium hoc numero, in maxima parte felicitatis meae: quod non modo ad serenitatis vestrae manus osculum accedere mihi contigit: sed perorare quoque coram augustissima ejus facie, divina providentia, permissum mihi fuit. Cujus meae laetitiae monumentum quale-quale, liceat mihi, bona cum gratia, deponere ad pulvinarem serenitatis vestrae hoc munusculum chartaceum: dum alia detur occasio, humilimam submissionem animi mei contestandi obsequiis lulentioribus. Sic Pater Omnipotens, mitissimus arbiter aevi./ Te statione tegat tuta, te protegat alis/ Caelitus: ut victrix cingat tibi tempora laurus./ Caussa Dei est. Caussam tutabitur ipse patronus./ Ita voveo sancte. Caspar Dornavius a Dornaw. Illustrissimi Principis, inclytorum ordinum utriusque Silesiae et Lusatae ad comitia serenitatis vestrae et inclytorum statuum legatus ac orator. Dornavius akkori helyzete, szerepköre szerint nevezi meg önmagát: legatus ac orator.*

³ Vö. *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán G. – K. Teszelszky, Budapest, 2013. A kötet tanulmányai közül szorosabban érintkezik gondolatmenetünkkel: Varsányi K., Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban, 275–311. Itt ír a szerző a *Gründlicher und Warhaffter Bericht* kezdetű 15

Dornavius láthatóan frissiben – alig egy éve – megjelent munkáját hozta a fejedelemnek ajándékba: ez azonban nagyon tudatos gesztusnak tekinthető, hiszen maga a könyv részben saját műveinek gyűjteménye, részben pedig a magyar-sziléziai szellemi kapcsolatok gazdag tárháza: mind a jelen vonatkozásában, a közelmúltra vonatkozóan, de a korábbi korszakokra is visszatekintve. Ugyanakkor ritka diplomáciai-kultúr diplomáciai jelentése is van ennek az opusnak, hiszen testet ölt benne egy protestáns távlatú emlékezetpolitika, amely az adott történelmi pillanatban értékeli, sőt igen nagyra értékeli – rejtetten, vagy nyíltabban – a magyar-sziléziai politikai-kulturális kapcsolatrendszer, adott időpontban Dornavius ennek tudatosítója, megtestesítője.⁴

lapos nyomtatványról, amely 1620. szeptember 20-i keltezéssel (vagyis az események után nagyon gyorsan!), szerző és kiadási hely nélkül jelent ugyan meg, de a szövegből leszűrhető némi információ a tudósító kilétét illetően. A szerző a beszercebányai országgyűlésre érkező sziléziai küldöttség – meg nem nevezett – tagja volt, aki azonban részletesen tudósít az eseményekről (a királlyá választás aktusáról, a megszólalókról, szónokokról), jól ismerte a szereplőket.

⁴ Dornavius magyar kapcsolatainak teljes felderítése – a beszercebányai országgyűléshez fűződő eseményeken túl – feltétlenül indokoltnak látszik, de itt most csak néhány mozzanatát mutatjuk be. A Sziléziába irányuló magyar peregrináció kutatása is eredménnyel kecsegtethet. Az egyik leggazdagabb peregrinációs albumot (*album amicorum*, Stammbuch) Miskolczi Csulyak István hagyta ránk, amelynek nemrégiben jelent meg hasonló kiadása (Hernád Kiadó – TTRE Nagykönyvtára, Sárospatak – Debrecen, 2018, Jakó Zsigmond és Oláh Róbert tanulmányával). Az 1011. lapon találjuk 1603. január 30-án Caspar Dornavius terjedelmes bejegyzését. Egy Plautus-idézet után egy zsoltárvers áll, majd Dornavius tíz soros latin nyelvű verse következik. Az aláírás: *Hoc fidae amicitiae monumentum eruditione ac virtute ornatiss. viro dn. Stephano Miskoltsino L. M. Q. relinquo Gorlici Lusat. III. Cal. Februari. An M.D.CII. Caspar Dornavius Varisc.* Miskolczi Csulyak közel két esztendőt töltött Görlitzben, ekkoriban ismerkedett meg Dornaviusszal, aki egy kisebb műtét elvégzésében is segédkezett neki (RMKT XVII. század, 2., s. a. r. Jenei F. – Klaniczay T. – Kovács J. – Stoll B., Budapest, 1962, 288). Kapcsolatuk valóban baráti lehetett, mert 1604-ben, Dornavius orvosi diplomájának megszerzése alkalmából, Bázelen kiadott értekezésében megtaláljuk – az ekkor már Heidelbergben tanuló – Miskolczi Csulyak terjedelmes (hetvenhat soros) latin nyelvű verses köszöntőjét. (Erről a versről eddig még nem tudott a hazai kutatás, egyben újabb bizonyíték arra is, hogy Miskolczi Csulyak a korszak jelentős neolatin költője volt.) Más nyoma is van kettejük kapcsolatának, Csulyak könyvlistájában találunk egy tételt. Amandus Polanus 1605-ben megjelent munkája mellé írja, hogy az Dornavius ajándéka: *Donum Dornavii.* (RMKT, 1962, 344.) A dátum érdekes, mert 1605-től már

hogy egy Szepességben született kétfejű szörnyszülött mint ómen, melyik királynak hoz majd szerencsét, a réginek-e vagy az újnak. Így az előjel Bethlen Gábornak kedvez vagy Habsburg ellenfelének? Bocatius versében félelmét fejezi ki, hogy esetleg a magyarok majd egy testen két fejet fognak viselni? (*Haud sum divinus, vereor sed! id (ominor) Hungros/ Ne cogat duplex corpus habere caput.*) A német nyelvű röpirat inkább Habsburg-párti, bár röviden közli Bocatius Bethlen Gábort támogató véleményét is, miszerint a gyermek halott feje a jezsuiták és a katolikus klérus ábrázolása, az élő, egészséges pedig Bethlen születő királyságát jelképezi.⁶ A bécsi magyarázat viszont becsmérlő és elutasító, a halott fej Bethlen törvénytelen királyságának jelképe:

„[...] a gyermek Magyarországot jelképezi. Tagjai az ország rendjei, feje pedig a király. A törzshöz nőtt rendes, természetes fej jelképezi Ferdinándot, aki természetes jogon, örökösödés és törvényes választás által lett Magyarország királyává. A másik természetellenes szörnyfej pedig, amely a természetes és rendes fej felett nőtt, jelképezi Bethlen Gábort, a törvénytelen és szörnykirályt, aki magát erővel a törvényes és született király fölibe tolta. Az pedig, hogy ez a fej tüstént meghalt, még a keresztelés előtt, jelenti, hogy Bethlen Gábor – aki a törökkel való szövetség révén pogányságba süllyedt – tönkre fog menni még a megke-

geboren worden der ober Kopff ist Todt der under aber Lebendig gewest und getaufft worden. A latin cím: *Anno, quo GabrleL BethLeM, Del Gratla flt ReX HVngarlar [1620]: Die XXIV. Augusti Lunae, Stilo Gregor, natus est qui infra exprimitur, monstrosus partus in Pago Gark, medio miliari Leuthehovia, in Scepusio sito: qui superiore mortuo, inferiore vivo capite baptizatus est.* Csonka Ferenc feltételezése szerint lehetséges, hogy a röpiratnak volt egy olyan változata, amely Bocatius álláspontját fejtette ki és teljes egészében Bethlen-párti volt. Létezett egy nürnbergi kiadás is, ez azonban kisebb történelmi-politikai-konfesszionális beágyazottsággal adja elő a történetet, a csodás előjel találgatása a legfőbb szándéka.

⁶ Uo. 174: „Johannes Bocatius / Poeta vnd Historicus deß Bethlem Gabors... Das verstorbene Haupt bedeut die Clerisey vnd Jesuiten / mit allem jhrem Anhang. Das ander / ob sichs wol ein zeitlang in guter Gesundheit befunden / ist doch hernach bald gestorben / als denselben Tag Gabriel zum Könige sey erwehlet worden.” A német és latin nyelvű változat – apróságoktól eltekintve – megegyezik egymással.

resztelt fej által jelképezett keresztény király életében, akit Isten a szörny felett diadalra segít.”⁷

Dornavius *Relatió*jából tudjuk, hogy a fejedelem valamelyik találkozásuk alkalmával megkérdezte a tudós sziléziait arról, hogy mi a véleménye a rendkívüli és szokatlan tüneményről. A kérdésre egy kis értekezéssel és egy húsz soros latin nyelvű verssel válaszolt. (*Aliud de eodem partu bicipite iudicium ad sereniss. principem ac dominum Gabrielem Dei gratia regnorum Hung. et Transylvaniae princip. Sicul. comitem*) A vers erős konfesszionális és politikai töltettel rendelkezik és Dornavius szerint az előjel értelmezése foglalkoztatta Bethlen Gábort is:

Ergo biceps infans quae denotet omina quaeris? [...] Hungariae populo vivus rex imperet unus./ Esto procul caput, absurdo deforme nigrore./ Quod languens partes nunc has nunc vergit in illas./ Haec iniustitia est et fraus, et saeva tyrannis/ Haec constare nequit, proprii est fraus criminis ultrix.

Az értekezésben három problémát fejteget: létrehozhat-e a természet ilyen szörnyszülöttet; szoktak-e ezek valamit jelenteni a jövőre nézve, és végül: kell-e emiatt Bethlennek valamitől félnie? Az első kérdésre igennel válaszol: a természet hozhat ilyeneket létre, erre vonatkozó eseteket sorol fel, de állítja azt is, hogy néha az ördög művei is lehetnek. A második fejezetben három példát hoz fel, amikor kétfejű gyermek született: az első alkalommal Matathias harca és Antiochos Epiphanes bukása; a második alkalommal V. Károly algériai kudarca; a harmadik alkalommal pedig az *Augustana Religio* elfogadása következett utána. A harmadik fejezet szerint hinnünk kell abban, hogy ezek a szörnyszülöttek Isten haragjának az előjelei lehetnek, de bízunk is kell az Istenben, hogy az igaz úton járó embereket nem hagyja el, különösen azt nem, „akit az ország fejévé választottak”. Bethlen Isten akaratából és segítségével méltán viseli fején a koronát, ahogyan azt a vers zárata is kifejezi: *Tu mihi, tu Gabriel, salve augustissime princeps/ Et caput augustum augustali digne corona.*

⁷ Uo. 174.

Az *Amphiteatrum* és a két röpirat – valamint a kísérő versek – ritka összetettséggel mutatják Dornavius politikusi-diplomáciai-kulturális megnyilatkozását, amely az akkor legaktuálisabb esemény – Bethlen királlyá koronázása – alkalmából született, de illeszkedik az *Amphiteatrum* távlatos, kultúra koncepciójához is.

Az *Amphiteatrum*nak két kiadása volt, a második 1670-ben jelent meg Frankfurtban. Dornavius egyik legelmélyültebb kutatója, Robert Seidel 1995-ben megjelentette a harmadik, modern kiadást bőséges jegyzetekkel és tanulmánnyal.⁸ A hatalmas kötet többségében epideiktikus szövegeket tartalmaz, egy részük voltaképpen ironikus dicséret. Tizenegy görög, húsz római és két középkori szerző műve kerül bele a válogatásba. 250 reneszánsz-humanista, késő-humanista szerző munkája alkotja a gyűjtemény legnagyobb részét. Ugyanakkor a kötet egyik legfontosabb törekvése, hogy dokumentálja az ókor és saját jelene közötti feltétlen és nyilvánvaló kulturális kontinuitást. Ahogyan ezt az antológiában többször is szereplő Paul Schede Melissus magára és kortársaira vonatkozóan is hangoztatta: *Sum civis Romanus*. Dornavius 170 témakörbe sorolta be az antológia darabjait. Seidel megállapítása szerint a kötet a korai neolatin irodalom tanulmányozásának egyik fontos segédeszköze.⁹ A kortársak igen elismerően nyilatkoztak róla, 1639-ben Daniel Georg Morhof *Polyhistor literarius*-nak nevezte a szerzőt és művét. Két kivonatos hollandiai kiadása is készült a 17. század második felében.¹⁰ Már 1613-ban felmerült egy hasonló antológia szerkesztésének szándéka, amelyről Dornaviusnak egy Jan Gruternek írott levele tudósít. A heidelbergi Bibliotheca Palatina igazgatója éppen ebben a korban szerkeszti az európai késő-humanizmus nevezetes neolatin kiadványsorozatát, a *Delitiae*t. A következő években folytatott leve-

⁸ Caspar Dornavius, *Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae. Schauplatz scherz- und ernsthafter Weisheiten*, Neudr. der Ausg. Hanau 1619, hrsg. R. Seidel, Goldbach, 1995.

⁹ R. Seidel, *Späthumanismus in Schlesien: Caspar Dornau (1577–1631); Leben und Werk*, (Frühe Neuzeit 20), Tübingen, 1994.

¹⁰ *Dissertationum ludicarum et amoenitatum scriptores varii*, Leiden, 1644; *Admiranda rerum admirabilium encomia. Sive diserta et amoena Pallas disserens seria sub ludicra specie, h. e. dissertationum ludicarum nec non amoenitatum scriptores varii*, Nymwegen, 1677.

lezése jól mutatja a kötet formálódását: ebben meghatározó volt Georg Rem és Conrad Rittershausen mellett Jan Gruter. Ugyancsak fontos szerepet játszott Sebastian Tegnagel, bécsi udvari könyvtáros, akivel többször is közölte témaköreinek és szerzőlistáinak tervét, de szövegek beszerzésében is segítette Dornaviust.¹¹ Tudjuk azonban azt is, hogy a kötetbe maga is „rendelt meg” szövegeket, vagyis kért fel szerzőket: így került bele az antológiába Martin Opitz rajongó szerelmes verse, a *Rosa ad Rosillam*. Ez bámulatosan virtuóz módon artistikus, szakrális és profán mixtúra: még a *quatuor sensus* hermeneutikai módszerét is beveti a szerelmi tematikához. Dornavius Beuthenben professzora volt Martin Opitznak, kibontakozó költői tehetségének támogatója, irodalmi programjának formálódásában is szerepet játszott.¹² Az *Amphiteatrum* Rosa ciklusában Opitz műve áll az utolsó helyen, mintegy összegező hangsúllyal. Ez tulajdonképpen Elias Cühler, görllitzi rektor lányához írott vers.

Seidel feltételezi, hogy valamilyen mértékben minta lehetett Dornavius számára Heinrich Kunrath *Amphiteatrum sapientiae aeternae solius verae, Christiano-kabalisticum, divino magicum* című műve, Caspar von Barth és Otto Melanders antológiái. De Dornavius saját művei közül is gondolati párhuzamokat fedezhetünk fel a *Hom-Diabolus* vagy az *Encomium scarabaei* és az *Amphiteatrum* szövegértelmezései között. A kötet előszavában a *Theatrum mundi* polifon jelentéséről szól, amelyben semmi sincs olyan, ami ne lehetne az ember üdvösségének hasznára. Legyenek azok akár kicsik (mint a légy, szúnyog, pók, hangya, bolha és a méhek) vagy hatalmasak (mint az elefánt), szépek vagy csúnyák, azonban megvilágosítják – ha jól értelmezzük azokat – a teremtető Isten szándékát: *nihil esse in hoc mundi theatro tam aut vile, aut perniciosum: quin humanae salutis aliquammulta praebeat commoda.* – *Liber naturae*: ez a természetértelmezés valódi lehetősége. *Quoties res damnosae praeconiis exornantur; elucere haud obscuram Dei providentiam, quae examussim, etiam perniciosissima, alicui bono vertit: magmento divinae maiestatis. [...] tum profecto apparent sapientiae Dei certissima vestigia: quae in minimis perinde tota est, atque in*

¹¹ Seidel (1994) 354.

¹² Seidel (1994) 348.

maximis. Tulajdonképpen erre is vonatkozik a címben szereplő kettős jelző: *sapientiae joco-seriae*. Az alchimista Michael Maier *Lusus serius* című művéből átvész nyolc szöveget Dornavius. (1616, Galler, Oppenheim) A természetfilozófia, fizika, matematika és óvatos mágia különös keveréke Johann Kepler értekezése *De Nive Sexangula* címmel, amelyben a szerző a hatszögletű hópolyhekről elmélkedik és szeretné megfejteni keletkezésük anyagi okait, de természetfilozófiai összefüggéseiket is. A *Nihil*, a semmi a kiindulópont, azonban tulajdonképpen a *nihil*- és az *omnis*-ciklus lezárásának tekintette maga a szerző és Dornavius is, mivel a hópolyhekben a *nihil* és *omnis* különös kettős játéka zajlik. Különösen a méhek kapartárainak geometriai szerkezetét találja hasonlónak, de a virágokat, kristályokat is számba veszi, amelyekben a *divina proportio*, az isteni arányosság mutatkozik meg. Meglepő módon közli a kötet Morus *Utopia* című művét, bár sajnálatos módon semmit nem árul el Dornavius döntésének okairól, bár a mű szándéka szerint illeszthető az epideiktikus jelentéskörhöz. Az egész kötet bonyolult szerkesztői-szerzői szándékát éppen csak érintettük, megjegyezhetjük azonban, hogy egész napjainkig ívelően meglepően nagy érdeklődés irányul arra a neolatin kutatás művelői részéről. Jól mutatják ezt a *Chloe* vagy a *Humanistica Lovaniensia* rá vonatkozó kötetei, kapcsolódó írásai. Carlo Ossola, *Le antiche memorie del Nulla* című monográfiájában a *nihil* és *nemo* témaköröket tárgyalja Dornavius kötete alapján és Emmanuele Tesauro, *Metafisica del Niente* című művét hozza ezekkel szoros összefüggésbe.¹³ Enciklopédiának és tudományos lexikonnak, thesaurusnak, Gradus ad Parnassumnak, Schatz-Kammernek is tartják a korszak későbbi kutatói, amely egyébként szorosan kapcsolódik Dornavius teljes életművéhez, tudományelméleti megfontolásaihoz.

¹³ J. Papy, In Praise of the Omnipresent Egg: Erycius Puteanus' Ovi Encomium (1615), *Humanistica Lovaniensia, Journal of Neo-Latin Studies*, vol. XLIX., 2000, 317–338; C. Ossola, *Le Antiche Memorie del Nulla*, Roma, 2007. Megjegyzendő, hogy Dornavius már bázeli doktori iratában érdeklődést mutatott a paracelsusi gondolatrendszer iránt, vö. Caspar Dornau und der Paracelsismus in Basel. Schulhumanismus und Medizin im frühen 17. Jahrhundert, in: *Parerga Paracelsica. Paracelsus in Vergangenheit und Gegenwart*, (Heidelberger Studien zur Naturkunde der frühen Neuzeit 3), hrsg. von J. Telle, Stuttgart, 1991 249–276.

Az *Amphiteatrum* feltűnően nagy számban tartalmazza sziléziai származású és működésű szerzők műveit, erről most részletesen nem szólunk, de beszélni kell Caspar Dornavius saját műveiről. Hat saját *declamatio*ját tartalmazza az *Amphiteatrum*, ebből kettő ironikus dicséret (*Encomium scarabaei*, *Encomium invidiae*), négy pedig allegorikus *declamatio*. (*Lilium nuptiale*, *Quercus hieroglyphica*, *Pomum nuptiale*, *Corona nuptialis*) A *Quercus hieroglyphica* című szónoklata különösképpen kiemelkedő jelentőségű: tulajdonképpen esküvői köszöntés, amely Georg von Schönaich báró és Iohanna Schenki lakodalmára készült. Jelentőségét a vőlegény kiemelkedő sziléziai egyházpolitikai-konfesszionális-kulturális szerepe adja. Azokhoz a *declamatio*khoz kapcsolódik, amelyek 1614–1620 között születtek és a sziléziai református kultúra virágzó korszakának dokumentumai, programiratai és szoros kapcsolatban vannak a pfalzi, hessen-kasseli konfesszionális, kulturális, politikai törekvésekkel. (*Felicitas saeculi*, 1617; *Mercurius nobilis*, *Quaestio politica*, 1617; *Charidemus, hoc est de morum pulchritudine, necessitate, utilitate*, 1617; *Encomium scarabaei*, 1617.) Az utóbbinak a *Praefatio*ja már olyan gondolatokat, fordulatokat tartalmaz, amelyek megjelennek az *Amphiteatrum* előszavában, sőt az antológia elnevezése már itt megszületik.

[...] *facile adiungebas iudicium tuum meae sententiae: nihil esse in hoc mundi theatro tam aut vile, aut perniciosum: quin humanae saluti aliquammulta praebet commoda, quae vis mentis ingeniosa, eruere, flexamina vero exornare verbis possit eloquentia. Ibamus tum disserendo per varias rerum classes: ut tu quidem, quod cogitaras antea, polliceris quoque urticae laudes concinnare, mihi submittere: ut in Amphiteatro nostro sapientiae ioco-seriae extaret publicitus atque commendaretur.*¹⁴

A *Charidemus* előszavában elmondja Dornavius, hogy munkáját Georg von Schönaich báró bízta rá nyomtatásra, mivel azt fontosnak gondolja iskolája, városa, hazája, egyháza, de minden tudo-

¹⁴ *Amphiteatrum* [...], 544.

mányt kedvelő számára is.¹⁵ Az értekezés a lélek szépségét kutatja, amely életünk egészét meghatározhatja úgy, hogy annak segítségével láthatjuk igazán a teremtett világ nagyszerűségét és az emberi világ harmóniáját. (*Pulchritudo est.*) Mindez jelentős részben a báró képességeit is jelenti, aki ezeket birtokolja és átadja másoknak, így a *declamatio* (annak terjedelmes verses betétjeivel együtt) panegyricusnak is értelmezhető.¹⁶ *Authorum ad ethopraxian pertinentium syllabus* címmel tulajdonképpen egy enciklopédia-tervezetet vázol fel. Az abban szereplő gondolatok egyaránt hasznosak minden egyes ember számára, de a harmóniára, szépségre törekvő emberi közösség, a társadalom számára is.¹⁷ A következő nagy tematikus egységekre osztja fel bemutatni kívánt forrásait Dornavius: *In genere doctores nobis doctoresque erunt, De principe, De aulis, De consiliariis, De nobilibus, De magistratibus, De sacerdotibus, De militibus, De legatis, De peregrinantibus, De re oeconomica, De re scholastica.* A legelső fejezet a Szentírás tudománya és az ókori görög-római kultúra áttekintése, szerzőinek felsorolása. (Feltűnően nagy

¹⁵ *Charidemus–Praeloquium: Debeo illud omnino, et sine tergiversatione illustrissimo domino, domino Georgio libero baroni Schönaichiano: qui hanc orationem voluit exstare primum opus, quod quidem typis excrimeretur calcographi, nuper ad commune bonum non modo gymnasi nostri, sed patriae, sed ecclesiae, sed totius reipublicae literariae, liberalissima illius gratia evocati.* Terjedelmes ajánló verset írt a kötethez Tobias Scultetus, Georg Rem, Jan Gruterus, Caspar Cunradus, Jan Gebhardus, amelyekben Dornavius mellett Schönaich bárót ünnepelték a szerzők. (Valójában már ezek a verses ajánlások is a panegyricus sajátosságait mutatják.) Scultetus Szenci Molnárnak sziléziai rokona, G. Rem pedig egyik legjobb barátja, támogatója volt. Műfaji forrása egyértelműen Lukianosz *Kharidémosz avagy a szépségről* c. munkája.

¹⁶ *Protege, Christe Deus, valido munimine scuti/ Schönaichjum, cujus genus alto a sanguine divum./ Ut sine nube dies crudae viridisque senectae/ Transigat, et tarde sanctum caput inserat astris./ Vive Deo, Schönaiche, tibi, patriaeque, Camoenisque/ Aonioque isti populo. Te stante, viremus./ Rara nimis res est, et continet annulus unus/ Nomina, qui Musas dignantur sede, dynastum.*

¹⁷ *Vicissim tamen et egregia adminicula adferunt boni autores; qui experientiae, quod deesse videbatur, quae unius hominis non potest esse sufficiens in omnem partem, conferunt liberalissime. Horum subijcimus nonnullos, e quorum quasi materiatione exstructuri sumus systema nostrum; primo generale, quod omnes promiscue homines, ad officia cultumque; elegantiae in vita formet: postea institutiones civiles ad singulos ordines humanae societatis daturi. Quo nomine exhibemus tum in genere, ut loquuntur, autores, tum in specie, qua priscos qua recentiores.*

számban – tizenegy dialógussal – került a szerzők közé Lukianosz, közöttük a *Kharidémosz avagy a szépségről* című, amit Dornavius saját munkájának is címül választott (*Charidemus, sive de pulchritudine*). A következő nagy fejezetben már a reneszánsz korától kezdődően a bibliai hermeneutika, keresztény etika, általában az etika tudománya, majd a filozófia, politika és államelmélet kap helyet. (A tárgyalt szerzők jobbára protestánsok, de katolikusokat is találunk szép számmal: B. Keckermann, G. Perkins, M. Piccart, A. Scultetus, J. Lipsius, J. Althusius, J. Pontanus, J. L. Vives, A. Sansovinus, R. Textor, B. Goropius, T. Morus, R. Goclenius, Botero, T. Tasso, W. Zepper, P. M. Contarini.) Dornavius saját enciklopédiáját is megjelöli forrásként: *Casparis Dornavi Amphiteatrum sapientiae iocoseriae*, vagyis a *Charidemus* így kapcsolódik munkásságának egészéhez. Számos olasz és francia nyelvű műre hivatkozik, közöttük van Montaigne, Rabelais, de az államelmélet (Macchiavelli, Paruta, P. Charron, B. Castiglione, A. Guevara, J. Sturm) és emblematika is. A herborni, altdorfi, koburgi, brémai, gandersheimi és görlitzi iskolai rendtartások kerülnek a záró fejezetbe valamint Johann Sturm, N. Frischlin, J. Camerarius oktatási-iskolai tárgyú írásait sorolja fel. Még a filozófiai tárgyú fejezetben javasolja Ioan. Heidfeld *Sphynx philosoph.* című művének ismeretét. A Herbornban sokszor kiadott gyűjtemény önmagában is érdekes, de bennünket egy részlete érdekel különösképpen. Az antológia 1608-as kiadásában olvasható Szenci Molnár Albert *Analecta aenigmatica* című műve, amely részben saját szövegeket, részben másoktól származó idézeteket tartalmaz és fűzi azokat egységes jelentésűvé.¹⁸ Egyik képversét, a *Cubust (Talis quadra boni sit tibi forma viri)* is itt publikálja először Szenci. Mind-

¹⁸ Teljes címe: Johann Heidfeld, *Theologico-philosophica Sphinx; promens et proponens pia, erudita ac arguta aenigmata sive scrupos, ex variis tum sacris tum profanis authoribus comportatos ...*, Herborn, 1005–1028: *Analecta Aenigmatica, a Praestantissimo Viro, Dn. Alberto Molnaro Ungaro comportata, authorique nuper admodum, benevolentiae ergo, transmissa*. Első kiadása 1600-ban jelent meg, majd azt fokozatosan bővítette a szerző-szerkesztő, az 1608-as *editio* tartalmazza Szenci Molnár művét. 1612-ben, 1616-ban, 1621-ben, 1631-ben jelenik meg változatlanul, latinul Herbornban. Három holland kiadása is készül Amszterdamban (1612, 1627, 1658), németül 1624-ben és 1675-ben adják ki. Vagyis mindez azt mutatja, hogy a nyugat-európai kulturális nyilvánosságban folyamatosan jelen van Szenci Molnár neolatin költőként.

ebből az is kiderül, hogy Dornavius ismerte Molnár Albert *Analecta* című művét, hiszen az Heidfeld gyűjteményének záró darabja. A báró Carolathban és Beuthenben nagyarányú kulturális fejlesztésbe kezdett, amelynek során a beutheni iskola olyan Gymnasium illustre lett (Schönaichianum), amelynek fokozatosan kiépült főiskolai tagozata. Schönaich báró 1614-ben nyíltan református hitre tért s ez meghatározta az iskola arculatát. A sziléziai német népesség döntő többsége evangélikus volt, Georg von Schönaich a század első évtizedében egyre erősebben hajlott a reformátusság felé. Ebben nagy szerepet játszott a sziléziai elit pfalzi kapcsolatrendszere, amelynek olyan kiemelkedő személyiségei voltak, mint Abraham Scultetus, David Pareus.¹⁹

¹⁹ Ezt fogalmazza meg Joachim Bahlcke: „Die schlesischen Calvinisten fanden sich nahezu geschlossen im pfälzischen Staats- und Kirchendienst wieder, wo sie zwischen 1570 und 1620 als Hofprediger, Mitglieder der Kirchenbehörde und Universitätslehrer einflußreiche Positionen einnahmen und aktiv an der Formierung eines antihabsburgisch-antigenreformatorischen Blockes im östlichen Mitteleuropa beteiligt waren. Bartholomäus Pitiscus, der wie Abraham Scultetus, sein Nachfolger als Heidelberger Hofprediger, aus Grünberg stammte, war seit 1588 für die Erziehung des jungen Friedrich IV. verantwortlich. Der dritte führende Calvinist aus Schlesien in Heidelberg, der Theologe David Pareus, unterhielt intensive Beziehungen zu den ungarischen Reformierten. Er pflegte diese Kontakte in der Absicht, die in Ungarn vorhandenen Lehrunterschiede zwischen Lutheranern und Reformierten zu verringern und damit – dies zeigen besonders der Briefwechsel mit dem Fürsten von Siebenbürgen Gabriel Bethlen seit 1616 sowie die pfälzisch-siebenbürgische Zusammenarbeit 1619 – die Voraussetzungen für eine politische Verbindung der protestantischen Territorien zu schaffen. [...] Wie konkret die schlesisch-pfälzische Gruppe den politischen Calvinismus nicht nur in Schlesien, sondern auch in Böhmen und Mähren beförderte, zeigt die rasche Profilierung des im Herbst 1614 gegründeten Schönaichianums in Beuthen an der Oder. An der mit reformierten Gelehrten hochkarätig besetzten Akademie hatte Caspar Dornau (Dornavius), durch den Opitz während seiner dort absolvierten Studienzeit am stärksten beeinflusst wurde, eine wichtige Vermittlerrolle inne.” Religion, Politik und Späthumanismus, in: *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. K. Garber, Bd. I, Tübingen, 2005, 87–88.

Az esküvői köszöntő szónoklat tulajdonképpen történelmi visszatekintés, amelyben a szerző a sziléziai múlt eseményeit idézi fel, amely kultúra és megújult hit újabb és újabb eredményeit teremtette meg. A *quercus* (tölgyfa) részben az elődök erőfeszítésének, munkájuknak az allegóriája, részben pedig a báró igaz hitének, belső szellemi-spirituális jellemzőinek kifejezője, amely másokat is hitükben jobbít, kultúrájukban gyarapít.

In tua vero quercu, in domicilio pectoris tui, pietissime Baro, molliter admodum et delicate quiescit Iesus tuus [...]. Venio nunc ad illud, quod ad splendorem virtutis tuae quadrat maxime, et ex quercu elucet maxime. Quid ego hic dicam de tuo querceto, quod Bethaniae excrescit ad amoena Oderaе fluenta? Ubi illustre gymnasium publicitus aperis, maiori sumptu dicam et magnificentia, an pietate? Tum druidas, hoc est, sapientiae magistros accersis: qui et sacrae scripturae mysteria doceant iuventutem, et vitae sanctimoniam, et artem aequi bonique, et scientiam apposite curandi ad sanitatem, verbo, quae in omni doctrinae parte digna sunt, ut a Christianis vel discantur, vel doceantur. Tibi perinde munificentissimus Deus concessit, ut omni bonorum genere, quae salutem conferant et vitae

*ornamenta, vigeas, floreas.*²⁰ [...] *Gloriosus tibi erit, Baro beneficentis. Ad illustre quercetum efflorentis tuae Bethaniae erigi non unius atque alterius tropea; sed plane in finitorum, qui, in Musarum castris ubi militaverint strenui, non insignia tantum victoriae, sed victoriam ipsam reportabunt. Illi de victa superataque haeresi triumphabunt; hi de barbarie; alii de ignorantia, isti de ferocia morum; quae omnia teterrima sunt monstra humanae societatis hostesque capitales. Ex eiusmodi spoliis non modo Respub. tanquam e fundamento excitatur, sed incrementum capit; sed ditescit, viget, floret, celebratur; addo etiam, quod omnis prosperitatis est palmarium, Ecclesia ipse emergit, tam in hac terra militans, quam aeternum in coelo triumphatura. Atque hoc nomine gratulandum est communi saluti tanto impensius; quanto verius ad quercetum hoc tuum tropaea quoque superatae paupertatis iam nunc ab iis suspenduntur; quos liberalissimo sumptu, bonis literis servas fovesque in gymnasio tuo, pueros et adolescentes omnium ordinum, quorum virtutibus obstat res angusta domi. [...] Rarum certae verae atque vivacis fidei exemplum, quae tam splendida luce se exerat! de cuius laude nulla unquam aetas conticescet; quam ipsa aeternitas intuebitur.*²¹

Ieremias Colerus *Idyllion* című verse követi Dornavius írását, amely ugyancsak Schönaich báró lakodalmi köszöntése, a szerző a beutheni Gymnasium Illustre professzora. Jovianus Pontanus *De Quercu Diis Sacris* című verse zárja a *Quercus*-ciklust.

²⁰ Ezzel a gondolatmenettel állítható párhuzamba az első kiadásban közölt metszet, amelynek előterében egy ünnepi öltözékben álló férfialak – nyilván Georg von Schönaich báró – látható, a háttérben templom és iskola. A férfialak egy hatalmas tölgyfa mellett áll, amelynek egyik ágát levágta és az égieknek nyújtotta, mintegy áldozati ajándékként, mozdulata az imádkozó gesztusa is. (Kardszerű vágóeszközén nyugszik kesztyűs bal keze.) Erre utal felfelé nyújtott jobb karja, de még inkább egy feje felett – a jobb sarokban – lévő felhő, amelyből egy kéz nyúlik ki, benne a levágott ággal, mintegy jelezve az elfogadott áldozatot, egyetértő isteni szándékot. A férfi lábainál három legelésző báránka utal a tanítványokra. A metszet ikonográfiai ábrázolása Schönaich báró konfesszionális-kulturális tevékenységének és a Schönaichianum munkájának jellemzése.

²¹ *Amphiteatrum* [...], 202, 204–205.

Az *Amphiteatrum*nak egy részletét azonban még mindenképpen be kell mutatnunk, ami szorosan magyar vonatkozású. A 725. lapon kezdődik egy verses összeállítás, amely Szenci Molnár Albert műveit, illetve a hozzá írott verseket tartalmazza. Ebben megtaláljuk Georg Rem Molnárhoz intézett *Eidyllion*ját, Conrad Rittershausen Molnár Alberthez írott versét. Molnár Remnek címzett nevezetes monostichonja a *Cubus (Omnia reddo meo qui praebuit omnia Remo)*, amely a kötet másik három képverse közé tartozik. A szövegeket alaposabban megvizsgálva látszik, hogy a versegyüttes Szenci Molnár *Lusus Poetici* című 1614-es antológiájából származik, azokat Dornavius változatlanul átvette. Azonban izgalmas kontextust teremtett, mert beillesztette a verseket az *Omnis, Omnia*-ciklusba. Hasonló című vagy tematikájú verssel megtaláljuk az ide tartozó szerzők között Alexander Brassicanust, Iohannes Blansdorffot (Rittershausenhez címezve), Theodor Sitzmannt, Paulus Chemnitium. Az *Omnia*-ciklust követi az *Aliquid* tartalmú művek sora. Christophorus Coler, Franciscus Gvilimannus egy-egy verse. A *De Nihilo* tárgyú fejezet vegyesen tartalmaz prózai *disputatiót* és verseket. Rudolphus Goclenius marburgi professzor *Disputatio De Nihilo* c. művét Móric heszeni tartománygrófnak ajánlotta, aki maga is nagy kedvelője és értője volt a természeti jelenségek ezoterikus értelmezésének. A fizikai-filozófiai távlatú értekezés sok kortárs tudós gondolatmenetére hivatkozik. Georg Thalmüller, Ioannes Passeratus, Daniel Tossanus, Aemilius Portus versei értelmezik a *Nihil* fogalmát, jelentését. Hosszabb ciklus a *Nemo* jelentését értelmező művek sora, a szerzők között van Ullrich von Hutten, Theodorus Marcilius, Huldricus Grobius Tigurinus, Johann Jacob Boissardus (Boissard), Henricus Gottingus Witzenhusanus (Niemandt, német nyelvű). Grobius verse még magyar vonatkozást is tartalmaz, mivel *antiturcica* jelentéskörben mozog.²² Senki sem tudja feltartóztatni a barbár törököket, akik-

²² *Lusus Poetici*, 19: *Hactenus immanis tanta Mahometis ab ira/ Perpetuo tutus tempore Nemo fuit/ Illius vires, atque aere micantia castra/ Et quas terribili jam evomit ore minas./ Crede mihi nemo naso suspendit adunco./ Remque velut blando ridet ab ore levem./ Jamdudum exhausit cunctas Germania vires/ (Omnibus ut res est notificata satis.)/ Liberet ut tandem depressa tyrannide dira/ Tam multis annis Hungare colla tua./ Effectum nihil est, amisso milite denso/ Patria perceleri saepe*

nél kegyetlenebb ellenség eddig még nem volt, senki sem tudja és akarja hadseregével megszabadítani a szegény magyarokat. Összehasonlíthatjuk a Dornaviusnál olvasható ciklusokat Szenci Molnár *Lusus Poetici* című művével. Szencinél az első ciklus a *Nemo*, a második a *Nihil*, harmadik az *Aliquid* és az utolsó az *Omnia*. Az egyes ciklusokban ugyanazok a művek szerepelnek, ugyanabban a sorrendben, amint azt Szencinél láthattuk. Ennek alapján bizonyítottnak láthatjuk, hogy Dornavius antológiája szerkesztésénél meghatározó forrásként használta fel a *Lusus poetici* kötetét. (Ehhez számíthatjuk az *Analecta Aenigmatica*-t, mint amelyet Heidfeld *Sphynx* c. kötetéből ismert Dornavius, így egészen jó áttekintő képe volt Molnár neolatin költői műveiről, szerkesztményeiről.) Ugyancsak azonos Szencinél és Dornaviusnál is Michael Piccartus, *Oratio de lusibus magnae rerum parentis naturae*, című értekezése, amely természetfilozófiai jellegű. Dornavius nyilván jól ismerte Szenci Molnárt és tudhatott annak Bethlen Gáborhoz fűződő kapcsolatáról, ezért is volt ésszerű és indokolt a *Lusus poetici* anyagának átvétele.²³ Szenci az 1618-ban megjelent *Secularis Concio Evangelica*-t Bethlen Gábor-

petita fuga est./ Quare? impresse tuos nimium Nemo Hungare fines/ Non profectus equo quadrupedante fuit.

²³ Seidel (1994) is tud a *Lusus Poetici* és az *Amphiteatrum* kapcsolatáról, annak átvételét szemléletes példának nevezi: „Ein anschauliches Beispiel für Dornavius Vorgehen ist die Übernahme des größten Teiles einer Sammlung von Lobreden auf Nemo, Nihil, Aliquid und Omnia (Amphiteatrum. Bd. 1. 1619, S. 719–739 und 757–771), die Albert Molnár erst 1614 ebenfalls in Hanau [...] herausgegeben hatte.” 355–356. Seidel is természetesen személyes ismeretségről beszél Dornavius és Molnár között. A *Lusus Poetici* átvétele egyben beemelte Szenci antológiáját egy páratlanul gazdag európai neolatin kontextusba, ami Molnár művének is széles körű ismertséget és rangot adott, vagyis neolatin költőként is értelmezhetette saját teljesítményét. A *Lusus Poetici*-re vonatkozó hazai szakirodalom nem érzékelte ezt az összefüggést és jelentőségét is csekélynek gondolta, ezt azonban az elmondottak fényében mindenképpen célszerű módosítani. (Vö. Szörényi L., Szenci Molnár Albert latin versei, in: Csanda S. – Keserű B. (szerk.), *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, Szeged, 1978, 245–255; G. Lábos O., Szenci Molnár Albert *Lusus poetici* gyűjteményéről, *ItK* 82, 1978/5–6, 590–596.) Azt nem tudjuk, hogy milyen ismeretei lehettek Dornaviusnak Szenci Molnár magyar nyelvű munkásságáról, zsoltárköltői tevékenységéről, bár nagyon is elképzelhető, hogy számos közös ismerősük révén (pl. G. Rem vagy K. Rittershausen, J. Gruter, T. Scultetus) erről is tudhatott valamit.

nak ajánlotta, ami mutatja szoros kötődését a fejedelemhez, politikai, valláspolitikai, kulturális törekvéseihez. Akár tudott erről Dornavius, akár nem (természetesen tudhatott, hiszen az Oppenheimben jelent meg), saját tágabb törekvései, koncepciója szorosan illeszkedik magyar kortársához.

Szenci Molnár Albert életének volt egy szakasza, amikor igen erős családi, rokoni, majd kulturális, konfesszionális kapcsolatok fűzték Sziléziához. Feleségének, Ferinari Kunigundának a családja sziléziai volt: apósa Johann Ferinarius Freistadtban volt rektor, utána wittenbergi, majd marburgi professzor lett belőle.²⁴ A sziléziai értelmiség büszkén számon tartotta Johann Ferinariust, helyet kapott a korszak történetírói műveiben. 1615-ben Szenci Molnár családjával Magyarországról Sziléziába utazott, ahol megfordult Beuthenben, Carolathban, majd Brandenburgban is. Ekkor már virul a Dornavius által vezetett – Georgius Schönaich által alapított Schönaichianum –, az itt töltött idő alatt találkozott is annak tanáraival, Jeremias Colertől még könyvajándékot is kapott. Tervezhette Szenci, hogy a beutheni gimnáziumban tanári állást nyerhetne el, ez azonban valamiért megghiúsult.²⁵ Mindez nem változtat azon, hogy a továbbiakban is élénk marad sziléziai kapcsolatrendszere és tájékozottsága. Jól bizonyítja ezt a sziléziai történetírói iskola beható ismerete, így Joachim Cureus *Gentis Silesiae annales*-e és Balthasar Exner *Valerius Maximus Christianus. Hoc est dictorum et factorum memorabilium, unius atque alterius seculi. Impp., regum, principum, imprimis Christianorum* című műve többször idézett olvasmánya, utóbbinak egyik „főhőse” éppen a magyar Mátyás király. (Exnert Szenci Molnár „*Clarissimus amicus meus*”-nak nevezi.) Számos magyar mellett

²⁴ Szenci Molnár 1615-ös sziléziai útját, kapcsolatrendszerét részletesen elemzi Szabó A., *Szenci Molnár Albert naplója* c. könyvének „Sziléziában és Brandenburgban” c. fejezetében. (Budapest, 2003, 41–48. Szinte változatlanul megjelent ugyanaz: Szabó A., „*Bizontalan helyeken búdosunk*”: *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, c. kötet „Sziléziában és Brandenburgban” c. fejezetében: 52–65. (Dunaszerdahely – Komárom, 2011.) Változatlan tartalommal, német nyelvű változata: Albert Szenci Molnár in Schlesien, in: Garber (2005) 385–399. Szabó András nem beszél a *Lusus poetici* és Dornavius *Amphiteatrum*ának összefüggéseiről, bár Seidel monográfiáját idézi.

²⁵ Vö. S. Wollgast, Zum Schönaichianum in Beuthen an der Oder, in: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms Universität zu Breslau* 35, 1994, 63–103.

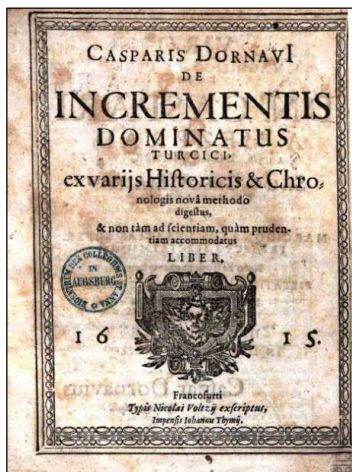
(Alvinczi Péter, Kecskeméti Imre) Szenci Molnár Albert is szerepel Exner rendkívül gazdag, *Anchora utriusque Vitae* című, 1619-es neolatin költői antológiájában. Exner és Dornavius szoros kapcsolata gazdagon adathozható.²⁶

A *Menenius Agrippa* című Dornavius *declamatio* a közismert példázattal államelméleti, politikai, történelmi jelentést fogalmaz meg. A rosszul működő test párhuzamaival a rosszul működő emberi társadalom jelenségeit értelmezi. Ennek során magyar történelmi események is megjelennek. Baljóslatú testi előjel volt a bőr nélkül született Lajos király, akinek szerencsétlen sorsa a mohácsi csatában már előre sejthető ennek alapján. Hasonlóképpen kerül elő a nikápolyi csata, részben mint Zsigmond császár kolerikus alkatának vétke, a várnai csata pedig a hazug szőszegés példája, utalva Cesarini bűnére, amely másokat sodor veszedelembbe: itt még Hunyadi János is majdnem ennek lesz az áldozata. Ugyanebben a művében foglalkoztatta a jogos ellenállás kérdése abban az esetben, ha vallási sérelmek értek egy közösséget.²⁷ Georg Schönaich báró halálára 1619-ben *oratio funebri*st írt Dornavius, amelyben a magyarok is megjelennek. Sokan tisztelték a sziléziai arisztokrátiát, köztük olyan magyarok is, akikkel a prágai udvarban találkozott. A Pálfi, Nádasdi és Thurzó család kiválóságaival volt kapcsolata: akikkel sokszor a rettentő török uralomról beszéltek: vajon mikor szabadulhat meg attól a keresztény-

²⁶ Dornavius *Amphiteatrum*át megtaláljuk Debrecenben, Sárospatakon, de a kassai nyilvános könyvtár 1670-ben készült könyvjegyzékében is szerepel, több más műve mellett: Casparis *Dornavij Amphiteatrum seu Sapientiae Isocraticae jocoseriae Tom. I. et. II., Philippi Glaseri Synopsis historiae Universalis editore Caspares Dornavio, Casparis Dornavij Paralella morum saeculi, Ejusdem Felicitas Seculi, Ejusdem Evergetes Christianus in Funus a Schönaich, Ejusdem Sermo Sodericus, Ejusdem Sermo Scarabaei, Kassa város olvasmányai 1562–1731* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15), s. a. r. Gácsi H. – Farkas G. – Keveházi K. – Lázár I. D. – Monok I. – Németh N., Szeged, 1990, 167–168.

²⁷ Caspar Dornavii *Menenius Agrippa*, 1615, 15: *Extendit se tandem coram oculis nostris, commune illud integumentum corporis, cutis: quam ubi cum Magistratu confero, a nullo me censore notandum esse arbitror. Visus equidem Ludovicus Ungariae et Bohemiae Rex, qui sine cute in lucem editus, arte eam et unguentis postea nactus fuit.* Forrásai között Sambucus Bonfini kiadását nevezi meg. Ennek az államelméleti szemléletnek már korábbi műveiben is jeleit látjuk, ahol ugyancsak a test betegségével állítja párhuzamba a társadalom bajait. Két 1605-ös disputáció is készült ezzel a gondolatmenettel: *Miscellae Politico-Medicae, De consiliariis*, Seidel (1994) 106.

ség?²⁸ Maga is szeretne volna a császárt ösztönözni az ellenük való háborúra.

1604–1606 között – még görlitzi korszakában – Dornavius hat levelében írt a Bocskai-mozgalomról és sürgette a vallásszabadság megvédése érdekében a sziléziai és erdélyi-magyar politika minél szorosabb együttműködését, bár a török szövetséget aggályosnak gondolta, a töröktől kapott koronát pedig elutasította.²⁹ Ezek a gondolatok is ösztönözték arra, hogy vizsgálja a török–magyar küzdel-

²⁸ Casparis Dornavii *Evergetes Christianus, hoc est, De Vita et morte illustr. et generos. Domini D. Georg a Schönaich [...]* Panegyricus parentalis, Bethaniae ad Viadr., 1619, 29: *Gratus erat ex Hungarorum natione, Palphio, Nadastio, Thursio: cum quibus multa contulit; quae videbantur profutura, ad enervandas vires tyranni Turcici: cujus tum maxime flagrabat plus quam viperinum odium adversus nomen Christianum.*

²⁹ Seidel (1994) a „Politik und Konfession” c. fejezet és annak a „Konfessionalismus und ständische Opposition: der Bocskay-Aufstand” alfejezete foglalkozik ezzel a témakörrel: 106–115. Jóllehet elfogadta a Bocskai-mozgalom hitvédő céljait, veszedelmesnek tartotta az elmérgesedő felekezeti konfliktusokat, különösen a törökkel kötött szövetséget. Ez az aggodalom más korabeli protestáns német szerzőknél is hasonlóan megjelenik. (Vö. Imre M., Wilhelm Dilich 1600-ban megjelent hesseni magyar krónikája, in: *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, 2015, 237–257.

mek történetét, aminek eredménye volt az 1615-ben megjelent *De incrementis dominatus Turcici* című munkája, amely a zsitvatoroki békéig követi a történelmi eseményeket. A bevezetőben elmondja, hogy munkája tulajdonképpen Georgius Fabricius kéziratosa művének folytatása és kiegészítése, amelyet szerzője 1541-ben kezdett el. A törököt Európa, Ázsia és Afrika rettentő pusztítójának nevezi, amely bestia a legnemesebb helyeket, értékeket teszi tönkre: *Hoc instructus latrunculorum satellitio, immani rapacitate ac saevitia terrarum orbem adeo complevit: ut nobilissima Europae, Asiae, Africaeque loca horribilis bestia devoraverit.*³⁰ Bemutatja az események mellett azonban a keresztények hibáit, mulasztásait is, amelyek segítették a török hódítást. (*Subnexui et consulto synchronismos discordiae: qua conflagrarunt Christiani et eorum socii ea maxime tempestate: cum hostis Barbarus rem suam fecit maxime.*) Bár Sziléziát nem érte el a török, uralkodói közül sokat tett az ellenük való harcban Hunyadi Mátyás, Ulászló és Lajos, akik magyar királyok voltak, csatáikban kiváló sziléziaiak is jeleskedtek.³¹ Kronológiai sorrendben halad, az adott főesemény mellett párhuzamosan futtatja a különböző – többnyire riasztó – előjeleket (*prodigia*), szerencsés eseményeket, majd a keresztények belső viszályait veszi sorra. Ennek során olykor kissé túlértékeli a sziléziaiak érdemeit vagy áldozatvállalását a nagy összecsapásokban. Igazán a nikápolyi csatát tekinti kezdőpontnak, ami után a török megvetette a lábát Európában; ebben súlyos hiba terheli a versengő franciákat és magyarokat. A huszitákról, huszita háborúkról, Jan Zsizskáról megbecsüléssel beszél, Pogyebrád György cseh királyt és Hunyadi Jánost egyaránt dicséri.

A várnai csatáról részletesen szól, Cesarini és a pápa vétkeit hangoztatja a király gyengesége mellett.³² Mindezt nyomatékossítja a sokáig Janus Pannoniusnak tulajdonított, I. Ulászló epitáfiumaként

³⁰ *Praeloquium.*

³¹ Uo. *Ex eorum censu, quorum nunc sane numerosissimi existunt posterī, militarunt olim plures Matthiae Hunniadi, Uladislao et Ludovico Ungariae regibus [...].*

³² D3v: *Hujus cladis causa fuit violatio foederis, quae facta est Eugenio pontifice autore, qui regem impulit, ut pacem optimis conditionibus factam nulla necessitate superbe violaret.*

ismert *Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi* [...] kezdetű, nagy karriert befutó vers pontos közlése.³³

*Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi:
Discite mortales non temerare fidem.
Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus:
Non ferret Scythicum Pannonis ora jugum.*

Dornavius ugyan nem nevezi meg forrását, azonban Szentmártoni Szabó Géza kutatásai alapján tudjuk, hogy a valódi szerző a 16. századi lausitzai Christophorus Manlius. A sziléziai Görlitzben született poéta verse pedig először egy 1573-ban, Görlitzben kiadott, *Poetae Germani et exteri* című antológiában látott napvilágot. (Tudjuk, Dornavius Görlitzben éveket töltött – 1608–1614 között – a gimnázium rektoraként.) A vers megjelent 1612-ben is, a Janus Gruterus szerkesztette *Delitiae poetarum Germanorum* című antológiában. Dornavius akár a sziléziai környezetében, akár pedig – a már korábban emlegetett, vele szoros kapcsolatban lévő – Janus Gruterus révén jutott hozzá a vers szövegéhez, valahonnan azt átvette és beillesztette történeti-irodalmi művébe. Forrásait rövidítve ugyan megnevezi a szerző, ezek azonban olykor csak nehezen értelmezhetők. Folyamatosan hivatkozik Bonfini művére, de Melanchthon, Ortelius, Dresser, Khalkokondülész neve is sűrűn szerepel. A továbbiakban folyamatosan Hunyadi János és Mátyás király a meghatározó, legtöbbször idézett és nagyra becsült személy, Mátyás törökellenes háborúit részletezi. Konstantinápoly elestét a szégyenteljes keresztény *discordia* rovására írja, amelyben éppúgy bűnös az egyházi, mint világi önzés. (Meglepő azonban, hogy a nándorhehervári csatáról nem ejt szót.) A *Felicitas* témakörben beszél az olasz reneszánsz kiválóságairól, a

³³ Szentmártoni Szabó G., „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője, in: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. Békés E. – Tegyei I., Debrecen – Budapest, 2012, 183–194. A szerző *Parthenope veszedelme. Új eredmények a Janus Pannonius-filológia köréből* (Budapest, 2011) c. kéziratot doktori értekezésében külön fejezetben gyűjtötte össze a vers általa ismert előfordulásait, kiadásait, szövegváltozatait (145–163). Ebben a terjedelmes adattárban nem szerepel Dornavius kiadása, így eggyel több felhasználásáról van immár tudásunk.

könyvnyomtatásról, Amerika felfedezéséről, Magellán útjáról a Föld körül és a reformáció kezdetéről, majd a *Discordiae* témakörben a protestantizmus megpróbáltatásairól. Részletesen elbeszéli a mohácsi csatát, annak következményeit, a folyamatosan zajló török háborúkat.³⁴ Véleménye szerint is szándékosan maradt távol a csatától a hataloméhes Vajda (ui. Szapolyai János); Buda elfoglalása után roszszallóan beszél özvegyéről és Fráter Györgyről, akik Ferdinánd ellen törökök sokaságát hívták be, a keresztények veszedelmére.³⁵ Ezen a ponton jelzi Dornavius, hogy eddig Fabricius kéziratos művét használta, bővítette, de a következőkben saját munkája olvasható.³⁶ Temesvár elfoglalását ismerteti, a török hitszegését, Losonczi István halálát, de a *Felicitas* eseményei között írja Eger hősi védelmét, megemlítve a nők kiemelkedő hősiességét.³⁷ Szigetvár első, 1556-os ostromát dicsőségesnek és pusztítónak nevezi, ahol mégis sikerült a törököt visszavetni. Hosszasan, önálló fejezetben elidőzik Gyula és Szigetvár ostrománál, a kiegészítő eseményekre is sort kerít, így Palota és Thuri György is megjelenik. Kerecsényi László sorsát szomorúnak látja, de a török hitszegés bizonyítéka ez mindenki számára. Különösen Szigetvárról írja, hogy a világ elismerését vívták ki a várvédők, leginkább Zrínyi: [...] *nec donis, nec promissis corruptibilis, omnes in eo fidei fortitudinisque numeros implevit*. Láthatóan több erre vonatkozó forrást is használt, ezt mutatja részletezése a vár

³⁴ Nándorfehérvár 1521-es ostromáról szólva említi Lajos királyt, akiről már másutt beszélt, mint aki bőr nélkül született és ez a testi rendellenesség előre vetítette a végzetes mohácsi csatát: *Belgradum quod et Alba Graeca, a Solimano Selimi filio expugnatum; aditus in Ungariam patefactus. Aetas immatura Ludovici Hungariae Regis bello fuit*. Meglepő módon torz alakban írja Mohács nevét (*Pugna ad Mohahum*), bár a magyar személy- és helységneveket szinte mindig pontosan használja.

³⁵ K4v: *Buda regalis civitas. Buda regia Hungariae sedes Turcae tradita, Paestum amissum, Strigonium captum, Quinqueecllesiae deletae perfidia Georgij monachi, qui se Solymani tyrannidi, quam clementiae Ferdinandi committere maluit. Ambitio vaivodae, qui ad regnum aspirabat, hoc malum regno Hungariae attulit [...] In Hungaria Joannis vajvodae vidua et gentilis ejus Georgius Monachus, nihil non molitur adversus Ferdinadum regem: invitatis subinde Turcarum copijs in perniciem Christianorum.*

³⁶ Lv: *Hactenus, quae Fabricius congessit, cum nostris analectis edimus. Quae sequuntur, a nostra manu profecta veniunt.*

³⁷ Mv: *Infelici quoque obsidione Agriam presserunt Turcae: repulsi ab ea non mascula tantum sed foemina quoque fortitudine.*

elhelyezkedéséről, erősítési rendszereiről, Szulejmán fogadalmának bemutatása. Eszerint a szultán szent fogadalmat tett, hogy elfoglalja a várat, vagy maga is hadseregével ott veszik. Eszeveszett gyűlöletének oka lehetett több betegsége is: az epilepszia, podagra és a gangréna.³⁸ Részletezi a lepantói csata eseményeit, a török veszteségeket felsorolja. A tizenötéves háború történeteit áttekinti (Sziszek, Veszprém, Palota, Pápa), tud Zrínyi György és Nádasdy Ferenc kiemelkedő hősiességéről Székesfehérvárnál; gyalázatosnak tartja Pápa átjátszását a töröknek és Eger elfoglalását a gyávaság, hitehagyás miatt.³⁹ Győr, Tata, Székesfehérvár ostromát jól ismeri, Hardegg báró szomorú históriáját is elmeséli. (Még Székely Mózes sorsáról is tud.) A sajnálatos vallási viszályok között megemlíti az 1605-ös marburgi eseményeket, amikor is Hesseni Móríc katonái a zavargó lakosokat szétoszlatták, házaikba visszakényszerítik.⁴⁰ Meglepő módon azonban pontatlan és gyanakvó a Bocskaira vonatkozó véleménye: úgy tudja, a szomszédaira veszedelmet hozó háborút indított, a törököktől kapott korona egykor Ulászló magyar királyé volt:

³⁸ N2v: *Triduo ante expugnationem Solymanus, omne suum robur eludi in oppugnatione aegre serens, per sacra sua jurat: Zigetho se potiturum, vel omnis exercitus suos necaretur. Hac ira excandescenti profluvium alvi concitatur: cui superveniens apoplexia infandum caput abstulit: cum antea epilepsiae, podagrae et gangrenae obnoxius fuisset.*

³⁹ Pv: *Papa deditur Turcae perfidia duorum Ungarorum: qui transfugae in Sinanis castra prolapsi, qua parte castrum tormentis verberandum esset, aperiunt. P3r: Continuatur acerrima verberatio: unde moenia et propugnacula, ductis cuniculis, sulphurei pulveris impetu conciderunt. Fit deditio; postea quam cohortes aliquot execranda apostasia in castra Turcarum ex arce elapsi fuissent, religionem Mahometanam amplexi: reliqui praesidarii terrore perculsi et inobedientia fiunt dedititij: qui postea contra datam fidem immani barbarie mactantur [...].*

⁴⁰ Q3v: *Marpurgi tumultuantes cives in ordinem redigit Mauriti principis autoritas, et miles praesidiarius per familias distributus.* Az esemény az 1605-ös Verbesserungswerk történeteire vonatkozik, amikor is Móríc tartományában (Hessen-Kassel) erőteljesen támogatta, olykor kényszerítette is a kálvinizmus terjesztését. Ekkoriban került sor néhány helyen erőszakos cselekményekre. Egyébként pedig éppen Móríc volt az egyik legtekintélyesebb terjesztője, védelmezője a kálvinizmus megerősítésének, számos bizalmasa volt a sziléziai értelmiség köreiben is, közt ismert a Szenci Molnár Alberthez fűződő szoros kapcsolata. (Vö. Imre M., A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata, in: *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a koraújkori Magyarország művelődéstörténetéről*, Studia Litteraria XL., redigunt I. Bitskey és L. Imre, Debrecen, 2007, 126–144.)

*Botschkaijus bellum suscipit, Ungariae, Transsylvaniae, Austriae, Moraviae et vicinis perniciosum: aurea corona Uladislai olim Ungariae regis a sultano donatur.*⁴¹ Ráadásul ez a hír a *Synchronismi discordiae* fejezetben kerül elő, amely mindig az adott korszak vallási konfliktusait tárgyalja, a legtöbbször aggodalommal vagy bírálóan. Seidel is megjegyzi, hogy feltétlen kálvinista elkötelezettsége mellett Dornaviust erősen foglalkoztatta a fenyegető felekezeti konfliktusok veszélye, különösen a harmincéves háború előestéjén aggasztotta mindez.⁴²

⁴¹ Pedig pontosabb információi is voltak egy 1604-es (december 12.), Caspar Wasserhez intézett levele szerint. Ebben beszámol a kassai protestánsokat sújtó válásüldözésről, fegyveres erőszakról, majd Bocskai hajdúinak Kassára érkezéséről és a két jezsuita megöléséről, amely a bosszú szomorú bizonyítéka Dornavius számára, pedig a keresztények vallási gyűlölködése csak a töröknek van hasznára. *In superiori Ungaria nobilissima est urbs, imo illius provinciae metropolis, Cassovia: in qua cum cives ante biennium coacti essent templum suum restituere Iesuitis, et dolo, inquam, et aperta vi coacti, ipsi cives hoc anno iugum istud a se excusserunt, Iesuitas a civitate eiecerunt, seseque in libertatem pristinam vindicarunt. Iam cum nonnulli Cassoviensis persequi vellent, ab his duce quodam Pozkay (sic!), interfecti sunt.* Idézi: Seidel (1994) 109–111.

⁴² Seidel (1994): különösen a „Politik und Konfession” c. fejezet foglalkozik ezzel.

MARITAIN PERSZONALIZMUSA

CSELÉNYI ISTVÁN GÁBOR

Jacques Maritain (1882–1973) francia filozófus, a múlt század egyik legnagyobb keresztény gondolkodója. Eredetileg Henri Bergson tanítványa volt, később azonban megismerkedett Aquinói Szent Tamás tanaival, s ezek modern tolmácsolójaként és továbbfejlesztőjeként a neotomizmus vezéralakjává vált.

Jacques Maritain¹

Maritain filozófiája

Mindenekelőtt szeretném jelezni: nem tévedés a cím. Maritain a szó szoros értelmében nem tartozik a perszonalizmus irányzatához, hanem a lehető legvérbelibb *tomista*. Még csak nem is neotomista, hanem a hagyományörző tomizmus egyik legjelesebb képviselője. Aqi-

¹ Forrás: <https://ethicscenter.nd.edu/about/inspire/giants/jacques-maritain-1882-1973/>

nói Szent Tamás tanításának legfőbb francia tolmácsolója. Még indokoltabb lenne tehát, hogy a maritaini tomizmust, esetleg ontológiáját mutassuk be, amely igen jelentős befolyást gyakorolt a harmincas és negyvenes évek francia értelmiségére.

Ugyanakkor azonban tudnunk kell, hogy Emmanuel Mounier-val, a perszonalizmus jeles képviselőjével szoros kapcsolatban és barátságban áll, magának a *perszonalizmusnak is előfutára*, sőt első alakja, és metafizikai munkássága mellett életművének igenis van olyan összetevője – és ez politikai filozófiája –, amelyet ő maga is úgy jellemez, hogy abban egyfajta perszonalizmus, sőt közösségi perszonalizmus jelenik meg.

E tekintetben két művéről kell feltétlenül megemlékeznünk. Egyik a *Teljes humanizmus (Humanisme intégral)*, amely 1936-ban jelent meg, másik *Az ember és az állam (Man and the State)* c. műve, amely 1951-ben látott napvilágot, s mint az eredeti cím is jelzi, ezt angolul adta ki, mivel a Chicagói Egyetemen tartott akkoriban előadás-sorozatot.

Persze, a *Teljes humanizmusnak* is van előzménye. Politikai eszmélődését 1927-ben kezdte, *A lelki primátusa (Primauté du spirituel)* című művével, a közvetlen előmunkálatot pedig az jelentette, hogy 1934-ben a Santanderi Egyetem nyári kurzusán adott elő, közvetlenül a spanyol háború kitörése előtt, majd 1935-ben már megfogalmazta nézeteit, *Levél a függetlenségről* c. írásában. Ezekből ki csírákból nőtt ki a *Teljes humanizmus*.

Mennyiben „teljes” és mennyiben „humanizmus”?

Teljes humanizmus... Mindkét szó további tisztázást igényel. Teljes, integrális humanizmusról beszél, ám tudnunk kell, hogy ez nem az az integralizmus, amely az akkori katolikus egyházat jellemezte, s amely tulajdonképpen a konzervativizmussal volt egyenlő. NB. XI. és főleg XII. Pius alatt épp ennek jegyében kezdtek gyanús szemmel nézni Maritain eszméit. És nem is arról az integrizmusról van itt szó, amelyet ő maga képvisel öregkorában, *A garonne-i paraszt felfogásában*. Mellesleg: ott ugyan jelentkezik bizonyos – talán túlzó – hagyományörzés, mégis inkább annak védelmezője akkor is, ami *integerré*, teljessé és érintetlenné teszi az emberi életet.

Az integrális, a *teljes* jelző itt, 1936-os művében arra vonatkozik, hogy kora két nagy humanista rendszerével – a liberalizmussal és a kommunizmussal – szemben, amelyeket mint *antropocentrikus humanizmusokat*, kevésnek és egyoldalúnak lát, azoknál is átfogóbb rendszert keres az ember megmentésére. NB. a fasizmus különböző formáit már nem is tekinti humanizmusoknak, hanem egyenesen antihumanista rendszereknek. Amikor „szemünk előtt haldokló, embertelen világ”-ról beszél, nem is sejti, hogy a második világháború sötét távlataiba tekint előre.

Az integrális jelző tehát már át is vezet a maritaini mű címének másik fogalmához, a *humanizmus* kérdéséhez. Harcba áll, nemcsak az elembertelenítő tendenciákkal, hanem a humanizmus, az embereszmény különböző válfajaival is. Jól ismert éles kapitalizmuskritikája. A kapitalizmust mégsem csupán mint gazdasági rendszert bírálja. Olyan totális rendszernek látja, amely állandóan elidegenítő és önmagát igazoló modellként jelentkezik. A szocializmust pedig úgy tekinti, mint ennek tagadását, ugyanakkor mint a liberalizmus ideológiájának elfajulását és származékát, amelynek persze metafizikájával sem ért egyet.

Itt érdekes összefüggésre juthatunk Maritain nyomán. Bár mindkét eszmerendszer „humanizmusként” igyekszik eladni magát – gondoljunk csak arra, hogy a liberalizmusból nő ki valahol az *egzisztencializmus* is, és annak szószólója, Jean-Paul Sartre híres tétele: az egzisztencializmus = humanizmus, de ugyanúgy a *marxizmus* is kiteljesedett humanizmusról és totális emberről beszél –, s mindkettő az embert állította középpontba, vagyis tényleg emberközpontú, antropocentrikus akart lenni, valójában vagy eltúlozza az egyes ember szabadságát, ahogy ez a liberalista irányzatokban történik, vagy épp megnyirbálja, ahogy ezt az ún. „reális szocializmus” tette. Jogosnak tűnik tehát a maritaini kritika.

Ez a *mindkét irányba történő tagadás* jól illeszkedik abba a folyamatba, amelyet a katolikus egyházban a *Rerum novarum* című, 1891-ben megjelent enciklika indított el, s amelyben XIII. Leó egyaránt elítéli az említett két társadalmi rendszert. Erre rímelt vissza XI. Piusz *Quadragesimo anno*-ja 1931-ben, egyébként épp ez jelenthette a friss hatást a maritaini kritikához. A pápai szociális enciklikák mind a mai napig ezen a nyomon haladnak tovább, különösen erős ez

a mindkét irányú kritika Szent II. János Pálnál, főleg a *Centesimus annus*-ban, amely épp a *Rerum Novarum* százéves évfordulójára íródott.

A lelki primátusa

Az antropocentrikus humanizmusok Maritain szemében az ember megrövidítését, az emberkép visszametszését jelentik, antropológiai csődhez vezetnek. Itt lép elő a *perszonalista szempont*. Az ember mint személy (*persona*), mérhetetlenül több, mint gazdasági folyamatok szenvedő alanya. A lelki (*spirituel*) primátusát az jelenti, hogy az anyagi elemmel szemben a szellemi értékeknek kell vezérelniük az embert. Ez egyúttal a személy és a személyes elsősége a személytelennek, a „dolgokkal” s azok uralmával szemben.

Hogy mennyire hitelesen perszonalista gondolatról van itt már szó, mutatja, hogy a jóbarát, Mounier, az *Ésprit* szerkesztője ugyanabban az évben adta ki „Kiáltvány a perszonalizmus szolgálatára” c. művét, amely legalább ilyen éles kritikával fordult szembe a kapitalizmussal, és egyfajta perszonalista és közösségi forradalmat javasolt alternatívaként a szocialista megoldással szemben.

A perszonalizmus Maritain esetében egyértelműen *keresztény gondolat*, hiszen a személy transzcendenciáját az evangélium fedezte fel. Itt persze a keresztény felfogásnak elsősorban politikai érvényesítéséről van szó, valamiféle új keresztény társadalom megszületéséről. Meg kell azonban jegyeznünk, nem véletlen, hogy Maritain nem „teljes katolicizmus”-ról, hanem „teljes humanizmus”-ról beszél. Jól tudja, hogy a középkor „keresztény társadalma” nem térhet vissza. Ezért olyan *pluralista társadalmat* tart szem előtt, amelyben az egyes áramlatok – az egyes humanizmusok – kifuthatják magukat, de ezen belül szerepet szán a haladó szellemben megújuló katolikus gondolkodásnak, s egyáltalán, a keresztényeknek is.

Épp ezért a teljes humanizmus *nem egyszerűen tagadás*. Nem tagadja azokat az értékeket, amelyeket egyik vagy másik rendszer felölel, hanem azokat integrálni akarja, az Egész részeivé akarja tenni. Ebben – felismerhetően – az a jól ismert tomista alapelv vezérli, hogy *gratia non destruit naturam, sed supponit et elevat* (a kegyelem nem rombolja le a természetet, hanem feltételezi és felemeli azt). Maritain

ezzel a II. Vatikáni Zsinat előfutára (még ha annak egyik-másik lépésével öregkorában nem is ért egyet), hiszen gyakorlatilag párbeszédet kezd a modern világgal, nem egyszerűen annak ellenfele akar lenni. Elismeri a tudományágak, a különböző civilizációk autonómiáját, akárcsak később a *Gaudium et spes* című zsinati dokumentum.

Harmadik út?

Maritain tehát nem egyszerűen tagad. Nem egyszerűen harmadik, esetleg egyenesen közbülső utat keres a két szélső nézet között. Hanem – hegeli szóval – megszüntetve-megőrizve múlja fölül a két végletet, s ugyanakkor *szintézisbe* is olvasztja értékeiket. Kapitalizmus és szocializmus a politikai filozófia terminológiájában nem más, mint individualizmus és kollektívizmus. Mindkettőnek van igazolható értéke Maritain szemében. Az individualizmusnak az egyes ember értékeinek elfogadása, a kollektívizmusnak a közösség léttöbblete, csak ezek felfokozott mértékben jelentkeznek az egyikben, illetve a másikban. Maritain perszonalizmusa a kettő egygyé ötvöződése. Elfogadja mind a személy, mind a közösség kibontakozását, de nem egymás rovására, hanem mint pólusokat, amelyek egymást kiegészítik, s kölcsönösen visszahatnak egymásra. Ezért beszélhetünk úgy a maritaini teljes humanizmusról, mint *közösségi perszonalizmusról*, amely tehát mindkét szélső álláspont tagadása, mégsem harmadik út, hanem egyúttal a kettő szintézise is és abba a teljesebb egységbe való ölelése, amit Maritain szorgalmaz.

Ez az új út Maritain számára elválaszthatatlan a *keresztény esz-meiségtől*. Jól tudja, hogy az emberi történelemben – az ókor kozmosz-központúságával szemben – a kereszténység hozta az antropológiai fordulatot, fedezte fel az emberi személy méltóságát, s ugyanakkor – az Egyházban mint testben – rányitotta az emberiség szemét a közösség távlatára. Úgy véli, ennek az eszmének kell most új gyümölcsöket hoznia, immár a modern kor talaján. „Bensőleg keresztény ihletésű, új politikai alakulatok” létrejöttét sürgeti, amelyek keresztény eszközöket vetnek latba, mint amilyen az igazságosság, a demokrácia és a társadalmi szolidaritás.

Maritain egyik neves szakértője, Roberto Papini szerint a *Teljes humanizmus* közösségi perszonalizmusa ma is aktuális. Az eltelt év-

század megmutatta az antropocentrikus humanizmusok válságát. A maritaini gondolat tehát messzemenőleg igazolódott. „A perszonalista és közösségi társadalom olyan követelmény, amelyet minden korszakban újra kell fogalmazni annak jellegzetessége szerint. Az ilyen társadalom megnyílást feltételez a személy valamennyi dimenziója felé. Segít, hogy jobban lássuk a szekularizált társadalom korlátait, és segít visszahozni az ‘utópiát’, hogy az emberi társadalmak közbeléphetnek a személy sorsának alakítása érdekében.”²

A perszonalista állameszmény

A *Teljes humanizmus* után tizenöt év telt el *Az ember és az állam* megszületéséig, amely sokak szerint Maritain legértetesebb munkája, sőt egyesek, mint Mortimer J. Adler és Marcel Prélot, a század egyik legkiemelkedőbb művének tartják a politikai filozófia irodalmában. A töretlen fejlődés ellenére néhány változást tapasztalunk. Mindezekelőtt: ez alatt a másfél évtized alatt Maritainnek rá kellett jönnie, hogy a modern világ igen jelentősen szekularizálódott. Ezért már 1943-ban megjelent, *Kereszténység és demokrácia* c. művében sem emlegeti olyan erővel az „új kereszténység” követelményét, mint korábban. *Az ember és az állam* c. művét pedig már egyenesen „minden jóakarátú emberhez” címezi. (NB. a pápai enciklikák is ezt teszik, XXIII. János *Pacem in terris* c. enciklikája óta). S bár továbbra is úgy tartja, hogy a személyközpontúság alapvetően keresztény eszmény, most már elsősorban a *perszonalista demokrácia* lesz nála a központi fogalom. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy most már nem annyira az egyes ember, mint az egyes és a közösség viszonya áll érdeklődése középpontjában.

Maritain az állam-eszményt is újraértelmezi nézetei fényében, így egyfajta *perszonalista állameszményt* dolgoz ki. Mit is jelent ez? „Az állam – írja – nem valamiféle kollektív szuperember, csupán eszköz az ember szolgálatára”. Amint a dolgok és az ember mint személy viszonyában, úgy itt is, a személy és az állam küzdelmében a személynek ad elsőséget. Ezzel túllépi az államról szőtt abszolutista, to-

² A. Danese (a cura di), *La questione personalista. Mounier e Maritain nel dibattito per un nuovo umanesimo*, Roma, 1986, 51.

talitárius és kollektivista elképzeléseket egyaránt. Az abszolutizmus, amely az államot már-már transzcendenssé tette az állampolgárokkal szemben, a totalitarizmust, amely az államot mint totalitást, a társadalom fölé helyezte, a kollektivizmust, amely a közösséget tekintette entitásnak, az egyes embert pedig csak a kollektíva alkatrészének. Maritain elvetette a szuverenitás egyoldalú alkalmazását is, amely bizonyos ponton túl a nemzetközi kapcsolatok gátjává válhat, de „befelé” is helytelen, mert az államot szintén az állampolgárok fölé helyezi.

Eszményét *instrumentalista állameszménynek* is szokás tekinteni, mivel, mint láttuk, számára az állam csupán eszköz, nem pedig cél. Ezzel túllépi a pozitivista elméleteket is, amelyek – Montesquieu-től Schmittig – úgy vélik, az állam legfőbb feladata az, hogy fenntartsa önmagát. Nagy tévedés, mondja Maritain. Az állam feladata a személyi kiteljesedés szolgálata, más szóval, skolasztikus kategóriával, a *közjó* (*bonum commune*) előre vitele. Mint írja, „a politikai test célja: megjavítani önmagában az emberi élet körülményeit, és gondoskodni a köz javáról, éspedig úgy, hogy minden személy – nemcsak egy kiváltságos osztály, hanem az egész néptömeg – valójában eljuthasson ahhoz a függetlenséghez, amely a civilizált élet jellemzője.”

A perszonalista állam más szóval az *emberi jogok érvényre juttatását* jelenti. Jó tudnunk, Maritainnek jelentős szerepe volt az ENSZ Emberi Jogok Deklarációjának megfogalmazásában. Munkássága jelentős az emberi jogok elméleti megalapozása tekintetében is. Elégetlennek tartja a tisztán pragmatista-pozitivista megközelítést, az emberi jogokat a természettörvényre vezeti vissza. Aquinói nyomán az *értelmes emberi természetet* tekinti a meghatározható erkölcsi és szociális normák forrásának, amelyet persze történelmileg és fokozatos önreflexióval ismerünk fel.

Mondanunk sem kell, a maritaini perszonalista állam nem azonos sem a polgári-liberalista, sem a szocialista, sem esetleg a katolikus állammal, hanem *pluralista állam*, amely helyet ad az „alulról jövő” kezdeményezéseknek, az állam feladata itt inkább az, hogy „a szabadságból született intézmények tevékenységét szupervízió alá vesse”. Hasonló módon képzei el az államok kapcsolatát is. Mint említettük, nem a szuverenitás-elv továbbtágítása alapján, hanem olyan

világtekintély (*World Government*) kialakításával, amely tiszteletben tartja az államok hatáskörét, mégis világméretű „politikai test” és egyfajta átfogó morális forradalom végbevételét segíti elő.

Úgy vélem, mai hazai társadalmunkban, amely az igazi demokrácia felé még csak az első, ugyancsak bizonytalan és tapogatózó lépéseket tette meg, Maritainnek nemcsak közösségi perszonalista állam-eszméjét, hanem az általa megrajzolt új demokráciát is érdemes lenne közkinccsé tenni és hatóerővé változtatni.

Végezetül azonban még egy megjegyzést. Bár *Az ember és az állam* nem említi minden bekezdésében a keresztény jelzőt, egyértelmű számunkra, hogy továbbra is *keresztény perszonalizmust* fogalmaz meg. Maritain számára a keresztény szellemiség az a „történelmi energia”, amely ott hat a demokrácia különböző árnyalataiban is. Számára a világ nem evangélium-ellenes. Mint egyik tomista értékelője, Étienne Borne írja, szerzőnk látásmódjában „az evangéliumi üzenet titokzatos módon ott működik a világban és – akár tiszta formában, akár áttételesen – állandóan kihat a történelem menetére”. Ugyanakkor Maritain tisztában van azzal is, hogy Isten Országát végtelen távolság választja el az evilági civilizációktól, ami épp ezért örökös társadalomkritikaként is értelmezhető. De ez a kérdés már a maritaini mű – és egész életünk – nem filozófiai, hanem *teológiai dimenzióiba* vezet el. Mint ahogy az általa vallott perszonalizmus is ahhoz a Legfőbb Léthez, Istenhez vezet, aki minden emberi kibontakozás végső célja és értelme, Maritain szerint is.

AZ ELTE EÖTVÖS JÓZSEF SZAKKOLLÉGIUM ELSŐ ÉVEI

A PRINCIPIO USQUE AD FINEM: IN MEMORIAM LADISLAI HAVAS

HORVÁTH LÁSZLÓ

A Bárá Eötvös József Collegium 1948/1949. évi tervezett szétveréséről majd az 1950. évi bezárás kommunista pártközpontból irányított előzményeiről, a Collegium végnapjairól a századfordulón több értékes tanulmány, visszaemlékezés, (írott és filmes) feldolgozás is készült.¹ Az elmúlt évtizedben a mértékadó tudományos összegzések is megszülettek, mindenekelőtt Garai Imre monográfiája a történelmi Collegiumról, miként Kapitány Adrienn tanulmánya is, amely az újkori Kollégium megteremtésében kulcsszerepet játszó Tóth Gábor emlékiratával együtt a *LUSTRUM*-kötetben jelent meg.² Amikor Havas László emléke előtt tisztelve az újkori Kollégium megteremtésének és első éveinek történéseit kutatjuk, voltaképpen rendre ugyanahhoz a forráscsoporthoz, a Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtár és Le-

¹ Fodor András naplója; Papp István, Az Eötvös Collegium helykeresése 1945 és 1950 között, in: Paksa Rudolf (szerk.), *Keresztury Dezső az Eötvös Collegium igazgatója (1945–1948). Tanulmányok*, Budapest, 2004, 49–65, és ugyanott Paksa Rudolf, A báró Eötvös József Collegium története Keresztury Dezső igazgatósága idején (1945–1948), 67–144. A 67 sk. oldalakon a szerző bibliográfiai áttekintést ad a korábban megjelent írásokról.

² Garai Imre, *A Tanári elitképzés műhelye. A Bárá Eötvös József Collegium története (1895–1950)*, Budapest, 2016²; Kapitány Adrienn, Az 1950-es évek a Kollégium történetében (A diákszállóvá alakítástól a Kollégium újjászervezéséig), in: László Horváth – Krisztina Laczkó – Károly Tóth – András Péterffy (Appendix) (edd.), *Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*, Budapest, 2011, 365–377; Tóth Gábor, Az idő sodrában, in: *Uo.*, 709–835. A szervező igazgató publikációi: Tóth Gábor, Az egyetemi és főiskolai kollégiumok szervezésének néhány kérdése, *Felsőoktatási Szemle* 11. évf., 1962, 3. sz., 169–175. Tóth Gábor, Az Eötvös Kollégium 1957-től 1984-ig, in: Nagy József Zsigmond – Szijártó István (szerk.), *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*, Budapest, 1989, 135–150.

véltár *in situ* őrzött dokumentumaihoz térünk vissza. Bár a meghatározó háttér-eseményeket – a minisztériumi, pártközponti és egyetemi forrásokat is bevonva – a fent említett tudományos igényű feldolgozások és szubjektív emlékezések a műfajuknak megfelelő módon tükrözik, érdemes lesz a későbbiekben a Collegium Levéltárának idevágó dokumentumait *in extenso*, teljes terjedelmükben közölni.

Az MDKL 126. (a savmentesítés előtt 121.) doboz, 226. dosz-sziéjában őrzött dokumentumok ugyanis önmagukért beszélnek, minden lényeges tudnivalót tartalmaznak. Különösen a „Jelentés az Eötvös József Kollégium (szakkollégium) 1958/59. évi munkájáról, 1959. május 23. Tóth Gábor, igazgató”, a „Feljegyzés az Eötvös József Kollégium (szakkollégium) felülvizsgálását végző bizottsághoz. (keltezés, aláírás nélkül)” és „A ménesi úti általános kollégium és az Eötvös József Collegium (szakkollégium) munkaterve. (piszkozati példány) 1959. március 14. Tóth Gábor, igazgató” [MDKL 127. doboz, 227. dosszié] érdemes a közlésre. Az iratok szabatosan elénk tárják a szakkollégiumban kialakított feltételrendszert és munkát, mindazt, amiben a név szerint is említett első évfo-lyam tagjai, köztük Havas László is részt vett.³

Mielőtt azonban e meghatározó forráscsoport legfontosabb adatait idézem, röviden szeretném megfogalmazni véleményemet az újjászervezés tényleges háttérével és okaival kapcsolatban. A Collegium szétverését a pártközpontból irányító Lakatos Imre vezetésével kommunista frakció szerveződött a Collegiumban, aki 1947-ben indította első nyilvános támadását a Keresztury Dezső igazgató képviselte hagyományos képzés ellen. Több visszaemlékezés szerint a túlkorosként bentlakónak „ejtőernyőzött” Lakatos a párt, Révai közvetlen embere volt. Mellette ún. „progresszívoknak” nevezett kommunista frakció alakult, amelynek legaktívabb tagjai: Frankl (Falus) Róbert (az ELTE Görög Tanszékének későbbi vezetője), Csatári Dániel, Óvári Miklós (Manninger Miksa), Nagy András, Majdik Zoltán, Kardos (Pándi) Pál és Mihályi Gábor voltak. Falus Róbert kommunista diákelnökként Nagy Tamást hívatta meg a közgazdasági szeminárium vezetőjének. Az első előadó (1948. március 12-én) az

³ Itt köszönöm meg Boda Attila, a Collegium önkéntes, szakképzett levéltárosának a munkáját, amellyel a dokumentumok feltárását segítette.

egykori collegista Lázár György (Lám Leó) volt. A felsoroltak közül sokan később, az '50-es évek közepén meghatározó párttiszségeket töltöttek be. A törésre 1948. május 5-én került sor, amikor a „progresszív” jelölt, Nagy András helyett a collegisták népgyűlése titkos szavazáson Vekerdy Józsefet választotta diákelnöknek. Az eset (Vekerdy azonnali és Keresztury júniusi lemondása, majd 11 collegista őszi eltávolítása, kirúgása ellenére) jóvátehetetlen bizonyítéka volt a Collegium reakciós mivoltának.⁴ Ekkor kezdődött a végjáték, Lutter Tibor igazgatása az 1950. évi felszámolásba torkollott, a Collegiumból általános diákotthon lett, az oktatás megszűnt, a 75–80 fő collegista helyén emeletes ágyakban több mint 400 egyetemi hallgatót helyeztek el. A 20. sz. diákotthon előbb a Tanszerellátó Vállalat majd az egyetem gondozásában 1950–1957 között működött a Ménési úti épületben.

A „progresszívak” azonban valójában nem akarták diákotthonná zülleszteni, ilyen módon szétverni a Collegiumot, és ebben az alapálásukban rejtett a majdani újjászervezés is. Őszintén és világosan fogalmaz ezekről az időről Mihályi Gábor: „A Kollégium kommunista fiataljai közt (ún. *progresszívak*) mindvégig szó sem volt arról, hogy megszüntessük, felszámoljuk a Kollégiumot. A többiekhez hasonlóan mi is nagyon jól éreztük magunkat a Gellérthegy oldalában, nagyon büszkék is voltunk kollégista tagságunkra... Volt némi ráció abban a felismerésünkben, hogy a Kollégium csak úgy maradhat fenn a szocialista Magyarország elitképző intézeteként, ha követi az idők szavát. Csak azt nem fogtuk fel, hogy rövidesen mit követelnek tőlünk az új idők, nem értettük meg, hogy a totalitárius struktúrában nem lehet helye egy ilyesfajta, mégiscsak autonóm tudósokat képző kitűnőek iskolájának. Arról nem is beszélve, hogy a Népi kollégiumok és az Eötvös konkurenciájával nem bírták volna a versenyt a pártiskolák. Jellemző, hogy a valamivel liberálisabb Kádár érában sem lehetett sem a Népi kollégiumokat, sem az Eötvöst a maga régi alakjában feltámasztani. Holott az Eötvös-kollégista Köpeczi Béla éveken át állt a kultuszárca élén, nagyrészt volt kollégisták alkották

⁴ Itt is tisztelgünk Vekerdy József emléke előtt. Lásd Horváth László (szerk.), *ECCE VII. Eötvös Collegium – Collegiumi Értesítő* V/1, 2014/2015, Budapest, 2017, 271 sk. Vö. http://honlap.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2016/02/ECCE_V_01.pdf

Aczél György tanácsadói körét.⁵ Egy kollégista társunk a rendszer-váltásig a politikai bizottság tagja volt. Igaz, karrierjét annak köszönhetette, hogy soha sem kezdeményezett semmit. Csak éppen mindig tudta, mire kell rábólintania.”⁶ (A volt collegista társ alatt Mihályi minden bizonnyal Óvári Miklóstra [latin–olasz szakos] gondolt, aki 1958–1988 között különféle pozíciókban az MSZMP KB apparátusának tagja volt, és amolyan szürke eminenciásként többször is járt a Kollégiumban.)

Mihályi Gábornak igaza van, hogy az Eötvös Collegiumot a maga régi alakjában soha nem sikerült feltámasztani. A szellemiség azonban tovább élt, és a stabil politikai kapcsolatokkal rendelkező régi, tekintélyes, tudós collegisták, valamint a pártfunkciókat betöltő egykori „progresszívak” bizonyos együttműködésével mégis el lehetett indítani valamit. Klaniczay Tibor régi collegista az MTA I. osztályának titkáráként már 1950-től azon munkálkodott, hogy a Collegium szellemi örököseként a Collegium épületében létrehozza az MTA Irodalomtudományi Intézetet. Erőfeszítéseit nemcsak az egykori Eötvös-könyvtár megmentése, hanem az intézet 1956. január 1-jével történt felállítása is igazolta (az Intézet felállításáról Simon Zsuzsa írt monográfiát).⁷ Sőtér István a tekintélyes irodalomtudós, régi collegista, ugyanezen politikai enyhülés közepette, amely az intézet felállítását lehetővé tette, 1956. július 22-én, oktatási miniszterhelyettesként a *Szabad Nép* hasábjain írt arról, hogy hiba volt az Eötvös Collegiumot megszüntetni. A változás jelei a pártban és KISZ-ben is egyaránt dokumentálhatók, ebben az időszakban Csatári Dániel egykori progresszív collegista a közvetlen pártvezetéshez tartozott.

Tény, hogy az országos tendenciáknak megfelelően az 1956/57-es tanévtől lehetőség nyílt arra, hogy a diákszállókat kollégiumokká szervezzék, a több mint négyszáz hallgatót befogadó Ménesi úti épü-

⁵ Aczél György tanácsadói körének meghatározó tagja az egykor collegista Király István volt. Nemrég kiadott naplójában (Király István, *Napló 1956–1989*, [szerk.] Soltész Márton, [közreműködött: Agárdi Péter, Babus Antal, Katona Ferenc, Király Júlia], Budapest, 2017) más Eötvös kollégistákról is megemlékezik.

⁶ Vö. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/30/kudarc.htm>

⁷ Simon Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, Budapest, 2011.

let visszacapja „K” betűs nevét, (Eötvös Collegium–Eötvös Kollégium), és vezetését immár ne gondnokra, hanem pedagógus igazgatóra, Tóth Gáborra bízzák. Az új igazgató – szemmel láthatóan – módszeresen nyúlt vissza a régi Collegium hagyományához.

Kardos Lászlóhoz, a Bölcsészettudományi Kar dékánjához írt első szakkollégiumi évről szóló jelentésében 1958. december 10-én (MDKL 126. doboz, 226. dosszié) beszámol az Eötvös Kollégium próbaévről. Ebből kiderül, hogy a Kollégium élén az előírásokban foglalt *kollégiumi tanácscsal* szemben kifejezetten *intézőbizottság* működött. Ilyen bizottság kirendelését Keresztury Dezső kezdeményezte 1948-ban lemondása előestéjén. A jelenség nemcsak egyfajta kontinuitásra utal, hanem szimbolikus is, az egykori igazgató épp ezzel a rezignált gesztussal fogadta el a megváltoztathatatlant, a progresszivok győzelmét. („Az Eötvös Collegium Tanárképző Főiskola tanulmányi és szervezeti rendje mélyreható átalakulás előtt áll. Mivel helyesnek és szükségesnek tartom, hogy ennek az átalakulásnak előkészítése és végrehajtása a Collegium minden értékes hagyományának megtartásával történjék, arra kérem Miniszter Urat, hogy mellém egy olyan teljes felelősségű igazgató tanácsot kiküldeni szíveskedjék, amelynek tagjai a Collegium idősebb, tudományos és közéleti szempontból egyaránt tekintélyes volt növendékei közül kerüljenek ki.”) Az 1957/58-as intézőbizottság tagjai az igazgatóval együtt kérték fel a Kollégium óraadó tanárait. A tagok: Sötér István (elnök), Kardos László (dékán), Oroszlán Zoltán (dékánhelyettes), Gyergyai (Szegő) Albert (egykori collegista és későbbi tanár) és Tóth Gábor (igazgató). A bizottságban tehát két régi collegista is jelen volt. Az első félévben felkért óraadó tanárok: Waldapfel József: Magyar irodalomtörténeti gyakorlat; Trencsényi Waldapfel Imre és Maróti Egon: Forrásgyakorlatok és bevezetés a latin filológiába; Gyergyai Albert: A mai francia regény; Nyíró Lajos: Orosz irodalomtörténeti gyakorlat; Mátrai László: Filozófiai szeminárium; Mádl Antal: Német nyelv; Süpek Ottó: Francia nyelv; Péter Mihály: Orosz nyelv; András László: Angol nyelv; Sallay Géza: Olasz nyelv. A felkért tanárok között többen is vannak, akik az 1945–1948 közötti időszakban már tanítottak a Collegiumban: pl. Waldapfel József (1946-ban Kereszturyt helyettesítette, heti két irodalomtörténet órát tartott), Mátrai László pedig 1939–1944 között volt óraadó tanár a Collegiumban. A háború

utáni Collegiummal való folytonosság tudatos megteremtése és az egykori progresszív irányzat megnyerésének szándéka félreismerhetetlen.

A meghatározó levéltári forrásokból most csupán azokat a leírásokat, mondatokat idézem, amelyek a Havas Lászlóra vonatkozó és a szakkollégiumban keletkezett személyi anyagok tartalmát érthetőbb összefüggésekbe helyezik.

A Ménesi úti általános kollégium
és az Eötvös József Kollégium (szakkollégium) munkatervé⁸

1. A kollégium, ill. a diákotthon múltja

1950-ig az épületben az Eötvös József Kollégium mint az egyetem-től önálló intézmény működött. ~~Ezt a kollégiumot 1895-ben Eötvös Loránd kezdeményezése alapján hozták létre. Eötvös Loránd a kollégium elé a tehetséges magyar ifjak képzését tűzte célul. Létrehozása egybekapcsolódik a tanárképzés fejlődésével. 55 éves fennállása alatt tudósok és tudós tanárok egész sorát adta a magyar tudomány és nevelés számára. Az 1945-utáni időszakban nem tudta a kollégium megtalálni azt a helyes működési és tartalmi formát, amely biztosíthatta volna részvételét a kialakuló új szocialista felsőoktatásban és tudományos életben. Ezért 1950-ben kormányrendelet a kollégium működését megszüntette.~~ Ez idő alatt a kollégiumban átlagban 70-80 hallgató lakott. A Kollégium felszerelése kifogástalan volt.

1950-ben az épületet az egyetemi hallgatók ellátására alakult vállalat vette át 20. sz. diákszálló néven. Az épületbe 400-450 embert zsúfolt össze emeletes ágyakban. Ez azt jelentette, hogy két egybenyíló szobába, ahol azelőtt 4 hallgató lakott, 14-16 hallgatót helyeztek el. A kollégiumból tehát túlszúfolt, rosszul ellátott diákszállás lett. Csak a gazdasági vezetésről gondoskodtak és így a nevelés teljesen elsikkadt. Hosszú időn keresztül nem volt igazgatója a diákszállásnak, majd később egészen fiatal végzett egyetemi hallgatókat bíztak meg az igazgatói teendők ellátásával. A vállalat előtt a legnagyobb fokú és néze-

⁸ MDKL 127. doboz, 227. dosszié. Az átirat a piszkoszat írásképét tükrözi. A véglegesített dokumentumban az áthúzott sorok minden bizonnyal nem szerepeltek.

tem szerint nagyon sokszor helytelenül értelmezett takarékosági szempont lebegett csak, melynek értelmében még a legfontosabb anyagi feltételeket is elhanyagolták. A diákokthonban különböző karhoz tartozó hallgatókat, sőt más egyetemhez tartozó hallgatókat helyeztek el. A nevelési feladatokat elhanyagolták, ennek az lett az eredménye, hogy a hallgatók közömbössé váltak társaik és a diákokthon problémái iránt. Az ifjúság nem rendelkezett semmiféle szervezettséggel, nem alkotott közösséget. Nagyfokú volt a fegyelmezetlenség. Kulturális, sportmunkáról nem is beszélhettünk.

2. Fejlődés

A Ménesi úti diákokthonban 1955-ben merült fel a kollégium szervezésének gondolata. Az 1955-56. tanévben a diákokthon felvette az Eötvös József Kollégium nevet. Ez az elnevezés természetesen nem változtatta meg a helyzetet. A régi nagy múltú intézmény neve mögött csak túlsúfolt, rosszul ellátott diákszállás állt. Ez akadályt jelentett a nevelés területén, de akadályozta a diákokthon kollégiummá fejlesztését is. 1955-56. tanévben a kollégium épületében az Akadémia Magyar Irodalomtörténeti Intézetét helyezték el. Ez tovább fokozta a túlsúfolt-ságot. 1957 januárjában lazítani tudtunk az elhelyezésen, mert a Műszaki Egyetem hallgatóit saját diákokthonukba helyeztük át. Az épületben egyetemünk Bölcsészettudományi Karának hallgatói maradtak. (180-190 fő.) Ezzel egy időben lehetőség nyílt a felszerelés fejlesztésére is. Tehát az előfeltételeket biztosítottuk a nevelés számára és megteremtettük a lehetőséget a diákokthon kollégiummá fejlesztésére. Az 1957-58. tanévben fokozott nevelői tevékenységet fejlesztettünk ki, hogy ezzel biztos alapot teremtsünk az elkövetkező év kollégiumi munkájához. Fontosnak tartottuk ezt, mert a több évig tartó diákszállói, ill. diákokthoni rendszer valósággal elszoktatta hallgatóinkat a közösségi élettől. A nevelési feladatokat egy mellékhivatású igazgató végezte. Munkáját két mellékhivatású nevelő segítette. Mindhárman az egyetem oktatói. A hallgatók által megválasztott diákbizottság fokozni tudta a diákokthon tagjainak öntevékenységét és ugyanakkor hathatós segítséget nyújtott a nevelés területén. A Bölcsészettudományi Kar MSZMP ifjúsági alapszervezetének kezdeményezésére 1958 áprilisában létrejött az ifjú kommunisták és KISZ-tagok kollektívája, amely segítséget jelentett a politikai nevelőmunkában. A diákokthonban folyó nevelő-

munka kiterjedt a szocialista nevelés minden területére. Az értelmi nevelés egyetemi feladatait ~~elsősorban az egyetem végezte. Ezt a munkát~~ a diákokthoz ~~esek~~ segítette. Tanulási lehetőséget biztosított (könyvtár, tanulószobák) a hallgatók számára. A világnézeti nevelés területén rendszeres és szívós munkát fejtettünk ki. A hallgatók zárkózottságát fel kellett oldanunk. Egyéni beszélgetéseken, ankétokon keresztül nézetem szerint ez sikerült is.

Az 1957-58. tanév II. félévében német és francia kezdő nyelvtanfolyamot indítottunk. Mindkettő 10-10 fővel működött, a hallgatók szép eredményt értek el.

Az oktatói munka segítségével érdekében állandó kapcsolatot tartottunk a tanszékekkel és a tanulmányi osztállyal.

Az 1957-58. tanév kollégiumi munkájáról a tájékoztatót lásd a Felsőoktatási Szemle 1958. 7-8. szám 477-483-ig.

3. Jelenlegi helyzet

Az anyagi ellátottság alapján minden lehetőség megvan arra, hogy kollégiumi munkát fejtsünk ki. Ezt az ellátottságot azonban a munka eredményessé tétele szempontjából fokozni kell. Az 1958-59. tanévben az épületen belül kétféle kollégiumot építettünk fel, az egyik az általános kollégium, a másik a szakkollégium.

[...]

Eötvös József Kollégium (szakkollégium)

a) A szakkollégium megszervezése

1958. október 17-én indítottuk el a szakkollégiumi munkát az egyetem rektori tanácsának határozata értelmében. A szervezési munkánál figyelembe vettük a Művelődésügyi Minisztérium és a KISZ KB által megfogalmazott általános kollégiumi irányelveket. A hallgatókat önkéntes jelentkezés alapján alaposan kiválogattuk. A felvételi kéréseket a párt, a KISZ és a tanszékek javaslata alapján bíráltuk el. A legtehetségesebb kollégistákat igyekeztünk egy közösségbe tömöríteni, akik az egyetemi munka mellett hetenként 7-9 óra anyagát tudják még elvégezni.

b) A hallgatók száma és szociális aránya

A szakkollégiumba 12 hallgatót vettünk fel (II. éves 10, III. éves 2 fő). A szakkollégisták származási aránya a következő: munkás és paraszt származású 66%, értelmiségi 17%, alkalmazott 17%. A hallgatók 74,5%-a párt-, ill. KISZ-tag.

c) A szakkollégium tanulmányi munkája

A félév folyamán az egyik szaktárgyukból heti 2 órás foglalkozást, egy modern nyelv heti 3 órás tanulását és a filozófiatörténetből heti 1 órás foglalkozást tettünk kötelezővé. Meg kell jegyezni, hogy a hallgatók zöme a kötelező heti 6 óra elfoglaltságon túl vagy még egy nyelvet, vagy egy szakkollégiumot, vagy mindkettőt magára nézve kötelezőnek tartotta és az órákon rendszeresen részt vett. Kötelezően vettek részt a kollégiumban tartott politikai ankéteken.

A szakkollégium hallgatói általában jól végezték egyetemi munkájukat, megfeleltek a kollégium által támasztott tanulmányi kötelezettségeknek és alaposan kivették részüket a KISZ-, ill. társadalmi munkából. A 12 hallgató átlageredménye 4,75 volt.

4. Tízéves terv

A tízéves terv során fokozatosan kívánjuk kiépíteni a szakkollégiumot a Bölcsészettudományi Kar és a Természettudományi Kar hallgatói számára. A fokozatos létszámcsökkentést, ill. a természettudományi részleg kifejlesztését a Ráday utcai diákotthonnal karöltve oldhatnánk meg. A megoldás szükségessé teszi, hogy az 1960-ban a Ráday utcai diákotthonban lakó jogászhallgatóknak külön kollégiumot kell biztosítani. 1962-ben szükséges lesz egy új bölcsészkar általános kollégium létrehozása. A fejlesztésben figyelembe vettük a szakkollégium kialakítása mellett a hallgatói létszám emelkedését az ötéves képzéssel kapcsolatban és a tízéves emelkedési irányzatot. Meg kell jegyezni, hogy bizonyos mértékig a felállítandó új kollégiumokat felszerelésben segíteni tudjuk.

Szervezeti téren fokoznunk kell hallgatóink öntevékenységét és önkormányzatát.

Nevelési szempontból ki kell fejlesztenünk a teljes aktivitást, hogy hallgatóink a néphez és a párthoz hű szakemberekké váljanak.

5. Jövő évi célkitűzések

Az 1959-60. tanévben tovább folytatjuk az általános kollégiumi munkát és a szakkollégiumi munkát. A szakkollégiumot mintegy 10-15 bölcsész II. éves és 10-15 TTK-s II. éves hallgatóval kívánjuk bővíteni. Az általános kollégisták helyére jövő szakkollégisták a Ráday utcai diákotthonból kerülnek hozzánk. Ezeknek a helyére bölcsészkar általános kollégistákat tennénk.

A kollégium anyagi továbbfejlesztése a költségvetéstől függ.

6. Folyó félév munkája

A tárgyi feltételek közül a legfontosabb a kerítés építésének befejezése. Ezzel tudjuk csak biztosítani az anyagi javak megóvását.[...]

A politikai nevelés érdekében a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban ankétot tartottunk. Előadó Lombos Ferenc, a Győr megyei pártbizottság első titkára volt. Hallgatóink nagyfokú érdeklődést tanúsítottak. Mód Aladár professzor elvtárs vezetésével ankét formában emlékeztünk meg a Tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulójáról.

A félév további programja a következő. Mátyás király emlékest, Apáczai Csere János-emlékest, sakk és asztalitenisz kollégiumi bajnokság, kollégiumi kirándulás és majális rendezése.

Az I. félévet rosszul végző hallgatóinkkal egyénileg foglalkozunk. Fokozzuk a félév folyamán az Ifjú Kommunista aktíva működését.

Budapest, 1959. március 14.

[Kézírásos feljegyzés:]

Ig. lakása,
lakók kiköltöztetése
intézmények kiköltöztetése.
Könyvtár kérdése.

(dr. Tóth Gábor)
egyetemi adjunktus,
igazgató

Jelentés

az Eötvös József Kollégium (szakkollégium)
1958/59. évi munkájáról⁹

I.

Bevezető

Az Egyetem Rektori Tanácsának határozata értelmében 1958. október 17-én megkezdte működését az Eötvös József Kollégium (szakkollégium).

A szakkollégium az általános kollégium keretében működött. Nevelési munkája szervesen beleépült az általános kollégium nevelési munkájába. Alapvető eltérés az oktatás területén mutatkozott.

A szakkollégiumban önkéntes jelentkezés és gondos kiválogatás alapján vettük fel a hallgatókat. A felvételi kéréseket a Párt, a KISZ és a tanszékek javaslata alapján bíráltuk el. A legtehetségesebb, marxista-leninista világnézetű hallgatókat igyekeztünk egy közösségbe tömöríteni.

Munkánkat a Rektori Tanács által ideiglenesen jóváhagyott szervezeti és működési szabályzat alapján végeztük, de figyelembe vettük a Művelődésügyi Minisztérium és a KISZ VB által később kiadott általános kollégiumi irányelveket is.

II.

A szakkollégium szervezete és vezetése

Az 1958/59-es tanévben a szervezeti és működési szabályzattól eltérően a Kollégiumi Tanács feladatát, tehát a szakkollégium vezetését Intézőbizottság látta el.

Az Intézőbizottság 5 tagból állt. Elnök: Sötér István egyetemi tanár, rendes tagok: Kardos László egyetemi tanár, Oroszlán Zoltán egyetemi tanár, Gyergyai Albert egyetemi tanár, Tóth Gábor egyetemi ad-

⁹ MDKL 126. doboz, 226. dosszié.

junktus, a Kollégium megbízott igazgatója. Az Intézőbizottság tagjait egyetemünk rektora bízta meg egyéves időtartammal.

A Kollégium tanulmányi és nevelési ügyeit az igazgató vezette. A nevelési munkában segítséget nyújtott Gordos István egyetemi adjunktus, nevelőtanár (1958. október – 1959. februárig), majd Süpek Ottó egyetemi adjunktus, nevelőtanár (1959. februártól), akik egyben az általános Kollégiumban is ilyen irányú munkát végeztek.

A Kollégiumban folyó oktatómunkát szakvezető tanárok látták el. A szakvezető tanárok jórészt egyetemi oktatók. Néhányan más tudományos intézetben dolgoznak. A tanárokat egyetemünk rektora bízta meg féléves időtartammal.

A szakkollégiumnak nem volt külön diákbizottsága. Az ifjúsági önkormányzat teendőit mindkét kollégiumra (általános kollégium és szakkollégium) kiterjedően egy diákbizottság látta el. A szakkollégiumot ebben egy tag képviselte.

A szakkollégium hallgatóit három főből álló szobaközösségekre osztottuk és maga a szakkollégium is kollégiumi csoportot képezett. Az Eötvös kollégisták párt- és KISZ-tagjai az általános kollégium ifjú kommunista aktívájának voltak tagjai.

III.

A szakkollégium tagjai

Az 1958/59-es évre 12 hallgatót vettünk fel a szakkollégiumba. (Baranyi Ferenc II. éves magyar–olasz, Bollonác József II. éves magyar–történelem, Fodor István II. éves francia–orosz, Havas László II. éves magyar–latin, Lekli Béla II. éves orosz–latin, Lővey Emil II. éves magyar–latin, Meszerics István II. éves magyar–orosz, Mihucz Artúr II. éves magyar–történelem, Schmid József II. éves magyar–latin, Szabó Imre II. éves magyar–filozófia, Komoróczy Géza III. éves ókortört.–görög, Varga Károly III. éves német–francia).

Származásuk aránya a következő: Munkás és paraszt származású 66%, értelmiségi (pedagógus) származású 17%, alkalmazott származású 17%. A hallgatók 74,5%-a párt-, illetve KISZ-tag.

IV.

A szakkollégium tanulmányi munkája

A kollégiumban tartott tanulmányokat és gyakorlatokat abból a szempontból szerveztük, hogy a hallgatók a képesítésükre vonatkozó tanulmányoknak feltételeit, alapfogalmait és kutatási módszereit alaposan elsajátítsák. Ezek a foglalkozások döntően szeminárium jellegűek voltak. Az órák tartására külön szemináriumi helyiséget biztosítottunk. A hallgatókat hármasával helyeztük el szobáikban és mindegyikük külön íróasztallal rendelkezett.

A kollégiumban folyó oktatómunkát az Eötvös Könyvtár segítette. Az Irodalomtörténeti Intézet igazgatójával történt megállapodás értelmében kollégistáink a könyvtárat házi-könyvtárszerűen használhatták.

Az év folyamán az egyetemi munkán kívül az egyik szaktárgyukból heti két órás foglalkozást, egy modern nyelv heti három órás tanulását, és a filozófiatörténet heti egy órás foglalkozását tettük kötelezővé. A hallgatók közül többen a kötelező elfoglaltságon kívül még egy nyelvet, vagy egy szakkollégiumot, vagy mindkettőt magukra nézve kötelezőnek tartottak.

Az év folyamán a következő oktatók részesítették szakképzésben hallgatóinkat:

Waldapfel József	egyetemi tanár	magyar irodalom
Gyergyai Albert	” ”	francia ”
Trencsényi Waldapfel Imre	” ”	latin filológia
Mátrai László	igazgató	filozófia
Klaniczay Tibor	tud. int. ig. h.	magyar irodalom
Nyíró Lajos	tud. kutató	orosz ”
Sallay Géza	egy. adjunktus	olasz ”
Fábián Pál	” ”	magyar nyelvészet
Háhn István	” docens	héber forrásolvasás
Marticskó József	tud. kutató	filozófiatörténet
Mádl Antal	egy. adjunktus	német nyelv
Süpek Ottó	” ”	francia nyelv
Péter Mihály	” tanárs.	orosz nyelv
András László	” ”	angol nyelv
Rózsa Zoltán	” ”	olasz nyelv

A Kar által hirdetett tudományos pályázatra két kollégista adott be pályázatot. Mindkettő pénzjutalomban részesült (Havas László II. éves magyar–latin szakos, és Komoróczy Géza III. éves ókortört.–görög szakos). Többen részt vesznek az egyetemi diákkörök és az alkotókörmunkájában.

Hallgatóink az első félévben általában jól végezték egyetemi tanulmányaikat. Átlageredményük 4,75 volt. Négy hallgató a félév folyamán kitűnő eredményt, 5 hallgató jeles rendű és három hallgató jó eredményt ért el. A jó átlageredményt elért hallgatókat figyelmeztettük, hogy amennyiben a II. félév folyamán nem mutatnak fel jobb eredményt, a szakkollégisták sorából törölni fogjuk. A 12 hallgató közül a második félév elején két hallgatót (saját kérése alapján) töröltünk a szakkollégisták sorából.

A tíz kollégista közül hét hallgató a II. félév végén sikeresen tett nyelvvizsgát. (Franciából egy, oroszból kettő, németből négy.)

V.

A szakkollégium nevelőmunkája

A szakkollégium nevelőmunkája egybeolvad az általános kollégium ilyen irányú tevékenységével. (Erről részletesen beszámoltam a Ménesi úti általános kollégium munkájáról szóló jelentésemben.) Szakkollégistáink alaposan kivették részüket a társadalmi munkából. Néhány hallgatónknál ez túlterhelést is jelentett. A nyári hansasági munkában kötelezően vesznek részt.

VI.

Tervek és javaslatok az 1959-60-as évre

1) A Ménesi úti általános kollégium tervei és javaslatai vonatkoznak a szakkollégiumra is.

2) A Bölcsészettudományi Karhoz tartozó hallgatók létszámát 25-30 főre szeretnénk emelni.

3) Amennyiben a Természettudományi és Állam- és Jogtudományi Kar is helyesnek látja, megszerveznénk hallgatóik számára a szakkollégiumi próbaévet.

4) Az Egyetem megalakulása ünnepével karöltve szeretnénk megemlékezni az Eötvös József Kollégium 65 év előtti megalapításáról.

5) Az Eötvös József Kollégium alapításának 65. évfordulójára „Eötvös József Kollégium Emlékkönyvet” szeretnénk kiadni a volt kollégisták, a jelenlegi kollégiumi oktatók és hallgatók közreműködésével.

6) Rendezzük az Eötvös Kollégium levéltári anyagát és elkészítjük a Kollégium történetét.

Budapest, 1959. május 23.

Dr. Tóth Gábor s.k.
egyetemi adjunktus
igazgató

FELJEGYZÉS

az Eötvös József Kollégium (szakkollégium)
felülvizsgálását végző Bizottsághoz¹⁰

I. Az 1958-59-es tanév (próbaév)

1) A szakkollégiumot úgy kellett megszerveznünk, hogy az általános kollégium keretében működjék. Arra törekedjünk, hogy ne szakítsuk ki szakkollégistáinkat a teljes kollégiumi közösségből. Ezért beszámolómban több helyen érintek olyan munkavégzést, mely nemcsak szakkollégistáinkra, hanem az általános kollégistáinkra is vonatkozott.

2) A hallgatókat önkéntes jelentkezés és gondos kiválogatás alapján vettük fel az 1958-59-es próbaévben. A felvételi kéréseket a Párt, a KISZ és a tanszékek javaslata alapján bíráltuk el. A legtehetségesebb marxista-leninista világnézetű, példás politikai és emberi magatartást

¹⁰ MDKL 126. doboz, 226. dosszié.

tanúsító hallgatókat igyekeztünk egy közösségbe tömöríteni. 10 másodéves és 2 harmadéves növendékkel indítottuk el az évet. A hallgatók szociális származásának megoszlása a következő volt: munkás és paraszt származású hallgató 66%, értelmiségi származású 17%, és alkalmazott származású 17%.

A hallgatók 75%-a párt-, ill. KISZ-tag. Egy hallgatónk tagja a Honvédelmi sportszövetségnek.

A felvételtől tanulmányi átlaguk 4,8 volt.

3) A próbaév tartama alatt a világnézeti és politikai szilárdság elősegítése érdekében a következő munkákat végeztük és eredményeket értünk el. Rendszeres filozófiatörténeti oktatás mellett politikai ankétokat szerveztünk a hallgatók számára. Sikert elérnünk, hogy hallgatóink világnézeti és politikai kérdésekről is őszintén nyilatkozzanak az általános belpolitikai és külpolitikai ankétokon. A TSZ-problémát vitató megbeszélésen hallgatóink őszintén tárták fel problémáikat. A feltett kérdések sok esetben nem voltak a leghelyesebbek, de az őszinteség lehetőséget adott számukra, hogy a problémákat helyesen világítsuk meg. Szakkollégistáink példamutató magatartása segítette az általános kollégium nevelőmunkáját.

3/a. Amíg az általános kollégisták önkéntes alapon vettek részt a vitákon, hallgattak meg az egyetemen egy-egy ideológiai előadást, addig szakkollégistáink ezt magukra nézve kötelezőnek tartották.

4) Hallgatóink nagyon szép vizsgaeredményt értek el az év folyamán az ideológiai tárgyakból (filozófiatörténet, politikai gazdaságtanból). A tárgy átlaga 4,94 volt.

5) Ideológiai fejlődésüket a kollégium keretén belül szervezett rendszeres filozófiatörténeti szeminárium is segítette. Elképzelésünk az, hogy hallgatóink a II. évtől a IV. évig, tehát három éven keresztül rendszeres filozófiatörténeti tanulmányokat folytassanak. Alaposan ismerkedjenek meg a különböző filozófiai irányokkal, filozófusok műveivel, ismerjék azok marxista magyarázatát és értékelését. Az utolsó évben a marxista filozófia legfontosabb kérdéseiben mélyednek el majd a hallgatók.

6) A hivatás teljesítésére való felkészülés elősegítése érdekében szakórákat tartottunk a kollégiumban. A próbaév tartama alatt az egyik szaktárgyukból heti 2 órási foglalkozást írtunk elő, de hallgatóink fele vállalta másik szaktárgyának kollégiumi óráit is. Ezek a tanulmá-

nyok és gyakorlatok a hallgatók képesítésére vonatkozó alapfogalmak, kutatási módszerek és széleskörű tanulmányi anyag elsajátítását tűzték ki célul. A foglalkozások döntően szemináriumi jellegűek voltak. A többletmunka elvégzését azzal segítettük, hogy szakkollégistáinknak lazább elhelyezést és egyénenként egy-egy íróasztalt biztosítottunk. Természetesen ügyeltünk arra, hogy ne legyen nagy különbség a szakkollégisták és az általános kollégisták elhelyezése között.

A kollégiumban folyó oktatómunkát az Eötvös-könyvtár is segítette. Az Irodalomtörténeti Intézet igazgatójával történt megállapodás értelmében kollégistáink a könyvtárat házi-könyvtárszerűen használhatták.

7) Nagyon fontosnak tartottuk a nyelvismeret szélesítését. Az orosz nyelven kívül minden hallgatónk heti 3 órában egy modern nyelvet tanult (német, francia, angol, olasz). Voltak néhányan olyanok is, akik két nyelv tanulását vállalták magukra.

8) Az 1958-59-es évben a következő oktatók segítették a munkát: Waldapfel József, Trencsényi Waldapfel Imre, Gyergyai Albert egyetemi tanár, Mátrai László az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Hahn István és Maróti Egon egyetemi docens, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos és Marticskó József tudományos kutatók, Sallai Géza, Fábíán Pál, Mádl Antal, Süpek Ottó, Péter Mihály, András László és Rózsa Zoltán adjunktus és tanársegéd elvtársak.

9) Hallgatóink átlageredménye az I. félévben 4,75, a II. félévben 4,83 volt. A II. féléves eredménnyel kapcsolatban szeretném kiemelni, hogy az év végén a 12 hallgató közül 10 hallgató szigorlatot tett. A jó tanulmányi munkát végző hallgatók közül a következőket kell emlétenem: Fodor István, Havas László, Lekli Béla, Meszerics István, és Szabó Imre volt II. éves hallgatókat, Komoróczy Géza és Varga Károly III. éves hallgatókat.

10) A szép eredmény mögött alapos, rendszeres munka húzódik meg. A rendszeres munkát néha zavarta, hogy növendékeink sok esetben túlzottan vállaltak magukra társadalmi munkát. Nappal társadalmi munka, utána az éjszakába nyúló tanulás, ez feltétlen a szervezet rovására megy. Mi nem azt kívánjuk, hogy mások helyett végezzenek társadalmi munkát, csak annyit kérünk, hogy végezzék el becsületesen ezt a munkát is és járjanak elől jó példával. Az idén jobb munkaszervezésre lesz szükség, meg kell találni a társadalmi munka helyes arányát.

A próbaév 12 hallgatója közül két hallgató kérte, hogy engedélyezzük a szakkollégiumi munkából való kikapcsolásukat.

11) Az év végén 7 hallgatónk tett sikeres nyelvvizsgát (franciából, németből, oroszból). Egy éves tanulás alapján színvonalasak voltak ezek a vizsgák. Ki kell emelnem, hogy öt hallgató az első szigorlat előtt tette le második nyelvvizsgáját.

12) Hallgatóink zöme részt vett a tudományos diákkörök és az alkotór kör munkájában. Ketten nyertek tudományos pályázatot (Havas László, Komoróczy Géza). Aktívan részt vettek a kollégium tudományos ülészekén is.

13) Hallgatóink a jó politikai munka, a példamutató tanuláson kívül más konkrét tettekkel is megmutatták, hogy követik pártunk útmutatását és részt vesznek a szocializmus építésében. A 20 órás mozgalomba nemcsak KISZ-tagjaink, hanem a KISZ-en kívüli hallgatóink is részt vettek.

Minden hallgatónk bekapcsolódott a nyár folyamán a Hansági ifjúsági tábor építő munkájába.

Szakkollégistáink közül öten rendszeresen végeztek KISZ-munkát különböző funkciókban. A KISZ-bizottság részéről úgy tájékoztattak, hogy munkájukat becsületesen látták el (Baranyi Ferenc, Lekli Béla, Lővey Emil, Meszerics István és Szabó Imre). Ezen a téren azonban több munkát várunk Komoróczy Gézától és Havas Lászlótól.

14) A munkánkhoz sok segítséget kaptunk az egyetem vezetőségétől, párt- és KISZ-bizottságának részéről.

A meginduló tanévben nagy segítségünkre lesz az a követelményrendszer, melyet a KISZ Központi Bizottsága kidolgozott. Ezt a szakkollégium magára nézve kötelezőnek vállalja és ugyanakkor vállalja, hogy az egyetemi KISZ-bizottságnak segítségére lesz a követelményrendszer legszélesebb körű elterjesztésében.

II. Az 1959-60-as tanév (a Kollégium második éve)

1) 1959-60-as tanév. 28 bennlakó, 2 bejáró hallgató, összesen 30. (IV. éves 6 fő, III. éves 11, II. éves 13 fő.)

Munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya 56,67%, értelmi-ségi 23,33%, alkalmazott 20%.

A felvett hallgatók 40%-a kitűnő, 43,33%-a jeles, összesen 83,33% és 16,67%-a jó rendű. Tanulmányi átlaguk 4,79.

Pártagok és tagjelöltek aránya 13,33%, a KISZ-tagok aránya 63,33%, összesen 76,66%.

2) A kéttípusú kollégiumnak közös diákbizottsága van. A 11 tagú bizottságnak 5 tagja szakkollégista. A szakkollégisták közül kerül ki a Bölcsészettudományi Kar KISZ-szervezetének titkára is. A szakkollégium (javítva) a párt és KISZ-tagjai részt vesznek a kollégiumi Ifjú Kommunista aktívájában.

3) Az új tanév folyamán már mindenki részére kötelezővé tettük a két szaktárgynak megfelelő szakkollégiumi munkát. A nyelvtanulás területén azt kívánjuk, hogy a kezdő nyelvórák eljussanak arra a szintre egy év alatt, hogy hallgatóink letehessék az egyetemi orosz nyelvvizsgálathoz hasonló nyelvvizsgájukat. A haladó fokon az év végére le szeretnénk hallgatóinkkal tetetni az állami bizottság előtt a középfokú vagy felsőfokú nyelvvizsgát.

4) A kollégiumi szakóráknak különböző formáival kísérletezünk.

Lesznek olyan tárgyak, ahol a kollégiumban szemináriumi foglalkozásban tanulnak hallgatóink, egy másik változatban az egyetemen tartott szemináriumba kapcsolódnak be intenzíven; ahol a szakból csak egy hallgató van, ott professzorának vezetésével konzultációs formában folyik majd az oktatás.

Jelentés a Budapesti Pártbizottságnak (1959. december 1.)

MDKL 226. dosszié.

JELENTÉS

az Eötvös József Szakkollégium megvizsgálásáról

A Budapesti Pártbizottság Kulturális- és Köznevelési Osztályának megbízása alapján megvizsgáltuk az Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös József Szakkollégiumának munkáját. A vizsgálatban Czili Gyula, a Budapesti KISZ Bizottság egyetemi felelőse, Fazekas Mihály, az V. ker. Pártbizottság munkatársa és Tóth Gábor, a Szakkollégium igazgatója vett részt.

A vizsgálat során beszéltünk az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatási rektorhelyettesével, a Pártbizottság titkárával, a KISZ Bizottság titkárával, a kollégiumi diákbizottság és az ifjú kommunista aktíva titkárával, több oktatóval, valamint a szakkollégisták túlnyomó többségével, több alkalommal részt vettünk a Szakkollégium rendezvényein.

A vizsgálat céljának – a kiadott szempontok figyelembevételével – a Szakkollégium sajátos jellegével kapcsolatos problémák megvizsgálását tekintettük.

I.

1) Az Eötvös József Szakkollégium 1958. október 17-én kezdte meg működését a Ménesi úti diákotthonban. A **Szakkollégium célja** az, hogy tagjai számára alaposabb képzést biztosítson, művelt, tudományosan képzett tanárokat neveljen, akik közül a legjobbakat a tudományos utánpótlás szempontjából is figyelembe lehet venni. A Szakkollégium jelentőségét csak fokozza az a körülmény, hogy jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán nincsenek tudományos „iskolák”, a tudományos utánpótlás nevelését – egy-két tanszék kivételével – elhanyagolják.

Hangsúlyozni kívánjuk azonban azt, hogy nem elégséges egyedül a megfelelő szakmai képzés, nekünk kommunista szakemberekre van szükségünk, és ezért a világnézeti-politikai nevelés kérdését is előtérbe kell állítani. 1956-ban, az Eötvös Kollégium visszaállításáról folytatott vita során ez a követelmény meglehetősen háttérbe szorult, és ez bizonyos mértékig még később is tapasztalható volt. A Szakkollégium megszervezését megelőző viták során azonban az ezzel kapcsolatos problémák tisztázódtak.

A másik – részben még ma is meglévő – probléma az, hogy a régi Eötvös Kollégium és az új Szakkollégium közötti különbséget élesen kiemeljük. E tekintetben – a Szakkollégium célkitűzésének, a kollégisták szociális-politikai összetételének változása mellett – az alapvető különbséget abban látjuk, hogy míg azelőtt a „szabadbölcsészet” körülményei között az egyetemen rendszeres szaktárgyi képzés elképzelhetetlen volt és így ezt az Eötvös Kollégiumban kellett biztosítani, addig most az egyetemen kötött tanulmányi rend van (viszonylag magas

kötelező heti óraszámmal) és a Szakkollégiumnak ma nem az egyetem mellett, az egyetemen kívül kell működnie, hanem az egyetemet kiegészítve, az egyetemi képzés szerves részeként kell tevékenységet kifejtenie.

2) Milyen a **Szakkollégium összetétele?** Az első évben 10 II. éves és 2 III. éves hallgatót vettek fel: közülük munkás- és paraszt származású volt 66%, párt- és KISZ-tag 75%. A most folyó második évben a hallgatók száma 29-re növekedett. (II.éves 12, III.éves 11, IV.éves 6); közülük munkás- és paraszt származású 55,17%, párt- és KISZ-tag 75,86%.

A munkás-paraszt származású kollégisták számának csökkenésével – bár ezt részben magyarázza az általános kollégium összetételének alakulása – nem tudunk egyetérteni; véleményünk szerint a munkás-paraszt származású kollégisták számarányának a 60-65%-ot el kellene érnie. Erre elsősorban a bejáró budapesti munkás hallgatók számának növelésével van lehetőség (jelenleg mindössze két bejáró hallgató van, mindkettő értelmiségi származású).

A kollégisták összetételével kapcsolatban feltűnő a leányok teljes hiánya. Az első évben nem is törekedtek nőhallgatók felvételére. A második évben már lehetővé tették ezt, jelentkezett is három leány, de egyik sem volt megfelelő. A leányok érdeklődésének hiánya a gyenge előkészítő munkával függött össze.

A kollégisták többsége – a bizottság és a tanárok egyöntetű véleménye szerint – érdeklődő, szorgalmas, ambiciózus, érdemes velük foglalkozni. A kollégisták tanulmányi átlaga az 1958/59-es tanév I. félévében 4,75, a II. félévében pedig 4,83 volt. Ez utóbbi eredmény értékét növeli az a körülmény, hogy ez „szigorlati” félév volt. A folyó tanévre felvett hallgatók tanulmányi átlaga 4,79.

A gondos szelekció következtében a hallgatók politikai összetétele is jó, velük kapcsolatban különösebb politikai problémák nem merültek fel. A IV. évfolyam politikai összetétele lényegesen rosszabb, mint a II. vagy III. évfolyamé; a IV.éves szakkollégisták között egyetlen párt-tag sincs és csak egyharmaduk KISZ-tag. E körülmény összefügg a IV. évfolyam általános helyzetével. (Ez az utolsó „ellenforradalmi” évfolyam.)

3) A Szakkollégiumban folyó **szakmai képzéssel kapcsolatban** mindekelőtt a könyvtár jelentőségére kell rámutatnunk. Az a tény, hogy

a szakkollégisták az Eötvös Könyvtárat házikönyvtárszerűen használhatják, az elmélyült, igényes szakmai munkát nagymértékben előmozdítja. E tekintetben csak két problémára kívánunk utalni. Az egyik az, hogy szakkollégistáink legalább éjfélig szeretnék használni a könyvtárat (jelenleg csak 10-ig van nyitva), szívesen vállalnák ez időre felváltva a könyvtári ügyeletet is. A másik probléma az, hogy a jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetéhez tartozó könyvtár állományának fejlesztésében bizonyos mérvű egyoldalúság mutatkozik meg; az Intézet profiljába közvetlenül nem vágó társadalomtudományi ágak (filozófia, pedagógia, régészet, művészettörténet stb.) könyvtárának fejlesztése terén elmaradás tapasztalható.

Rendkívül pozitívan kell értékelnünk a kollégiumi nyelvórákat. E nyelvi órák, amelyeket a hallgatók az egyetemi nyelvi órák helyett vettek fel, azoknál eredményesebbek voltak, egyrészt azért, mert kisebb létszámú csoportokban, magasabb óraszámban (heti 2 óra helyett 3 órában) hallgatták ezeket, másrészt pedig azért, mert az egyetemi lektoroknál magasabb felkészültséggel és jobb nyelvtudással rendelkező szaktanszéki oktatók (pl. Péter Mihály adjunktus, András László tanársegéd stb.) tartották a kollégiumi foglalkozásokat. Probléma ebben az évben egyedül a német oktatás terén van; az előadó megbetegedett és helyettesítéséről nem történt gondoskodás.

Az első évben egy szaktárgyi óra felvétele volt kötelező, a folyó tanévben már mindkét szaktárgyból kötelezővé tették a szakkollégiumi foglalkozásokat. A kollégiumi szaktárgyi és nyelvi órákat jelenleg 20 tanár látja el, 3 kivétellel valamennyi egyetemi oktató. A szaktárgyi órák különböző jellegűek. Vannak köztük előadások (speciálkollégiumok) és vannak szemináriumok, ott, ahol csak egy hallgató van, az oktatás konzultációs formában folyik. A szaktárgyi órák nagyobbik részét nem a kollégiumban, hanem az egyetemen tartják (ez is tükrözi a régi Eötvös Kollégiumhoz képest a viszonyok változását), és kétféle esetben az is előfordul, hogy a tanárok a kollégisták számára nem külön foglalkozásokat tartanak, hanem egyetemi speciálkollégiumok, ill. speciálszemináriumok felvételét teszik kötelezővé. A formák és módszerek változatossága természetesen következik az oktatás kísérleti jellegéből.

Az eddigi tapasztalatok alapján úgy látjuk, hogy a legeredményesebb a szemináriumi forma, annak módszerét tekintve pedig a legcél-

ravezetőbb a sokoldalú, a hallgatók tanulmányi anyagához kapcsolódó, de ugyanakkor a tudományos kutatás módszereibe is bevezető szemináriumi munka. (Ezzel kapcsolatban különösen jók Sinkovics István professzor és Szauder József docens módszerei.) A kollégisták túlterheltségének csökkentése érdekében helyesebb volna csak egy szaktárgyból tenni kötelezővé a kollégiumi foglalkozást. További fontos feladat a szaktárgyi órák megfelelő összehangolása és távlati tervek kidolgozása. A tanárok túlzottan nagy számát – a világnézeti-politikai összetétel javítására is tekintettel – csökkenteni kellene.

Mindez szükségessé teszi a Szakkollégium jelenleg meglehetősen formális munkát végző 5 tagú Intéző Bizottságának átalakítását, munkájának lényeges megjavítását.

4) A Szakkollégiumban folyó világnézeti-politikai oktatással kapcsolatban mindenekelőtt a filozófiatörténeti oktatással kell foglalkoznunk. A tervek szerint a hallgatók hároméves filozófiatörténeti képzésben részesülnek, amelynek során az utolsó évben foglalkoznának a marxista filozófia fejlődésével, legfontosabb kérdéseivel. Az előadásokat Marticskó József elvtárs tartja. Jelenleg – a harmadik félév vége felé – az ókori filozófia történetének kellős közepén tart. Jóllehet előadásai igen élvezetesek, magas színvonalúak, mégis célszerű volna a filozófiai oktatás arányának olyan értelmű módosítása, hogy a dialektikus és történelmi materializmus problémáival való foglalkozásra lényegesen több idő jusson. Ennek elősegítésére a filozófiatörténeti előadás óraszámát heti 1 órától 2 órára kellene emelni.

A hallgatók politikai nevelése érdekében a Kollégiumban rendszeresen politikai előadásokat és vitákat tartanak. Ezeket az előadásokat mind az általános kollégium, mind pedig a Szakkollégium tagjai számára rendezik, utóbbiak részére azonban a részvétel kötelező. Az elmúlt tanévben és a folyó tanévben a következő előadások voltak: belpolitikai ankét, külpolitikai ankét, a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése, megemlékezés a Tanácsköztársaság évfordulójáról, irodalmpolitikai ankét, a burzsoá nacionalizmus és a szocialista hazafiság, kultúrpolitikai problémák, a IV. évfolyam magatartása, a céltudatos művelődés kérdései. A tanév folyamán előadás, ill. vita lesz még az ifjúság szerepéről a szocialista társadalomban, a paraszti életforma átalakulásáról, népi demokráciánk 15 éves fejlődéséről és az egyetem 325 éves történetéről.

Az előadások általában jók, színvonalasak voltak. A viták során sokan szólaltak fel, őszintén elmondták problémáikat. Mindezek ellenére azonban a politikai képzés a szakkollégisták igényeit nem elégíti ki, ők maguk is érzik politikai tájékozottságuk, képzettségük hiányosságait. Ezért a szakkollégisták politikai képzését külön keretekben kellene biztosítani oly módon, hogy lehetőség nyíljen a problémák alapos, szemináriumszerű megbeszélésére is.

5) A kollégisták túlnyomó többsége derekasan kiveszi a részét a társadalmi munkából. Mindössze 4-5 kollégista nem végez rendszeres társadalmi munkát. Nem helyes azonban az sem, hogy néhány szakkollégista (pl. Meszerics István, Lekli Béla, Lövey Emil, Szabó Imre) társadalmi munkája olyan terjedelmű, hogy hovatovább – minthogy tanulmányi munkájukat is igyekeznek lelkiismeretesen elvégezni – egészségük rovására megy. Nem éréktelen az a körülmény sem, hogy többen a KISZ-munkát „kincstári” jellegűnek, tehernek érzik, nem tartják életszükségletnek.

E hiányosságok kiküszöbölése érdekében egyrészt arányosabban kellene elosztani a KISZ-munkát, megszüntetve egyes kollégisták túlzott megterhelését, másrészt pedig nevelési megfontolásokból nagyobb mértékben kellene a kollégistákat külső (úttörő, középiskolai KISZ, üzemi KISZ stb.) társadalmi munkával megbízni. Ne felejtsük el, hogy tanárjelöltekről van szó, akiknek tanári működésük során részt kell venniük az ifjúsági szervezetekben és a népművelési ismeretterjesztő munkában is. Általában erősíteni kellene a szakkollégisták kapcsolatát az étellel, szocializmust építő társadalmunkkal – ez az arisztokratizmus, a „kollégiumi gőg” veszélyétől is megóvná hallgatóinkat. (Megjegyzendő még, hogy nyáron valamennyi szakkollégista részt vett a Hansági Ifjúsági Tábor munkájában.)

6) **A közösségi nevelés** kérdésével kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy szakkollégiumi közösségről nem beszélhetünk. Ezt az objektív körülmények indokolják, az, hogy a Szakkollégium az általános kollégium keretében, azzal egy épületben működik közösen a két kollégium rendezvényei, a két kollégiumnak közös diákbizottsága (11 tagból 5 szakkollégista) és közös ifjú kommunista aktívája van. Így egyedül a 3 fős szoba-közösségek fejlődése terén vannak bizonyos eredmények.

Mind a Szakkollégium, mind az általános kollégium a „kollégium” nevet viseli, de hivatalosan – a Művelődésügyi Minisztérium és a KISZ Központi Bizottsága által kiadott irányelveknek megfelelően – nincsenek kollégiummá nyilvánítva. A kollégisták többsége nem ismeri megfelelően az irányelvek tartalmát és nincs tisztában azzal, hogy pl. az ifjúsági önkormányzat kialakítása terén még milyen feladatok vannak.

A Szakkollégium ténylegesen kollégiummá való fejlesztése összefügg a Szakkollégium perspektívájával is. El kell döntenit azt a kérdést, hogy a Szakkollégium a jelenlegi keretekben (a diákotthonnal egy épületben), vagy külön egységként folytassa tovább működését. Egyesek az utóbbi megoldást aggályosnak tartják azon indokok alapján, hogy ez arisztokratizmusra vezetne, a szakkollégisták nem tudnának pozitív hatást kifejteni a többi hallgatóra.

Véleményünk szerint azonban, ha a szakkollégiumi képzés az egyetemi oktatás szerves része lesz, akkor a szakkollégisták nem szakadnak el az egyetemről és módjuk lesz ott hatást gyakorolniuk a többi hallgatóra. Ugyanakkor pedig világosan kell látni azt, hogy a jelenlegi körülmények között megfelelő szakkollégiumi közösség kialakítása, a szakkollégisták alapos politikai képzése nem valósítható meg.

E kérdés megoldása összefügg az általános kollégiumi férőhelyproblémával is. A jelen tanévben ugyanis – az 5 éves képzésre való áttérés következtében – sem a Bölcsészettudományi karon, sem a Természettudományi Karon nem végez hallgató (az Állam- és Jogtudományi Karon ugyanez egy év múlva következik be), és így a Ménesi úti diákotthonban legalább 70 (az Eötvös Loránd Tudományegyetem 3 diákotthonában legalább 250) hallgatót kell még elhelyezni.

Ha az egyetem nem kap megfelelő új diákotthoni épületet, akkor csak az emeletes ágyak rendszerének (és ezzel a diákotthonok tömegszállás-jellegének) visszaállításával oldható meg ez a probléma. Ez viszont a Szakkollégium szempontjából azt jelenti, hogy nemcsak a létszám kb. 50 főre történő felemeléséről (lányok felvétele!) nem lehet szó, hanem a szakkollégisták jelenlegi viszonylag kedvező elhelyezése (egy szobában 3 ágy) mindenkinek külön íróasztala van, sem tartható fenn tovább, mert ez a túlszűfoltan lakó általános kollégisták irigységét és elkeseredését váltaná ki. (Jelenleg ezen a téren különösebb problémák nincsenek.) Megjegyzendő még, hogy a Magyar Tudomá-

nyos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének kiköltözése – legalábbis a Ménesi úti diákotthon viszonylatában – megoldaná a problémát.

7) A Szakkollégium irányításával kapcsolatban előbb az állami vezetésről kell szólni. Az Egyetem vezetése hosszú időn át elhanyagolta a diákotthonokat. Csak a Ráday utcai diákotthonban történt súlyos esetek döbbsentették rá az Egyetem vezetését a kérdés fontosságára. Azóta – az elmúlt egy másfél évben – a diákotthonok, és így a Szakkollégium problémáival is több alkalommal (rektori tanácsuléseken stb.) foglalkoztak.

A Pártbizottság nagy jelentőséget tulajdonít a diákotthonokban folyó nevelőmunkának. A Pártbizottság kollégiumi felelőse, Dudás elvtárs lelkiismeretes és alapos munkát végez. A Bölcsészettudományi Kar Pártszervezete azonban eddig nem foglalkozott a Ménesi úti diákotthon és a Szakkollégium problémáival. (A többi kari alapszerv ebből a szempontból jobban dolgozott, a Természettudományi Kar Pártszervezete sokat foglalkozott mind a Rákóczi úti, mind a Ráday utcai diákotthon helyzetével, a Jogi Kari Pártszervezet is foglalkozott a Ráday utcai diákotthonnal.) Pölöskei elvtárs, a Pártbizottság titkára ezzel az észrevételünkkel egyetértett.

Az egyetemi KISZ Bizottság kapcsolata a Szakkollégiummal meglehetősen formai szervezeti jellegű, inkább egyes KISZ-vezetők személyi kapcsolatára korlátozódik.

A fentiek alapján, az Eötvös József Szakkollégiumban folyó oktató-nevelő munka megjavítása, továbbfejlesztése érdekében a következő javaslatokat tesszük:

1) A Szakkollégium továbbfejlesztésével kapcsolatban:

a) el kell dönteni a Szakkollégium jövőjét, perspektíváját – összefüggésben a súlyos férőhely-probléma megoldásával;

b) a Szakkollégium létszámát – alapos válogatás után – mintegy 50 főre kell növelni, biztosítva a munkás-paraszt származású hallgatók számarányának emelkedését és a lányok bevonását;

c) a Szakkollégium működését „legalizálni” kell, helyzetét a jövő tanévtől kezdve minisztériumi utasítással kell szabályozni;

d) az oktatók kollégiumi terhelését a tanszéki munka elosztása során nagyobb mértékben kell figyelembe venni.

2) A Szakkollégiumban folyó szakmai képzés megjavításával kapcsolatban:

a) a Szakkollégiumi képzést az egyetemi képzés szerves részévé kell tenni, ki kell dolgozni a szaktárgyi képzés távlati tervét és módszertani elveit, az Intézőbizottságot át kell szervezni és munkáját érdemlegessé kell tenni;

b) a túlterheltség csökkentése érdekében csak az egyik szaktárgyból kell – heti 2 órában – kollégiumi foglalkozást előírni;

c) emelni kell a szaktárgyi képzés ideológiai színvonalát, a kollégiumi foglalkozások tervének kidolgozásánál előtérbe kell állítani egyes alapvető ideológiai fontosságú kérdéseket (pl. általános nyelvészeti, historiográfiai, vallástörténeti stb. szemináriumok), az ideológiai színvonal emelése érdekében az oktatók világnézeti-politikai összetételét is meg kell javítani;

d) az Eötvös Könyvtár társadalomtudományi anyagát fejleszteni kell, meg kell vizsgálni továbbá a könyvtári szolgálat meghosszabbításának kérdését.

3) A Szakkollégiumban folyó világnézeti-politikai és közösségi nevelés megjavításával kapcsolatban:

a) a filozófiai oktatás óraszámát felemelve növelni kell a dialektikus és történelmi materializmus arányát; a szakkollégisták számára külön rendszeres politikai képzést kell biztosítani;

b) arányosabban kell elosztani a társadalmi munkát, biztosítani kell a szakkollégisták kapcsolatát az élettel külső KISZ-megbízások, fizikai munka, országjárás stb. útján;

c) meg kell teremteni a szakkollégiumi közösséget, fejleszteni kell az ifjúsági önkormányzatot, elő kell készíteni a Szakkollégium kollégiummá való nyilvánítását;

d) meg kell javítani a Szakkollégium párt- és KISZ irányítását.

Budapest, 1959. évi december hó 1-én.

Ladányi Andor s.k.
a bizottság vezetője

A fent idézettek alapján értsük Havas László dokumentumokban megőrzött szavait és a történelmi Collegiumból átörökített műfaj, a tanári jelentések leírásait:

1) Felvételi kérvény:

MDKL 126. doboz, 226. dosszié

Tisztelt Rektor Úr!

Bár csak ebben az évben léptem be egyetemünk diákokthónának tagjai közé, mégis bátorkodom benyújtani kérelmemet abból a célból, hogy a kollégiumunkon belül megalakuló szűkebb körű Eötvös kollégiumba felvételemet megpályázzam. E kérelmem mellett merem felsorakoztatni a következőket. Az elmúlt év mindkét félévében kitűnő tanulmányi eredményt értem el. 1957 májusától tagja vagyok a KISZ-nek, s így azt hiszem, világnézetemet illetőleg is megállhatnám helyemet a kollégium tagjainak sorában.

A fentiek figyelembe vételét kérve, s kérvényem eredményességét remélve maradok tisztelettel:

Havas László

II. magy-lat.

Bpest. 1958. szept. 26.

(A kérvény jobb felső sarkában nagy É betűjelzés = értelmiségi származású.)

2) A felvételi kérvény előlapja:

(felül) Nyelv: *német* (alatta áthúzva. francia v. olasz)

Szakkoll: *latin*

(középen rávezetve) *É* (azaz értelmiségi, bekarikázva)

Havas László II. m(agyar). l(atin).

Kisz-tag

pol(itikailag). jó

szakm(ailag). jó

(alul) *Feltétlenül javaslom példamutatóan szorgalmas, szokatlanul elmélyülő, részletekérdésekben is ügyes, jól megalapozott tudása alapján. politikailag fejlődőképes; feltétlen nyereség lenne alaposabb továbbképzésre.*

(aláírás) *Maróti Egon adj.*

1958. X. 5. (az ELTE Latin Filológiai Intézet körpecsétjével)

3) Felvételi kérvény (1961):

MDKL 126. doboz, 226. dosszié

Tisztelt Igazgató Elvtárs!

Alulírott azzal a kéréssel fordulok Igazgató Elvtárshoz, hogy szakkollégiumi felvételemet az 1961/62-es tanévre az Intézőbizottság elé terjeszteni szíveskedjék.

Félévkor kitűnő eredményt értem el.

Főszakomnak a latint tekintem, a szakkollégiumon belül is ezzel kívánok behatóbban foglalkozni, valamint német nyelvi ismereteimet szeretném még jobban elmélyíteni.

Ebben az évben a Kun Béla alapszerv tanulmányi felelőse voltam.

Tisztelettel:

Havas László

IV. magy(ar).-lat(in).-gör(ög).

Bp. 1961. máj. 5.

4) Felvételi kérvény (1961):

MDKL 127. doboz, 227. dosszié

Tisztelt Igazgató Elvtárs!

Alulírott a szakkollégium tagjai közé való felvételre (1961/62) kérelmemet benyújtom. A szakkollégiumnak megindulása óta tagja vagyok. Eddig kitűnő tanulmányi eredménnyel. Tanulmányaimat az elkövetkezendő időszakban főleg lat(in). szakomon belül kívánom elmélyíteni, ezenkívül német nyelvet szeretnék tanulni.

Tisztelettel:

*Havas László
IV. magy.-lat.-gör.*

Bp. 1961. (áthúzva. máj.) jún. 7.

5) Cédula az 1960/61 II. félévben végzett tárgyakról

MDKL 126. doboz, 226. dosszié

*Havas László magyar – latin – görög
IV. évf.*

*Trencsényi-Waldapfel Imre – Maróti Egon:
Bevezetés a klasszika-filológiába*

*Balogh Sándor:
Az értelmiség útja a felszabadulás időszakában*

6) Maróti Egon jelentése

MDKL 126. doboz, 226. dosszié

Beszámoló az Eötvös-szakkollégium latinszakos hallgatóinak foglalkoztatásáról az 1958/59 tanév II. félévében.

A hallgatók foglalkoztatása célkitűzésében és módszerében az I. félév gyakorlatának megfelelően alakult /1.o./. Az elméleti foglalkozást Trencsényi-Waldapfel Imre professzor, a gyakorlati megbeszéléseket Maróti Egon adjunktus vezette. A munka középpontjában Terentius „Phormio” c. vígjátékának elemzése állt. — Trencsényi et. ismertette a római vígjátéknak a görög újkomédiához való viszonyát. Fejtegetéseinek különös jelentőséget adott az a körülmény, hogy módjában volt felhasználni a nemrég felfedezett és kiadott egyetlen teljes szövegében fennmaradt Menandros darabot /Dyskolos c./.

A gyakorlati munka során a hallgatóknak alkalmuk volt megismerkedni Donatus antik kommentárjának használata kapcsán az ókori filológiai módszerekkel, továbbá esztétikai szemlélet alakulásával. Magam a munkával részben egyidejű kutatásaim alapján képet adtam a hallgatóknak Terentius világirodalmi hatásáról különös tekintettel az antik komédiaszerző hazai, eddig feldolgozatlan szerepéről.

Gondot fordítottunk arra is, hogy megismertessük hallgatóinkat a közvetlen témától távolabb álló legfontosabb szakmai aktualitásokkal is, pl. az áprilisi római Cicero-kongresszus legfontosabb tanulságai-val, jelentősebb szakmai kiadványokkal, stb.

Hallgatóink lelkesen és szorgalmasan vettek részt a munkában, mind Havas László, mind Lekli Béla fejlődése megnyugtató és biztató a továbbiak szempontjából. Schmidt József lemorzsolódása kiegyensúlyozottabbá tette a munkát.

1959. V. 16. (aláírás) Maróti Egon adjunktus, a történettudomány kandidátusa.

7) Fábíán Pál adjunktus tanári jelentése

MDKL 126. doboz, 226. dosszié

*Beszámoló a szakkollégisták munkájáról
(1959. február–május)*

A félév folyamán – egyetértve dr. Tóth Gábor intencióival – első-sorban arra törekedtem, hogy a szakkollégistákat előkészítsem az I. szigorlatra. Ennek érdekében nem léptem túl a munkafeladatok kijelölésekor az I. szigorlat követelményeinek kereteit, s az órákon olyan anyagokkal foglalkoztunk, amelyekből a szigorlat szempontjából a hallgatóknak közvetlen hasznuk volt. Így például hangtörténeti elemzést végeztünk, képzők eredetét tárgyaltuk, összetételi típusok kialakulásával foglalkoztunk stb. Ezeken kívül behatóan megvitattuk Deme László cikke alapján a dialektikus módszernek a nyelvtudományban való fontosságát és alkalmazását.

Az órákra három szakkollégista járt: Havas László, Meszerics István, Mihucz Artúr.

Havas László kétségtelenül a legjobb a három szakkollégista közül. Rendkívül nagy olvasottsággal rendelkezik (és nem csak nyelvészetből!), tehetsége nagy szorgalommal párosul. Mindig a könyvtárban dolgozik, kihasználja az előnyeit a szabad könyvtárhasználatnak. Nyelvészeti ismeretei igen megbízhatók és alaposak. Szinte mindenről hallott vagy olvasott már (ami a szigorlati anyagot illeti), nekem nála inkább csak az ismeretek rendezésére, az összefüggések megmutatására kellett gondot fordítanom. Feladatait (a Halotti Beszéd hangtani elemzése, a ság, -ség képző eredete, a szerszám szó etimológiája) igen részletesen, lelkiismeretesen megcsinálta. A nyelvészeti tudományos diákkörben is aktívan dolgozott. Egy stilisztikai tárgyú előadáshoz hozzászólt, és felkeltette a figyelmet, hozzászólását pályátétellel bővítettem ki vele, s nyert is 800,- forintot a kari pályázaton. – Minden szempontból meg lehetünk hát elégedve vele, egyedül arról a hibájáról kell leszoktatni, hogy megbízható tudása ellenére is folytonosan skrupulusai vannak, s állandóan retteg attól, hogy valamilyik vállalkozása nem sikerül. ...

1959. V. 20.

Három további dokumentumot idézek arról, hogy az értekezleteken miként értékelték, milyen összképet alkottak az intézőbizottság, illetve a tanári kar tagjai.

8) Részlet a szakkollégiumi oktatók 1959. február 7-én lezajlott értekeztetének jegyzőkönyvéből¹¹

1. napirendi pont: az igazgató az egyes hallgatókra vonatkozó adatokat, körülményeket és általános véleményt ismerteti és hozzászólásokat kér.

Tóth Gábor: Következő hallgató: Havas László II. évf. olasz–magyar (sic!) szakos. Értelmiségi származású, apja középisk. tanár. Anyja mint büfésnő dolgozik. Ruházkodása megfelelő. K.önyvtára 700 frt. értékű. Egyetemi Színpad rendezvényeire jár [...] Kitűnő tanuló. KISz-tag. A legjobbakat tudja róla mondani. A kollégiumban latin- és magyar irodalmat tanul. A legaktívabb. minden órára lelkiismeretesen készül. Jó benyomásai vannak róla. Politikailag igen passzív, de neveléssel aktívabbá lehetne tenni.

Pais István: Emberi magatartásával valami hiba van. A többi hallgató véleménye szerint kissé befelé fordul. Zárkózott egyéniség.

Maróti Egon: Tehetséges, nemcsak kapacitás szempontjából, van benne fantázia. Nincs még egy ember, aki annyit izgulna egyes vizsgák előtt mint ő. Alaposan, rendesen dolgozik. Nem ért egyet a magának-valósággal. Évközben becsületesen tanul, év végén tud is. Közben szívesen segít, de nem házitanító, aki év végén a kiszolgálni (sic!), míg azok ellógták az időt.

Pais István: Nem ilyen értelemben mondta az előbbieket. Havas megtanulja az anyagot, jelesre vizsgázik, de utána nagyképűen azt mondja, hogy semmit se tanult. Ez persze inkább gyerekes vonás. Fodort intelligensebbnek tartja, Havasban inkább szorgalom van.

Péter Mihály: inkább félszegnek tartja. Jó nyelvérzéke van. Rendszertelenül járt, de lépést tudott tartani a többiekkel.

¹¹ MDKL 127. doboz, 227. dosszié.

9) Részlet az Intézőbizottság 1959. február 18-án lezajlott értekezletének kézzel írt jegyzőkönyvéből, amely a február 7-i tanári értekezlet megállapításait is tükrözi¹²

6. napirendi pont: a hallgatók munkájának értékelése.

A szöveg egy-egy megszólaló kijelentését tartalmazza személyenként bontva soronként egymás alá írva.

Havas László II. (évfolyam) m(agyar) l(atin) É(rtelmiségi származású) Kisz (tag) 5,- (kitűnő átlag)

Koll: (végzett tárgyak)

latin filológia 2 (óra)

magyar irodalom 2 (óra)

orosz nyelv 3 (óra)

német nyelv 3 (óra)

filozófiatörténet 1 (óra)

Könyv: 700 Ft (vásárolt könyveinek összértéke)

tehetséges, lelkiismeretesen dolgozik, nagyon jó,

nyelvérzéke van,

Nagyon félszeg, zárkózott egyéniség

politikailag helyes felfogású, de igen passzív

gyenge idegzetű [...]

a jól felkészült vizsgáiba majdnem belebetegszik.

10) Tanári értekezlet jegyzőkönyv (kivonat) 1960-ból, a szakkollégisták előmeneteléről személyenként tárgyaltak

III. évek:

Havas László: Csatlakozzék most már valamely tudományághoz.

Maróti Egon Debrecenben szeretné tanársegédnek.

¹² MDKL 127. doboz 227. dosszié.

Jóllehet Havas László valóban Debrecenbe került, a Collegiumról soha nem feledkezett meg, miként a Collegium is mindig tagjai között tisztelte és visszavárta. Csupán néhány mozzanatot emelek ki.

Cicero kapcsolatai az üzletemberekkel proconsulsága idején címmel tanulmányt adott az Eötvös József Kollégium 70. évfordulójára szerkesztett emlékkönyvbe 1968-ban. A beadott kéziratot az MDKL 120. doboz, 220. dossziéja őrzi.¹³

A alábbiakban a Collegium legújabb kori évkönyvének, az *ECCE*-k néhány adatát idézem: 2010-ben a *LUSTRUM* konferencián, a Collegium épületének centenáriumán Havas László önálló ülősszakot elnökölt és tudományos előadást is tartott.¹⁴ A Collegium felújítására adakozó egykori collegisták között az ő neve is ott szerepel feleségével együtt. „A félévben megrendezett Eötvös Konferencia (2011. május 6–8.) klasszika-filológia szekciójában tutorunk, Havas László elnöklelte mellett a következő collegisták léptek fel: Locsmándi Dániel: Peter Lambeck – egy 17. századi könyvtáros élete és kapcsolati hálója; Mihálykó Ágnes: Miről mesél egy papiruszlevél? A PLaur inv. 633 mint a korai kereszténység forrása; Szegvári Zoltán: Kijevi Isidor 1434-es ulmi beszéde.”

A Bollók János Klasszika-filológiai műhely általános képzési terve (Curriculum): A műhely által meghirdetett órák két típusba sorolhatók: 1. Főszeminárium: nyelvtudástól független, sorrendje változhat, évfolyamtól függetlenül végezhető: Bevezetés a klasszika-filológiába – Mészáros Tamás; Bevezetés a metrikába – Szepessy Tibor; Bevezetés a paleográfiába – Farkas Zoltán; Bevezetés a kodikológiába – Madas Edit; Bevezetés a papirolológiába – Horváth László; Bevezetés az epi-

¹³ Pusztai Ferenc – Horányi István (szerk.), *Emlékkönyv az Eötvös József Kollégium 70. évfordulójára*, Budapest, 1968, 287 skk.

¹⁴ *ECCE* I. 63 sk. Havas László elnöklelte alatt elhangzott előadások: Balogh Elemér: Szász Imre versus Brusznay Árpád; Lekli Béla: Eötvös Kollégium, 1957–1962; Bethlenfalvy Géza: Tibet és Belső-Ázsia magyar kutatói; Frölich Ida: Történetiszemlélet és történeti emlékezet a qumráni közösség hagyományában.

Galántai Ambrus elnöklelte alatt elhangzott előadások: Csuday Csaba: Isten mint kihagyásalakzat a Celestinában (Egy klasszikus spanyol irodalmi mű modern értelmezése); Wallnerné Zsurka Ágnes: Arcképek az 1969–1974-es generációból; Kiss Irén: Felolvasás egy collegiumi regényből: Állókép; Havas László: Hadrianus mint Pseudo-Alexandros.

graphikába – Mayer Gyula; Görög történelem – Juhász Erika; Római történelem – Havas László”.

2010/11 őszén Havas László szemináriumot tartott: *Egy római rhetor életművének feldolgozása* címmel. „2011. október 28-án került sor a műhely (ti. Bollók János Klasszika-filológiai műhely) tutorának és óraadójának, Havas László tanár úrnak ünnepi könyvbemutatójára. *A Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója* című monográfiát a szintén egykori collegista, Ritoók Zsigmond akadémikus méltatta. Az ünnepségen Delbó Katalin és Peszlen Dóra jelenlegi collegisták is megemlékeztek mind a kötetről, amelyet szerzője részben a műhely tagságának ajánlott, mind a korábbi Florus-szemináriumról.”¹⁵

2013. január 23-án a Collegium bentlakásos utánpótlás-nevelő táborában, a Tehetség táborban előadást tartott. „9.00–9.45 Régi és mai collegisták, oktatás, kutatás és diákélet az Eötvös Collegiumban: Ritoók Zsigmond akadémikus; 10.00–10.45 Tehetség a tudományban és a közéletben – Brusznai Árpád, a tudós-tanár mindmáig élő áldozata: Havas László. 2013. október 16-án a Szabó Árpád emlékülésen előadást tartott. Fél év sem telt el és búcsúznunk kellett. (Havas László emlékülés, Eötvös Collegium, 2014. április 28.)

¹⁵ *ECCE II.*, 176.

A KÖTET SZERZŐI

BOROS ISTVÁN	tudományos főmunkatárs Váci Egyházmegyei Könyvtár
CZEROVSZKI MARIANN	egyetemi adjunktus Szegedi Tudományegyetem
CSELÉNYI ISTVÁN GÁBOR	professor emeritus Pázmány Péter Katolikus Egyetem
CSÍZY KATALIN	tszv. egyetemi docens Károli Gáspár Református Egyetem
FORISEK PÉTER	egyetemi docens Debreceni Egyetem
GACSAL DÓRA	PhD hallgató Debreceni Egyetem
GESZTELYI TAMÁS	professor emeritus Debreceni Egyetem
HORVÁTH LÁSZLÓ	egyetemi docens Eötvös Loránd Tudományegyetem
IMRE MIHÁLY	egyetemi tanár Debreceni Egyetem
KISS SEBESTYÉN	PhD, középiskolai tanár Péchy Mihály Építőipari Szakközépiskola, Debrecen

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID	egyetemi docens Szegedi Tudományegyetem
MARÓTH MIKLÓS	akadémikus, igazgató Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba
NAGYILLÉS JÁNOS	tszv. egyetemi docens Szegedi Tudományegyetem
ÓBIS HAJNALKA	egyetemi adjunktus Károli Gáspár Református Egyetem
PAP LEVENTE	egyetemi docens Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem
PATAKI ELVIRA	egyetemi docens Pázmány Péter Katolikus Egyetem
SIMON ATTILA	egyetemi docens Eötvös Loránd Tudományegyetem
SZEKERES CSILLA	egyetemi docens Debreceni Egyetem
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	professor emeritus Szegedi Tudományegyetem
TAKÁCS LÁSZLÓ	tszv. egyetemi docens Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Kiadja a DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

A kiadásért felelős: Dr. Forisek Péter, egyetemi docens

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Havas László (1939–2014) klasszika-filológus, a Debreceni Egyetem professor emeritusa, 2019 májusában lett volna 80 esztendő. Ez alkalomból egykori kollégái, tanítványai és barátai emlékkonferenciával tisztelegtek a kiváló tudós és tanár előtt, melynek anyagát jelen kötet adja közre. A változatos témájú tanulmányok Havas tanár úr sokszínű kutatói pályájának egy-egy állomására reflektálva adnak képet arról a hatalmas tudásanyagról, mely itthon és külföldön egyaránt hivatása egyik legelismertebb képviselőjévé és a magyar ókortudomány egyik legtöbbet hivatkozott szerzőjévé tette.